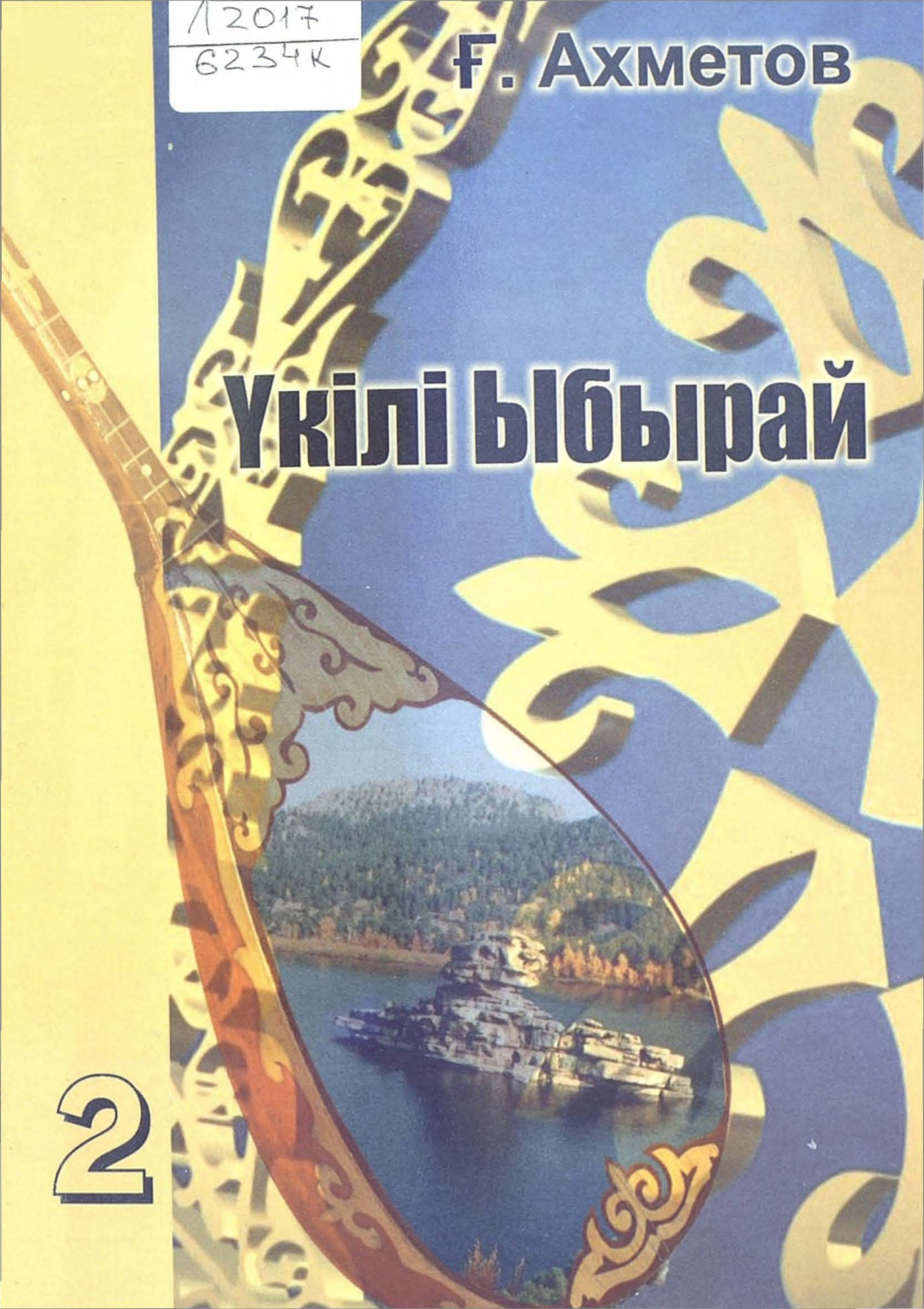

12017
6234к

Ғ. АХМЕТОВ

Үкілі Ыбырай

2

Ғ. Ахметов

Үкілі Ыбырай

Роман

2-кітап

Көкшетау 2017

ӘОЖ 821.512.122

КБЖ 84 Каз-44

А 94

А 94 Ахметов Ғ.
Үкілі Ыбырай: роман 3 кітапта. / Ғ. Ахметов. – Көкшетау:
Келешек-2030, 2017.

ISBN 978-601-317-123-4

Үкілі Ыбырай: 2-кітап. – 340 б.

ISBN 978-601-317-125-8

«Үкілі Ыбырай» романы халқымыздың ұлы перзенті, Үкілі Ыбырай Сандыбайұлының өмірбаянын суреттейді. Шығармада Үкілі салдың отбасы, оның ішінде әкесі Сандыбай ұстаның бейнесі көрсетілген. Болашақ өнерпаздың өскен ортасы, араласып жүрген ағайын-туған ауылдастары, құрбы-құрдастары, әріптестері нанымды бейнеленеді. Үкілі Ыбырайдың өнер жолы, яғни ел қыдырып салдық құрғаны кеңінен суреттеледі. Өзі ақын, өзі әнші-композитор Үкілі Ыбырайдың ғашығы Хакиманың драмаға толы тағдыры, қайғылы қазасы, Ыбырайдың арпалысы мен күніренуі, сол әсер үстінде ән шығарғаны бейнеленеді... Кенес үкіметі орнаған соң, салдың асыра сілтеуге қарсылығы да кеңінен қамтылған.

Автор даңқты салдың драмаға толы өмірі мен мінез-құлқын жанжақты ашуға талпыныс жасайды. Роман жас буынның дүниетанымын кеңейтіп, Отанды сүйеге, ұлтжандылыққа баулуға атсалысады.

ӘОЖ 821.512.122

КБЖ 84 Каз-44

ISBN 978-601-317-123-4 (жалпы)

ISBN 978-601-317-125-8 (2-кітап)

© Ахметов Ғ., 2017.

ЕКІНШІ ТАРАУ

Хакима

Шілденің мамыражай күні, мезгіл – шаңқай түс. Обаған өзенінің жағасында бір топ бойжеткен қыздар суға түскелі шешініп жатыр. Жағалаудың бұл тұсы құм-қайраң, рахаттанып шомылуға таптырмастай қолайлы жер. Аумағы ауыл қотанындай алаңқайды жайқала біткен бұйра тал қоршап тұр. Ит тұмсығы өтпестей дегізерлік, тығыз өскен талдар топ сәулімді сұқ көзден жасырмаққа әдейі бой түзей қалғандай. Қалың талдың арғы беті бетегелі қырқа. Саланың бұл тұсы ойлы-қырлы келіп, сайы мен адыры ұштаса көсіледі.

Өткен қыс қарлы, жаз жауын-шашынды болып, көк қаулай өскен. Көзжетер төңіректің ақ оты мен қара оты қақала бітіпті. Сайдан шыққан қолатта қыздар мініп келген тұсаулы аттар жайылып жүр. Қыз болса да, жылқылы елдің түлектері ғой. Өздері сейілсеруен құрса да, аттың бабын да ескере білген. Ер-тоқым, жүгендерін сышырып алып, оттауға ноқтамен жіберіпті. Ер-тұрман, әбзелдер бей-берекет шашылмай, бұтаның көлеңкесінде реттеле үйілген. Он шақты қыдыра жал тұмсықтарын шалғынға көміп, шөпті бырт-бырт үзуде. Күн шыжыған ыстық та емес, көктің масасы болмаса, мал құныға оттайтын жайма-шуақ мезгілдің өзі. Жайылған жылқы кіл мүсінді қазанаттар. Дені – күдіс белжорға. Аттардың порымы мен күміс әбзелдеріне қарағанда, бұл қыз-қырқындар ауқатты ауылдың балалары екеніне көз жеткендей.

Аттарға еріп, бір бұтаның көлеңкесінде жатқан қос тазы да еріксіз назар тоқыратады. Аңшы-саятшылар «әлеке» деп атайтын таза қанды тұқым екенін көлемі тебінгідей дерлік шашақты құ-

лақтары мен сүйір тұмсықтары мен шеңберлене біткен белдері айғақтап тұр. Қарғыбаулары да қара зер жүгірткен күмістен. Аттарды күзетуді әбден машық қылса керек, қара ала арланы да, күлгін түсті итақайы да жылқылардың әр қимылын бағуда. Алда-жалда тұсаулы күліктердің біреуі шеттей берсе, екі ит қосамжарлана абалап тұра ұмтылады. Еркінсіген саяқты қақпайлап әкеліп шоғырға қосады да, өз міндетін абыроймен атқарған немеше-ақ тілдерін салақтата жан-жағына маңғаздана қарап, бұта түбін қайта табады.

Қос тазының сақтығына әбден сенсе керек, жағалаудағы топ қыз-қырқын мүлде алаңсыз сияқты. Бір-екеуі апыл-құпыл шешініп, суға күмп те берген. Бітімі ірі келген, аққұба Ләззат өзеннің орта тұсына малтып барып:

– Туһ, тамаша екен! Көзім шырадай жанды ғой... Әй, қыздар, кел суға түс, омалып отыра бермей! – деп айғай салды.

Сыңғыр еткен үнінде өктемдіктің сарыны жоқ емес. Ауыл несі Қабытай байдың тұңғышы ғой Ләззат. Әлпештеген болпашы болған соң, ауқатты әулеттің буы еркінсітпей қойсын ба?

Апалы-сінділі Ләззат пен Айгүл осы топ сәулімдердің көсемдері іспеттес. Өзге қыз-қырқын орта шарқы дәулеттілердің балалары. Жасы жиырмадан асқан Ләззат, отырып қалған қыз болып есептеледі. Мінезі кекір Қабытай сөз салып, құда түскендерді жарата қоймай, былтырғыға дейін уәде беруден қашқақтап жүрген. Сөзбұйдаға салып, жоқтан өзгені сылтаулатып, келген жаушылардан тіл емізумен құтылар еді.

– Әйтеуір түбі бір кететін бала, несіне сырғақсисың? Сиырдай қылып өсіре бермекпісің бұл шіркінді? Өзі сүйегі іребдел бойжеткен, жыл озған сайын аюша майын төске жинап келеді энекей. – деп сын таққан ағайынға: «Отырған қыз орнын табар» деген. Салмағыма салмағы сай, орнықты біреу сөз салса, бермей қайда барушы едім? Ошаққа тас болған қыз бар ма? Жатжұрттық қылып жаратқан соң, шараң қайсы? – деп сүйеу салдылау жауап берер еді.

«Салмақ» деп тұспалдағаны дәулет қой. «Сай-сайға, байбайға құяды» деген мәтелді берік ұстанған Қабытай әрі аталы, әрі қотты да әлді әулетпен құда болмақ. Ондай азулы мырза ақыры табылды да. Өткен қыс сөз байласып, енді міне, жуырда қалың-

малды түйдегімен айдатып та әкелген. Мал болғанда қандай! Кіл іріндей құр ат пен сауыры төңкерілген мама биелер. Қырық жетіні қырка матап берген соң, қыз ұзатылмай қойсын ба? Бірер жұмада құдалар түсіп, қол ұстатпақ. Жайлаудағы елге ол да бір әрі ермек, әрі жауапты науқан. Сол себепті, Қабытайға қарасты ауылдар осы күні әбігер үстінде. Қатын-қалаштан бастап, кемпір-сампырға дейін қыз ұзатудың жабдығында. Байдың бәйбішесі Шәрипада дамыл жоқ... Көргелі жүрген алғашқы қызығы болған соң байыз тапсын ба. Ұзатылар қыздың барар жері де осал емес. Қарауыл руының белді бір атасы. Құдалықты абыроймен атқарып, ұятқа қалмау керек. Қыз ұзатудың толып кеткен ырым-жырымы, кәдесі бар дегендей. Ұятты меймандарды күту де оңай болған ба? Бір жерден дәнекүс шығып қалса, тірідей өлім ғой. Құдалықтың арты жанжалға ұласуы да ғажап емес... Осының бәрін уайым қылған бәйбішенің өңі қашты. Өзі ашаң адам, бірер аптаның ішінде тіпті жүдеп біткен. Бидай өнді, сүйегі нәзік Шәрипаға екі қызының біреуі де тартпапты. Шешесіне тартқаны жалғыз ұл Ерболат. Ләззаттан кейін туған ұл осы күнде он сегізде. Сырықтай ұзын бойлы, келімді бозбас. Бұның да аяғы шыр-малмаған. Әкесі қызығын көрейін деп ерте үйлендірмек еді, шолжаң ұл қыз жаратпай әлі жүр.

Жұқа өңіне жаңа тебіндеген түбіт мұрты жарасқан, қыр мұрын, қой көзді Ерболат шешесіне тартса, қос қыз аумаған әкесі. Он жетіге шыққан бадырақ көздеу Айгүл де, жауырынды, тортпақтау келген Ләззат та Қабытайдың аузынан түсіп қалды дерсің. Тұрпаттары кесектеу болғанымен, апалы-сіңлілі екеуі бәденсіз де емес. Май мұрындылау демесең, бір-бірінен алшақ қонған мойыл көзді, қызыл шырайлы сәулімдер. Тал бойындағы бар міні – бұратылған бел жағына ұяттылау. Бітімдері мықынсыз келген, белі мен бөксе тұсының жуандығы бір келкі болып тұтаса бітіпті. Әйтсе де, бұл кемістігін бойшаңдығы жасырғандай.

– Тұра тұршы, Ләззат, шешініп болайын! Су салқын емес пе, қалай өзі? – орта бойлы қара қыз Күлшара ішкөйлегін умаждай тастай салып, суға қарай қадам басты. Омыраудағы қос алмасын екі алақанымен баса, қымсыныңқырай аяндайды. Салпы ерін, мұрны кертештеу бұл қыздың кейпі сұлулықтың ауылынан алшақ қоныпты. Десе де, өңінің мінін сәмбі талдай бұратыла біткен бой

тұрпаты жуып-шайғандай. Оның үстіне мінезі де салдырпаған ақкөңіл. Қит етсе, болмашыға лекіте күліп жіберетіні бар. Күлгенде риясыз, рахаттана күледі. Үні қыз балаға лайықсыздау, жуандау шыққанымен, күлгені естір құлаққа жағымды-ақ. Тетелес ағасы, сопақ бет, дорба ауыз Оразбай:

– Осы сенің тырқылдап күле беретінің-ай! Несіне жетісіп күле бересің сен қыз? – деп бастап, бадырақ көзін алайтады да. – Не тұр, не өң жоқ, жапалақша жарбиған порымың анау. «Еркектің қоры күлегеш, қатынның қары күлегеш» демекші, мына түрінмен оңбассың сен. Ертең бір шалға қатын үстіне барсаң, сонда көрермін әуселенді. Сен адам болсаң бар ғой, мына пұштиған мұрнымды шорт кесіп берейін! – деп өзінше түңілгенсіп, жекіген болады.

Әдепті бала ғой Күлшара. Ағасын сыйлайды. Сөзін ауырлап та көрген емес. Оразбай тәлімсі бастаса-ақ, тыя қояды күлкісін. Әйтсе де, үлкендердің көзі кетсе болды, бүгінгідей құрбылардың тобында ашық-жарқын мінезіне басады-ай келіп. Сыңайластары әзіл ілсе-ақ, риясыз күлкіге ерік береді ақкөңіл қыз... Күлшараның тату құрбысы Майра болса, керісінше, мейлінше сабырлы. Бұл екеуін табиғат-ана әдейі кереғар жаратты дерсің. Мінездері екі басқа болуымен қатар, тұрпаттары да бөлек. Піскен әңгелектей толық келген Майраның өңі де шикіл сары, еріні де қаймыжықтай. Бойы әрі тайпақ, әрі жуантық. Сөзшең құрбысындай емес, көп үндей қоймайды да. Ұян жүзбен жымиып қана тұрғаны. Күлшара ішек-сілесі қата, сақ-сақ күлгенде, бұл тіс жармастан езу тартып қана қоятын. Сөйте тұра екеуінің жұбы жазылған емес... Міне қазір де, құрбысының ізін ала, бұл да суға қарай аяңдады. Күлшараға қарағанда салмақты қыз ғой. Ақ шыт ішкөйлегін шешпестен кетіп барады.

Бұлардың сонын ала Алмагүл мен Қарлығаш та қозғалайын деді. Апалы-сіңлілі екеуі жабыдан туған қос торыдай дерсің. Бәкене келген бойлары да, күнге тотыққан кескінсіздеу өңдері де тым ұқсас. Екеуін салыстырса, бәденділеуі Алмагүл. Ажарын арттырған қарақат көздері болар. Кісіге мөлдірей қарайды да тұрады. Бүкпесіз пейілдің айнасындай. От басындағы балалардың үлкені ғой Алмагүл. Қарадомалақ бауырларына көңілі елжірейді де тұрады. «Аға – бордан, іні – зордан» деп тегін айтпаса керек қазақ.

Апасымен салыстырса, Қарлығаш менмендеу. Тарғақ бет, сықи көз сықпытына қарамастан, баз-базда кергіп бітетіні бар. Бозбала атаулыны сөзбен шымшып алуға да шебер. Апасының қамқорлығын көріп өскен соң, мінезі батылдау болып қалыптасқаны заңды да шығар. Алмагүл бұны көзден таса қылған күні жоқ қой. Дәл қазір де бітімі жұқалау сіңлісіне жаны ашып келеді.

– Қарлығаш-ау, аңдап бассаңшы. Өңмендеп қайда барасың? Анау құм керіш табаныңды тіліп жіберер, – деп бірер мәрте ескертіп те қойған.

Бұл қыздардың һәммасы сонау Ләззаттын шашбау көтерушілері іспеттес. Бай қызының буына жығылып жүргендер. Бұ жампаң мінездерін жазғыруға да болмас. Үлкендердің, ата-аналарының күнкөрісі әлді ағайынға кіріптар болған соң, шараң қайсы?!

Ауылдағы қыз-қырқын біткеннің ішінде бай баласына күл-тектей қоймайтын сонау оқшау тұрған үш бойжеткен ғана. Үшеуінің бойлары да біркелкі сұңғақ, өндері де аққұба... Дөңгелек бетті Шөптігүлдің тұрпаты бәлкім толықтау болар. Мейлінше байсалды, бос сөзге жоқ, ибалы бойжеткеннің өзі. Қыз-қырқын атаулының басы қосылса-ақ, сөзшең келетін әдеті ғой. Шөптігүл болса, ауыздары жабыса қалған құрбыларын қызықтап, күлімсіреп қана тұрғаны. Сөз жарыстырудан гөрі, ден қойып тыңдауға бейім. Бұндай мінез иесі әдетте сырға берік келеді. Содан болар, бар құрбы Шөптігүлден ойындағысын жасыра қоймайды. Өңі жас баладай сүп-сүйкімді, томпиған ғана қыздың сыр шашпасына сенімдері кәміл.

Бұнымен шөбере болып туысатын Сандуғаш та сөзшең емес. Асылы, мінездері бірқалыптан шыққандай деуге келер еді. Айырмасы – Сандуғаш ажарлылау. Көзі кішірек демесең, назарды еріксіз тоқыратар бәдендінің өзі. Ашаңдау келген қияпаты шебер бір мүсіншінің қолынан шыққандай. Шебер емес-ау, шеберден мін алатын мініскер бар өнерін сарқа жұмсады дерсін. Жұмсағанда да асықпай отырып, асқан сүйіспеншілікпен шұғылданса керек. Бет бедерінің әр сызығын салғанда, аса бір нәзік аспап-құралды қолданғанына еш шүбәсіз сенгендейсің. Айтып-айтпай не керек, қыз-қырқын шоғырымен шыға қалса, жұрттың назары әуелі Сандуғашқа түсер еді.

Бір қызығы, өз сұлулығының әсерін білген сәулім, ғұмыры бәлденген емес. Қылымсеу дегеннен де ада. Қылымсып қайтеді, бозбас біткеннің көзі онсыз да өзінде емес пе? Қайта жүзін тұқыртып, сұқ көзден жасырмақ та болады баз-базда... Ел ішінде кім көп, еріккен мырзасымақ көп. Қолы бос болған соң дені қыдырымпаз келеді. Ет аңдып, қымыз сіміріп қана ел араласа бірсәрі. Саппастардың қымызға қызара бөртіп, нәпсі семіртетінін қайтерсің? Шеттерінен қыз оятқыш. Қыз болғанда, өңдісіне құмар. Сөйткен серісымақтардың талайы Сандуғашқа да көз сүзген. Ондайда дәулет масы бай балалары омырау келетіні мәлім. Қаршайдайынан қоңсы-қолаңшының төменетектісіне әуке салып үйренген жаман әдеттері егде тартқанша қалмайды. Жасөспірім шағынан ауызданып дәндеген соң, үйленіп, балалы-шағалы болса да, сұйық жүрісті тыя алмай, бозбалашылықты сапыра беретіні бар. Сөйткен желөкпелер, әрі шырайлы әрі тауға біткен шынардай науша бойлы Сандуғашқа қайтіп қызықпас? Өңі жылтыр шөп-желке деген қашаннан көздің құрты емес пе.

Анандай айдай ажарымен көңілшектеу біреу болса, баяғыда-ақ бұзылып та кетер ме еді, қайтер еді. Алайда, ондай ұшқалақтықтың кісісі емес Сандуғаш. Уыздай уылжыған әлібі тым нәзік көрінгенмен, дәті берік. Берік болмағы былай тұрсын, тастай қаты десе де әбден сыйғандай... Жаратушы не көркіне қорған болсын деді ме екен, мызғымас мінез сыйлаған түрі шығар. Бір қызығы, он жетіге шыққан осы жасында еріккен мырзасымақ түгілі, өзінің тең-тұсы бозбалаға да көңіл бөліп көрмепті жас ару. Қыз-қырқынның басы қосылса-ақ, бозбастарды сөз қылатын әдеті болушы еді. Бастары түйісе қалып, ауыздары жабысып сөзді сапырады-ай келіп! Кей жігіт-желеңді жақтыра сөйлесе, қайсыбір борпостарды тәлкек те қылады. Әйтсе де, күбір-сыбырының дені сол бір тақырыпты төңіректтей берер еді.

Сандуғаш болса, кеңестеріне құлақ салғанымен, қызыға қоймайды. Сөздерін бөлмей тындағаны болмаса, көңілі қашанда немқұрайлы. «Осы қыздар бозбас дегенде, несіне өліп-өшеді екен? Ауыздарының суы құрып, сол бір шикіөкпелерді талқылай беретінін қайтерсің. Тұрмысқа асыққан түрлері ме шіркіндердің? Қайда қашар дейсің сол тұрмыс. Ұрғашы біткеннің пешенесіне жазылып қойған үкім емес пе? Құтылып көр, мықты болсаң...

Тұрмыс дегені дағнет камыт болып жүрмегей. Алда не тірлік күтіп тұрғанын кім біліпті. Баска салғанды көрерміз әлі-ақ» деген оймен, әлгіндей сөздерден бойын аулақ ұстар еді.

Өз басы болса, алдағы ғұмыры жөнінде ойламауға тырысатын. Қайтеді басын қатырып? Болашағы бұлыңғыр екенін сезеді ішінен... Титтей кезінен-ақ атастырып қойған жері бар деп еститін. Сол оймен өсіп жетілген. Бір жақта, сонау Қанжығалы Күрлеуіт деген елде күйеу бала бар деп естуші еді. Үй іші қалыңмалдың басын алып қойғанынан да хабардар. «Анау бөрте бие, шабдар жорға құдалардан келген» деген сөздің желін құлағы талай шалған. Әйтсе де, ол не ел, күйеу баланың түр сипаты қандай деп сұраған емес. Сұғанақтық деген қыз балаға жараспайды деп білетін. Сөйтіп жүргенде, қайын жұрттан суық хабардың дүңк еткені. «Күйеу бала кенеттен опат болып қазаға ұшырады. Ендігі әмеңгері інісі» деген сөзді ұстап, бір жаушы жетпесі бар ма!

Бас құданың бұл сәлемі талқылауға жатпайтын бұйрық тәрізді. Әмеңгер баланың жасы он үште ғана екен. Өзі әлжуаз, аурушаң болса керек.

– Оқасы жоқ. «Он үште отау иесі» деген. Қайтқан күйеудің жылын өткізген соң, қалыңдықты әкетеміз, – деп жіберген жаушылары сазарып отырып алсын.

Кесікті сөзі үкімдей. Қалыңмалдың денін жіберген соң, өктем сөйлемей қайтушы еді?.. Қыз жағы амалы құрып, көнуге мәжбүр болды да қалды.

– Енді қайтейін, шырағым? Жазудың осылай болғаны да, – деп Сандуғаштың шешесі көз жасын сығып алған.

Жақын жеңгелері:

– Тәйірі, сол да сөз болып па? Жасөспірім күйеуді билеп-төстеп аласың әлі-ақ. Аузынан уыз табы кетпеген бала не біліпті? Тізгін-шылбырды өзің ұстап, бір әулеттің салиқалы бәйбішесі болып отырарсың, көзжақсым, – деп жұбата береді.

Сандуғаштың өзі болса, ертеңгі күнді ойламауға тырысады. Әйтсе де, тірі жан болған соң қайтіп уайымдамас? Пісіп қалған соқталдай қыз басымен он үштегі жеткіншекпен қалай отаспақ? Тәңірі ием сыйлаған өз тұрпаты нәзік болса бірсәрі. Бой десе, сәмбі талдай солқылдаған бойы да бар. Төсіндегі қос алмасының торсынып, қамзолдың өңірін керіп тұрған түрі анау. Қосетек ғөй-

лекті кең пішіп тіккізсе де, бұлтиған бөкссесі көзге бірден түседі. Себебі, тал шыбықтай белі бұратылып тұр ғой. Үзілгелі тұрғандай-ақ жіңішке белге жұмырлана біткен бөксе қандай жарасымды. Бозбас біткеннің көз сүзуі тегін емес шығар... Сөйткен аршын төс, бетінен қаны тамғандай сөлді бойжеткен, әлжуаз жасөспіріммен жарасым таппақ па?

Осы жәйтті қайтіп уайымдамас Сандуғаш?! Содан болар, нәркес көздерде мұң табы бар. Әңгіме-дүкенге, әзілге алданып күліп жібергеннің өзінде де, жанарын уайым кіреуекесі шалады да тұрады. Міне қазір де, өзенге күмп берген Күлшара суды шапақтап:

– Әй, қыздар, кел болындар! Немене омалып жүрсің? – деп айқай салса да, елең ете қоймайды Сандуғаш. Қасында ілби басып келе жатқан Хақимаға қарайлай береді. Сыр шертісер құрбысы ғой Хақима. Ес білгелі жұптары жазылмай келеді.

Ауыр шолпысын шешіп алып, камзолының қалтасына тыға салған Хақима да үнсіз. Ішек-сілесі ката күліп, суды қыздар жаққа шашыратып жатқан Күлшараға жымып қана қарайды. Миық керсе де, нәркес көздерде алғау табы бар сияқты. Басын жала-наштап, бұрымын тарката бастағанымен, шешінуге асығар емес. Қимылы енжар. Күн ысып тұрғанымен, суға түсуге құлықсыздау болғанға ұқсайды. Сыңайластардын көңілдерін қимағаннан ғана еріп келе жатқан түрі бар.

Бұл топ қызды сырттан бақылаған бәзбіреу болса, Хақиманы көріп: «Осындай мөлдіреген сұлудың да уайымы болушы ма еді?» деген ойға келер ме еді бәлкім. Бойжеткеннің жан дүниесінде не болып жатқанын қайдан білсін көлденең көз. Сандуғаштың да бұл құрбысына сұраулы жүзін бұра беретіні тегін емес шығар.

Осы қыздарды тәу көрген бөгделер Хақимаға көз сүріндірмей қоймас еді. «Сонша сұқтанатындай не сиқыры бар бұл бойжеткеннің?» деген сұраққа да ешбір жан нақпа-нақ жауап та бере қоймас. Сұлу деп сипаттаса, мына тұрған Сандуғаш та бір қыздай-ақ бәденді. Ай десе аузы, күн десе көзі бар, нұр жүздінің нақ өзі. Қайта дөңгелек дидарлы Хақиманың беттері сәл-пәл толықтау ма қалай? Піскен шиедей сөлді еріндері де азырақ жұқалау болса ғой дегізерліктей.

Бірақ, бұл болмашыны тік түскен пісте мұрын, күмістей апақ жазық маңдай, үлбіреген ителгі иек жоққа шығарып тұр-ау. Күн сәулесі сүйіп, керімсал өбіп, сәл тотыққан екі бетке томпиған толықтығы жараса қалыпты. Күлім қаққанда қос шұқанақ пайда бола қалады бұл уыз беттерге. Оймақтың тар аузындай ғана бұл қос шұқанақ көрген көзді тартып, көңілді елжіретіп жіберер еді. Айтып айтпай не керек, әйтеуір назарды тартып тұрар бір сүйкімділік бар алма бетті дидарда.

Хакима тегінде, өң жағынан да, тұлға бітімімен де әкесіне тартқан. Көкесінің азан шақырып қойған ныспысы – Доғалақ. Осы күні жасы қырықтың қырқасынан асқан тоқтаулы азамат. Ауыл-аймаққа қадірсіз де емес. Салдырлаған ақкөңіл, бүкпе дегенді білмейтін кісі болған соң, ағайын келесінде өзіндік салмағы да бар. Жұртқа зияны жоқ, сыңар езулеп құрық әкетер мінезден де ада. Осы жасында ақсақалдардың ырқынан шыққан кезі де болған емес... Келімді қияпатымен, сымға тартқандай сұңғақ бойымен, Хакима әкесіне ұқсайтынын көлденең көз салған жерден-ақ аңғарар еді.

Шешесі Ұркияның болса, бітімі рабайсыздау болатын. Өңі де қошкыл, тұрпаты да үрген месті еске салғандай. Әйтсе де, быттиған семіз бетті кеспіріне көрік беріп тұрған тостағандай көздері. Тостағандай болғанда, бадырақ деуге келмейді. Мезесі көркем қиылған, жебедей кіршіктері қайқия біткен ботакөздің өзі. Анасының алақандай дерлік көздері Хакимаға да ауысыпты. Айдай ажарлы өңге нәркес көз қосылған соң, сұлу бойжеткен атанбағанда не қалды?

Доғалақтың кіндігінен өрбіген бар-жоғы төрт-ақ перзент қой. Тұла бойы тұңғыштары осы Хакима. Бұның есімін атасы Сарғалдақ қойған болатын. Жарықтық, пірәдар кісі еді. Көз майын тауысып оқығаны да мол, тоқығаны да аз емес. Ұркия түскен жылы:

– Осы келін атұстар тапса, азан шақырып, намын «Хакім» деп қоярмыз. Үлгі тұтары Лұқпан Хакім болар ма екен?! Мал баққан шаруалар баршылық қой елде. Үрім-бұтақ, зәузатым малға өне бойы көңіл бөле бермей, білім-ғылым іздер ме екен, – деп еді көпті көрген көнекөз.

Алайда, үміті ақталмай, тұңғыш немересі атұстар емес, істігер болып шықты. Сөйтсе де, сөзінде тұрды ақсақал. «Оқасы жоқ.

сөзімді жұтпаймын. Шүйкебас болса да өз бау-шарбағым. Бұл баланың аты «Хакима» болсын. Қыздың жолы жіңішке екені бекенеден белгілі. Білім іздеп, соңына түсуге елдің салты жібере қоймас. Әйтсе де, үмітсіз шайтан ғана деген. Тым құрығанда хат танып, қара жүргізетін көкірегі ояу бала болар бұл боқташағымыз. Жазу-сызуды өзім-ақ үйретермін» деп түйген болатын.

Бұл сөзін де бұлжытпай орындады Хакиманың атасы. Тарп-тарп басқан немересі алты жасқа толар-толмастан-ақ хат үйрете бастаған.

– Көзім көрінкіремейді. Қара танысаң, қиссаларды оқып берерсің, балам. Осы күнгі негізгі бір ермегім сол ғой, – деп Хакиманы тұлымшағынан иіскеп қоятын.

Немеренің тұңғышы болған соң ба, әлде сүтке тойған қозыдай томпиған түрінің сүйкімділігі ме, болмаса нұсқасының өзіне ұқсастығы ма, әйтеуір Хакима дегенде көңілі бөлек болатын. Тіпті шығарға жаны жоқ десе де сыйғандай. Доғалақ пен Ұрқияны маңайына да жолатпайды. «Анау калған-құтқан қарақожаалақтарына ие бол. Бұл саршұнақ қызда жұмыстарың болмасын. Өзім тәрбиелеп өсірем бұл тентегімді» деген сөзбен емшектен шыққан соң ақ, біратола бауырына алған.

«Қарақожаалақтар» деп айдар таққаны – Хакиманың бауырлары. Тетелес інісі Хамит пен ортаңғы ұл Сәлім. Ұрқияның сүт кенжесі Ботакөз биыл жетіде. Хакимадан тура он жас кіші. Осы балалардың ішінде Сәлім ғана құбақан түсті. Қалған екеуі шешесіне тартқан қараторылар. Тетелес Хамит әрі ұзынтұра сом бітімді, әрі қазанның түп күйесіндей шойын қараның нағыз өзі. Ертең-ақ бұғанасы қатқан соң, алпамсадай жігіт болар сыңайы бар. Сәлім де бітім жағына кенде емес. Ағасынан айырмасы – ажарлы. Әкесінің аузынан түсіп қалғандай дерлік сыдырым қас, маңдайы жырта қарыс, қыр мұрынды бала. Кішкентай Ботакөз де жетіле келе бәденді болар тәрізі бар. Өңінің қара торылығы болмаса, сипаты көп-көрім. Көзі де есіміне сай мөлдіреп тұр, елібі де сүйкімді.

Бауырлардың һәммасы Хакимадай әпкесін аса сыйлап өсіп келеді. Інілер мен сіңлісі түгілі, әкесі де тұңғышына қабақ шытқан тұсы жоқ... «Шалдың баласы ғой. Еркін өссін. Бетіне келсек, қартымыз көңіліне алар. «Кәрі де бір, сәби де бір» демекші, қарыған сайын шікәмшіл тартып барады ақсақалымыз, – деген желеу-

мен Хакимаға әке-шеше шаң жуытпайды. Бұл пейілдерінің үстіне тұңғыштарының оқуға деген алғырлығы косылып, Доғалақтың балаға деген көңілін тіпті арттырып жіберген еді.

Кісіге сенгіш, даңғырлаған ақкөңіл Доғалақ дәмді сөзге, әнге құмар болатын. Домбыраға бейім, бірсыдырғы қоңыр дауысы да бар. Алайда бейнелі сөз, жыр тыңдауды ұнатқанымен, ұзақ қиссаларды жаттауға мойны жар бере қоймайтын. Жұрттың дені жете кинауға құлықсыз келетін әдеті емес пе? Бір жылдай әуреленіп жаттап алғаны «Мұңлық – Зарлық» ғашықтық қиссасы. Оның өзін басынан аяғына дейін түгел айтып шығуды үлкен бір еңбек көреді. Кітаптың бетін ашуға да жалқау.

Хакима болса, керісінше, хат таныған соң-ақ кітап оқуға ынта қойған. Атасы «қисса-дастандарды оқып бер» деген соң, меселін қайтарсын ба. Бара-бара өзі де дәмін тұшынуға айналды. Атасы қолқаламай-ақ, қисса кітабына шұқшиып, тапжылмастан сағаттап отырғаны.

Әжесі Асылтас, сүйегі ірі, етжеңді сары кемпір:

– Қайтесің осыны, құлыншағым? Қаршадайыңнан көзмайыңды тауысып. Қыз бала деген қуыршақты айналдырмас па. Көп оқыған кісінің миы ашып кетеді деп есіткем, – деп жаны ашып сөйлейтін.

Енді қайтсін, өз төліне жамандық тілемейді ғой әжесі. Ақ борықтай қыздың оймақтай аузына тәтті мен дәмдіні тыққыштай бергеннен өзге не жазығы болушы еді. Әйтсе де Сарғалдақ бұл сөзіне едәуір шамданып қалатын. Бұрынғының адамы ғой, зайыбына қаттылау. Сөзі де өктем келеді.

– Алжыған қақпас-ау, бұл не тантиғың? Талаптының қанатын қырқар бола ма? Ойын кумай, кітапқа үңілген бала жаман болушы ма еді? Дүниенің қомақты бір қызығы осы кітапта емес пе? – деп дауысын қаттырақ шығарып, халал жұптысын бидайықтай бүрер еді.

Не керек, атасының қолдауымен қолға тиген жыр-қисса атаулыны оқып шықты Хакима. Оқымақ түгілі, денін жаттап та алған. Қыстың ұзақ кештерінде ата-әжесіне пәлен рет оқып берген соң, өзінен-өзі жаттала береді екен өлең сөз. Қамбар батыр, Алпамыс батыр сынды қазақ дастандарынан бастап, Сал-Сал, Зарқұм сияқ-

ты пайғамбар өмірінен сыр шертетін қиссаларды жадына тоқып алып еді осы күнде.

Бір қызығы, он төрт жастан асар-аспастан өзі де бәйіт шығаруға айналды. Шығарайын деп әдейі оқталған да емес. Шабыттың әсері ме екен, өлең шіркін өзінен-өзі тілге оралады да кетеді. Сірә, пәлен дастанды оқып шығып, денін жаттап та алған талапкер жас бейнелі сөзге үйір бола бастайтыны заңды да шығар. Сөз қоры көл-көсір болған соң, ұйқас деген өзінен-өзі құрала береді екен-ау.

Бастапқыда бұл қабілетін жасырып жүрген. Талай өлеңді ақ қағазға түртіп жүрсе де, өзімдікі деуге ұялар еді. Балауса жырларының тақырыбы көбінесе туған өлке, табиғат сұлулығы төңірегінде өрбитін. Арғы бабалары, батырлар турасында да өз әлінше қалам тербеп баққан. Уақтың саны аз болғанымен, жауынгерлік даңқы иісі Алашқа паш болған ел ғой. Берісі Сары мен Баян, арғысы Ер Көкше, Ер Қосайдай шерілері барын қайтіп білмес Хақима. Қаршадай бала кезінен атасының кенеулі сөзін құлағына құйып өскені тегін емес қой. Өзімсініп, ұялмайтын кісісі де сол атасы ғана. Іпті кернеген құпиясы әбден шыдатпай бара жатқан соң, бір әредікте жыр жазған дәптерін көрсетті-ау әйтеуір. Қымсынып, қымтырылып, бетінің оты шыға жаздап ұсынып еді құпия жазбасын. Атасы болса, еш таңғалсайшы. Осы қимылын дәл бір күткен кісідей-ақ, қабағы селт етпестен немересінің жазуына үңіле берді.

Атасының әжім торлаған ашаң жүзіне үрейлене назар тігіп еді Хақима. Қоңаштап күлкі қыла ма, ия тіпті жекіп тастай ма екен деп, зәресі жоқ. Атасы тіс жарғанша байыз таба алсайшы... Бір кезде қағаз бетінен көзін алды-ау қария. Бақса, кірпік ұшында бір тамшы жас іркіліпті. Мөлтілдеп үзілгелі тұр. Бірден сөйлей бастаған да жоқ атасы. Толқыш отырса керек, көзін жыпықтатып бірер жұтынып қойды да, Хақиманы құшақтай баурап алып, маңдайынан иіскей берді.

– Тіл-аузым тасқа, ақын екенсің, құлыншағым! Ақ түйенің қарны жарылды деп білемін, – деп бастап, аппақ сақалын тарағыштай, көзін жұмыңқырай аз бөгелді де, – арғы аталарымызда сөзге ұста ділмарлар бар еді. «Бұл қасиет тұқым қуаласа керек-ті» деген үмітім де болатын. Оңашада Құдайға ағынып, «ұрпағымды

дәмді сөзге үйір ете көр» деп тілеп те жүрмін. «Заузатымызға шешендік түбі бір ауысар» деген дәме ғой... Мінекей, жарқ беріп саған қонышты ақындық өнер, – деп бір қайырды да, Хақимаға назар тіктеді.

Нұры семген аялы жанарға жылы бір шуақ пайда болыпты. Мейірін төге себездейді. Сәл ойланып отырып, кеңесін өрбіте берді:

– Мен айтсам бар ғой, шырағым, қайым айтысқа түсіп көр. Ендігі сатың осы. Аяқ алысын жаман емес. Мына түріңмен жөпшенді ақынға дес бере қоймассың. Шапшандық, суырыпсалма тапқырлығыңды ұштай бер осы бастан. Шешендік додада жолың болсын, ботаканым. Осы бағдарың жөн-ақ. Сөз өнері – бар өнердің төресі мәнзелдес. «Өнер алды – қызыл тіл» деп атаң қазақ тегін айтпаса керек-ті. Себебі, терең ой шешен тілмен суреттеледі. Адамды адам қылған кенеулі ой емес пе? Алғыр зерде болмаса, адамның өзге мақлұқтан айырмасы шамалы ма дедім, шырағым, – деп езу тартты да, Хақиманы құшағына және бір көме берген.

Сол мейірлі құшағын әсте ұмытсын ба? Атасы қайтқалы жылдан асса да, аяулы жанның жоғына еш иланғысы келмейді. Сонау балалық шағында атасының шапанының ішіне тығылып отырғанды қызық көретін. Майқара жусанның кермек иісі бұрқыраған сол бір шапанның шалғайы берік қорған сияқты көрінуші еді-ау...

Балалық бал дәуреннің күндерін елестетіп, көкірегін кере күрсініп қойған Хақима айдыңға көз жіберді. Қыздардың бәрі судың ішінде екен. Кейі күмп беріп сүңгіп, қайсыбірі құлаштап малтып жүр. Обаған саласын жайлайтын бұл елдің түлектері шеттерінен малтымпаз. Көз ашқалы көріп келе жатқан өзендері ғой. Қайраңның әр малта тасына дейін етене таныс. Бала кездерінде сонау қоғасының ішіне сүңгіп сүйрік тартушы еді. Хақима мен Сандуғаштың сүңгуге ептілігі еркек балалардан бетер болатын. Олар бір сүйрікті саумалап тартып, пәлен рет судан шығып дем алғанша, қос қыз көкіректі толтыра тыныс алған қалпы күмп беріп, бір сүңгігенде суырып алар еді... Анау жайын ауыз Күлшара бұларға еліктеймін деп, қақалып-шашалып суға кете жаздағаны да бар. Шибұт неме әлін білсе қайтеді екен?

Бала күнде қалған сол бір оқиғаны есіне түсірген Хакима мырса беріп мның керді. Қайран бал дәурен көзден бұл-бұл ұшқаны ма шынымен? Ақсақалдың еркетотай әлпеші болған соң, Хакима еркін мінезді, тіпті тәйтiк те болып өскен. Қыз-қыркын деген қуыршаққа үйір келуші еді. Өзге құрбылары үйдің көлеңкесінде қуыршақты ермек қылса, бұл болса, ер балаларға қосылып асық ойнайтын.

Асық-топай деген ең бейбіт ермегі ғой, қызы-қыза келе томар ішіне барып, садақ тартар еді. Садақты әдетте талдан иіп, оқты қамыстан жасайды ауыл балалары. Ұшына шегеден жебе бекіткен қамыс оқтар зуылдай алысқа кететін. Дөп тисе оңдырмайды да... Сөйткен садақтың кірісін шірей тартқанда, ұлдармен тайталасатын он екі жасар Хакима. Ол ол ма? Егесе кетсе, күресуден де тайынбас еді. Алыс-жұлыстың аяғы төбелеске ұласып кетуі де ғажап емес. Алыс-жұлыста жаға жыртылып, көз көгереді әдетте. Өзге шүйкебастың бұндайдан зәресі ұшса, Хакима керісінше жанданып кететін. Төбелестен қашпақ түгілі, қалың ортасында айғай салып жүре беруші еді.

Анау Алмагүл мен Қарлығаштың собалақ ағалары бар емес пе? Әнуарбек деген шотпақ қара. Балалалар бұның атын шұбырtpай «Әлкө» деуші еді. Өзінше ол да бір таудың текешігі. Қарындастары қойдан қоныр өңкей иіс алмас жуастар ғой. Соларды билеп-төстеп дағдыланған есірік неме бірде:

– Немене, Сарғалдақ шалдың болпаш қызын шолжаңдатып. Сонша кім еді? Кет былай, еркектердің ойынына килікпей! Қыз-текемісің өзің? – деп аузы көпіріп шаптықпасы бар ма?

«Қызтеке» деген мазақ балалар арасында балағат болып есептеледі. Намысты шаптар сорақы мазақ. Ер бала бұндайда екі сөзге келмей тұмсықтан тапсырар еді. Қыз деп басынған түрі ғой таңқы танау неменің... Ондай домбытпадан ығысатын Хакима ма? Ер Қосай, Ер Көкше сынды бабалардың ерлік жолын жырға қосқан бала жасық болушы ма еді. Оның үстіне Алатаудай атасының атын бадырайтып атаған есірік немені шәуілдетіп қойсын ба? Намысы лау етіп, ал кеп жағалассын!

Әлкөнің қолақпандай екі жас үлкендігі бар. Оның үстіне бір үйдің бетінен қақпай өсірген әздегі. Және қанша айтқанымен, ұлдың аты ұл ғой. Күші басым. «Келсең, кел» деп, бұл да ұстаса

кетті. Екеуі армансыз жұлқысты. Арашалаған бала болсайшы. Еріккен ұлдарға қызық керек. Басалқы айту былай тұрсын, улап-шулап дем беріп қояды.

– Соқ, Әлкө, қыздан жығыламысың!

– Жығылсаң, қатын атанасың!

– Тапсыр көк желкеден сары қызды! – деп топтың дені өз жыныстасына дем берсе, енді біреулері Хакиманың шашбауын көтереді.

– Хакіш-ау, еш беріспе! Қалқан құлақтан таяқ жегенің бе?

– Өкшесін шайнап жібер тайпақ қараның!

– Шалдың сары қызы, намысқа шап! – деп қызыл кеңірдек болысып жатыр. Екі дай бөліскен балалар қызыққа белшесінен батып, қарық болды да қалды.

Не керек, еріні күптей ісіп, шекесі көгерсе де, Әлкөден өшін ала білді сол сапар. Күші жетпей жеңіліп бара жатқан соң, амалы құрып құлағының сырғалығынан қыршып алмасы бар емес пе? Бишараның бет-аузы даладай қан. Долданып, жылап-еңіреп үйіне зытып берсін. Қанды көрген соң өзге балалар да тым-тырақай қашты. Әлкөнің шешесі қара Қалиманың шақар мінезі ауыл-аймаққа белгілі ғой.

Шынымен-ақ, әлгіндей болған жоқ, бес биенің сабасындай болып, найқала басып Қалима жетіп келсін. Жетегінде Әлкө. Басы таңулы, бет-аузы айғыз-айғыз. Көз жасына әбден ерік берсе керек, солығын әлі баса алмай тұр. Қалиманың бір қолында шыбыртқы. Қирататын немеше, жердің шаңын бұрқ еткізіп періп-періп жібереді. Онсыз да іннің аузындай үңірейген танауы тіпті делдиіп кетіпті.

Ақсақалға бата алмайды ғой, келе салып Хакиманың әжесіне шүйілді.

– Қайда әлгі қарақшы қыз? Шашын талдап жұлып, қолына берейін бәлем! – деп шаңқ етіп бастап, аузы-мұрнына шай қайната бастасын кеп.

– Бұл не деген сұмдық! Қас масқара ғой! О заман да бұл заман, құлақ шайнағанды кім естіген? Артын қысып тиыш қана неге жүрмейді екен бұл пері қыз? Жүрген жоқ па әнекей өзге шөп-желкелер қуыршақтарын айналдырып? Бұл ма, бұл қыз мына бетімен басымызға әңгір-таяқ ойнатар. Әй дейтін ажа, қой дейтін

қожа жоқ болған соң, әбден есірейін деген екен. Ертең біреудің басын жармаса, маған кел! – деп шапылдап, жуық маңда тыышта-ла қоймады.

Хакимада зәре-құт жоқ. Батырға да жан керек емес пе? Қара Қалима түтіп жей ме екен деп үрейі ұшып, үйге зып берсін. «Шашымды жұлса, тақыр бас болып қалай жүремін? Қыз балаға ерсі емес пе? Ғұмыр-бақи таз болып өтемін бе?» деген үрей де бойды билеп барады... Үйге тығылып еді, үйдің ішінде пана бар ма? Долы қатын әбдіре, кебеженің ішін де ақтарып тауып алар. Сасқанынан атасының шапанының шалғайына орала кетсін. Ата-сы жауға бермесіне сенімі кәміл ғой... Ол кісі болса, миығын бұлк еткізіп, Хакиманы арқасынан қағып қояды.

– Мен тұрғанда еш абыржыма. Қалима тұрмақ, қабыланға беремін бе?! – деп жұбатып та баққан.

Айтқандай-ақ, кейінгі оқиғаның желісі бейбіт арнамен өрби берген. Асылтас әжесі салдарлы жан ғой. Мінезінің ауырлығы қара жердей. Қалиманың ұзақ-сонар гөй-гөйін әбден тыңдап алды. Сөзін бөлмек түгілі қабағын шытсайшы. Кейірек түгілі, мақұлдаған кісіше басын изеп те қояды. Қалиманың мінезіне қанық па, әлде тәсілі ме, әйтеуір бұл сабырлығы өз нәтижесін берді. Долы қатынның қарқыны саябырси беріп, шарылдаған дауысы бәсеңсіін дегенде, бейбіт үнге салған әжесі:

– Е-е, шырағым-ау, баламен бала боламысың? Бала жылап өспеуші ме еді? Соқталдай ұл шынашақтай қыздан таяқ жегеніне арлансайшы қайта... Қой, шырағым, болмашыға жүз шайысқан жараспас. Елге күлкі болармыз... Үйге кіріп аптығыңды бас. Баптап тұрып бір шай ішейік те одан дағы, – деп іле Қалимаға ес жиғызбастан, бұртиып тұрған Әлкөге бұрылды. – Әй, батыр, жүр үйге кір. Сақтап қойған бір тас кәмпит пен қантым бар еді, сен жүгірмекке бұйырды. Анау тентек қарындасына татқызбай, өзіңе берейін. Ағасын сыйламағанды желкесінен шығарайын бәлем! О несі-ей, білдей бір ағасының құлағын қыршып алғаны? – деп баланың көңілін аулай берген.

Жылы-жылы сөйлесең, жылан інінен шықпай ма? Әлкө де күлімдеп, Қалиманың да қабағы жазылып шыға келді. Ағайынмен шайырғал кетісуді есі дұрыс пенде тілесін бе? Оның үстіне Асылтас әже де осал-оңтағай жан емес. Ағайын да, жат та сый-

жайтын қадірлі жан. Байсалды мінезі өз алдына ғой. Өжеттігі де бір басына жетерлік... Бұның жас кезіндегі жанкешті ерлігі дүйім елге аян... Жаңа түскен желекті келіншек кезі. Бүр күні жайлаудағы елге үш-төрт қаңғырған казак-орыс сау ете қалсын. Өздері удай мас, иықтарында бір-бір мылтық. Ер-азаматтың барлығы пішен шабу науқанында еді. Ауылда кіл қатын-қалаш, кемпір-сампыр, шал-шауқан қалған болатын. Есірген тобыр бас көтерер еркек жоғына көзі жеткен соң, ал келіп сойқанды салсын. Әбдіре, сандықтарды ақтармалап, алтын-күміс заттарды тонап алды. Ол-ол ма? Қыза келе, әрлі деген қыз-келіншекке кол сала бастаған. Шыңғырып ойбай салғанына құлақ асын ба шылғи мас жауыздар.

Аузынан темекі мен арақ иісі мүңкіген қира кекіл біреуі Асылтасқа тап берсін. Бұжыр беті тер сасыған еңгезердей малғұн, әй-шайға қаратпай аш белге жабысты. Көзі қанталап, сілекейі шұбырып барады. Аяйтын түрі жоқ.

Асылтас жалғыз атты бір аңшының қызы еді. Бітімі әкесіне тартқан әрі кесек, әрі шымыр. Титтейінен қара жұмысқа араласып өскен соң бір кісіге әлі де қаптал. Оның үстіне жаратылысынан жүректі де болатын. Үнемі қару асынып жүрген әкенің үлгісі болса керек, бергі жағымен сыныксыса да, жеме-жемге келгенде, қатерден тайынбас батылдығы да бар. Онысын өзі сезсе де, ғұмыры сыртқа шығарған емес. Екідай егесте, өлім мен өмір арпалысқан сәтте, кей момындар жарқ беріп асқан батылдыққа басады деген пікір бар емес пе. Сол сөздің жалған еместігін дәлелдеп беріп еді нәулетек бойжеткен.

Өжеттік пен қайрат қайдан пайда болғанына әлі күнге өзі де аң-таң. Сол қимылын еске түсірсе-ақ, жауырын тұсы мұздап қоя беретіні де бар. Әрекет қылам деген еш жоспары болсайшы. Жоспар құруға мұрша да болған жоқ қой ең алдымен. Әйтеуір: «Ия, аруақ, қолдай көр! Бибі Фәтима пірім, өзің жар бола көр!» деп айғай салғаны есінде.

Арғы жағы бұлдыр. Басына қан теуіп, әлгі дұшпанды жұдырықпен қақ шекеден періп жібергенін біледі әйтеуір. Одан кейінгісін куәгер қатын-қалаш дәттетіп берген:

– Құдай салмасын, мына келіннің қимылы алапат екен! – деп бір жеңгесі бастап, абысын-ажындар қосамжарлана кетті.

«Мытыққа шап бердің де, шоқпардай ұстай алып, әлгі әскерлерді кестите төмпештедің-ай келіп! Көзің қып-қызыл, өңіңде қан-сөл жоқ. Қанын торсыққа құйып алған жанның репеті жат болады екен-ау! Шалық шалмасын деп зәреміздің кеткені». Кейін анықталғандай, бір қойып солдатты сұлатқан Асылтас, жаудың мылтығына жармасып майдан ашады. Әскери бесатарды ғұмыры ұстап көрмеген кісі ғой. Сойылдай бұлғап-бұлғап жіберіп, жолындағы дұшпанға сілтей беріпті. Жаналқымға тақаған сәтте, қайрат шіркін он есе өссе керек, мылтықтың дүмі тигендерді оңдыртпапты да... Масаңдығы ма, әлде ұрғашыдан мұнша жанкешті қарсылық күтпегені ме, қылыш асынған жауыздар абдырап сасып қалады.

Сөйтіп арпаласып жүргенде, пішеншілер де сау етіп жетіп келген. Сол бір жыл қан жайлауда ел тығыз отырушы еді. Ат белдеуде, қаруы сай, «келсең, кел» дейтін сайдауыт жігіттер де баршылық. Ат қойып қаптап, әлгі қарақшыларды қолға түсіріп, бейбіт ауылды арашалап алыпты әйтеуір.

Содан кейін Асылтас «жүрекжұтқан келін» атанып та кеткен. Осы күннің өзінде әбден шау тартса да, сүйегінің ірілігі бірден көзге түсер еді. Шықшыты шығыңқы, жалпақ кескінінде сұс та жоқ емес. Ауыл-аймақ бұны осы күні «Ақкемпір» деп атап кеткен. Әншейінде «қарағымдап-шырағымдап» жүретін Ақкемпір бір ашуланбасын. Алда-жалда қаһарына міне қалса, іс насырға шапты дей бер. Томпақтау келген қой көздерде салқын жылт пайда болады. Сырты құрыш, жүзі болат семсердің ызғарлы жылты дерсің. Ондайда өштескеннің қолында өлуге бейім...

Сыңайласының бұл мінезін қайтіп білмесін Қалима? Істі ушықтырмайын деп Асылтастың ыңғайына жығыла салған... «Сары бие» атанатын нән самауырдың шайын сораптап, бора-бора терлеп-тепшіп табысты ғой әйтеуір... Бір қалта шақпақ қант пен өрік-мейізді олжаланған Қалима кеңк-кеңк күліп:

– Бұ Хакіш біреуге есесін жіберуші ме еді? Әжесіне тартпай кеткір жүгірмек неме! Әжесі Ақкемпір емес пе? Тұмсықтан бір тапсырғанда соқталдай солдатты ұзынынан сұлатқан, – деп тершіген бетін күндігінің шетімен сүртіп, көз құйрығын Сарғалдаққа жіберген. «Сөзім нендей әсер етті?» деп барлағандай. Ақсақалдың көңілін аулай сөйлеген түрі ғой.

Сарғалдаққа бұл сөз жақты, әрине. Әйтсе де, мақтанды сұқаны сүймеуші еді. Қайсыбір күпілдек шалдардай өз бабаларын жер-көкке сыйғызбай кепиетсуден мүлде ада... Қылы сояудай, аппақ қастарының тасасындағы көздерін күлімдетіп:

– Е-е, Қалима, бұл баламның өз аталары да осал емес-ау! Мәселе онда ма? Қазақтың қай тайпасын алсақ та, жаужүрек бабалары баршылық қой. Мына ұшы-қиыры жоқ самиян сахарада жасық ел тірлік ете алсын ба? Паналар орманы, ия тау-тасы тым тапшы айһай жазыда тек өз қайратың алып шығар. Арпалыс-соғыстан қорыққан елдер не өрмелеп тауға шығып кеткен, не қорған салып қалаға жасырыныпты о бір замандарда. Қазақтың жаужүрек бабалары болса:

– Келсең, кел! – деп кең-байтақ жазирасында отыра берген. Ондай елдің ұлы түгілі, қызы жасық болсын ба? – деп кілегей қатқан күрең шайды ұрттап қояр еді...

Балалық шақтағы осы бір суретті көз алдына елестеткен Хакима, ықтиярынан тыс жымышп қойды. Кеше ғана болған сияқты оқиға соншалық алыс, қол жетпеске кеткенін қайтерсің? Бір кездегі сотқар бала Әлкө – Әнуарбек осы күнде зінгіттей жігіт. Хакимаға өкпе-сақпа сақтамақ түгілі, сыртынан ғашық та болып жүр.

– Сенен жеген таяқты сағынып жүрмін, ерке бала! Құлағымды қыршып алшы, кәнекей. Құлақ тұрмақ, ернімді шайнауға берейін-ақ, – деп жүздескен сайын ыржалақтап жүргені.

Хакима ернін тигізбек түгілі, көзінің қырын да салмасын біледі ғой шойқара неме. Ақын қыз, әнші қыз өнерден құралақан мोजантопайды көзіне ілсін бе?

– Тәтті аузыңның дәмін кетірме, Әлкөш! Арыстан айға шауып, мерт болған екен. Көктегі айға қолың жетпесе де көзіңді сата берсеңші, аппағым-ау, – деп қазан түбінің күйесіндей қара кеспірін келеке қылар еді.

– Сен қызды мұнша мөлдіреген сұлу болады деп итім біліп пе? Бұрымы сексиген, қос танауынан бозжорғасы шұбырған, бадырақ көз шөпжелке аққудың көгілдіріндей таранып шыға келерін білсемші жазған басым. Әттең, әтең! – деп санын соғыш қояды Әлкөш. Өзінше әзіл ілген түрі ғой, көгенкөз неменің.

Ауылдас бозбастың таңқы танау, қалың бетгі кесірін есіне түсірген Хақима және бір мәрте мыық керіп қойды. Ақылды тентек қой Әлкөш. Бала кезінде кім тәйтiк мiнез шығармаушы едi? Осы күнi әнекей, сыпайы да көргендi, көп-көрiм бозбала болған түрi бар.

«Аққудың көгiлдiрi» деп майпаздап көпшiк тастағанын айтсаңшы! Сөзге орашалақ болса да, тенеудi таба бiлiптi қылжақбас неме... Аққу демекшi, Хақимаға кезiнде асқан әсер еткен сол құс төресi едi. Он төрт жасар кезi, өзеннiң дәл осы тұсында қозы бағып жүрген. Үйдегi балалардың үлкенi болған соң, шаруаға қолқабыс қылмай жүрсiн бе. Қыз да болса, бiр жағынан шығысқан түрi ғой. Iнiлерiн бастап, күнұзақ қозы бағады... Мезгiл күздiң мизам айы. Қозылардың ересек тартып, қара құлақтана марқайып қалған кезi. Сарғайып қалған бидайықтың басын шалып, бырт-бырт үзiп оттап жүретiн. Күзгi шөп уытты келедi ғой. Малды ауылдың балалары оны қайтiп бiлмесiн... Үйдiң шаруасына жаны ашыған Хақима таңмен таласа қозыны өрiске шығарады. Iiнiнде түйе жүн күпi. Бозала таң салқын келедi. Өзен саласы болған соң жер сыз, шөптiң iшi қалың шық.

Белдi шарт түйiп, бөрiктi баса киiп, қозыны қотаннан шығарады Хақима. Өрiске мал шығарған қызалаққа не сән керек? Көн шоқайды аяғына iлiп тарта бередi. Қос бауыры соңында. Хамит ересектеу, естиярлау ғой. Өзiне тапсырған бұл iстi үлкен бiр мiндет көредi. Көзiнiң былшығын уқалай салып, ұртына бiрер сықпа құртты ұрып жiберiп, томпалаң қағады. Ұйқысы қанбай, таңғы салқынмен дiрдек қақса да, әпкесiнiң соңынан ередi тетелесi. Хамит түгiлi, он жасар Сәлiм де таңғы ұйқысын қияды. Ұлдың кенжесi болған соң мiнезi еркелеу. Кешке жақын, жатардың алдында:

– Қозыға бiрге шығам! Менi ертемен оятындар. Қалдырушы болма! – деп қиғалақ салып, қайта-қайта ескертедi.

Ересектерге ұқсап мал бағуды өзiнше бiр таудай бедел көредi. Жатарда қатты тапсырғанымен, оятқанда ал тұрсайшы. Оятпай қалдырып кетсең, тағы пәле. Жатып алып көз жасына ерiк беретiнi бар. Жылағанда долданып жер тепкiлейтiнiн қайтерсiң. Сондықтан шешесi:

– Қайтесің тәтті ұйқысын бұзып? Ойын баласы ғой, жата тұрсын, – деп араша түссе де, қояр да қоймай оятады Хақима.

Хамит екеуі ауыл сыртына шыққанша, кенже ұл да жетіп келеді томпалаң қағып. Ұртында айран, уысында құрт. Дәл шығарда апасы ағарғаннан жұтқызған түрі ғой. Естияр кісіше өз-өзі болып, ашатұяқты өріске шығарғанына мәз-мәйрам болған сықпыты бар... «Қозы бақты» дегендері құр аты ғой. Кісі қара, бас-көз болды демесе, бір қора ашатұяққа иелік ететін қос төбет. Аламойнақ пен Алыпсоқтан іс артылған ба? Екі жақтан қақпайлап өрістететін де, түс әлетінде көлеңкеге жусататын да өздері. Итқұсты да маңайдан жүргізбейтін сак.

Сол бір күннің ауа райы жайлы болып, марқа қозылар жерден бас алмай оттап жүрген. Күздің қоңыр салқынында мал баласы рахаттана жайылар еді. Сондай мезгілді ұнатады Хақима. Ашық аспанның астында, маң даланың төсінде оңаша жүргеннің бір артықшылығы бар-ау. Қос інісі үйден бір дорба асық алып шығып ойын соғады. Кенже ұл:

«Ертегі айтып бер!» деп қыңқыл шығаратыны да бар. Әпкесі қыруар ертегіні, қызық хикаяларды майын тамыза айтатынын біледі жүгірмек. Бауырының көңілін аулап, «Мың бір түннен» бірер хикаяны дәттеп те береді. Баз-базда көңілі соқса, ғашықтық қиссаны да жырлаудан жалықпайды. Күнұзақ жүргенде әйтеуір бір ермек керек қой.

Қиссаны айтып болған соң, өзі де қиялға кетеді Хақима. Ұшы-қиырына көз жеткісіз сайын сахара ойды ұшқыр қылып, қиялға қанат бітірмей қоймас... Өзен аңғарының ауасы қандай жұтымды, шіркін! Ертемен барсан, қалың шыққа малынған шөптің үсті буалдырлана тұманданып тұрады. Таңғы мезгілде дермене жусанның лебі әсіресе бұрқырап шығады. Оған бозторғайдың шырылы, шегіртке мен инеліктің ызыңы қосылса, тіпті ғанибет.

Күннің көзі көтеріліп, тұман айыға бастағанда, сонау көкжиекке назар қадаған Хақима қиялға шомады-ай келіп. Түсінде көргендерін көзіне елестетеді. Он төрт жасқа іліккен соң, түн баласында жиі-жиі түс көретінді шығарған. Қиссаларды көп оқығанның әсері ме, түсінде үнемі ақбоз ат мінген бір бозбаланы көреді. Дидары сүп-сүйкімді бағлан туған бір жас. Белі тал шыбықтай, киімі сәнді болса да сыпайы. Кей кербезсымақтардай артық

әлеміші жоқ. Ат-әбзелі де қара дүрсінділеу. Бай-бағланның ұлы емес екені жүріс-тұрысынан да, киген киімінен де аңғарылғандай... Сонымен қатар көптің бірі емес екені де көзге ұрып-ақ тұр. Себебі – күлім қаққан көздерде ес тұнып тұр дерсің. Ес болғанда, көп оқыған зиялы жанның қияпаты бірден танылады...

«Осы жігіт дәу де болса талай асықтық киссаларды жатқа білетін шығар» деген пікір де түйіп қойған. Неліктен ондай байламға келгенін өзі де түсіндіре алмас еді... Әйтеуір өзінің теңі екенінде еш шүбәсі жоқ. Дәулет масы байдың баласы емес, ия болмаса бақ масы шонжардың деміне нан піскен кердең ұлы емес, қарапайым ғана жан екені аңғарыла қалғаны.

Бір ерекшелігі – жанарында нәпсінің нышаны да жоқ. Менмендіктен де ада шуақ төккен көздері. Жүзінен иман саулап тұр дерсің... Сонымен қатар имену де жоқ қияпатында. Өз қадірінің мөлшерін әбден бағамдайтын азамат сияқты. Онысын іле дәлелдеді де. Боз арғымақты шерттіре бастыра келіп:

«Армысың, қарындасым! Күйлі-қуатты бармысың?» деп саңқ еткені. Дауысы қоңыр қаздың қаңқылындай.

– Ш-ш-шүкір, – деп ернінің ұшын ғана қимылдатып есендескенін өзі де аңғармай қалды Хақима.

Балалық мінез қайда кетті десеңші. Еркелік, шолжаңдық та біратола жоғалған. Кәдуілгі бой түзеген сәулімдерше сызыла қалғаны. Бұл қылықты қайдан, қашан үйренгеніне өзі де аң-таң.

Әлгі бозбала қысқа ғана амандық-саулықтан соң, кенеттен кенет әнге басып кеп жібергені. Онысы өзіне жарасымды да.

«Әй-шай жоқ, сұраған кісі жоқ, әнді жүндей сабап қоя бергені несі?» дегізетіндей емес, салған жерден шырқай жөнелгені еш сауал туғызбайды да. Бұл бағлан туған бала ән салмаса, тіпті жер бетін басып жүре алмайтын сияқты... Ән болғанда қандай! Дауысы пәлендей зор да емес. Күміс көмей әнші деуге келе қоймас та. Қазақ баласына тән кәдуілгі қоңыр ғана лебіз. Десе де, тыңдаған сайын құлаққа жағып барады. Жаққаны былай тұрсын, көңілді баурап, жүректі лүпіл қақтырғанын қайтерсің? Ертегідегі қанатты пыраққа мініп, аспан-көкті шарлап кеткендей әсерге бөленді де қалды Хақима... Шабыты лап ете тұтанып, өзі де әнге басып жібергенін аңғармай да қалғаны. Екеуі қосылып, ал кеп аңыратсын. Хақима да әншіліктен кенде емес. Көңілі соқса, тамылжытып та,

құйқылжытып та береді. Әлгі бозбас екеуінің үндері соншалық үйлесе кетер ме. Ғұмыр-бақи бірге қосылып әндеткендей-ақ. Бір заматта әнін кілт үзді бозбала. Басталуы шұғылдан болса, үзілуі де дәл солай оқыстан болды. Бар пәрменімен екпіндете шауып келе жатып, тізгін тартқан сияқты... Жер тарпып тұрған қазанаттың жалына еңкейе беріп:

– Беу, қарындас, лебізің әлемет екен! Сегіз жаннат ұжмақтың нақ төрінен жеткен сарынға ұқсаттым ғой, – деп тіл қатпасы бар ма?

Назары Хакимада. Күлімдей үңіледі. Сын да жоқ емес көзқарасында. «Дос-жар болуға татитын жанбысың өзің? Сыныма толып ерге ер, серіге сері боларлық қауқарың бар ма?» деп тұрғандай. Әйтсе де жыпылық басым нұрлы жанарда. Себездей төгілген шуағы Хакиманы аймалай түсті дерсің.

– Маған еремісің, беу құрбым? Бай-бағланның тайыры емеспін. Шен-шекпенді көкелерім де жоқ. Батыр да балуан да емен. Жұрттан асқан ажарым да, өнерім де жоқ. Көптің бірі құбақан бір ұл едім. Әуесім – ән сүйем, жыр сүйем. Оны азсынсан, қылаусыз ниетім бар. Арман қуған жүрегім бар... Сол жүрек шіркін өз теңін іздеп аласұрады. Теңін тапса, қол ұстасып арман қумақ. Арманым – асығыммен қосылып тату-тәтті тұрмыс құру... Мұрадым осы. Пәк пейіліме илан, жан сәулем. Сөзіме сен де, қолыңды бер, қалқам-шырақ! – деген сөзбен мөлдірей қарай қалғаны.

Хакима аңырады да қалды. Бұндай ұсыныс есітем деген ой бар ма? Құбақан ұлдың сөзі түйеден түскендей. Десе де, өзіне жарасымды... Хакиманың теңі екені рас емес пе? Нұрлы жүзі анау. Мейір төккен жанары бар, бал татыған сөзі бар, бағлан туған жас өрен теңі болмай қайтушы еді?

«Дәулеті шалқыған мырза емеспін» деді-ау әлгі сөзінде. Бақ масы мырзаны қайтсін Хакима? Қабағы сұсты батырға, күші алапат балуанға да зәру емес. Қарақан басынды қадірлейтін құрбы-құрдас қой қыз баланың іздейтіні. Жүрек лүпілін түсінетін теңтұсқа жан жетсін бе? «Алақанға салып мәпелеп өтемін!» деп тұрған жоқ па мына бозбаланың аймандай дидары.

Осы оймен кідіріп тұрғанда, әлгі бейтаныс:

– Бердің бе сергінді? Берсең, жолыңа жаным құрбан! – деп саңқ еткені.

Хақиманың санасы астан-кестен. Бұғанасы қатпаған қызылақ болса да, жөн-жоралғыдан хабарсыз емес қой. «Ата-ананың ақ батасы бар» дегенді қайтіп білмесін. Ақ батадан аттап кетудің күнә екенінен де хабардар. Титтейінен анасы құлағына құйып келе жатқаны тегін емес шығар. Ата-ананың рұқсатын алмастан мына жігіттің етегінен ұстап кете бермек пе?.. Шынтуайтқа келсе, көлденең көк атты біреу емес пе? Айдаладағы қаймана қазақ. Ақ сүтін емген анасын, асқар таудай әкесін, емшектес бауырларын бәзбіреудің сөзіне бола тастап кете бермек пе? Бұнысы желөкпелік емей немене? Қазақ баласының ең ізгі бір қасиеті сабырлылық емес пе еді. «Мінезі қара жердей ауыр» демеуші ме еді кешегі бабалар біреуді мақтағанда. Ұшқалақтық болып жүрмесін дәл қазіргі көңілшектігі...

Осы оймен тартыншақтап тұр еді, алайда аузынан шыққан лебіз бұл пікірге мүлде кереғар болып естілгені. Буыны босап, бойы балқып кетіп:

– Беу, азамат! Бәлкім бұл қимылымды бәзбіреулер әбес көрер. «Тәу көрген бейтаныстың етегінен ұстап кетті» деп сөгер де. Бағым ба, сорым ба, маған Құдай жіберген екен өзіңді. Бәлкім түбінде өкінетін де шығармын. Әйтсе де, дәл қазір тартынып қалсам, одан да бетер өкінетінімді түйсініп тұрмын. Басым көрге кіргенше өзіме кешпеспін жасықтығымды... Сондықтан, бердім сертімді, жан құрбым! Алаштың азаматы екенсің, меселің қайтпасын, – деген сөздің аузынан қалай шығып кеткенін аңғармай да қалған.

Осы сөзбен оянып кетеді Хақима. Өлгі тәтті көрініс зәтте ғайып болған. Ояна кетсе, әнші жігіт жоқ. Дидарын есіне түсіремін деп қанша тырысса да, еш елестете алсайшы. Ажарлы бозбас екенін біледі әйтеуір... Бір қызығы, осы түсті бірнеше көргені. Айнымай қайталаанады да тұрады. Үзілгенде де дәл бір тұста үзілетінін қайтерсің? Ояңған сайын көзін жұма қояды. Тәтті көрініс жалғаса ма деген дәмесі ғой...

Сол бір күні де Хамит пен Сәлім асықтарын шығарып «Хан-талапай» ойының қызығына батқан соң, кіршігін айқастырып қиялға шомды. Әдетте, бірер сәттен кейін сұлу көрініс қазқалпында жадында жаңғырар еді. Бар айыбы – әнші жігіттің қияпаты анық емес.

Көзін жұмып еді, ойын қоғамдай алсайшы. Біресе желдің ызыңы, біресе қозылардың пысқырғаны қиялын үркіте бергені. Қыбыр етпестен отырып көріп еді, кенет қаздың қаңқылы естіліп елең еткізді. «Ми даладағы бұ не қаз?» деген оймен еріксіз көзін ашса, жарқ берген әсем көріністен тас болып қатты да қалды. Зеңгір көктен құлдилап келіп, өзенге қонған топ аққу екен. Айдында қалқып сабаттап жүр. Хакималардың зиянсыз бала екендерін сезді ме екен, еш алаңсыз таранып, сұңқылдасып қояды. Аққуды алыстан, сонау көк жүзінен көргені болмаса, жақын жерден алғаш тамашалауы еді Хақиманың... Мұнша әсем құс екенін кім білген. «Киелі құс, қазақ баласы бұны атпайды» деген ұғымды санаға сіңіріп өскені болмаса, «бұның қасиеті қайсы екен-ау?» деп, ой қинаған жан емес.

Енді бақса, мүсіні тамаша екен. Ақ мәрмәрден аса шебер бәдізші қашап шығарды дерсің. Аққудың мойнын «сұңғақ» дейді қазақ. Сол сөздің мәнісіне енді ғана түсінді. Өзі ірі, өзі қардай аппақ құсқа, қаламмен сызып қойғандай әсем иілген жіңішке мойын керемет жарасады екен. Жағадағы майқы құрақ, қайрақ құмды шөп-шөп сүйген майда толқын, күміс жалтырда мамырлаған аппақ әсем аққудың ғажайып көрінісі тәтті етпей қойсын ба? Әсіресе Хақима сынды ақынжанды әсершіл баланы.

Тас мүсіндей болып қатып қалған Хақима ішінен: «Тек ұшып кетпесінші! Айдында қалқып мамырлай берсе екен» деп тілеп тұрды. Кенет құстардың ірірек біреуі, саһары болса керек, сұңқ ете қалғаны. Сұңқылы қаздың қаңқылынан бөлек. «Гәк! Гәк!» деген үні жүректі селк еткізгендей... Анау түсіндегі бозбаланы көргенде жүрек тұсы шым етуші еді. Іле кеуілді қуаныш керней кететін. Түнекті тіліп өткен таң шалағындай жарқ беретін қуаныш. Дәл сондай тәтті сезімге бөленіп, көңілі алып ұшпасы бар ма?!

Әлгі саһардың дауыс шығаруы мұң екен, бар топ қанатымен судың бетін сабалап ұша жөнелді. Төбеге төне, сұңғақтарын соза, қанаттарын суылдата самғай берген. Аппақ және қарамды болған соң ба, қолсозымдай-ақ тұста өткен сияқты. Көркемдігі ғаламат, маң даланың сән-салтанаты дерсің. Хақима түгілі, қос бауыры аңтаң күйде аңырайысып қала берді. Сегіз жасар Сәлім мойылдай көздері атыздай болып:

– Бұл не, әнке? Ертегідегі перілер емес пе? Бұндай да әдемі құс болушы ма еді? – деген сөзбен уысы жазылып, кенейлерін түсіріп те алған.

Сол бір ұмытылмас күннен кейін Хакиманың мінезі де өзгеріп сала берген. Мінез пәлендей өзгере де қойған жоқ-ау, қылығы, жүріс-тұрысы бір алуан құбылды. Сұлулықтың үлгісіне көз тойғызып еліктеген түрі ме, әйтеуір бой түзей бастаған. Шолжаң мінезден біратола арылып, біп-биязы болып сызыла қалғаны. Заты нәзік қыз бала екенін мойындағандай...

– Әй, Хәкіш, немене мелшиіп тұрсың? Бассаңшы аяғыңды былай! – оқыс шыққан үн ойын үркітіп жіберді. Жалтырдың орта тұсынан айғай салған Айгүл екен. Құлаштата малтып барып, терең тұсында жүзіп жүр. Байдың қызы болған соң ба, мінезі тәйтiктеу. Өзінен жасы үлкендерге де өктем сөйлейтіні бар.

«Қап, бұл қызды тақылдатқанша түсейін суға. Малтымпаз неме ғой, көрейін бұның шама-шарқын» деген оймен Сандуғашқа жалт қарап:

– Кеттік, Сәнке! Уайымдай берме. Уайым түбі – тұңғиық деген, батасың да кетесің, – деп тіл қатты да, қосетек кәніпас көйлегін судырата шеше бастады.

Жұбын жазбаған құрбылар киімдерін сыпырып тастап, ақ сазаңдай жарқ еткен қалпы өзенге күмп берді. Белуардан суда тұрған Күлшаралар Хакимаға жалт қарап аңыраса қалған. Онысына себеп те бар еді. Құлын мүшелі құрбысының жалаңаш тәніне көз тоқтатпау мүмкін емес сияқты. Торсиған қос анары местің емізіндей, белі қылдырықтай, бөксесі жұмырлана біткен Хакиманың мүсіні суреттей дерсің. Оның үстіне күннің көзі тимеген уыз дене алғаш жауған қардай аппақ. Соңынан ерген Сандуғаштың тұрпаты да тоқ балтыр, аршын төс, науша бойлы арудың нағыз өзі.

Пенде емес пе Күлшара? Тату құрбы болса да, қызғаныш оты лау етіп, жымысқы ой да сумаң етті санасында. «Ақ борықтай Хәкіш, мына асыл қазынаңмен кекешке қор боларсың әлі-ақ! Оң жақта сайрандап қанша жүрер екенсің, күнің санаулы шығар. Шағалақ сынды, мүйізімен бұлт тіреген дүр шонжардың әулеті, жаман Доғалақты тең тұтар деймісің? Отпен кіріп, күлмен шығарсың ертең-ақ» деп ішінен табалап та қойды.

Хакиманың кейіс қабағының сырын қайтіп білмесін? Жуырда ғана небір десте-десте сыпсың сөзге сылтау болған жаңалық дүңк еткен жоқ па? «Шағалақ деген атақты шонжар құда түсті» деген хабар, қурап тұрған қауданға тиген өрттей-ақ лау ете тараған. Жуан шонжардың өз кіндігінен тараған бала жоқ көрінеді. Титтейінен асырап алған ұлы бар екен. Ет жақын ағайынның баласы болса керек. Ол баланы туғаннан бетер көреді-мыс. «Кекештігі болмаса, баласы сынға толғандай бозбас екен» деген қауесет те жетті... Сол жалғызының аяғын матамақ ойда жүрсе керек ауқатты әкесі. Дүниеге, шен-шекпенге зәру емес кісі ғой. Құданың дүмдісін де пәлендей қажетсінбейді екен. Көздегені – жалғыз ұлына лайықты жар. Жар болғанда әрі айдай ару, әрі өнерпаз жасты қолға түсірмек. Ондай бойжеткеннің хабары көп ұзамай байдың құлағына шалынады да.

Әлділердің төңірегінде толып кеткен жылмандаған жандайшап үйірілетіні бар емес пе? Солардың сумақайлау біреуі:

– Қабытай байдың ауылында бір өнерлі бойжеткен бар. Нұсқасында мін жоқ. Тал бойы тауға біткен шынардай. Бәдені айдай болса, өнері өз алдына бір қыр. Әрі күміс көмей әнші, әрі таңдайынан бал сорғалаған ақын қыз. Алтыбақан, той-томалақта қайымдасып та жүр. Мінезге де бай. Ата-анасының жақсы тәрбиесін көрген мінәйім мінез сәулімнің өзі.

Әкесі – момын кісі. Қыз билігі шешесінде көрінеді. Бұрынырақ сөз байласқан құдасы бар сияқты. Бірақ, сіз қолқа салсаңыз, момын шаруаның көңіліңізді қайтаруға әддісі қайсы? – деп бар жайды тәптіштеп дәттеп берген.

Бұл мәліметке қуана қалған Шағалақ дереу іске кіріседі. Тасы өрге домалап тұрған мықтыға қыз айттыру сөз болып па? Көп нөкерімен сау ете қалғанда, момын Доғалақ абдырап сөзінен жаңыла жаздаған.

– Сөз байласқан құдаларымыз бар. Малдың алдын алып та қойған едік. Бата бұзу деген шарифатқа қилап емес пе? – деп миңгірлегені болмаса, табанды қарсылық көрсете алмайды.

Басы Қабытай болып, ағайынның серкелері асылып келіп салмақ салып, ақыры көндірген. «Бай бастас» демекші, әлділер бұндайда ымыраласа кетеді ғой. Доғалақтың жамағаты Ұрқия да шонжардың айдынына жығылып:

– Бұдан артық кімге ұзатайын деп едің баланы? «Шылқа майға шылқи батты» десеңші көзжақсым. Шора ұлынан кем бе екен Шағалақтың баласы? Бұрынғы батаны кейінгі келісім ықтырып жібермей ме? Алған малын қайтарсақ, ши шығара қоймас сөз байласқан жер. Сол да сылтау болып па тәйірі? Мықты болса, тіресіп көрсін Шағалақпен! – деп күйеуін аяғына да отырғызбаған.

Сонымен, шонжардың сілтеген құрығы дөп түсіп, Хақиманың үлбірек мойнын уәденің бұғалығы шалып еді. Қаттылығы мен беріктігі қыл арқаннан да бетер құдалық бітімнің бұғалығы. Салмағы пілтабан қайын атасының құтқармас шалмасы тіпті тырп еткізбестей.

Хақиманың кекеш күйеуді менсінбейтіні бар ағайынға мәлім. «Ғұмыры көрмеген бәзбіреу сөз салды екен-ау» деп, құлай кетуші ме еді өнерлі қыз? Бозбала атаулыны бойына тең көрмей жүрген паң сәулім, жуанның ұлы болса да илуші ме еді? Шағалақтың ығы мен беделін іздесе, Доғалақ пен Ұрқия іздер. Ел-есепті білмейтін нәуетек бойжеткен шонжардың малы мен абыройын қажет қылсын ба? Намысына тисе, патша ұлына да көз салмас ару емес пе?!.

Хақиманың қабағындағы кірбіңнің себепкері осы жәйт. Онысын Күлшара қайтіп білмесін. Бұл да бүкпесі жоқ, ардың-күрдің мінез қыз ғой. Құрбысына жамандық тілеген жан да емес... Тек осындай бір сәттер болмаса. Хақиманың құлын мүшесі мен аппақ тұлғасын көргенде, қызғаныш атты сімсік сезімнің бой көтеретіні бар. Той-томалақта да солай. Хақима ақ маңдайы жарқырап, сызылтып ән салғанда, былайғы қойторылар жым болатын. Дауысы қатаңдау Күлшара да солардың шоғырында. Құдай-екең не ұнамды лебіз, не саздың нақысын айырар сезімтал құлақ қимаған соң, үндемей отырғаннан өзге амал жоқ қой...

Суға күмп беріп, малти жөнелген Хақиманы көзбен ұзатқан Күлшара күрсініп қойды. Адамзатты ала-құла қылып жаратқан Жаппар иеге шараң болса қыл! Біреуге үйіп-төгіп әрлі дидар, тас бұлақтың сынғырындай әуезді дауыс береді де, енді біреулерді бар рахымынан қағатынын қайтерсің?

– Беу, қыз, кәне қуып жетші малтымпаз болсаң! Жалақ ойнайық. – деп Айгүлдің сынғыр еткен күйлі дауысы ойын бөліп, бар құрбылардың да назарын өзіне аударды.

Бұл да Хақиманың ажары мен өнерін қызғанудан сау емес. Орайы келгенде сөзбен шымшып алуға да әзір. Қазіргісі де өзінше шапқа тұрткен түрі ғой... Өзен бойында өскен бұлар шетінен сушыл. «Итмалтыс, жылқымалтыс, бақамалтыс» деген тәсілдерді қаршадай кезінен-ақ меңгеріп алған. Бір-бірін қуалай жалақ ойынын сағаттап соғар еді. Еріндері көгеріп, бойлары дірдек қаға әбден тоназыса да, судан шықпауға бар. Бар топтың ішінде ең малтымпазы да Хақима. Құлаштай жүзгенде, өзге қыз біткенді құтқармайды.

Міне қазір де, Айгүлдің шаптауы мұң еді, көкірегін кере тыныстап демін ішіне тартып алды да, сілтей жөнелді. Айгүл жалт беріп арғы жағаға қарай салып еді, бар пәрменімен құлаш ұрған Хақима ұзаққа жібермеді. Зәтте қуып жетіп сүңгіп кетті де, шап беріп Айгүлдің сирағынан ұстай алды.

«Намысты шабақтайды екенсің ғой, сен қыз. Көрейін әуселенді. Байдың баласы екенмін деп әбден есірейін деген екенсің!» деген оймен, тобық тұсын шеңгелдеген қалпы тас қып ұстап, теңге қарай тартып қалды.

«Ойбай, өлдім!» баж ете қалған Айгүлдің басы суға малшынып шыға келді. Қақалып, шашалып, берекесін қашырған қыз, «пәледен аулақ!» деген кісіше көзі аңғалақтап, жағаға қарай құлаш ұрды.

«Осы сыбағаң да жетер» деп күбір еткен Хақима, жымыып қойып жайбасар малтуға салды... Көлбақаның әдісі ғой бұнысы. Қол-аяғыңды бір жиыра, бір жаза баяу ғана қозғап, су бетінде қалқып жүзесің. Бұл әдісті меңгерсең, толқын көтеріп мамырлаған сұқсырдай сағаттап тербеле бересің.

Жан-жағына көз жүгіртіп рахаттана жүзіп келеді Хақима. Өзінің өзені ғой бұл Обаған. Сүттей жылы суы иығыңды, топшыңды аймалап өпкенін айтсаңшы! Құшағына көміп еркелеткен анаң дерсің. Асықпай, баяу ғана қалқи жүзіп, өз иығы мен топшысына қарауды ұнатар еді. Судың ішінде ақ борықтай болып әп-әдемі көрінеді. «Иығы нақ сандалдың тірегіндей» деген жыр жолдары еске оралады ондайда. Сонау күнгедей жақта «сандал»

деген хош иісті ағаш барын қарттардан естуші еді. Діңі оқтай түзу, өте көркем болса керек.

Көзіне түскен шашты қайырып жіберіп, арғы жағалауға қарай жүзе жөнелді. Қос бұрымы тарқатылып кетіпті. Бұйралана біткен қоп-қою қолаң шаш су бетінде қалқып барады. Көмірдей қара, жылтыр шаш аппақ тәнге қандай жарасымды. Су перілері туралы талай естігені бар. Бойлары сымға тартқан күмістей, дидарлары өте келімді келеді деседі ел аңызы. Ер-азаматты сиқырлы көркімен арбап, үйірімге тартып әкетеді-мыс. Осы қауесет шын болса, сол перілер дәу де болса Хакиманың ақ сазандай мына порымынан сұлу емес шығар.

– Әй, қыздар, кеттік жағаға! Сөз бар. Келер құдалар жөнінде ақылдасу керек, – деп сонадайдағы майқы құрақтың тасасында малтып жүрген Ләззат айғай салып, жағаға қарай бағдар түзеді.

– Сен де кел, Хакіш! Саған салмақ түскелі тұр не қылса да, – деп бір аударылып шалқасынан жүзген Ләззат, Хакимаға қол бұлғап қойды.

Жүзі жылы, лебізі майда. Бұнысы өнерлі сыңайласын қажетсінген түрі. Хакима жымиып қойып, ішінен: «Қой, болмас. Кеңесін тыңдайын. Тықақтап маза бермес бұл қыз. Қайбір емешегі үзіліп бара жатыр дейсің?! Жас құдалардың алдында маған қолқа салып, ән айтқызбақ шығар, дәу де болса» деп түйді.

Күлшаралардың жағаға шыққанын тосып, қасақана баяу жүзіп келеді. Өзге құрбылары киіне бастағанда, көздерін ала лезде шыға қоймақ. Жайын ауыз сол қара қыздың сұқтанғанын жақтырмайды-ақ. Күлшара көйлек-қамзолымен айналып тұрғанда, көзіне көрінбей тез киініп алмақ.

– Үйге барысымен шашымды ыстық сумен сабындап жумасам болмас. Салқын судан соң қайызғақтанып кетпегей» деген оймен таяздау тұсқа жетіп, жағаның ақ керішіне табанын тірей берді.

Киімдерін киісіп алған қыздар көңілді-ақ. Кейі сыңқылдасып күлісіп, кейі шаштарын тарап өруде. Қарлығаш пен Алмагүл бір торсық қымыз ала келіпті. Онысын шайқап-шайқап жіберіп, сырлы көзгелдектерге шүпірлетіп құйып та жатыр... Түн емел қымыздың ашқылтым иісі бұрқ етіп танауға ұрды. Қос бұрымына шолпысын қыстырып тұрған Хакима, таңдайының кеберсіп қалғанын

енді сезді. Әйтсе де сусын сұраған жоқ. Тағатысыздық танытсын ба? Мардымсыған бай қыздарының көзінше сұрамшақтануды ар көреді.

– Пай-пай, шіркін, көзім шырадай жанды ғой! Аңқам кеуіп, әбден қаталап қалыппын, – деп көк шалғынның үстіне жалп етіп отыра кеткен Ләззат, шүпірлей толқыған бірінді қымызды ерініне апара берді.

– Мынауың не құйтақандай аяқ, Алмагүл-ау? Бірер жұтымға да келмейді. Әкелші әнебір дені дұрысынан, – деп көзгелдекті басына бір-ақ көтеріп, Қарлығаштың қолындағы зеренді нұсқады.

– Енді былай, сыпайы аяқ деген түрім ғой. Тостағанға құйып берейін ендеше, – торсықты бұрай берген Алмагүл тыжырынып қалды. «Байдың әздегіне қайтсең де жақпассың» деген нысайда. Апалы-сіңілі екеуі Ләззаттарға сөз қайтармағанымен, жампаңдай да қоймайды. Мінездері орнықты болған соң, жөпшендіге әбігерленіп берекесін де қашырған емес. Алып-ұшқан Күлшарамен салыстырса, жер қозғалса да тебіренбестің өздері.

– Су ішінде де жүріп шөлдейді екен-ау адам деген. Бұндай да қызық болатынын білсемші! Маңдайынан бұрқ еткен терді торғын орамалмен дегдіткен Ләззат, алқа қотан жайғасқан бойжеткендерге назар қыдыртты.

– Ал, ауыз тиіңдер сусыннан. Асықпай отырып ақылдасар шаруа бар, – деген сөзбен сәл оқшау тұрған Хакимаға қарай қалды. – «Меңзегенім өзіңсің» дегендей нысайда.

Көп сөйлей қоймайтын Шөптігүл, Қарлығаш ұсынған тостағанды Хакимаға ұзатып, Ләззатқа көз тастады:

– Қайын жұртыңның әншілері керемет дейді ғой. Соларды айтсаңшы, не білдің? Жездекеміз жөнінде де әңгіме шертсең, – деп миығынан күліп қойды.

Шөптігүлдің әзіл іліп айтып тұрғаны – Ләззаттың атастырған жері. Қайын жұрты Қарауыл ішіндегі Қалдаман елі. Қайын атасы Әбсамат мырза. Байдың тұңғышы Үсен, Ләззаттың күйеуі атанып жүр. Осыдан бірер күн бұрын жайлауы жапсарлас Көшебе-Балта елінде шілдехана болады. Шешесіне еріп барған Ләззаттар сол тойда күйеуді көріпті. Ол да қалыңдығын сырттан көруге келсе керек. Барғандардың айтуына қарағанда, күйеудің қасына ерген-

дер кіл әнші мен сауықшыл жастар. Сауықшыл болғанда, ішінде сылқым серісі, тіл мен жаққа сүйенген тақ-тағы да бар деседі.

Енді сол өнерпаздар шоғыры құдаларға еріп келмек екен. Ләззаттың уайымдағаны да сол мәселе. Көшебе ауылдарына түскен Қалдаманның жастары әнін де асырып, қайымдасқанда сөзін де асырып кетіпті-мыс. Көшебе-Балта Керейдің бір тармағы. Ызғындай ел Керейде меймандарға пара-пар өнерпаз табылмаса, ат төбеліндей Уаққа не жорық?

Қабытайға қарасты ауылдарда айтысқа түсер жас-желең жоқтың қасы. Ондай жастың маңдайалдысы – мына тұрған Хакима. Осы жәйтті пайымдаған Шөптігүлдің, бай қызының аузына әдейі сөз салған айласы еді бұл... Ләззаттың күткені де осы. Үкінікіне ұқсап, дөңгелене біткен көздерін сыңайласына төңкеріп қойып, сөйлей берді:

– Айтарың бар ма, қыз-ау? Ақан серінің елі екен ғой бұлар. Бәрі Есенбайдан тарайды. Атақты туысқанын бел қылады да. Әні мен жырын жаттап өскен ел ғой. Бар жас-желең серіге еліктесе керек. Тілінен жағы бұрын сөйлейтін өңшен сөзуар. Қит етсе қайымдаса кетуге әзір, – деп онсыз да дөңгелек көздері одан сайын үлкейген Ләззат тамсанып қойды да, қымыздан бір ұрттап Хакимаға еңсе бұрды.

– Хакиш, өзіңе салмақ түскелі тұр, не кылса да. Әлгілердің ішінде бір сұрқылтай бар көрінеді. Сабазың сөзге де самар, шырқап салар әнге де әйдік. Дауысын естіген жұрт отарбаға теңейді екен. Ақан серінің ізбасар інісі, жас пері өнерпаз атанып жүрсе керек, – деп Ләззат аз кідіріп, құрбыларын жағалай шолып шықты. «Бұ теңеуім нендей әсер етті екен?» дегендей. «Отарба» деген сөзді мына отырған қыз-қырқынның білуі де екіталай.

Осы ойын құдды бір сезе қойғандай Күлшара көзін бақырайта қарай қалып:

– О не пәле тағы да? Әлгі сұрқылтайың кім өзі? Қанша тақтақ болса да, біздің Хакиштен асу қайда? Әдірем қалсын Қарауылдың серісі де перісі де! – деп ернін сылп еткізді де, кенет күлегеш мінезіне басып, – тазкепешін теріс айналдырып жібереміз! Келсін кеудесіне нан піскен ісік Қарауыл. Әуселесін көріп алайық, – деп айызы қанғандай-ақ рахаттана күліп жіберді.

Жастықтың аты жастық емес пе? Уайымға тізгін бере қоймас. Күлшараның сақ-сақ күлкісі жетекші болып, бар топ сынғыр күлкіге ал келіп бассын. Өзі атылғалы тұрған мылтыққа от апарса, оқ дәрісі тұтанып тарс ұрмас па? Сол сияқты Күлшараның күлкісі оқ-дәріге тиген ұшқындай болып, жастық жігері шиыршық атқан күйлі күлкі, жуық маңда басыла қоймады... Жымиып қана қойып үнсіз отыратын Майрадан өзгелері өз пікірлерін қосып, болашақ құдаларды кекетуге айналды:

– Гүрілдей берсін отарбадай Қарауылдың әншісі. Жерді көшіріп жібермес.

– Өнешін жыртып не мырғамға жетер екен?

– Тілімен орақ ораса да Хакіштен асу қайда!

– Қалшадайынан өлең қуып, сан саңлақты сөзбен буған дүлдүл емес пе біздің Хакима?

– Қайбір ақын дейсің сол серісымақ? Сөзге үйір көкіме біреу шығар, дәу де болса, – деген үндер сәл саябырсыған кезде, аяқтарды жия бастаған Алмагүл:

– Сол әншісі кім өзі? Қайдан шыққан Сабалақ? Айтып өлтірсеңші, Ләззат-ау, – деп сұхбатты және қоздырды.

Ләззатпен бірге шілдеханаға Айгүл де барған болатын. Мәнжайға бұл да қанық. Пікірі ішін кернеп бара жатса керек, апасын тоспай сөзге киліге кетті:

– Мен білсем, әкетіп бара жатқан ештеңесі жоқ сол Қалдаман ауылының. Біздің елде де өнерпаздар баршылық, Құдайға шүкір. Гәп онда емес-ау.

Айгүл үнсіз қалып маңыздана қалды. Бір құпия сырды білетін адамша, пандау нысайға мініп те алған.

– Ауылдан ұзап шықпаған сендер не біліпсің, қыздар-ау? Сол құдалардың ішінде бұзып-жарып жүрген бір серке бар. Сол сабазға пар келер өнерпаз табылса кәнекей? Жүрегі дауалап біздің Хакіш қайымдаса алар ма сол ділмәрмен? Міне, гәп қайда! – деп Сандуғаштың қасына жайғасқан Хакимаға назар жықты.

– Соншалық жан шақ келтірмейтін не қылған құбыжық өзі? Ақын ба, әнші ме? – деп Сандуғаштың баяу үні Хакиманы арасшалағандай естілді.

Бұл жолы Ләззаттың өзі жауаптасты. Сіндісіне жақтырмай қарап қойып:

– Сөзді бөлетінің-ай осы сенің! Әкетіп бара ма сонша? – деп күңк етті де, өңін жұмсарта қойып Хақимаға назар жықты, – алдымен дауысы ғаламат сол бозбастың. Шырқап салғанда жүйе-жүйең босап кетеді екен тіпті. Біреу айтса сенбес едім, өз құлағыммен естіген соң мойындап тұрған түрім ғой. Ақан сері алдыңғы жылы біздің елге келгені бар емес пе? Бұл Ыбырай дегендері сол серіден кем түспес.

– Есімі Ыбырай ма еді? – деп Хақима жалт қарай қалды. Неге елен еткенін өзі де айтып бере алмас еді. Тәу естіген есім ғой... Әйтсе де жүрегінің бүлк еткенін анық сезді. Ол ол ма? Кенеттен кенет өңінің қызараң тартқанын да аңғарып отыр. Қасындағылар бұнысын сезіп қалмасын деп, дидарын әнтек тұқырта қойды.

Бірақ Ләззаттың ондай болмашымен ісі жоқ сияқты. Әркімді алдымен толғандыратын өз басының қамы емес пе? Бұл да ертең құдалар түскенде, өнер сайысында кемшін соқпаудың амалын ойлауда. Хақимаға іш тарта көз тастап қойып, сөзін сабақтай берді:

– Ныспысы – Ыбырай. Айналасы «Үкілі Ыбырай» деп атап, дәсердей көреді екен. «Үкілі» атанғанның себебі, бөркіне қос буын үкі тағып сән түзейді. Бөркінің өзі де елде жоқ бірдеңе. Оқасы кәдуілгі құндыз болса, қалпағы дағдыдан тыс биігірек. Әлгі бозбастың қастауыш қасы бөркіне үйлесіп-ақ тұр. Тұрпаты да көз тойғандай, жігіттің бағланы дерсің, – деп Ләззат өзі суреттеген азаматты көз алдына елестеткендей, сүйсінген кейіпке ене басын шайқап қойды.

– Онысы да түк емес-ау. Сән түзеген кербез аз болып па? Тақылдаған таңдайын айтсаңшы! Қарасөзден өлеңі басым. Ұйқастыра соға береді. Өзі қыз-қырқынға ұрыншақ. Домбыра ұстаған қыз көзіне ілінсе-ақ, өзі сүйкеніп қайымдаса кетеді сабазың... Соған төтеп бер, Хақіш. Сенерім өзің ғана, – деп Хақимаға райлана қарай қалды.

Апасының сөзін тосқан Айгүл бұл сапар және байыз тауып отыра алмады. Сәл-пәл ғана күтіп, Ләззат үндей қоймаған соң қыздарға назар қыдыртып өтті де:

– Өзі ән шығарады екен сол Ыбырай. Көңілі түскен сәулімдерге жағалай ән арнаса керек. Ән болғанда қандай! Әуезі құлақ құрышын қандырады. Әуелете созғанда тағат таппайсың тіпті. Бойым балқып, буыным босап кетті, шынымды айтсам. Айтып-

айтпай не керек, біздің елде ондай өнерпаз жоқ. Естіген жан Ақан серіге теңейтіні тегін емес екен, – деп көз құйрығын Хақимаға бір жіберіп қойды. «Бұл сөзімнің ұшы өзіңе тиіп отыр» дегендей қулық та бар өнінде.

Көзгелдек пен тостағандарды жинастырып, Алмагүлдің қасында жайғасып отырған Қарлығаш та сөзге араласты:

– Онысын айттық, мұнысын айттық, порымын сөз қылмадық қой. Әні өзіне! Сылдыраған қысыр кеңесінің де қажеті жоқ. Құшақ толар жігіт пе өзі әуелім? Біздің ауылдағы иісалмастардай ынжық біреу ме әлде? Қызды көрсе абдырап, аузына сөз түспейтін мондыбастар да баршылық дейді ғой сол Қарауылда. «Алдымен мырық бұзар шырығынды» демекші, мақтаған әншілері әрі маңқа, әрі борпос біреу болмағай, – деп мырс берді.

Бұл кекесіні сылтау болып, бар топ езу тартысты. Майрадай салмақтылары үнсіз ғана жымыып қойса, Күлшара сияқты желөкпелеу жағы тізгінді жібергендей-ақ, күлкіге қарық болды да қалды. Қарлығаштың тілі қыршаңқылау болатын. Өзімшілдігі де бір басына жетерлік. Ұсқынсыз сықпытына қарамай, бозбала атаулыға сынтаққыш. Апалы-сіңлілі байдың қыздары ауыздарының суы құрып, Қалдаманның өнерпазын мақтаса да, әсерлене, қояр Қарлығаш жоқ. Құдалар келгенде салмақ өзіне түспейтінін қайтіп білмесін? Сыннан өтетін Хақимадай құрбысы ғой. Қыздардың ішіндегі маңдайалды ақыны да, әншісі де бір өзі ғана. Бұл өнері қызғаныш туғызбай қоймайды, әрине.... Қарлығаш ішінен: «Топта суырылып сұңқылдайтын көзге түскіш неме ғой. Бір сыналсыншы бәлем! Шошандап несі бар екен? Енді міне байдың қыздары сідетін артқан түрі мынау. Бұлардың меселін қайтару қайда! Тіресіп көрсін ақынсымақ неме. Мықты скенін көрейін» деп табалап та қойды.

Пенде болған соң, көре алмау деген сезімді ауыздықтау оңай емес-ау. Жалқы Қарлығаш қана емес, осы ауылдың талай төменектісі Хақиманың туа бітті қабілетіне қызықпай қоймайды. Бойға дарын біткен соң, өнерпаздың көретін күні сол да.

Хақиманың өз басы кекесінге еш көңіл бөлмеді. Қалдаман әншісінің мақтауын асырғанға да әсерлене қойған жоқ. Алда жауапты бір белдесу барын пайымдаса да, қаперіне алар емес. Өз өнеріне сенімі кәміл. Сөзден мүдірмесін біледі. Ән жағына келсе

де, шаршы топтан ұялмастай дауысы бар. Асылы, тұрпаты нәзік болғанымен, жаратылысынан жүректі еді Хакима. Онысына өз бойындағы өнеріне деген сенім де қосылған. Сол сенімнің арқасы ғой, он үш-он төрт жасынан-ақ шаршы топта әнін әуелете бергені. Бұқара былай тұрсын, жасөспірім кезінде тіпті Ақан серінің алдында лебіз шығарғаны бар... Атақты өнерпаз Уақтың жайлауын аралап, серілік құрып жүрген кезі. Бұл хабарды құлағы шалған Қабытай мырза қояр да қоймай жабысып, өз ауылдарына қонаққа шақырады. Сыпайы сері:

– Дәмнен үлкен емеспіз. Шақырғаныңызды құп алдық, – деп топ нөкерімен кіші бесінде сау ете қалады.

Сол түскеннен түнұзақ ән шырқады сері. Өзі мейлінше кішіпейіл екен. Әнді түйдегімен жіберген соң:

– Осы елдің талапкерлері де лебіз қоссын. Алуан түрлі әнші кезектесе шырқаса, жарасымды болар. Онсыз бәһра ала алмас мына жамиғи бұқара. Өне бойы мен айта бермейін. Думанымыз сары ала болсын. Уақта да небір күміс көмей әнші бар екенін ел аңыз қылысады ғой. Арманда қалмасын әріптестеріміз, – деп ауылдың өнерпаздарына дем бере сөйлеген.

Алайда, атақты мейманның өзі кезек бергенімен, жүрегі дауалап суырылып шыққан жан бола қойған жоқ. Дабылы Алашқа кеткен серіден кейін қай жүрекжұтқан әу десін? Әп-әжептәуір дауыстары барлардың өздері де, бір жерімнен дәнекүс шығып қала ма деп тартыншақтай берген. Ауыл намысына нұқсан келер жағдай туды. Өнерден мақрұм қалған ел атану деген тірідей өлім емес пе? Сақа әншілерден қайран болмаған соң, тығырыққа тірелген Қабытай мырза тал қармағандай болып:

– Осы біздің Доғалақтың қыз баласы өнерден кенде емес еді. Ауыл арасында іркілгенін көргеніміз жоқ сол баланың. Үлкендерден айтуір мән жоқ екен, жас талап қызалағымызды бетке ұстауға тура келер, – деп Хакиманы алдырады.

«Алдырды» деген аты ғана ғой, Хакима өзі де серіні тамашалаған топтың ішінде болған. Шөптігүл мен Сандуғашты қолтықтап алған қалпы тұрған жерінен табан аударсайшы. Екі көзі де, есі-дерті де мейман серіде. Құлағынан ән сарыны кетер емес. Тыңдаған сайын тәнті болып: «Неткен ерек туған жан бұл! Порымын сипаттауға тіл керек-ау! Әні де, үні де жат. Адамзатқа да

бұндай сұлу лебіз бітеді екен-ау! Өзіміз сияқты кәдуілгі жұмыр басты пенде екенін көзім көріп тұр. Әйтпесе, бейістің нақ төрінен келген періштенің лебізі дер едім» деп түйіп, сиқырлы сарынға құлақ құрышы қанып, бойы балқып тұрған еді.

Сері сәл тыныс алып қымыз ішуге кіріскен кезде, үлкендер жағы жоқ-барды тілге тиек етіп сауал жаудыра бастаған. Әншіден көз алмай тұрған Хакима тағатсызданып:

– Туһ, біздің ақсақалдар сөзге айналдыра берді-ау мейманды! Маза бермейтіні несі осылардың? Езбалдақ мылжың сөздері бір бітсейші. Әнін бөле берді-ау, – деп, қос құрбысының құлағына сыбырын төндірген.

Бір заматта:

– Хакима, Хакиманы шақырып жатыр! Доғалақтың қызын іздеп жатыр мырза! – деген үндер жан-жақтан естіле бастаған.

Іле шешесі жетіп келіп:

– Ойбай, құлыным, ән салғызбақ саған. Жүрегің тұра ма серінің көзінше әндеуге? Жүрегің дауаламаса, шықпаймысың әлде? Үсті-басың тәуір ме өзі? Қап, мәре көйлекті киіп шықпай! – деп шала бүлінді де қалды.

Хакиманың көйлегінің етегін қаққыштай, қамзолының қапсырмасын сүрткілеген болады. Сол-ақ екен, әлдебіреулердің қолдары бұны ақсақалдарға қарай дедектете жөнелгені. Алашаның үстіне төселген шағи көрпені жамбасына басып, сері сол тұста отырған. Айнала құжынаған халайық. Дүйім жұрттың назары Хакимаға қадалды да қалды. Кенет Қабытай мырза:

– Ән сал, шырағым. Ауылдың алты ауызын айтуға тура келіп тұр. Серінің мысы басса керек, өзге әншіден мән болмады. Ел намысын жіберме. «Батырдың ісі балаға түсер» демекші, салмақ өзіңе ауды. Құтқар, балам, қармар бұтамыз сен ғанасың! – деп езу тартқаны.

Үлкендердің тобында әкесі де отыр. Аңқылдаған ақкөңіл жан ғой. Хакимадан бұрын сол кісі абыржыса керек. Көзі аңғалақтап қара терге түсті де қалды. Күзен бөркімен кең маңдайы мен бетін сүрткіштей береді. Түсі қашқан... Әкесінің сол мүсәпір халы болмаса, бәлкім ән салмас па еді Хакима. Төменшік еңсе көкесін көрген соң, жаны ашып кетті. Бір жағынан бұрқ етіп намыс та оянған. Қарындары кебежедей, шүйделері күжірейген, кіл күміс

кіселі, оқалы шапан, мауыты шекпен кінген игі жақсылардың қасында әкесінің порымы қораштау көрінген... Көкесіне қайтіп жаны ашымасын? Хақима дегенде, шығарға жаны жоқ. Тұңғышынның әр жетістігін, әсіресе әншілігі мен сөзге ұсталығын мақтан тұтады. Сөйткен әкені ұятқа қалдырсын ба. Оның үстіне Уақтың баласы емес пе? Ер Көкше, Ер Қосай сынды бабаларының байдалы туына шаң жұқтырғандай не көрініпті сонша?!

Осы мәнзелдес ойлар санада астан-кестен шарпысып өтті. Біреу домбыра ұсынып еді, ала қойған жоқ. Мынандай у-шу, қарақұрықта бабына келтіріп күйлеп тұра ма? Өңіне қан теуіп шыққанын ғана сезді де, әнге басып жібергенін өзі де аңғармай қалды. «Екі жиренді» дәйім сүйсініп шырқар еді. Қозы баққанда оңашада айтуды әсіресе ұнататын. Ғаламат әнді шығарған беймәлім азаматпен сырласып жүргендей сезінер еді өзін, айдалада шырқаған мезгілде. Шынайы сезім тудырған ән ғой. Жүрекке қашанда жол табады. Жол тапқан соң, ғұмыр-бақи өшпестей жатталып қала береді де.

Қысылтаяң сәтте сүйікті әні өзінен-өзі ақтарылды да кетті. Шырқаған сайын жүрегі орнығып, өрекіген көңіл байсал табайын деді... Бір заматта Ақан серіге көзі түсті. Алыстан қарағанда бет бедерін анық аңғармапты. Кескінді азамат екен. Жазық маңдай, есті жанар парасат иесін аңғартқандай. Қарауы мұң екен, кенет көздері тоқайласа кеткені. Серінің сабырлы көзқарасынан мейірім себездеп тұрғандай көрінді.

«Еш абыржыма! Тілектеспін, балақай!» деп, дем берген сияқты. Сонысы себеп болды ма, «Екі жиреннен» соң «Майда қоңырға» баспасы бар ма? Жаңа үйренген ән еді. Ақан серінікі екенін қайдан білсін? Жас-желең атаулының аузында жүрген ән болған соң, қызды-қыздымен оны да сызылтып берді. Үнінің кейде тұтқырланатыны бар еді, абырой болғанда сол сапар сынғырлап тұрып таза шыққаны. Дауысы бабында екенін сезіп тұр. Ән сәтті шыққанын да пайымдады... Құлақ түрген әлеумет болса, сілтідей тынышты. Әдетте жан-жақтан естілетін қошемет айғай да жоқ... Кейін білсе, үлкендер жағы «сері кіділеніп қала ма?» деп қауапайласа керек. Қайдағы бір қызалақ түгілі, мүйізі қарағайдай әншілер Ақанның көзі отырғанда, жүрегі дауалап «Майда қоңырға» басушы ма еді?

Қайырмасын қалықтатып барып әнді кілт үзгенде. халайық тым-тырыс отыра берісті. Тіпті сонадай жерде қантарулы аттардың сынғыр еткен ауыздығы мен пысқырғаны ап-анық естілуде.

Кенет күліп жіберген Ақжігіттің жарқын үні тыныштықты үркітпесі бар ма? – Бәрекелді, балақай, бері жақында! – деп миық кере, Хакимаға ишарат жасады.

Өжеттік қайдан пайда болғанын өзі де білмей, жақсыларға қадам басты Хакима. Сері рай бере күлімдеп, қолының білезік тұсынан ұстай алды да:

– Өзім отырғанда «Майда қоңырға» басқан әншіні алғаш естуім. Нақысын дәл келтіріпсің, шырағым. Лебізің де керімсалдың ескеніндей екен. Құлақ құрышын қандырып, сезімді әлдилегендей. Бақытты бол, шырағым. Үдемнен шықтың не қылса да, – деген сөзбен маңдайынан иіскеп қойған.

Өз әнін есіткен соң, серінің арқасы қозайын деді. Шешен домбырасын құйқылжыта безілдетіп алып, ал кеп «Майда қоңырына» бассын! Ондай орындауды бұрын-соңды есітпеген болар бұл ел. Әлеумет сілтідей тынды, сикырлы сарын қыр асты. Бір ғажабы, дауысы қанша қуатты болса да, нақысының ең бір нәзік иірімдерін асқан шеберлікпен келтіреді екен. Орындау мәнерінде де, пошымында да жігерді жанитын бір ерекшелік бар. «Майда қоңырды» өз аузынан бір есіткен жан, өле-өлгенше бұл әнді ұмытпастай. Ал енді әннің байыбына барып шырқай білген кісі, қалған ғұмырында рухани азыққа қарық болса керек-ті. Жасу, күйректікті біратола жеңетін сияқты.

Ондай өнерпаздың бірі Хакима емес пе? Қалшадайынан Ақан серінің үлгісін көрген талапкер жас, өнер сайысынан қашсын ба? Ендеше құдаларға еріп келетін ақынмен де сөз жарыстырып көрер. Бар пендені жаратқан бір Құдай емес пе?..

Осы байлауға бекінген Хакима берекесін қашыра қойған жоқ. Апалы-сіңлілі байдың қыздары Қарауылдың өнерпазын қанша мақтаса да салқын сабырмен тыңдай берген. «Алтын басты болса да, ол дағы екеу емес, бір шығар. Келсе сынасармыз, өнер салыстырармыз. Өнері асса, үлгі алуға жақсы емес пе қайта? Қыздың жолы жіңішке, ел қыдыруға әдеп-әркен жібермейді. Өзі іздеп келген өнерпаздың үлгісі бір есептен олжа емес пе? Тіл ұстартуға, айла-тәсіл арттыруға сеп болар» деп түйіп қойып, және ойға

тереңдейді. Қысыр сөзге алданбай жете қинай білген кісіге ой дегенің жетерлік қой.

«Асық қызына ән шығарған екен әлгі Ыбырай сынды өнерлі жас. Бейтаныс Ыбырай, Үкілі Ыбырай... Өзінен бұрын дабырасы жетті ғой. Ел аузына іліккен соң, осал болмағаны шығар. Өңі жылтыр шүйкебасқа құлай кететін ұшқалақ па әлде?» деген оймен үнсіз ғана миық керіп, қиял пырағына ер салады Хақима.

Шіркін, өзіне арнап ән шығарған бұрымдының да арманы бар ма екен? Әннен асқан сый-сияпа, тарту-таралғы жоқ қой. Әннің қасында алтын-күмісің әншейін бір жылтырақ қана... Мысалы, Сегіз серінің «Гауһартасы». «Ажарың ашық екен атқан тандай» деген сипаттамасының өзі неткен тамаша десеңші! Сазы да маң даланың жанға жайлы самалындай. Осы әнге арқау болған арудың арманы жоқ қой, шіркін! Инжу-маржан, меруерт-лағыл сынды асыл тастар бойдың көркі де шығар. Әйтсе де жан азығының жөні бөлек-ау. Мал мен мүкәммал байлығы азып-тозар. Жан азығы болса, адамзатпен бірге мәңгілік жасай бермек... Шіркін-ай, маған да біреу ән арнаса екен! Ел жадында қалатын сазды ән болса онысы. Сазына үйлесер дәмді бәйіт те болса. Жүректен шықса, неге дәмді болма-сын? Шын тебіреністен туған сөз далада қалмас әсте...

Осы оймен отырғанда, кенет есіне әлдене түскендей Ләззатқа оқыс бұрылды да:

– Айтпақтайын, сол мақтаулы үкілі жігіттің шығарған әнін білемісің? Есітіп ұққаның бар ма? Ұқсаң, қоңырлатып айтып көрсеңші. Шама-шарқын байқайық. Мақтауын тым асырып жібердің ғой, – деп тосын бір ұсыныстың шетін қылтитты.

Байдың шікәмшіл қызы көңіліне алып қалмасын деп, бұл қолқасын майда жымыыспен жуып-шайып та қойды.

– Е, дегендей, ән мен жыр қонған деседі ғой Қарауылға. Әнін айтып жіберсеңші.

– Ақан серінің елінен бір жас пері әнші шықты деген қауесет бартын. Осы шығар, дәу де болса.

– Біздің Айгүл мен Ләззат құймақұлақ қой.

– Айгүл түнеугі алтыбақанда шырқап салғаны қайда? – десіп, өзге құрбылары да үн қосты.

Майра мен Күлшара, әсіресе Айгүлдің шашбауын көтере, қосамжарлана сөйлеп, бай қызының мақтауын асыруға асықты.

Алайда, қос-қостан алтын сакина, жауһаркөз сырға такканы болмаса, ән ұғуға шорқақ екен Айгүл.

– Соған ден қойған жан бар ма? «Алтыбасар» деген әнін естігенімен, анық ұға алмадым. Қиын ән екен. Кілтипаны, бұралаңы көп, – деп сылтау айтып, құтылуға асықты.

Бұған қарағанда, апасының ән ұғуға қабілеті бар болып шықты. Қыздарды жалындырып, аз-мұз бұлданып алған соң тамағын кенеп:

– Үкілі Ыбырайдың «Алтабасары» деп, елінің қыз-бозбаласы жаппай шырқайтын көрінеді. Бір шумағы жадымда қалыпты. Нақысы тым күрделі екен. Зор тыныс да керек бұл әнге. Анау-мынау әншінің тісі батпас та, – деп өзінше сипаттама берген болып, – әйтсе де қоңырлатып көрейін, – деген сөзбен, әнді бастап кеп жіберді.

Ей, қалқа, жан туған жоқ сенен асар,
Айрылып бір өзіңнен көңілім нашар,
Айрылып бір өзіңнен жүрген кезде,
Әніне бір басайын «Алтыбасар»!

Ләззаттың шағын ғана дауысы көкіректің тереңінен шыққан сияқты, құмығынқырай естіледі. Өз шама-шарқын білетін бойжеткен, лебізін жоғары өрлетпей баяу ғана қалқытты. Әйтсе де, нақышын дәл жеткізіп бағуда. Қайырмасын «аридадай» деп құбылта келе, екінші, үшінші шумағын да түйдегімен жіберді.

Әлгінде ғана алаңсыз күлкіге батқан қыз-қырқынның дабырасы сап тыйылған. Бар құрбының назары Ләззатта... Өзгелерді қайдам, Хакимаға мына жаңа ән ерекше әсер етті. Демін ішінен ала, қыбыр етпестен отыр. Тәу есіткен сазды ұғып, құлаққа құйып алмақ. Ләззат бірінші шумағын қайырғанда-ақ, ән сарынының сұлулығына қайран қалып еді. «Шіркін, қуат қандай десеңші! Ер жүректен шыққан сарын ғой мынау. Екпіні тау төңкергендей» деген оймен, еріксіз езу де тартып қойды. «Мінезі қызық болар осы әншінің. Сөз мағынасына қарағанда, асығын үздіге сүйсе керек. Сол бір сәулімнің бойына еш сұлуды теңгермейтіні де анық. Лаулаған сезімін жасырмай паш етеді екен... Әйтсе де, сазында үздігудің сарыны аңғарылмайтын сияқты. Керісінше, жауды жапырып жіберетіндей жеңімпаздық бір реңк баршылық па, қалай

өзі?» Осы жәйтті түйіп мыық керсе, екінші, үшінші шумақты естіген соң және ойға қалды Хакима.

«Сол мағшұғынан қол үзіп үлгеріпті ғой бұл әнші жігіт. Арманда қалған екен. Қырқын-көгілдір жап-жас басымен небір кепті басынан өткергенін карай көр!» деп еріксіз таңырқады да.

Әйтеуір бейжай қалдырған жоқ «Алтыбасар». Сарыны әрі соны, әрі бұрын естіген еш әуезге ұқсамайтын ерекше өрнекті.

«Бұл не деген дарынды бозбала! Дарын емей немене, мынандай ән шығарса? Қияпаты қандай екен? Ажарлы да болар, тегін кісі емес қой? Дауысы зор шығар? Зор болмаса, мұнша екпінді ән шығара алмас та. Өз дауысына лайықтайды емес пе, әнші біткен. Не қылса да әні әлемет. Сарыны құлақ құрышын қандырса, өлең сөзі көкейге қона кеткенін қайтерсің? Тегін ән емес екені анық әйтеуір. Дүйім жұрттың аузындағы «Екі жирен» мен «Гауһартас» сынды біртуар дүние ғой мына «Алтыбасары»» деген оймен тәнті болып, кенет жүрегінің лүпіл қаққанын сезді.

Бала кезінен түсінде көріп жүрген бозбасқа ұқсатты ма әлде бұл ән иесін? Осы «Алтыбасарды» бір сәулімге арнап шығарғаны анық. О да бір бақытты бойжеткен-ау. Мынандай ғаламат әннің тууына себепкер болған неткен шүйкебас екен? Сүйгеніне қосыла алмаса да, күйіп-жанып асық болған екен Үкілі сері. Лаулап жанғанның өзі бақыт емес пе? Бұндай сезімді әркімге бере бермес Тәңірім. «Тиісіп өзің ойнаушы едің ерікке қоймай» деген ән жолына қарағанда, қос асық бір-біріне қапысыз сенген болар.

Ләззаттың әнін бар ынты-шынтысымен тыңдаған Хакима, ернін жыбырлатқанын өзі де аңғармай қалды. Әнге елтіп, қайырмасына қосыла ақырын ғана күбірлейді:

Сағынып сені, сәулем, жүргенімде,
Әніме бір басайын «Алтыбасар».

***

Доғалақтың үй іші ала таңнан әбігерде. Отағасының өзі босағаның тұсында жүресінен отыра қалған қалпы лөкет пышағын қайрауда. Жамағаты Ұрқия жерошақтың маңында қазанның түбін қырып, күйбендеумен әуре. Кенже ұл Сәлім таяқтың басын жонып ұштап отыр. Қой сойылған соң, көрші-қолаң әйелдер бас-сирағын үйітуге кірісер. Басты «ыспара» деген істік ағашқа қадап

үйітеді. Ыспараны жону міндеті кенже ұлдың мойнында. Шаппасын жалаңдатқан Сәлім, сонадай жердегі байлаулы құнан қойға көз тастап қояды. «Мына қамның құрбандығы өзіңсің» дегендей. Бұл қарасты түсінген ісек жоқ, әрине. Күйісін қайырып қаннен-қаперсіз тұр. Үйреншікті өрісі мен үйірін іздеп, оқта-санда маңырағаны болмаса, ажал сағатының төнгенінен мүлде бейхабар болса керек.

Доғалақтың кәрі шешесі Асылтас та осында. Шаруаға қол тигізе қоймаса да, Сәлім мен Ботакөзге бас-көз болып, кеңес беріп қояды. Өзі айтқандай, «сайраған тіл болмаса, менде не қауқар қалды дейсің? Кісі қара болып қалтақтап жүрміз ғой әйтеуір» демекші, қолынан келері ақыл-кеңес қана.

– Байқа, балам, қолыңды кесіп алма! – деп, Сәлімге сақтық айтқан кейуана күрсініп қойып қабақ шытады. Қабақ шытады да ойға батады. Уайымға себеп те жоқ емес.

Сарғалдақ ақсақалдың көзі кеткен соң, Асылтастың да қадірі кемиін деді. Күтімінде мін жоқ-ау. Үсті-басы мұнтаздай, тамағы да бапты. Ол жағынан келіні Ұрқияға сын таға алмайды. Әйтсе де беделі бұрынғыдай емес. Ақсақалдың көзі тірісінде сөзі өтуші еді. Қадірінің жоқтығы ғой, Хакима сынды немересінің қабағының келіспей жүргені. Сарғалдақ тірі болса, Шағалақтың асыранды баласына Хакиманы бермес пе еді, қайтер еді? Бауырына басқан тұңғыш немересін жанынан бетер көруші еді пірөдар қарт.

Хакима:

– Шонжардың ұлына бармаймын! Ғұмыры көрмеген кісім. Беделімен ықтырмақ қой жуан ата. Ол үйдің табалдырығын аттадым дегенше, қолжаулық болдым десеңші, – деп кейіс білдіргенде, Асылтас та үн қосып баққан.

– Не әкегіп барады сонша? Тастай алмай жүрген балаң бар ма еді? Ақсақалдың көзі тірісінде сөз байласқан құдаң бар. Батаны бұзғандай не күн туыпты? – дей келіп, – ол құдаң өз теңің. Мынау Шағалақ болса, мүйізімен бұлт тіреген бай-манап. Хакиштің әлібі мен өнеріне қызығып жүрген түрі дағы. Асыранды баласын қарық қылмақ қой өзінше. Рия күлкісіне сене көрме, ұлым. Ертең құсын қолына қондырып алған соң, өз басыңды менсінер деймісің? Мұрын шүйіріп, құйрығын сырт салмаса, маған кел. «Тең

теңімен. тезек қабымен» демекші, өз тең-тұсына жеткен бе? – деп Доғалаққа құлаққағыс қылған.

Доғалақ өзі де Шағалақ әулетіне қыз беруге құлықты емес еді. Шешесінің сөзін де тастаған жері жоқ. Кеңпейіл, сабырлы анасын ғұмыр-бақи сыйлап келеді... Хакима дегенде де шығарға жаны жоқ.

«Қарт бабасының әлпештеген еркесі ғой. Аз күнгі қонақ. Осы баламның бетінен қақпаспын. Ұзатуға да асықпаймын. Оң жақта бұлғақтап жүре тұрсын. Қашан кетерін өз қалауы білсін» – деген пікірді ұстанар еді.

Әйтсе де еркек бас болғанда, әйел мойын деген ұғым бар емес пе? Сол сөз көбінесе шынға да шығып жүр. Қате тұжырым болса, ел аузында мәтел болып қалуы екіталай шығар... Үйдің бас көтерері болса да, нәті жуастау Доғалақтың. Жамағатының айтқанынан аса алмайды. Бұл сапар да жамағатының пыш-пышына көнді ақыры. Ұрқия болса, әрі қотты, әрі ықпалды шонжардың айдынына жығылған болатын... «Шағалақпен құда болды деген атақтың өзі қандай? Ол дүрдің қасында Қабытайдың өзі жіп есе алмас. Анандай дәйге бір қол артсаң, мұртыңды балта шаба ма?» деп бастап күнде ызындай берген соң, Доғалақтың иілместей лажы бар ма?

Келіні айтпаса да, Шағалақтың айбары мен ықпалынан Асылтас хабарсыз емес еді. Уақтың дүмдісі Торсан қажы болса, Керейдің азулысы Шағалақ екені дүйім жұртқа мәлім. Ұстаған жерінде қолы, тістеген жерінде тісі кететін қырыс та өзі, хукіметтің ұлығына арқа сүйеген мықты да өзі. Онысына аттың төбеліндей Уақтың ғана емес, анау қалың Қарауылдың да көзі жеткелі қашан.

Осы елмен ежелден сүйекшатыс Сапалат деген жақсы бар еді. Жетім-жесірге қамқор, кем-кетікке мінезі кең, жайсаң кісі. Бар айыбы – ағайын-туғанның тіліне еріп, партия таласында Шағалаққа қарсы шықса керек. Ұлықпен жең ұшынан жалғасқан Шағалақ, өзіне қарсы шар салғандарды қирата жеңеді. Жеңген соң, кек алуға кіріседі, әрине. Сапалаттың шұрайлы қонысына қызығып, Есілдің саласын жайлап жүрген жерінен тықсырып тынады ақыры. Елге беделді Сапалат еркімен көше қоймап еді, үкіметтің әскерін әкелген Шағалақ, өз қандасымен ат құлағын теңесті. Көк

темірге мұздай құрсанған қарулы күшке бейбіт ел төтеп бере алын ба? Найзасы мен сойылын шошандатқан жігіттердің беті қайтып, бұйрыққа амалсыз көнген.

Ол ол ма? Сапалат ауқатты болғанымен, өз төңірегіне ғана мәлім кісі. Игі жақсы атанып қадірлі болса, жапсарлас елдерге қадірлі. Сөйткен байдың елі тұрмақ, Ақан серінің ауылына да ауыз салған осы Шағалақ. Ақан серіні бай-манап атаулымен салыстырса, даңқы Алатаудай емес пе? Алашқа дабылы кеткен шаһбаздың өзі. Жақсы-жайсаңды ащы тілімен бүріп алатыны да бар. Бет-беделге қарамайтын сынымен жуандарға жақпай жүр ғой есіл өнерпаз. Торсаны бар, Шөбектің Жаналысы бар, осы Шағалағы бар, баршасын ащы сықағымен сойып салған әлеумет бас қосысқан бір жиынның үстінде... Онысын құймақұлақтар қағып алып, құлауыздар шартарапқа таратпас па? Қазекен бағы асқан кісіге мін тағуға қандай шебер! Серінің әжуасын майын тамыза әрлендіріп, өсіріңкіреп, жүз құбылтып іліп әкете берген.

Сөйткен өжет өнерпазды игі жақсылар қырына алмай қойсын ба? Осы Шағалақ бас болып, көп ұзатпай ауылын құтты қонысынан тықсырады да жібереді. Әні ел аузындағы сері болса да, патша әскерімен егесу қайда? Урядник пен солдатты жіберген өз қазағы. Бөрідей ұлып табысқан Шөбек әулеті мен Шағалақ шонжар. «Есепті білген есептеп жер, есебін тапқан кесектеп жер» демекші, бұ заманның есеп-қисабына, еп-айласына жүйрік қой бұлар. Жем талғамай, кесектеп жұта береді де.

Сөйткен зорлықшыл жуанмен құда болмаққа қайтіп ризалассын Асылтас? Өз ұлы, момын Доғалақты ертең-ақ басынып, кем-қор тұтатынын сезеді жүрегі. Оның үстіне жуан әулет Хакиманы да күң есебінде ұстамасына кім кепіл? «Бай мен бай құда болса, арасында жорға жүрер. Кедей мен кедей құда болса, арасында дорба жүрер. Бай мен кедей құда болса, ілінісіп зорға жүрер» деген екен халық даналығы... Орта шарқы дәулетті бола тұра, Доғалаққа шонжарлармен бой теңестіру қайда? Шалқыған шалқар теңіздің қасында қақтың суы бұйым болған ба...

Ауыр ой меңдеген қарт ана, тай-тулақтың үстіндегі көрпешекте отырған қалпы қопандап қойды. Көп отырып қалса, белі құрыса беруші еді. Жерошақтың маңында арқасүйер тіреу жоқ қой. Сонадай тұрған арбаның қасына тізе бүгейін десе, маңайы

ластау. Бұзау-торпақ көленке іздеп жататын мажар арбаның төңірегін жапасыз болған ба?

– Әй, жүгірмек, бар, таяғымды алып кел! Сегізкөзім сырқырап, белімнің құрысып қалғаны. Аз-мұз түрегеліп тұрмасам болмас, – деп Сәлімге еңсе бұрып дауыстауы мұң еді, құбақан ұл бұйрықты орындамаққа тұра жөнелді.

Таяқ ұстауды осы бертін ғана машық қылып жүр Асылтас. Сексеннің сеңгірінен асса да, бойын тік ұстап келеді. Бір кезде етжеңді денесі, кәрілік әбден меңдеген соң таралып қалған. Адам қарыған сайын шөге береді екен. Осы күні бойы аласарып, еті қашып, арса-арса сүйегі ғана қалғандай. Сонда да тұрпаты жөпшенді еркектен ірі көрінеді. Заманында қайратты болған соң ба, әлі күнге дейін аяқ басысы нық. Ақ таяқты көлденең көзден ұялғаннан ғана ұстайды... Желауыздар:

«Осы кемпір шалының басын жалмап алып, несіне шалқаяды екен? Кемпір-сампыр деген бүкірейіп жүруші еді. Мына жазған қақиып жүргені несі? Өзге кәрі-құртандай таяғы да жоқ» деп сын таға ма деп қаурайлаған түрі ғой.

Өз басын қойшы. О дүниенің табалдырығын аттағалы жүрген міскін сыпсың сөзді елер ме? Қам жегені Доғалақ сынды ұлдың абыройы дағы...

– Міне, әже, таяғың! – деп жүгіре басып келген Сәлімнің қолынан әдемі жонылған ақ таяқты ала беріп, кеудесіне тіреді. Омырауымен асылып тұрса, белге салмақ түспейді. Қартайғанда ең осал тұс бел мен қос тізенің буыны екен-ау. Кәрілік шіркін, ең алдымен осы екеуіне шеңгел салғанын қайтерсің!?

Қос алақанын таяқтың имек ұшына артып, үстіне кеудесімен асылды да өзен жаққа назар тастады қарт ана. Көздегені – Хакима. Ол бала қайын атасының көзіне көрінгісі келмей, көршілерге кеткен болатын. Қос сыңайласы Шөптігүл мен Сандуғашты ертіп, өзен аңғарына кеткен шығар, дәу де болса. Байғұс бала сары уайымнан арыла алмай жүр-ау... Енді қайтсін? «Басқа түскен баспақшыл» демекші, бұ күйіне көндікпегенде лажы қайсы? Төменектінің көрер күні сол дағы. Қатын деген еркек кіндіктің ермегі рәуіштес. «Құны – бес байтал» деп бекер айтты деймісің бұрынғылар.

Бұ Хакіш ақкөнiлдiгi мен биязылығымен дәл әкесiне тартқан. Оның үстiне ақынжанды. Ақынның денi өжет те өткiр келушi едi. Онсыз тапқырлық деген қабiлет жалынан ұстатсын ба? Бұл баланың өжеттiгi бiр басына жетерлiк екенiн де бiледi Асылтас. Жеме-жемге келгенде небiр дiлмарды сөзбен буып жiберерлiк алғырлығы да бар. Сөз байлығына кенде емес қой, Құдайға шүкiр. Атасының аңыз-хикаяларын, әжесiнiң қыруар ертегiлерiн санасына тоқып жетiлген бала сөзден тосыла қоймас. Қолына түскен кiтап бiткендi жаттап алғанша шүқшиятаыны және бар.

Әйтсе де, өткiрлiк пен тапқырлығымен қатар сезiмталдығы да ересен-ау осы баланың. Жаны тым нәзiк. Оның үстiне намысты да. Арын таптататын осалың бұл емес. Одан дағы өлуге бейiм. Бұл мiнезiн көлденең көз тани қоймаса да, Асылтастай әжесi қайтiп бiлмес. Өмiрдiң небiр тақбезесiн көрген көнекөз ғой. Кiсiнiң бүкпесiн сықыптынан-ақ танитын сыншылығы да баршылық.

Сол себептен Хакiшiне жаны ашиды-ақ. Анандай әрi пәк, әрi арлы мiнез иесi алдағы тұрмыстан теперiш көретiнiн бiлiп те жүр. Өзi өмiр сүрген қауымның әдет пен дәстүрiне бiр кiсiдей-ақ қанық болар жасқа жеткен жоқ па? Қоғамның заңы қатыгез... Ең ақылдыларды сыртқа теппек. Ары таза ғазиз жандарды болса, езiп жаншиды өмiрдiң талқысы.

Себебi, сананы қинай бiлетiн жетелiлер қауымға сын тағып, құрық әкететiнi бар. Көсемдердiң майда тiлiне, алдап-арбауына жүре қоймайды. Арлы мен намыстылар да айдауға, бұғауға көнбек емес. Сондық, қағажу көредi... Бұқараның тiзгiнiн болса, бағзы заманнан берi әдiлдер, игi жақсылар ұстап келедi. Жақсылардың шылауында қожа, молда жүредi қашанда. Бұларға сын тақпаққа алдымен жүрек, содан соң шешен тiл керек. Тiл мен жүректi бастайтын – ақыл-ес. Осы үшеуiнiң жиынтығы кешегi Байдалы шешен, Жанақ ақын сынды данышпандарда мольнан табылған... Осы күнi Бiржан сал, Ақан серiден шыққан екен.

Сол абзал жандар қайғы теңiзiн кешiп жүргендерi жасырын емес-ау. Сырты бүтiн, iшi түтiн шерменде хал кешуде. Ең алдымен жақын-жуық туысқандардың өзi сын мен ақиқатты жақтырмас. Сол себептен Бiржан сал өз әкесiмен қырбай екенi мәлiм. «Көлденең көк атты жоқ-жiтiкке араша түсесiң, ру намысын жоқтамайсың!» деп сөксе керек Тұрлыбайдай әкесi... Ақан серi де

ащы тілімен жақпай жүр. Шөбектің бар бау-шарбағын атап, мысқыл өлең шығарған акын дүмділердің үдесінен шықсын ба? Біреудің айтқанымен жүрмеген намысты жетелілер билік басындағыларға жақпайтыны бесенеден белгілі ғой...

Ақ таяққа кеуде тіреп тұрған Асылтастың ойын баланың сыңғыр еткен лебізі бөліп жіберді. Құс жастық пен төсенішті құшақтап тұрған Ботакөз екен.

«Әже, аяғың талады ғой. Мына жастыққа жантайсаңшы» деген сөзбен, қолындағы қызыл атлас тысты көпшікті құрақ көрпелің үстіне қонжитты.

– Үй, қоңыр қозым сол! Құдай бере салған ботам, үйімді толтырған қара қызым! Келші, иіскейін маңдайыңнан. Сен құлыншағым болмасаң ғой, қақпас кемпірді жан адам керек қылмас па еді, қайтер еді? – деп, тұлымшағы желбіреген қызалақты емірене иіскеп қойды.

Қара торы, бойшаң Ботакөздің тұрпаты шешесіне тартқан. Қазірдің өзінде сүйегі ірі болатыны аңғарылып тұр. Жалпақ беттеріндегі қою қызыл реңк, үлкен көздерінің ажарын арттыра түседі. Бойжеткен соң, бұл да Хакима әпкесі сияқты айта қаларлықтай бәденді болатын тәрізі бар.

Төсеніш үстіне жайғасқан Асылтас жастықты қолтықтап, таяқты қолжетер жерге тастай салды. «Бара бер, күнішегім, жұмысыңнан қалма. Мейман келеді ғой, шешеңе қолғабыс қыл. Әпкең қайда кетіп еді, айтпақтайын?» деп сұраулы жүзін балаға бұрды.

– Ақ серкешін ертіп өзенге кетті білем. Ақтөс көрінбейді ғой. Әпкеме о да ілескен болар, – деп күлім қаға жауаптасқан қызалақ шалт бұрылып, үйге қарай құлдыраңдай жөнелді.

Әжесі айтқандай, қонақтың қамы бар ғой. Шешесі тапсырған міндет бастан асып жатыр. Үйдің іші мұнтаздай болса да және бір мәрте сыпырып шығу керек. Адалбақандағы киім-кешекті қарап шығу да қажет. Жеңі қырқылған шапандар болса, көзден таса қылған жөн. Үлдірік сөредегі ыдыс-аяқтың шаңын сүртіп қылау жұқтырмау, кіреберістегі аяқкиімдерді реттеу, осы сияқты тағысын тағылар, міндет аз болып па қыз балада? Осының бәрін жайғастырып жүр Ботакөз сынды ұқыпты қызалақ. Бір жағынан шығысып жүрсе, шешесіне кәдуілгідей қолғабыс емес пе?

Әпкесінің қолы тие бермейді. Өнер қонған бойжеткен ғой әпкесі. Білімі де ұшан-теңіз. Әпкеге жету қайда-а! «Алпамыс батыр» жырын бір апта бойы ежіктеп әрең оқып шығып еді Ботакөз. Әпкесі болса ол ұзақ жырды жатқа қирағаттайды. Әсіресе Мафия сақау, Бадамша сақаудың жар-жар айтқанын келтіргені өте қызық. Көзін ойнақшытып, сақау кісіше тілін шайнап әндеткенде, Ботакөздің ішек-сілесі қатқанша күлер еді.

Сөйткен өнерлі әпкесінің тынышын алмайды ақылды сіңлісі. Бой түзеген сәулім емес пе әпкесі? Сәулім атанғандардың мәртебесі ерекше келмек. Бойжеткен қыз сызылып, бала қаздай байпаңдап жүрсе керек-ті. Есендескеннің өзінде салмақ сақтағаны жөн. Елпілдей кетпей, ернінің ұшын ғана қимылдатып:

– Ш-ш-шүкір, – деп сыбыр созғанның өзі жарасымды-ақ. Ботакөз де әпкесіне ұқсағысы келеді. Хақимаптың аспай-саспай сөйлегені, бозбала біткеннің дінкесін құрыта, жуық маңда сәлеміне жауап қайтара қоймай, қайтарғанның өзінде елемегенсіп, ернінің ұшын ғана жыбырлатқанын айтсаңшы! Әсіресе, аяғын еріне басқан қалпы, жан адамды бойына теңгермеген кісіше паңдана көз төңкергені қандай, шіркін! Бұндай әпкеден айналып кетсең болмас па? Ботакөздің пірі іспеттес қой, ару әпкесі...

Үйдің табалдырығынан аттай берген қызалақ, мүйіз сапты пышағын майда қайраққа жанып отырған әкесіне көз тастап:

– Көке, әжеме бірсалар мен жастық апарып бердім. Белі сыздайды ғой. Жантая жата тұрсын. Қонақ келгенше әлі қайда, – деп бір сәтке ақ маржан тістерін жарқ еткізді де, тұзбаспақтың қасында жатқан сыпырғышқа қол созды.

Көп пайдаланғаннан орта тұсы ойыла бастаған қайраққа түкіргіштеп қойған Доғалақ:

– Әй, балам, сыпырына беремісің? Әлгінде ғана үйдің ішін жайнатып қойғаның қайда? – деп баласына жалт қарап, лебізін қатайтыңқырап еді, Ботакөздің салмақты қияпатын көріп іле жұмсара қалды.

– Е, дегендей, әжеңді күтсенші, балам. Қалтақтап қанша жүрер дейсің. Кейіп қалмасын. «Сәби де бір, кәрі де бір» демей ме осы ел. Жас жеткенде біз де шікәмшіл болармыз ба, кім білген? – деп сонадайдағы қарт шешесіне көз тастап қойды...

Асылтас болса ой үстінде еді. Назары Сәлімнің әрекетін баққанымен, көңілі тұңғыш немересінде. Төменетекті болса да, бауырына басқан төлі ғой. Оның үстіне ерекше жаратылған жан. Өзге немерелер бір төбе де, Хақимашын бір төбе сияқты көреді. Осы баланың бойындағы қасиетін ерте бастан-ақ аңғарғаны бар. Намысты қыздың мінезін сонау ел еркесі сал мен серілерге балайды. Өтген, қыздың жолы жіңішке. Ұл болып туса ғой, ел аралап, салдық құрар ма еді, қайтер еді? Бұл жасында сырттың ақынымен әлі айтысып көрген жоқ. Сөйтсе де, ағайын ішінде бұған қарсы келе қояр тақтақ кем де кем. Сонымен қатар, кей мінезі балаға тән...

Асылтас сүйікті немересінің өткендегі қылықтарын есіне түсіріп, миығынан күліп қойды. Жаңағы Ботакөз аузына алған ақ серкеш пен Ақтөстің хикаясын еске алса-ақ, осылай езу тартар еді. Ақтөс дегені қара ала төбет. Дұрысы, таза қанды көпек те емес, тазы шатыс дүрегей. Ұялас күшіктердің ішінде ең әлжуазы болып туады. Оның үстіне, бауырын көтерген кезде теке сүзіп, өле жаздайды. Бұны көрген салпы ерін Оразбай:

– Өзі дүбәра, өзі ажалдан қалған ақсақ-тоқсақ, ит болып жарытпас. Бұның көзін жояйын не қылса да. Масыл қылып асырағандай сонша не көрініпті? – деп суға батыра салмақ болады.

Балалардың дені бұл үкімін қостаса да керек. Шырылдап арашаға түскен Хақима ғана. Ол кезде жасы он беске жаңа ілігіп еді.

– Ағатай, обал емес пе? Бұ да тірі жан ғой. Мойныңа қан жүктеймісің? Қарғайды ғой. Маған бер, өзім-ақ асырайын, – деп былшық көз, шикіл сары, май бөксе жігіттің жеңінен ұстай алын.

Оразбай оңайлықпен көне қояр қай бір қарағым? Деміне нан піскен кепше мінезіне бағып:

– Кет-эй, кет! Жоқты айтпа. Ауылда дүрегей иттер қаптап кетеді. Қанден, дүбәраның көзін жойып отыру керек. Килікпейтін іске килікпе, сен қыз. Бар, қуыршақ пен ине-жібіңе ие бол, – деп сыздана қалғаны.

Оң қолымен сорлы күшікті желкесінен мыта түседі де. Бейшара хайуан тағдыры қыл үстінде тұрғанын сезгендей-ақ, қыңсылын үдетті. Хақиманың қасындағы Сандуғаш, Шөптігүлдер де үн

шығарын болысып еді, кекір бозбас одан сайын шалқая берді. Өз қарындасы Күлшараға көзін алайтып:

– Әй, тый мыналарды! Бірдеңе көрейін деген екенсіңдер. Мына күшіктей қыңсылатып мойындарыңды бұрап жіберермін. Ешкідей секендеген шөпжелкелерге тіл бітейін деген екен, – деп тіпті қатты кетейін деді.

Үй ішіндегі бір қора қарадомалақтардың үлкені ғой. Іні-қарындастарын әбден билеп-төстеп дағдыланған дөкір болатын. Ағасының шапалағын талай жеген Күлшараның көзі жасаурайын деді. Құрбылардың көңілін қимағанымен, ағаға қарсы келу қайда? Бұл тартыс немен тынары белгісіз еді, Асылтастың өзі келіп қилікпесе. Жағдай ушығып бара жатқанын сезе қалып:

– Әй, жүгірмек, тоқтай қал! – деп сонадай тұрған жерінен дабыра шыққан тұсқа таман қадам басты.

– Дорба ауыз неме сол, обалдан қорықпаймысын? Итті қай атаң өлтіріп еді? Жеті қазынаның бірі емес пе ит деген? Зорлық қылсаң, қарғамай ма? Сорың сонда қайнар, екі ұрық неме. Қай тесікке тығыларыңды білмей басың дал болар, жазықсыз күшіктің қарғысы атса... Жібер, кәнекей, жаның барыңда! Жібермей көр осыдан. Ісім сенімен түссін, пасық неме, – деп дүрсе қоя берген.

Қатыгез кісілер қорқақ келетін әдеті емес пе? Асылтастың ашуынан ыққан Оразбай күшікті тастай салып, зыта жөнелген. Әңгүдік болса да, үлкенді сыйлайтын жас қой. Оның үстіне Асылтастай өр мінез кемпірдің бетіне келу қайда?.. Қара ала күшікті жерге тигізбей қағып алған Хакима қуанғанынан күліп жіберген.

– Бұл кішкентайдың аты «Ақтөс» болсын. Кеуде тұсы аппақ екен. Бір ажалдан қалды бейбақ. Енді тұмсықтыға шоқыттырмасын, – деп жүні ұйпаланған күшікті құшақтай алсын.

– Тұра тұр, құлыншағым, бүргесі болмасын, – деген әжесінің ескертуін құлағына да асқан жоқ.

Сол Ақтөсті бағып-қағып өсірді-ау ақыры. Осы күнде дүрдей арлан. Хакима десе, өлуге бейім. Өз құтқарушысын Тәңірдей көреді. Хакима үйден шықса-ақ етегіне орала кетіп, қыр соңынан қалсайшы.

Актөске Аксеркеш қосылады. Бұның да өз тарихы бар. Ғұмыры өз құйрығындай-ақ келте болса да, бұл да бір ажалдан қалған жануар. Араша түскен және Хақима. Қабытай байдың саятшылары бүркіт пен қаршыға ұстайды. Қыран құстарға арнап тігілген жолым үй де бар. Сол үйдегі тұғырда қонақтап отырған бір мұзбалақтың томағасы түсіп қалмасы бар ма? «Кіктің қасуына мылтықтың басуы» демекші, дәл сол мәурітте қанды көзіне қаңғырған шікірә түседі. Жолым үйдің маңында жайылып жүрсе керек. «Ажалды күшік бүркітпен ойнардың» кебі келіп, сорлы лақ керегенің көзінен бас сұғады. Сұғуы мұң екен, қыран шап береді. Қайта бағына қарай, болат тұяқтар жанай ғана тиіп, бір көзі мен құлағын жұлып әкеткен. Шырылдаған дауысына Хақима мен құрбылары жетіп келіп, соры қалың жануарды арашалап қалады.

Сыдырылған құйқасын көрген Доғалақ:

– Мал болмас. Пышаққа ілінді әйтеуір, сойып алайын, – деп бәкісін жалаңдатып еді, лақтың басын көк орамалмен таңған Хақима:

– Көке, бір жапырақ етіне қызығамыз ба? Өзі ажалдан қалған бейбақ екен. Зәресі ұшып дірілін баса алмай тұр әлі. Обал емес пе? – деп қиыла қалғаны. Жәй ғана қиылған жоқ, жануарды мүсіркегені соншалық – көзінің жасы тимей-тимей кетті.

Доғалақ әлі де көніңкіремей уәж айтқалы оқталып еді, үстеріне келіп қалған Асылтас:

– Доғар сөзді! – деп жекіп, аузын аштырмады. – Немене, осы үйдің тоқтығы бір шікірәнің етіне қарап қалып па еді? Тәйт әрі, шаппанды шошаңдатпай! Баланың меселін қайтарма. Күтсін осы лақты. Не істесе өз еркі Хақимаштың, – деп кесікті сөзін паш еткен.

Қарт анаға сөз қайтарушы ма еді Доғалақ? – Е, мейілдерің. Мал болса, кәнекей. Жас төлдің еті де жылбысқы болушы еді. Арам өлмесін деген есеп қой менікі, – деген сөзбен жығыла кеткен...

Сөйткен лақ бір көзі мен құлағынан айырылса да, осы күнде дін аман. Аппақ жүні желкілдей өсіп, серкеш болып жетіліп те қалған. Ауылдан ұзамай жайылса да, жұнттай сеп-семіз. Күйлі болатын себебі – Хақимаш өз қолынан жем беріп қояды. Жем

тұрмақ, қолына қант түссе, өзі татпастан серкештің аузына тосатыны бар.

Қылжақбас Хамит бұнысын көргенде:

– Әй, осы ақ серкештің семіздігіне қызығамын-ау! Жұнттай болып дөңгеленген порымына болайын. Әпкем бір жолаушылап кеткенде, сойып алатын екен. Шелі сауыстанбаған серкештің еті асқазанға жеңіл келеді. Осы соқырдың ішінен бір шара май түспесе, маған кел! – деп әзіл ілер еді.

Бұнысы әншейін домбытпасы ғана. Әпкесін сыйлайды. Бұл үйде Хакішті қадірлемейтін жан бар ма? Марқұм атасының әздегіне кім қарсы келсін?.. Асылтас пен Доғалақтың еркіне жіберсе, сөз салған шонжардың көңіліне де қарамас еді. Хакіштің көз жасынан садаға кетсін бүткіл жуан мен мықтылар! Құдайға шүкір, өз дәулеттері өздеріне жетеді. Біреуден кейін, біреуден ілгері дегендей. Байып кетпесе де, ешкімнен тіленген күні жоқ. Ауқатты ағайынға жетемін деп өктеген де емес. Ондай арманды қуған анау келін ғой. Қумаса, Хакішті жылата ма? Шағалақ сынды дүмді құдасы ұшпаққа жеткізер деген есек дәме ғой баяғы. Мүйізі бұлт тіреген дырымбайлар құда-жекжатты керек қылсын ба? «Өзі болған қыз төркінін танымас» деген сөз бекер айтылмаса керекті. Соны да ұққысы жоқ-ау, келіні түскірдің. Қатынның шашы ұзын, ақылы қысқа дегеннің кебі де. Қайран бабалар, мұнша деп айтармысың!..

Ой жетегіне ерген Асылтас ащы мысқылмен мырс берді. Соңадай жерде тізе бүккен Ұркияға жақтырмай қарап та қояды. Қарағанымен амал нешік? Қолдан келер қайран болмаған соң, бұйыра сөйлеуге әдді жоқ.

Көрші үйлердің тасасынан көлең етіп көрінген ақжаулықтылар Асылтастың назарын аударды. Жылқышы Қадіржанның үрген местей Мәскені, түйеші Темірқанның қара қатыны Балташ, осы үйге таман бағдар түзепті.

– Е-е, көрші-қоланның қатын-қалашы шоғырланайын деген екен ғой. Келсін, келсін. Анау келінге қосылып, тілдерін сүйреңдетпесе, ішкен астары бойға сіңбес, – деп балпаң басқан сыңайластарына мысқылдай қараған Асылтас, үнсіз ғана езу тартты.

– Ия, шеше, құдаңыз келе жатыр екен, құтты қонақ болғай!

– Хакішіміз барған жеріне тастай батып, судай сіңсін. Ұзағынан сүйіндірсін.

Жамыраса амандасқан әйелдер қарияға сынап көз тастап қойды. Бұл құдалыққа Асылтастың риза емес екенін біледі, әрине. «Қарт ана сыр білдіре ме екен?» деп, сөз тартқан түрлері ғой.

Бұл шолақ қулықтарын танымайтын Асылтас па? Әр сөзін желауыздар сан-саққа жүгіртетінін қайтіп білмесін? Бұл да қос хошынасына бейімделіп, мейірбан қабақ таныта:

– Е, әлей болсын. Айтқандарың келсін, – деп бастап, – ас-суға қолғабыс қылар көрші-қолаң қашан келер деп, күтіп отыр әнекей замандастарың, – деп қазан-ошақ жақтағы Ұрқияны меңзеп ым қақты.

Көпті көрген қырқылжың емес пе? Көлденең көкаттының көзінше келінге деген өкпе-сақпасын сездірген емес.

Асылтас жылы қабақ танытса, Ұрқия да ауылдастарға рай бере қарсы алды. Бір шелек суды қазанға қотара беріп:

– Е, бәсе, бұ ағайынды жер жұтты ма десем? Қайда жүріп алдыңдар әлі күнге? Кел, болыңдар, анау малдың ішек-қарнын аршу керек әлі. Қам бастан асып жатыр, – деп көңілдене тіл қатты. Лебізінде өктем сарын да жоқ емес.

Көңілденбей қайтсін? Білдей бір шонжармен құда болған түрлері мынау. Бауыздау құданың салмағы піл табан екенін осы ауылдың қатын-қалаш, бала-шағасына дейін мәлім. Қабытай байдың өзі Шағалақ дегенде сызыла қалмай ма?

Шелекті жерге қоя салған Ұрқия өз үйіне назар жықты. Таң атқалы талай мәрте көз жүгіртсе де, қайта-қайта зер салуға жалығар емес. «Құданды Құдайдай күт» демекші, күтім жағынан бір дәнекүс шығып жатса, тірідей өлім емес пе?

Алты қанат қоңырқай үйге зер салған Ұрқия қабағын әнтек шытып қалды... Үзіктің бергі бұрышы жамаулы болатын. Жаздың басында қызыл құнажын мүйізімен жайқап өткеннің ізі еді. Осы тұсы болмаса, үзіктер мен туырлықтары бүтін. Киізі қоңырқай демесең, дөдегесіне Қабытайдікіндей ақ манаттан ою жапсырған көп-көрім үй. Еңселі боз орда болмаса да, осы тұрмыстары өздеріне жетіп жатыр. Біреуден кейін, біреуден ілгері дегендей. Осы күймен де азулы атқамінер түсер, түспек былай тұрсын, құда бо-

лар күйге жеткен жоқ па? Бар ағайыннан мерейі үстем не қылса да. Осы абырой Хакиманың арқасы-ау, шіркін!..

Жамаулы үзіктен көзін алған Ұрқия, көрші әйелдерге назар жықты. Мәскен мен Балташ қарап тұрмай іске кірісіпті. Міндеттерін біледі ғой. Бұл үй мейман күткенде, ас камы қашанда осылардың мойнында. Сыпсың сөзі де көп-ақ, әйтсе де іске мығым. Тілін сүйреңдетіп сумақайланбаса қатын бола ма?

Ұрқияның ойын қуаттағысы келгендей-ақ, сырлы тегенені сұртіп отырған Мәскен сықсимасын сығырайтып:

– Ия, абыстай, күйеу баланы көріп пе едің? Асыранды бала деседі ғой. Өзі бір «нашардың перзенті» деп соғып жүр ғой анау желауыздар. Рас па сонысы? – деп өп-өтірік білмегенсі қалды.

«Сөз бықсытқан, өзінше мұқатқан түрі ғой. Жалпақ жұрт білетін жайды бұл сумақайдың құлағы шалмаушы ма еді. Көре алмайды ғой, іштері тар өңшең тоғышардың!» деген оймен сыңайласының бүкпесін тани қалған Ұрқия жүзін суыта қалды.

– Асыранды болса, қайтейін? Өз кіндігінен өрбіген ұлдай көретіні жалпыға аян. Қалыңмалды түйдегімен әкеле ме кем тұтса? Қырық жетіні қырқа матап берген түрі анау, – деп Мәскенге қала бір көз тастап қойып, – біреудің іші күйсе, тұз жаласын! «Шағалақ сынды шаһбаз азамат бұлардың не теңі?» дейтін шығар өздерінше. Біз жаман болсақ, анандай кісі жаушы жібере ме? Хакішімнің ажары мен өнеріне қызығады да. Байлыққа қызықса, Қабытайдікіне құда түсер еді... Отырған жоқ па қос қызы әнекей, сиырдай болып! – деп сөз аяғын кекесінге шаптырды.

Аузынан шыққан әр сөз байдікіне он есе өсіп жететінін білсе де, тілін тартқан жоқ. Несіне тартынсын? Пысқырғаны бар еді Қабытайдың бәйбішесіне! Шағалақтың құлағына азу батырып көрсін бәлем. Қаладағы ұлықтарға иек сүйеген құдасы итжеккенге бір-ақ айдатсын.

– Жоға, сипатын айтам да. Ажарлы бала ма өзі? Көзжақсыма лайық па дегенім ғой, – деп сөз ауаның аңғара қалған Мәскен жығыла сөйледі.

Жез шылапшынды ыстық сумен жуып отырған Балташ та құлағын түре қалыпты. Осы кеңестің дәл бір өзіне қатысы бардай-ақ, көзін аша түскен. Кимешегінің шетінен құлағы қылтиып, қалыңдау еріндері ашылыққырап, сарғылт тістері көрініп тұр.

– Тәйірі, күйеудің түрінде не бар? Хакиштің теңі емес пе? – деп Балташқа көз қыдыртып өткен Ұрқия, Мәскенге және қадалды. – Өндірдей жастың міні болушы ма еді? Он екі мүшесі сау жігіттің сыны жоқ қой. Ажарға келсе, біздің баланың жамалы күйеудің олқысын толтырғандай, – деп бір қайырды.

Лебізінде анық мақтан бар. Мақтанбай қайтсін, бұл бақытқа жеткізген Хакиштің айдай дидары екені рас емес пе?

Бұл уәжімен Мәскен таласа алмай, үнсіз қалды. Хақиманың бой-басынан мін таба алмасын неге білмесін?.. Есесіне Балташ лебіз шығарды. Күндігінің шалғайына құдды бір шаң жұққандай-ақ қаққыштап қойып:

– Е-е, көзжақсымның тұрпатына есі дұрыс кісі мін таға ма? Тек сол ажары мұратына жеткізгей. Өңі жылтыр қыз-қырқын аз болып па? Соның бәрі ұшпаққа жетіп жатса, кәнекей, – деп жорта күрсініп қойды.

Бұл жолы Ұрқия үндей алған жоқ. Замандасының бұл пікірінен мін іздеуге сылтау жоқ сияқты. Әйтсе де сөзінде қызғаныш сарыны да жоқ емесі анық. Хақиманы бәденді бойжеткендердің бірі ғана деп тұспалдаған түрі де. Ішінен: «Әдірем қал! Жағыңа жылан жұмыртқаласың, жарымағыр неме!» деп бір сілеп қойып, ойға тереңдеді Ұрқия.

Жақтырмаса да, жаны бар-ау Балташтың сөзінде. «Таудай талап бергенше, бармақтай бақ бере көр» деген сөз бекер айтылма-са керек-ті. Бармақтай болсын, тіпті шынашақтың тырнағындай-ақ болсын, әйтеуір бақ шіркін керек-ау адам баласына. Онсыз күні қараң. Хақиманың құрбысы Сандуғаш, ия болмаса анау Шөптігүл қай сұлудан кем еді? Жазығы – бағы ашылмағаны. Біреуін жетілмеген жеткіншек ұлға, біреуін қатын үстіне ұзатқалы жаттыр... Хақимаш та мына құдалыққа наразы. «Ғұмыры көрмеген кісіге қайтіп барамын?» деп көз жасын шырадай қылғанын қайтерсің? Не себептен екенін қайдам, қайын атасын тәу көргеннен-ақ жақтырмағаны және бар.

– Көзқарасы тым суық. Қабағына мұз қатты дерсің. Репетінде ызбар бар. Кеспірін көргеннен-ақ жүрегімнің тітіреп кеткені. Кісіні түрегеп тұрып бауыздайтынның өзі болмағай осы шонжар, – деп мұңын да шаққан.

Онысына әкесі келіп қосылысын. Ол пақыр қайбір пайдасын білетін пысық еді? Еп-есеп дегенін мұрнының иісіне де бармайтын ашықауыздың өзі. Қыздың сөзіне құлай кететін көңілшектігі және бар...

Құдай қосқан қосағының сол бір сәттегі әлібін еске алған Ұрқия, ащы мысқылмен езу тартып қойды. Отағасының әрекетіне қарны ашқандай. Қызды қойшы, шикіөкпе бала ғой. Оң-солын танығанша қайда. Қиялшылдау, ақынжандылау болып қалыптасқан түрі анау. Өз пайдасын біле қойсын ба нәуетек бала?.. Ол – ол болсын. Әлгі собалақ әкесіне не көрінді десенші? «Ел көсемі жақсының ықыласы түсті» деп қуансайшы қайта. «Тең теңімен, тезек қабымен», бізге қол емес бұл мырза, – деп маңырайтынын қайтерсің саппастың! Ежелгі мінезі осы да. Жұрттың еркегі жақсылармен жанасып жанталасушы еді, бұл сорлы сыңар езулеп жүреді осылай... Әттең, Ұрқияның бағы жанбай, қор болғаны! Еті тірі, айлалы біреуге шықты бар ғой, ендігі бір шылқыған байдың салиқалы бәйбішесі болып отырар ма еді, қайтер еді? Еркекке жөн сілтер ақылы бір басына жетерлік қой. Әттең, анау ынжық қосағына еш үгіті өтпей-ақ қойғаны...

Ой соқпағын шиырлаған Ұрқия үй жаққа көз тастап қойды. «Жамағатының сықпытын бір көрейінші» дегендей. Пышақты қылпылдата қайрап қойған Доғалақтың жүзі жайбарақат. Үйдің іргесінде насыбай атып шуақтап отыр. Қолында әшекейлі үкілі домбыра. Үлкен бір іс тындырған немеше сәнді аспабын тыңқылдатып қояды.

Бұл түрін көзі шалған Мәскен:

– Е, бәсе, лебізінді шығаршы, сылқым жігіт! Шер-шемен тарқар ма екен. Лебізінді сағындық қой, – деп күліп жіберді.

– Е, дегендей, дегендей. Сал қайным әндетпегенде ше? Білдей бір құдасы келе жатқан түрі анау. Қайдағы-жайдағы біреу емес, көпті аузына қаратқан төре сүйек. Құдай жеткізді деп осындайды айтат та, – деп Балташ та қыстырыла кетті.

Көрінеу қошемет болса да, Ұрқия үндей қойған жоқ. Қос сынайластың сөз саптасында кекесін бар ма, қалай өзі? Аңқаулау, ұшқалақтау Доғалақты мысқылдаған түрлері ғой.

Ұрқия тыжырынып, отағасыға жақтырмай көз тастап қойды. Жеңіл мінезін мінегендей. Мінемей қайтсін, үнемі көріп келе

жатқаны қосағының бұдырсыз, даңғырлақ мінезі болса. Домбыра ұстау осының не теңі десеңші? Сән түзеген бозбала ия бір сылқым сері болар ма? Ата сақалы аузына түскенше салмақ бітпей қойғаны-ақ, әуейі немеге. Түріне қарамай әнге, өлең сөзге құмар-ақ. Аздап әу дейтіні жоқ емес-ау. Дауысы да құлаққа жағымды. Ауылдастар жағы лебізін естуге де ынтық. Сонысын тым құрығанда бұлдай білсе етті ұшқалақ неме. Бас қосысқан қатын-қалаш, ия тіпті бала-шаға болсын, көлденең көкатты қолқа салса-ақ, қу карағай дөңбегін даңғырлатып ала жөнеледі.

Қырықтың қырқасынан асқан қырқылжыңда орнықтылық болушы еді. Бұл жазған болса, бәз-баяғы бозбала қалпында сияқты. Қолы қалт етсе, танауының астынан ән ыңылдатып отырғаны.

Бұл әуейілігі өзімен кетсе бірсәрі. Қарап отырмай, Хакимаға дем беретіні қынжылтады. Ол бала қаршадайынан-ақ ән-күйге бейім еді. Дәмді сөзге де үйір. Қайымдаса кетсе, тең-тұсынан жеңіле қоймайды осы күнде. Ойын-сауық, алтыбақанның гүлі рәуіштес... Әйтсе де, қыздың жолы жіңішке емес пе қашаннан. Тіпті қылдан нәзік десе де сыйғандай. Бойжеткенді тежеп, тәк-тәк етіп ұстамаса, бұзылуы әп-сәтте. «Қызға қырық үйден тию» деген ескертпе тегіннен-тегін айтылмаса керек-ті.

Бұ нақылды ұстанған Доғалақ болсайшы. Есердің есері емес пе, солапат неме. Жұрттың отағасы әдетте жүзіне ызбар жиып, бала-шағаға тықақтап бітер еді. Бұл саппас болса, қызбен де, анау кос ұлмен де құрдасша әзілдесе береді. Әсіресе Хакимаға дем бергіш. Қыз қайымдаса кетсе, делебесі қозып, көтермелей айғай салып, шала бүлінеді де қалады. Хакима жеңіп бара жатса, бала-ша қуанып, сөзден тосылған күнде кәдуілгідей кейіп қалады да. Ұрқия бұнысын ерсі көріп, бір оңашада күңкіл шығарғаны да бар:

– Баланы тыймайсың ба қайта? Желөкпе жастармен қайымдасамын деп, әуейі болып кетпегей. Ойыннан от шығып, бір серісымақпен қашып кетсе ше? Масқараның көкесі сонда болар! – деп ескерткен болатын.

Онысын құлағына қыстырған отағасы болсайшы. Жүре тыңдап:

– Е, қатын, сен не біліпсің? Бабадан қалған із, атадан қалған сөз бар емес пе? Үлгіні содан аламыз да. «Баланы беске дейін патшадай көр, он беске дейін қосшындай көр, он бестен кейін

досындай көр» деген екен атаң қазақ, – деп бастады да екі езуі құлағына жете ыржиып, – Хақимашыма имандай сенем. Ата-анасын ұятқа қалдырмайды бұл балам... Анду да қоймаймын. Жұрт қыздарын аңди берсін. Өз кіндігімнен өрбіген төлім үдемнен шықпаса, үлгі-өнегемнің мардымсыз болғаны да. Алда-жалда абыройымды төксе, тірідей өлемін дағы, қатын-еке. Баламнан жаным ардақты ма? Жаман байыңнан құтыларсың сонда. Әмеңгерлік жолымен дені дұрыс біреумен тұрмыс құрармысың. Шаруаға ебі бар пысықай еркектің етегінен ұстасаң, кәнекей. Қайте-сін мен сияқты желбуазды? – деп сөз аяғын әзілге шаптырмасы бар ма... Үйдегі бас көтерер азаматтың сиқы осындай болса, мұртқа қайтіп жетерсің?..

Ой жетегіне ерген Ұрқия қабағын шыта күрсініп қойды. Күні кеше ғана және бір сөзге келіп қалып еді отағасымен. «Мына келе жатқан құданың қонақасына нендей мал жұмсаймыз?» дегеннен дау туды да кетті. Шағалақ мырзаның сыбағасы тоқты-торым емес екені бесенеден белгілі. Құлын, ия болмаса, тайды жығу қажет. Оған әлгі отағасы түскір, ерін бауырына алып, ал кеп тула-сын.

– Төскей толған жылқым бар ма еді? Несіне шабылам? Құлынды сойсам, келесі жылы соғым қайда? Еркек тайды алдымыздағы қыста жығам ба деймін. Ұрғашысын өсімге қоя бергем. Байтал болса, айғырдан шықты... Бойдақ қой тақиясына тар келіп пе сол Шағалақтың? «Барымен базар» дегендей. Құлынды анау Қабытайдікінен де жер, – деп түрлі сылтауды қопсытып, Ұрқияға жеңістік бермей кеткен.

Соның кесірінен ендігі қипақтап отырған түрі мынау. Шағалаққа ерген шоғыр қаншалық болады? Бірқыдыру жанмен сау ете қалса, бойдақ қой тісіне сыздық та болмас. Әзірленбеген кісіше жөшпелдеметіп және бір қой соя ма? Ұяттың көкесі сонда болмай!.. Оны уайымдаған «әлгі» болсайшы. (Ұрқия жұрттың көзінше Доғалақты солай атайтын). Ұят-аятпен іс-місі жоқ, ағы ақ, қызылы қызыл, қу қарағайын күйлеп отырған сиқы анау, жетіскен кісіше... Төрт құбыласы түгел бай-манап болар ма? Жұрттың әбігер болып мұрнынан шаншылғанын қаперіне алсайшы. Бұл болса, өзімен-өзі маз-мәйрам. Бар қиратқаны – таңнан бері пышағын қайрапты әйтеуір. Бір ту бие шалғалы жатқандай-ақ, оның өзін

бірталай әуреледі... Мына мардымсынан түрімен әнге салмасын мұндар саппас!..

Үркияның күдіктенуі мұң еді, дәл осы кез Доғалақ та домбырасына қосылып лебіз шығарды. Құдды бір жамағатының қытығына тиейін дегендей-ақ, қос ішекті жеңіл шерте ән ыңылдай бастапты. Үнін танау астынан бәсең ғана шығарса да, ап-анық естіледі. Ошақ басындағы қатын-қалаштың құлағына еркін жетті әйтеуір.

Бұндайда үндемей отыратын төменетекті ме? Күнге қақталған сопақша жүзі жадырай берген Балташ:

– Әп, бәрекелді, «Гауһартасқа» басты ғой қайным! Шаттанбай ше? Тарқатшы бір шері құрғырды не қылса да, – деп еді, Мәскен сөзін іліп әкетіп, – сал жігіттің лебізін сағындық. Қоңырлатшы бір. Көзжақсым құтты орнына қонғалы жүр ғой. Қуаныштың көкесі осы да, – деп бұл да өзінше дем беріп жатыр.

Үркия ішінен: «Екі қардын мекерлігін қарай гөр! Біздің есуасты шапқа түртіп бақыртып қоймақшы-ау. Тапқан екен заржақты. Бұл бақайқулықтарың бола қоймас» деп намыстанып қалды.

Алайда сыр білдірген жоқ. Қолғабыс қылатын сыбай хошынаға қайтіп жекірсін? Қонақты күтісетін де, асты қаузайтын да ауылдың қатын-қалашы ғой. Сондық іштей кіжінгенімен, сыңайластарға деген өз пікірін іркіп қалды. Есесіне тілдің сұғын «әлгіге» қадай түсті.

– Әдірем қал! Несіне жетісіп созады екен өңешін? – деп ернін сылп еткізе шығарып, Доғалақ жаққа отты көзін бір тастап қойды. Үнінде ащы мысқыл бар.

– Ертен ұзатқанда көрермін. Не жібі түзу отауы жоқ баланың, жасауы да жұпынылау. Не бетімен жөнелтеді екен мұндар саппас! – деп бастап, қосағының сыбағасын берді-ай келіп.

Болса да естіп отырған Доғалақ жоқ қой. Естіген күнде, құлағына ілер деймісің? Зайыбының күңкіліне құлақ еті әлдеқашан үйренген көнтерілі пақыр ғой. Шанағы әшекейлі, сал домбыраның ішегін қожырлау бұрап ән ыңылдатып отыр Доғалақекен. Әнге ден қойса, сырт дүниені ұмытар еді. Қашанғы дағдысы осы... Міне қазір де, сұқ саусағымен қос ішекті жеңіл ғана шертіп, сол қолы перне қуалауда. Назары да пернеде. Оқта-санда ғана

ошақ басындағыларға көз тастап қояды. Көрші әйелдердің дем берген көтерме сөздерін де құлағы шалды. Заһыбының окты көзін де көріп отыр. Ішінен мырс беріп:

– Е-е, қатынеке, талағың тарс айырылса да байыңның сиқы осы! – деп кекетіп қойып, қос ішекті шерте түседі. Шертіп отырып, ой тербейді. Баяу, мамыражай шертіске ой үйір келеді ғой. Ыңылдап лебіз қосса да, ұшқыр қиял өткен-кеткенді есте жаңғырта береді. «Қатын жақтырмады» деп, ежелгі сырласы шешен домбырасын ермек қылмай отыра ма? «Шағалақтай шонжар келеді-ау» деп, әбігерленіп өлсін бе енді? Осы құдалыққа салған жерден наразы болып еді... Күдік туғызғаны – болашақ құданың қабағындағы сыз. Доғалақты тең иық тұтпай астамси сөйлегені бадырайып көрініп тұрғандай. Бетіне жан келмеген ызбарлы кісі екені де, бұйыра сөйлеуге дағдыланғаны да көзге ұрып тұр дерсің. Сөз салып, алдында жаушы қылып жіберген қарасақал шабарманның өзі сазбеттеніп отырып алған жоқ па?

Доғалақ:

– Баламыздың басы бос емес. Сөз байласқан жеріміз бар. Сондық, айыпқа бұйырмасын мырза. Анандай кісімен құда болудың өзі асқан абырой ғой бізге. Әйтсе де, буынсыз жерге пышақ ұрмас болар. Уәдені жұтпас болар, – деп сөздің бетін бірден ашып еді, әлгі бұжыр бет шабарман бас терісі зәтте аузына түсіп, өңі бұзылғаны. Қарсылық сөз есітіп көрмеген сібер неме болса керек, ашуға булығып, үні тұтыға шыққан:

– Біздің мырзамен тайталасар қай жүрек жұтқан ол? Берген малының есесін толтырмаймыз ба? Біреудің обалына қалғандай не көрініпті сонша? Екі жақты да риза қылады біздің мырза. Ол жағына еш қам жемегейсің, – деп бастай келіп, өзінше қыр көрсетпек те болған... Алайда бұл домбытпасына қыңа қойған жоқ Доғалақ. Мықтыларға жампаңдауды білмеуші еді. Сыпайылықтан аспаса да, ірге бере қойған жоқ.

– Жарқыным, сөзбұйданы білмеуші едім. Қазақтай орағытып сөйлеуге де жоқпын. Ұзын сөздің қысқасы – әуелгі берген батамды бұзар ниетім жоқ. Мырзаңа осы сөзді ұстап барарсың, – деп турасынан кеткен.

Қанына қарайып жаушы аттанып еді, Ұрқия құлақтың етіп жеп ызындай бастаған. Бұ төменетекті дегендер нысанаға алған-

ды құтқарған ба? Сайтандарың айлалы келеді ғой! Қамшы үйірсең де, дегеніне жетпей тынбас. Ер-азаматтай дүлей күштері жоқ болған соң, амалға жүгінбей қайтсін? Өне бойы айла-шарғыға басуға мәжбүр болған соң, әбден төселіп алады да. Еркекті қажай беріп, ақыры өз ырқына көндірмей қоймас. Ұрқия да сөйтті.

– Ойбай-ау, сен не білуші едің? Шағалаққа қол жеткізу деген арман емес пе? Қайта тәуба де! Қабытайдың үлбіреген қыздарына кісі салмай, жаушыны бізге жібергенін айтсаңшы. Хақимашымның бағы да. Бізге де таудай абырой, – деп бастап, көзін бағжита қалып еді. Өзінше қорқытқан түрі ғой.

– Шағалақтың бетін қайтаратын біз кім едік сонша? Осыдан меселі қайтты бар ғой, түбімізге жетер. Түп-тұқиянымызбен жер аудармаса, маған кел! Қайнарбай, Сапалаттарды қонысынан ықтырып жіберген жоқ па? Ол игі жақсылар осал тұқым ба еді? Төрт түлігі сай, тасы өрге домалап тұрған дөйлердің өзі. Шағалақпен бой теңестіріп еді, бордай тозды да кетті әнекей. Соңынан ерген жалғыз тұяғы Мұстариза хукіметтің құрығынан қашып қаңғырып жүр деседі. Қайнарбай, Сапалаттармен салыстырса, біз қаңбақ құрлы жоқпыз. Бір қаққаннан қалармыз ба? Анау балашағаның күйі-жайы не болмақ сонда? Тым құрығанда баушарбағыңның қамын жесең етті. Тентіретіп жебірмекпісің боқташақтарыңды? – деп қара аспанды төндіргені.

Доғалақ оңайлықпен жіби қоймай:

– Уа, бұл баласы асыранды деседі ғой. «Іштен шықпай, ұл болмас» деген қайда? Өз кіндігінен өрбімеген балаға қабырғасы қайысар деймісің?.. Оның үстіне Хақимаш та мүлдем наразы. Атасы көзі тірісінде бата берген жерге барам дейді. Уәжі салмақты. Қайтіп мін тағарсың? Аруақты күңірентем бе енді? – деп еді, онысына айылын жиса-шы қатыны түскір.

– О да сөз боп па? Асыранды болса да туғанынан бетер көреді екен. Кем тұтса, қырық жеті іріңдей құйматұяқты қия ма кісі деген?.. Хақимаштың кейісін болса, тіпті атама да! Қай қыз тұрмысқа жыламастан кетуші еді? Оң жақты, балалық бал дәуренді қиып кету оңай боп па? Әйтсе де, хақ бұйрығы осы. Тұрмысқа шығу, перзент сүю деген ұрғашының пешенесіне жазылып қойған. Шикіөкпе жас-желең не түсінсін? Ертең-ақ алты қанат боз ордада жайланып отырып, қасабалы бәйбіше де болар, Алла жет-

кізсе. Көр де тұр, алғысын да жаудырап әлі бұ баламыз. – деп уәжді түйдегімен тоғытқаны бар емес пе. Сөз аяғында:

– Аруақты ауызға алғаның да лайық емес. Өлінің тілін тірі алған ба? О бабамыз Хақимаштың тілеуін тілеп жатыр ғой. Немересінің бағы ашылып, шылқа майға шылқа батқалы жүр екен. Аруақтар ренжімек түгілі, қуанарына мен-ақ кепіл болайын! – деп баз кешкендердің атынан оп-онай кепілдік бере салғанын қайтерсің? О дүниеге күнде қатынап жүрген бір періште болар ма?

Әйтеуір не керек, әрі ырғап, бері ырғап көндірді-ау Доғалақты. Енді міне, оқты көзін қайта-қайта тастап, ішіп-жеп отырған түрі анау. «Қатын жарлығы хан жарлығынан күшті» деп бекер айтқан жоқ-ау, ақылыңнан айналайын, қазакем. Жұрт көзінше Ұрқияға қоқаңдап, кейде тіпті балағатты да жібергенімен, оңашада қабағын бағуға мәжбүр. Себебі, қатын итің қисайған жағынан өлсе түзелген бе?..

Өз ойына сзу тартқан Доғалақ кенет көңілденіп, қос ішекті қағып-қағып жіберді. Көңіл хошы келіссе, «Гауһартасқа» басушы еді. Сол әнді баяу ғана қоңырлата бастады. Бозбала кезінен-ақ сүйіп айтатыны ғой. Бір кезде осы «Ұрқияның көңілін аулаймын» деп әуелеткені де бар. Пай-пай шіркін, өмір деген ағып өтеді екен-ау! Қас-қағым сәт дерсін. Бал дәурен бозбас кезі кеше ғана болғандай көрінетінін қайтерсің. Қырықтан асқан қырқылжың атанған түрі мынау ендігі. Ұрқия да сарықарын бәйбіше болып, жастық шақтың ауылынан аббар көшіп шет қоныпты осы күнде.

Ал енді байыпқа салса, мөлдіреген кезі тым алыста да емес-ау. Жиырма-отыз жыл деген не тәйірі? Мына мәңгілік тіршіліктің ағысымен салыстырса, елеуге де тұрғысыз болмашы ғана бір қас-қағым сәт дерсін.

Осы бар болғыр қатын-екенді бір кезде шын сүйіпті де, еске алса. Қиссаларда сипаттайтындай өліп-өшкен асықтық араларында бола қоймаса да, сезімсіз емес-тін. Ұрқияға келсе, пәлендей тебірене қоймап еді. Жаратылысы солай ма, әлде шын асығына кездеспегені ме, әйтеуір жас кезінен-ақ ұстамды салқын қанды болатын. Дәті берік қашанда... Кескінге пәлендей бай болмаса да, әрсіз емес еді. Үлбірген жас кезінде қыз-қырқынның баршасы сүйкімді келері мәлім емес пе? Қара торы өңіне тостағандай көз-

дері жарасып тұрушы еді. Несін айтасын, жүрекке шок тастаған осы нәркес көздер еді-ау!..

Қиял пырағына міне өткенді шарлай келіп, жерошақ қасындағы жамағатына назар аударды. Аударуы мұң екен, іштей және күліп жібергені... Қайран қазекемнің даналығы-ай! «Қыз кезінде бәрі жақсы, жаман қатын қайдан шығады?» деген сөзді еске алсақ, еркінен тыс мырс беріп бас шайқар еді. Осы мәтелдің құдды бір дәл өз басына арнап айтылғанына қайран қашанда. Бір ауыз сөзде қанша мағына түйінделді десеңші. Аңғарымпаздық та, әзіл де тоғысыпты тобықтай түйінде. «Жаман» деп қаттырақ кеткенін түсінуге де болады-ау. Кейіс үстінде айтылған пікір де. Үй болған соң ыдыс-аяқ сылдырламай тұрған ба?.. Дәл өз басы жамағатына «жаман» деп айдар тағудан аулақ. Баз-базда құлақты сарсылтса, отбасының қамы деп шығбалалтаған түрі шығар. Қайтсін байғұс? Дәулетті арттырайын деп жанталасады да. «Кедей байға, бай Құдайға жетемін» деп сарсанға түскен заман ғой. Өткен, қысқа жіп күрмеуге келмейді. Бір ауқатты үйге келін болып түсті бар ғой, бұ Ұрқия бар абысын-ажынды билеп төстер ме еді, кайтер еді?!..

Ой сауған Доғалақ ошақ басында күйбеңдеген әйелдерге назар қыдыртып өтіп, сонау көкжиекке көз тастады. Жайылып жүрген уақ малдан басқа қара-құра көрінбейді. Жылқы жонда, түйе түлігі сор маңында ашылап жүр ғой. Атшаптырым жерде ірі қара жоқ екенінен хабардар. Әгәркі ошаң етіп салт атты көрінсе, хабаршы болғаны. Сонау қырқада қой жайып Хамит жүр. Қасында ауылдың бір-екі жеткіншегі. Қарауылға қойған балалар бұл. «Құдалардың қарасы көрінсе-ақ, ауылға хабар жеткізерсің» деген тапсырмамен жүргендер ғой.

Адырдың жонында әзірше алаңдатарлық белгі жоқ сияқты. Шағалақтың бөгелгені ғой. Сол дырымбай неме бірдеңеге ұшырап, тіпті келмей қалса ғой, шіркін! Өзгені қайдам, өз басы еш өкінбес еді...

Доғалақ миығын бүлк еткізіп, «Гауһартастың» қайырмасына баса берді. Лебізін сәл шығарыңқырауы мұң еді, ошақ басынан қолпаш үндер қайта естілді.

– Сал жігіт, іркілме, жүндей сабашы ән шіркінді!

– Көтер кеуімді не қылса да! Құлақ құрышы бір қанар ма екен! – деп Мәскен мен Балташ қосамжарланды.

Бұл екеуінің көтермелеуі өткенді және есте жаңғыртты... Хан жайлаудағы мақпал кеш. Алтыбақанда Ұрқия екеуі тербелуде. «Қара торының әдемісі екен мына қыз. Тәмпіш мұрны болмаса, қияпаты көп-көрім. Осы баладан айырылма, жігітім!» деп өзін-өзі қайрап қойды.

Өткеншектің қыл арқанын тұтамдаған қалпы, осы «Гауһар-тасқа» бассын-ай кеп! Дауысы айта қаларлықтай қуатты болмаса да, нақысқа шебер еді. Қаршадайынан әнге үйір-тін. Мінезі де ақкөңіл, кісіге жұғымды. Қыз-қырқынның тілін оңай табатын. Келбетсіз де емес еді. Қобаған мұрын, бадам қабақ, аққұба репетін тәу көрген бойжеткен атаулы көзін бір төңкермей қалмайтын. Хакима өңінің аққұбалығы, қаламмен сызып қойғандай қарлығаш қанатты қастары әкесіне тартқан.

Не керек, бір көрмеге ажарлы да бітімді бозбас еді заманында. Пәлендей бойшаң болмаса да, сақаға ақ жамбыны ерітіп құйғандай шымыр тұрпаты келісті болатын. Бұрымдыларға сөзі де өтімді. Бұ қара қыздың басын әп-сәтте айналдырып аларында еш күмәні жоқ-ты. – Осы таңқы танаудың қойынынан бүгін түнде шықпасам ба! Қалпақпен соғып алмасам, Доғалақ атым өшсін! – деп құрдастарға серт те берген.

Әйтсе де, Ұрқияның көңілі бұған дегенде елпілдей қойған жоқ. Сырт теппесе де, жылы шырай аңғартқаны шамалы. Бұл арнау өлең шығарып, онысын әнге сала үздіге шырқап жүрсе, қызы түскір миығынан күліп қана қояды. Бір әредікте:

– Қарқуардай сайраған жігітім, қалың берерлік мұршаң бар ма әуелім? Далада тегін жатқан шашбаулы бар деймісің әлде? «Аяз, әліңді біл, құмырсқа, жолыңды біл» демекші, шама-шарқынды салмақтай жүрсең етті. Көк етікті шора ұлы тұрғанда көн етікті шығай ұлын менсінген қыз көргенің бар ма еді? – деп шымшыма сауал жаудырып, тосын уәжбен тығырыққа тіреп қойғанын айтсаншы.

«Мәссаған безгелдек! Аңқау басы асықтықты жырлап, шала бүлініп жүрсе, қыз қырқылжың мал жағын есте тұтады екен ғой қашанда» деген оймен аңырып қалғаны да бар... Сөйте тұра тәкаппар сәулімнен айныған жоқ. Айнымақ былай тұрсын, алам деп

өктей түсті. Марқұм әкесі кеңпейіл еді жарықтық. Доғалақ бар жайды дәттеп бергенде, кеңк-кеңк күліп:

– Е-е, бала, осал-оңтағай қыз болмады бұл шөпжелкең. Көңілшектігі жоқ екен. Көңіл дегеніміз ет пен терінің арасындағы желік тағы. Ертең-ақ ұшып кетпесін кім біліпті? Ал енді мал-дәулет дегенің тірліктің өзегі, – деп, алабұртып тұрған ұлына зер сала үңіліп еді.

Әке балаға сыншы ғой. Ұлының мінезіне қанық болған соң, лепірген көңілін де таныса керек, бейіл бере сөйледі:

– Қыздың мұраты – кету, тұрмыс құрып бала табу. Өмірдегі парызы сол, балам. Тапқан баланы жеткізу керек, әрине. Жеткізбекке нығыз дәулет қажет. Сондық, орнықты әйел ұрпағының қамын жеп, ауқатты жігіттің етегінен ұстауға тырысар. Мына қызыңның сөзіне қарағанда, мінезі байыпты сияқты, – деп бастап, миығынан мырс берді де, – сен балам серілеу, әулекілеусің. Әнші, өлеңшінің мінезі осылай келер еді. Бір шаңырақтың астында екі желөкпе табысса, үй шаруасы азып-тозды дей бер. Ерлі-байлы болып аһаулап, жас отаудың шәт-шәлекейін шығарар. Сол себептен, осы таңдауың жөн бе дедім. Мінезінің бұдыры бар қыз лайық болар өзіңе. Ендеше, бұл бұрымдыны біз жаққа икемдейік, – деп түйіп, іске кіріскен болатын.

Кесер бас, жүрер аяқ жылқың болса, қыз деген бұйым боп па тәйірі? Уағда сөз байланып, мал айдалып, қалыңдыққа ұрын барды күйеу жігіт.

Пай-пай шіркін, сол бір кездің бал ләззаты-ай! Ұрқияның қолын ұстатқан түнді еске алған Доғалақ, миық кере ошақ басындағыларға көз тастап қойды. Он екіде бір гүлі ашылмаған қырқын көгілдір қыздың от құшағына не жетсін! Ғаламның бар кереметі сол мезгілдің қызығына татымайды-ау.

– Бір ерекшелігі, тән ләззатына қанша бойласа да, желекті келіншегі қашанда сабыр сақтар еді. От құшақтар айқасып, тұла бой балқып бара жатса да, естен еш айырылмайтын. «Бұл қызға ғана тән мінез бе, әлде ұрғашы біткен осылай өз сезіміне берік келе ме? Нәпсіні ауыздықтай біледі екен не қылса да» деп бұл аңтаң.

Не керек, салқынқанды, табанды мінезінен ғұмыр-бақи айнымай келеді жамағаты. Жас отауға құт әкелген де осы жинақылығы

мен ұқыптылығы болар. Азды көптей, көпті көлдей қыла білетін, іске қылап келіншек болып шықты. Баз-базда аңқау ерін тежеп те қояды. Доғалақтың көңілшектігі бар емес пе? Біреуге жаны ашып, мүсіркеуге әзір тұрады. Ондайда қолда барды шашып жіберуі де оп-оңай. Жалғыз ұл болған соң ба, Сарғалдақ пен Асыл-тас та бұның меселін қайтарған күні жоқ. Тым еркіне жіберсе, ата малын мұқтаждарға тарата бастауы да ғажап емес еді.

Алайда, бағына қарай Құдай бұйрығы жамағаты шаруаға тық-қақ болып шықты. Ата дәулетін шашпақ түгілі, күйеуге жөн сілтеп, малды өсіріп те баққан, мүкәммал-мүлікті де бар ынтышынтысын сала көбейтуге тырысты. Барды ұқсатып, тісті бақаланып жиган-тергеннің арқасы ғой, бой жетіп отырған Хақимаштың жасауы сақадай-сай.

Мал-дүниенің соңына түсіп, кейде асыра сілтейтіні де жоқ емес, әрине, зайыбының. Көздің құрты ғой дүние деген. Соңына бір түссең, қомағай нәпсіні тежеп көр, мықты болсаң! Мініс, сойыс, сауын мал баршылық қой, Құдайға шүкір. Біреуге телміріп кіріптар болған күні жоқ. Азын-аулақ болса да өз малын бағып жүрген жайы бар. Осыны місе тұтпайды-ау, қатыны бар болғыр. Анау Қабытайдың дәулетіне қызығатынын қайтерсің? Жеті атасынан ауызынан ақ май арылмаған, бықыған байға теңесу қайда? «Аттыға жетем деп, жаяудың таңы айрылыпты» демекші, арғымақ мінгенге шобырмен ілесіп болар ма?

Байлыққа қызыққан соң, Шағалақтың салған сөзіне құлай кеткен жоқ па? Шонжардың айдынына жығыла кеткен түрі дағы. – Айғыр үйірді түйдек-түйдегімен дүркіретіп айдатып жібергені өз алдына. Анандай атақтыға қолымызды бір артсақ, дәулет шіркін өзінен-өзі қомақтала берер. «Жақсыдан – шарапат, жаманнан – кесепат» деген. Жақсымен жанассаң, мұратыңа жеттің дей бер! – деп қақылдап, құлақты сарсылтқаны бар емес пе?.. Күндіз-түні ызыңдай берсе, төтеп беріп көр...

Ойға тереңдеген Доғалақ әннің «аһауын» баяу ғана қалқытып, күрт үзді. «Гауһартастың» өзі білетін шумақтарын ой үстінде бірер мәрте қайталағанын енді ғана аңғарыпты. Ән ой-қиялға түртікі болса, ой жарықтық ойды-қырды шарлата береді ғой.

Аспабының босаңқырап қалған шектерін ширата тартып, жерошақ жаққа назар қыдыртып еді, Ұрқияны көзі шалып тыжыры-

ның қалды. Жамағаты әнін еш елесейші. Өзге қатын-қалаш ки-мешегінен құлағын шығара ұйып тындаса, өз қосағы қазанның түбін құммен ысқылап әуре. Бір елі күйесін жаңа көріп қалғандай. Шағалақ келмесе ғой, бұ қазан бәз-баяғы күйелеш қалпында әлі де қала берер ме еді, қайтер еді... Дәурен-ай десенші! Мына сарықарын бәйбішемен, сонау алтыбаканда тербелген бұраң бел сәулім Ұрқияның арасы жер мен көктей-ау. Тірліктің күйбені деген осы да. Пендені томар су ішіндегі ұйықтай тартып алады да, тұтқындаған қалпы тырп еткізбейтінін қайтерсің? Өзге қызыққа мойын бұрғызбас әсте. Тек күнделікті күйкі тұрмыстың қамын жегізер. Қас-қабақты қарс жапқызып, көкірекке шер-шемен ұялатар. Бара-бара өзіндей пенделермен таластырып, төбеттей ырылдатып қоюы да ғажап емес. Ә десе мә деп, кескекті аюдай арс ететін ызақорлар аз болып па? «Бұл ит мінез адамға қайтіп жабысады?» дейсіз ғой. Доғалаққа салса, ашкөздіктің салдарынан дер. Еп-есеп, пайданың сонына біратола түскен пенде, риясыз күлкіні, әзілді ұмытар. Ән-күй дегенді мүлде менсінбес. Баланың желігі деп мұрын шүйіреп. Сөйтіп бара-бара түксиген төбеттей дүрдіген бір кейіпке еніп, жадырау дегеннен атымен безіп те кетер.

Өзгені қойып, өз зайыбы да осы кептен сау ма екен? Қабағы ғұмыры ашылсайшы. Қара аспанды төндіріп, үнемі сары уайымға салынып жүргені... Өз басы болса, бұл дерттен дін аман. Желімдей жабысып, сүзектей созылған сары уайымнан құтылудың амалын қайтіп білмесін. Ол амалдың аты – ән. Сонау бала кезінде табысқан жан жолдасы мәнзелдес. Әнге басса, шер тарқайды. Миыққа күлкі үйіріліп, кеуілді мейірім кернейді. Тірліктің қарбасын ысырып тастап, әзіл айтасың. Әзіл ілген соң көңіл көншімегенде не қалды? «Аузында әзілі жоқтың – қолында тоқпағы бар» деген сөз бекер айтылмаса керек-ті. Тоқпақ тұтамдап кек сақтамақ түгілі, біреуге қабақ шытты ма екен Доғалақ? Ағайын-анжыға тұрмақ, тәу көрген көлденең көк аттыға да құшағы қашанда ашық.

Қайсыбір жасамыстар бұл мінезіне сын тағады да. – Ұшқақсың, жеңілсің. Үнемі біреуге есенді жібересің де жүресің, былжыраған мына түріңмен. Ән сенің не теңің осы? Ата сақалын аузыңа түскенше әуейілікті бір қоймадың-ау. Бір үйдің бас көтерер отағасы деген ыспандияр, аз сөзді келуші еді. Сен болсаң

тырк-тырк күлкінді тия алмай, далбаңдап жүрген сиқың мынау. Қаңбақ құрлы салмағың жоқ. – деп әкесімен тұрғылас шалшауқан бұны жерден алып, жерге салады өздерінше.

Бірақ, оған айылын жиған Доғалақ жоқ. Табиғат ана ақкөңіл қылып жаратқан соң, пенде өз мінезін түзеп алсын ба? Түзеудің де қажеті жоқ-ау, байыпқа салса. Ешкі құйрығындай ғана келте ғұмырдан күліп-ойнап өткенге не жетсін? Өзгені қайдам, өз басының пікірі осы дағы...

Ой әлемін шарлап кеткен Доғалақ, оқыс шыққан дауысқа елең ете қалды. Шар ете қалған өз жұбайы екен. Бақса, ошақ басындағы қатын-қалаштың шоғыры қалындай қалыпты. Беліне таяқ қыстырған бірер ақсақал-қарасақал да осы үйді бетке алып шұбап келеді екен.

«Ия, бұлар несіне үймелеп барады?» деп ойлауы мұң екен, Ұрқияның айқайы бұл көріністің жөнін ұқтыра берді.

– Уа, құда келе жатыр! Ұйықтап отырмысың түге? Мелшиген түріңе болайын. Осыған-ақ ой үйір келеді екен-ау. Не қиялдап отырады десеңші осы жазған. Төскейге малы сыймай, өріс жайын ойлап бас қатырған бір бай болар ма? – деп, зайыбы аузы-мұрнына шай қайната бастапты.

Шынымен-ақ, қырқа жақтан бес-алты салт атты бері беттеп келе жатыр екен. Хамиттің қасындағы хабаршы бала да ауылға жетіп қалыпты. Тайын жетектеп мама ағашқа қарай томпалаң қағып барады.

– Мәссаған, домбыра шертіп отырып, меймандардың келіп қалғанын да аңғармаппын ғой! Маған да дауа жоқ-ау. Қатын бай-ғұс сөксе, сөккендей, дүние көшіп жатса да міз бақпасын. Әй осы ит аңқаулықтан құтылар күн болар ма! – деп өзіне-өзі кейіп, орнынан атып тұрды...

Шағалақ көп кісі ертпейті. Құдаға салмақ артқысы келмесе керек, қасында төрт-бес қана нөкері бар. Сонадай жерден аттың басын тежеп, сар желістен аяңға салды. Топтың басында өзі. Есік пен төрдей қанкүрең арғымақты шерттіре бастырып, тізгінді кере тартып келеді. Қаз мойын бедеуінің тұрпаты суреттей. Ат-әбзелі жаппай күміс.

Алдымен құдаға емес, атына назар аударған Доғалақ:

– Паһ, шіркін, мына қазанаттың жүрісіне болайын! Бол-бол қақтырып келеді-ау, тымақты алшысынан кигізіп. Танауы шелектей, төсі салыңқы, қидасын кәрі жілікті екен жануар. Алысшыл екі түгейдің өзі шығар не қылса да. Екі құлағы тас төбесіне біткен, жүзіктің көзінен өткендей сұлу тұрпатын айтсаңшы! Осал жылқыны тақымына басар деймісің шонжар басымен? – деп күбірлегенін өзі де аңғармай қалды.

Көз қырымен бақса, сегіз қанат боз ордасынан Қабытай да шығыпты. Қасында бірер жандайшабы бар, бұл да осы жаққа бағдар түзеді. Шапанын желбегей іле салып, сусар бөркін милықтата киіп, балпаң басып келеді. Доғалақ ішінен: «Уайда деген! Бай бастас деген осы-ау. Бөрілер ұлысып табысатындай, игі жақсыларымыз да шоғырланайын деген екен ғой» деп түйіп, меймандарға қарай қадам басты... Бауыздау құданы сұқаны сүймесе де, құрметтеп күтуге мәжбүр. «Жөн-жосық, әдеп-әркен бар» дегендей.

Күрең арғымақтың басы қаттырақ болса керек, тізгінді қос қолдап тартып келеді Шағалақ. Атқа отырысы нық. Жауырынды, іребдел тұлғасына мауыты шапан жараса қалыпты. Денесі етжеңділеу, іркілдектеу келгенімен, ат үстінде бойын қаққан қазықтай тік ұстайды екен.

Қырықтың ішіне мол кірген Шағалаққа әлдеқашан іркілдек қозы-қарын пайда болған. Ауылдың байы Қабытай болса, тіпті мес құрсақ. Алғашқы жүздескенде құданың бітіміне көз жүгірткен Доғалақ: «Бұ игі жақсылар кіл бордақы азбандай қонды келеді екен-ау! Жатыпшешер тірліктің белгісі дағы. Шөптің басын сындырмаған соң, сүбені май баса береді де. Тоғыз айлық бала көтерген күмәнді қатындай шермиген қарынды келеді екен» деп қорытынды да шығарып қойған.

Әйтсе де, мол денелі болғанымен, атүсті жүріске төзімді еді Шағалақ. Әншейін бір шонжар емес, би атағы бар ғой. Сондық, дау-шарға, жиын-топырға жиі-жиі араласуға мәжбүр. Ел іші тартыссыз болған ба? Кейде апталап, айлап үй көрмей атүсті жүру қажет. Сөйткен ұзақ жүрістерге берік болатын Шағалақ мырза. Қажет кезде боз ала таңнан атқа қонып, ымырт үйірілгенше текіректете беруге әзір. Тек күліктің белі талмаса болды. Ондайда өзін де аямайды. Қайсыбір бос белбеу, майтабан байлардай бап-

танып, терлеп-тепшіп шай сораптап, кекірік аздыра қымыз сіміріп малшынып та жүрген күні жоқ. Доғалақ өз өрессі бойынша топшылағандай, жатып ішер бордақы да болған емес. Шонжар, дүмді болу оңай ма? Құдай-екең жарылқайын десе қиын емес-ау! Әйтсе де біреудікі біреуге үлестіріп беретіні мәлім. Жұрттың бәрін жаппай разы қылған заманы жоқ-ау Жаппар иенің. Қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған ондай дәуірге жету қайда!.. Сол себептен, бұл фәниде мұратқа жетем десең, алдымен қырыс мінезін болуы шарт. Көңілшек, бостау болсаң, ұлы дүбір аламан бәйгеде шаң қауып қалдым дей бер... Осы қағиданы Шағалақ мырза қалша кезінен-ақ жетеге әбден сіңірген болатын.

Есейіп, оң-солын тани келе және бір ақиқатқа көзі жеткен. Онысы – пенде біткеннің бұл фәнидегі мақсат-мүддесінің мәні. Жұрттың қам-қарекетін сырттан сыни көзбен бақылап, салқын ақылмен сарапқа салып көрсе, пенде біткеннің негізгі үш-ақ мақсаты бар сияқты. Әуелгісі – қарын тойғызу. Екіншісі – ұрық шашып, ұрпақ қалдыру. Соңғысы – айналандағы жамағатқа үстемдік жүргізу... Қай заманда болсын, адамзат баласы осы үшеуіне тәуелді. Қоғамға маза бермей, адамзат қауымын қазандай қайнатқан да осы үш мақсат.

Қарның тоқ болсын десең, мал-дүние жина. Ұрпақ санын көбейтемін десең, қос-қостан қатын ал. Елді билеймін десең, шеншекпен, лауазымға қол жеткіз. Өмірдің заңы да, ақиқаты да осы-ақ.

Мұрат айқын болған соң, саналы азамат жетем деп ұмтылмай ма? Жанды қарға болып жаратылған соң қам-қарекетке басасың да... Нысанаға алған бірінші мақсат оңай жеткізіп еді. Ата дәулеті бар ғой, Құдайға шүкір. Не ішем, не кием деген уайымы болған емес. Үшінші нысана – өз қатарыңнан шоқтығыңды асырып, маңайыңа үстемдік жүргізу дегенге де қол жеткізді осы күнде. Бұнысына Тәңірі сыйлаған табанды мінез, айралы ақыл бірден-бір жәрдемдескені белгілі ғой. Қалшадайынан-ақ қайсар мінез танытып еді. Есейе келе мінез шыңдалып, қырыстығы арта түскен. Қадалған жерде қолы, тістеген жерде тісі қалып, діттегеніне жетпей тынбайтын.

Ауқатты әулеттің, іргелі елдің тумасы ғой. Соңынан ерген қара нор ағайыны да баршылық. Тек сол бұқараны тас түйін жұмылдырып оң іске бастай білсең, алынбайтын қамал болмас...

Ондай ұйымдастырушылық қабілет Шағалақтың бойынан молынан табылды да. Біреуді алдап-сулап, біреуді айбарымен ықтырып, ақсақалдардың аузын майлап дегендей, әйтеуір не керек, елді аузына қаратып алып еді. Осы күнде қалың Керейге ықпалы жүріп-ақ тұр. Атқамінер атаулыға да, бай-манап біткенге де айдынын еріксіз мойындатқан... Қара тобыр болсын, ел қаймағы жақсылар болсын, қорыққанды ғана сыйлар. Бұл шындыққа да ертерек көз жеткізіп еді Шағалақ. Көз жеткізген соң жете қинады. Милап көрсе, ел тізгінін ұстайтын кіл игі жақсылар екен. Бұл серкелер болса, үкіметтің ұлығына арқа сүйейді. Демек, билік тізгіні түптеп келгенде қала ұлығының шеңгелінде екен. Ол ұлықтың да ауызы барына көзі ерте күннен-ақ жеткен. Ауыз болғанда қандай! Қас катепті қара нар, тоғанактап жүк артқан жардай атан, еш кідіріссіз емін-еркін жұтылып кете барар аран дерсің. Сол қомағай ұлықтардың түкті ауыздарын парамен тығындап, әбден әмпей-жәмпей болып алған жайы бар... Қазақ ішінде алда-жалда бәзбіреулер сыңар езулеп, ырыққа көнбей бара жатса, урядникті әкеле қояды. Бесатарын кезеп, қылышын жалаңдатып казак-орыстың ондығы сау ете қалса, жым болмайтын ел тентегі бар ма? «Бір мылтықтың аузына мың кісі сыйған» демекші, сойылын шошандатқан жалба тымақтар тәртіпті әскерге төтеп беруші ме еді?

Айтып-айтпай не керек, ауыр дәулет, биік мансапқа ие болған жайы бар, Құдайға шүкір. Аға сұлтандық жойылып, «болыс» деген лауазым шығып еді, онысына оп-оңай қол жеткізді. Сойыл соғарынның шоғыры мол болса, шар салған партияда ұту деген қиын болып па? Елу басылар кіл өз тараптастары ғой... Бұл жөнінде тағдыр-талайына деген еш өкпе-сақпасы жоқ-ау. Жеткізбей тұрғаны ұрпақ мәселесі еді. Мәселе болғанда қандай! Өзге бар игілікті үйіп-төгіп берген Құдай-екең, ұрпақтан қаққаны бар емес пе? Кемшін тұс осы болып тұр-ау. Бұл фәниден перзент сүймей өтуге тура келгенін қайтерсің? Өз кіндігінен өрбіген бала жоқ.

Әу баста кінә әйелден болды ма деп, қос-қостан қатын да алған. Ата дәулетін аясын ба, малды тоғытып жіберіп, мөлдіреген небір ақша маңдайдың бал қызығын көріп еді заманында. Қас қылғандай-ақ бірде-біреуі құрсақ көтермей-ақ қойғаны. Перзент сүюден әбден түңіліп, ұйқысыз түндерде санасы сан-саққа бөлін-

гені не сан. «Бұ Құдайға жазығым не?» деп киналыш жауап іздер еді. «Әлде өзінен жапа шеккен қыз-қырқынның обалы жібермеді ме екен?» деп қарақан басын жазғырғаны да бар... Шынтуайтқа келсе, күнәсі жоқ емес-ау. Жоқ емес дегені әншейін сыпайы сөз ғой, шаш-етектен десе де артық кетпес еді.

Ауқатты атаның өкілі қоңсы-қолаңшыға зорлығын көрсетпей тұрған ба? Шағалақтың өз басы да зорлық-зомбылықтан сау емес. Жуан аталары салып кеткен таптаурын жолдан ауытқи қоймап еді. Бұнысы – он үш жасынан бастап, байға кіріптар көрші-қолаңның қыз-келіншегіне қол салу... Тал бойы ертерек жетіліп еді. Нағашысына тартып туған тұрпаты ірі болатын. Он үш-он төртте бойы сорайып өсіп, жөпшенді жігіт-желеңмен теңесіп те қалған. Кескіннен де кенде емес-тін. Айыбы шашы жирен демесең, оңі қызыл шырайлы, қыр мұрын, жазық маңдай, келбетті жеткіншек еді.

Он үшке жетер-жетпесте нәпсі сайтанының ояңбасы бар ма? Бөксесі бұлтыңдаған ұрғашыға көзін сата беретінді шығарды. Бай баласының маңайына алуан түрлі жағымпаздар үйірілетіні бар әдетте. Түлкі мұрт, шұбар бет, ойнақшыған көзді сондай сымпыстың біреуі, екі кештің арасында құлағына сыбыр төндіргені. – Мырза бала, осында беті жылтыр бір жас қатын бар. Бай-батшалармен айналыс қылғанды дәреже көреді өзінше. Қортық күйеуін менсінген емес. Қаласан, араларыңа дәнекер болайын, – деп бастап, бірталай сөзді көйткен.

Айтқандай-ақ, көп ұзамай, аталмыш жас қатынның қойнынан бір-ақ шықты жеткіншек Шағалақ. Өзі де кедейдің қызы болғанымен, иіс алмас, таз күйеуін қорашсынатын болып шықты. Сақып атты сол сайқал қатын, бала Шағалақты жыныстық қатынасқа ауыздандырған болатын. Бар сұмдыққа көзін ашып, қыз-қырқынға шүйлеп те салған. Бай баласының айдынына жығылғаны ма, әлде нәуетек бойжеткендерді қызғанған түрі ме, әйтеуір көңілдес бозбасына дем берумен әлек еді. Он алты, он жетіге шыққан Шағалақ ұзын бойлы, қарулы болып өскен. Сонысын арқау еткен Сақып:

– Анау кысық ауыз Ескеннің қызы бар емес пе? Қос анары томпайып пісіп қалыпты. Осы жаз ұзатылмақ деп естідім. Баратын жері де жарымаған біреулер. Байы әрі бүкір, әрі кексе болса

керек. Оған бұл қыздың қара басы да аздық етпес. Асыл қазынасын жаманға татырамыз ба? Қызығын өзің көріп қал, мырза жігіт. Намаздігер – намазшам арасында сонау сайға ертіп апарармын. Сол жерде қапы қалма. Бөденені жұмарлаған қырғидай бас салып умаждай бер... Ши шығарып жатса, тілін тауып, өзім-ақ жайғастырармын. Еңбегімді ұмытпассың, мырзам. Бір мәре көйлек кигізерсің, не қылса да, – деп аярлана қылымсығаны.

Не керек, Сақыптың жеңгетайлығымен талай мәрте күнәға белшесінен оңбай батқан. Он екіде бір гүлі ашылмаған қыздарды қара күшпен кәдуілгідей зорлапты. Құл-құтан, кірмелер теңдік іздеп кімге шағынсын? Мазақ көрген балалары жылап-сықтап қала береді де, мекерлігіне найза бойламас Сақып бір жаңа көйлек иемденіп, иығы жылтырап шыға келеді. Әбден жүріс алып жаман үйренген Шағалақ болса, үйленген соң да сұйық жүрісін тыйған жоқ. Нәпсі деген сайтан бір иықтап алған соң, бой бере қоя ма? Ел аралап сапар шексе-ақ, жаман көзі өңі жылтыр қызкеліншектерді іздейді де жүреді.

Алайда, Құдай-екеңнің де көзі бар шығар. Бір қолымен жарылқаса, бір қолымен мандайдан шертіп те қояды. «Тәңіріңді ұмытпа!» деп ескерткендей... «Момынның сілесі қатты болады» деген сөз бар емес пе? Сол жәбір көрген момындардың қарғыстары Шағалақты да жібермеген болар. Басын тауға да тасқа да соққанымен, перзент көре алмады. Жұрттың аузына қақпақ сала алсын ба? Көзіне айтпағанымен, сыртынан «қубас» деп айдар тағып та қойған.

Қисса-жырлардан хабары бар ғой Шағалақтың. Көнеден мирас болып қалған сол әдебиетте перзент тілеген бай-манаптар бар мал-мүлкін тәрк етіп, жаяу-жалпылаған қалпы әулие-әнбиелерді кезіп кетеді екен. Бай түглі, ел билеген патшалар да тағынан безеді-мыс. Перзенттің қайғы-зары қай заманда да оңай болған ба?!

Бірақ көне дәуірде ғұмыр кешкен жақсылардың жанкештілігіне бара алмады Шағалақ. Ондай мәрттік әркімнің қолынан келе бермесі бесенеден белгілі. Тоқ тірлікті, тегеріші манаттан боз орданы, шұрқыраған үйір-үйір айтұяқты қиып тастау деген оңай емес-ау. Айтуға ғана жеңіл. Оның үстіне халайықтың қошемет-қолпашы да бар. Шонжар Шағалақтың алдында былайғы көпшілік қоғадай жапырылар. Момын шаруалар тұрмақ, рубасы атқа-

мінерлер оң қабак пен жылы сөзіне зәру... Ал енді малыңнан айрылып, дәулеттен безіп көрші. Жат түгілі, жатырлас ағайының керек қылар ма екен? Осы жәйтті сарапқа салған Шағалақ, бұрынғылар сілтеген төтен қимылдан бас тартты, әрине.

Сөйтіп жүргенде, ауылға Ережеп диуана келе қалмасын ба. Қаңғалақтап жүрген кезбе неме Қарауылдан сонау Бағаналыға сапар тартып барады екен. Қолында сылдырмақты асатаяқ, басында шошақ күле, бәз-баяғы жаяулаған қалпы. Жаяу болғанда аяғында тым құрығанда көн шоқай болсайшы. Қара жолдың шаңын бұрқыратып жалаңаяқ сызып барады сабазың.

Ережепті бұрын менсінбеуші еді. Менсінбек былай тұрсын, көзге ілді ме екен? Диуана да көбінесе ақ үйлерге жоламай, ауыл шетіндегі құрым киіз лашықтарды жағалайтын. «Ел көсемі» деп іздеп келіп сәлем де берген емес. Шағалақ онысына еш мән бермей: «Қаңбақ құрлы салмағы жоқ қайдағы бір қаңғыбас екен. Маңдай соры бес елі байғұстың кесірі жұғар» деген күдікпен диуананың жолығуын қаламас та еді.

Бірақ, бала қайғысы әбден меңдеткен соң, лажы құрып, Ережептің пікірін іздей бастаған. Бұған бір себеп – өз айналасында шындықты былш еткізіп бетке айтар жан жоқ. Біреулер ішіне қулық сақтаса, енді біреулер шыбындаған жылқыдай басын шұлғып отырғаны. Бұл жампаңдарға тіпті дауа да жоқ. Ләппай таксырлап көлгір сөзді көйітеді-ай келіп.

Осы Ережепті игі жақсы атаулының дені пәлендей жақтыра қоймайтын. Бұған негізгі себеп – жампаңы жоқ мінезі. «Сүңиген сүдініне қарамай қошамет сөз дегенді білмейді, жарымаған неме. Шамына тисең, бет-беделге қарамай, жұрт көзінше мін тағудан да тайынбас. Оның үстіне садақа да алмайды. Берген садақаны пышақ үстінен жоқ-жітікке үлестіріп жүр. Мойыны ырғайдай, биті торғайдай сорлы күйімен сонша арлы болар ма? Кедейдің кербезінен сақта дегеннің кебі дағы» деген қауесеттің желін құлағы талай шалған.

«Бұл кезбені сынайыншы бір. Перзент жөнінде не кеңес айтар екен? Молдалардан қайран жоқ екен, болсын-болмасын. «Құдай бұйрығы, басқа салған соң көну керек» дегеннен өзге сөз шығарар емес. Жер жұқартып көп жүрген көрінеді бұ пақырың. Соны бір пікір табар бәлкім» деген оймен диуананы шақыртқан.

Ережеп еш бұлданбастан-ақ асасын сылдырлатып жетін келсін. Имену дегеннен нышан да жоқ. Сәлем берудің орнына: «Ия, хақ!» деп саңқ ете, асаятың жерге тарс еткізе бір қадап қойып, «құлағым өзінде, мырза-еке. Біздей мазлұмды іздей қоймаушы едің, бір әжетім болған шығар не қылса да» деп сықсия қарап көзін күлімдеткені. «Бар сырың алақанымда!» деп әжуа қылғандай. Сүрепеті маңғаз. Шүңірек көздерінде өжет те өткір жылт бар. Құдайдың көгін тіреп тұрған бір өзі болар ма?!

Күлтек қылыққа, мүләйімсіген көзқарасқа үйреніп қалған Шағалақ, бастапқыда абдырап та қалған. Сонысын жасырмақ болып, дауысын қатайта, жүзін суыта:

– Осы сені «бай әулеттің баласы» деседі. Сонда үйден, ағайыннан безгенің не? Тапқан олжаң қайсы? Шоқпыт киім, аш бөрідей күнелткен жарты құрсақ тірлігіңнің түрі мынау. Диуана дегенің қайыршы емес пе? Бақуатты тұрмысты қайыршының дорбасына айырбастағаныңа жол болсын, – деп төтесінен қойып қалды.

Әдейі шамына тие, шабын түрткендей сөз шығарған... Алайда, тосын да қитұрқы сауалға қорына қойған Ережеп жоқ. Айылын да жимастан:

– Е-е, мырзам, бас жаққа барыспасақ қайтеді? Бұл сұрағыңа жауабым әзір дағы. Бірақ, сен тындауға әзір емес көрінесің. Құлақ түргенмен ұға алмассың. Көкірегің ласқа толы. Алдымен көкірегіңді аршып ал. Насихатымды содан соң естірсің. Сөздің тазасы көкіректің тазалығын қажет етсе керек-ті, – деп аузы-мұрны қисаймастан былш еткізбесі бар ма?

Сөзі түйеден түскендей. Бұл сынды тік уәжді бұрын-соңды естімеп еді Шағалақ. Ә дегенде ашу буып, өңіне қан теуіп шыққанын сезе де қалған. Әйтсе де Ережептің ашықтығы, тура мінезі ұнай бастады. Көлденең сөзді ысырып тастап, ойындағысына ойыса берген.

– Барыспасақ барыспайық, қаландар-еке. Әркім өз тағдырының егесі шығар. Біреуге жөн сілтеуден аулақпын, – деп бастап, көкейіндегісін жайып салды. – Қатындарымның пұшпағы қанамай қойғаны. Шет жағасын есіткен де шығарсың. Тәңіріме не жазғанымды білмей далмын. Оймақтай аузым мен оң қолым таза деп әулиесінгеннен аулақпын. Момынға қиянат қылғаным рас. Әйтсе де соншалық кешпестей қылмысым жоқ еді. Етегіне намаз

оқып жүрген еркек бар ма осы күнде?.. Жасаған иемнің не себептен кәрін төккенін білсем, бұйырмасын. Ұзын сөздің қыскасы – бала көрмей өтіп барамын. Ертең баз кешкенде артымнан бата оқыр тұяқ та жоқ. Бұ фәниден көзім ашық кеткенім бе? Жаратқанның осы кәрін қайтіп қайтарсам екен? Ақылыңа қоңсы қондым, пақыр еке! – деп тоқыраған.

Диуана аз-кем ойланып отырып: «Игі жақсыларға жөн сілтейтіндей мен қайбір абыз едім? Жұмыр-басты күнәкар пенделердің мен де бірі ғанамын, – дей келіп, миығындағы кекесіннің ізін жасыра қойды да, – бала бермесе, Жалпар иенің жіберген сыны да. Налығаннан не өнер дейсің? Тірліктің тақбесесін көрмей өту қайда?» деп бір қайырып, және кідіріп қалды. «Осы пікіріме алып-қосарың бар ма?» дегендей Шағалаққа зер сала бір қарады да, сұхбаттасы үндей қоймаған соң, кеңесін желілей берді.

– Өз басым бұндай кепке кез келсем, шүкәйттай да қынжылмас едім. Дәулетін баршылық қой, Құдайға шүкір. Талай міскінді жарылқайтын қауқарың да бар. Олай болса, тым құрығанда бір жетімді асырап, бақытты қылмайсың ба? Мұқтаж көдектер аз боп па ел ішінде? «Әр мұсылман баласы – бір-біріне бауыр» деген шарғыда. Сондық, жоқ-жітікке қарайласу ауқаттыларға парыз қашанда. «Мыңды айдаған бірді ғана мінеді» деген атаң қазақ. О дүниеге әктеріміз алты қарыс бөз ғана.

Тұрмысы жүдеу ағайынның сәбиін бауырға басып, киімді бала қылып асыра. Анау Шәмел туысқаның отырған жоқ па он шақты боқташағын шұбыртып. Өзіңе бөтендігі жоқ сүйек жақының. Соның бір кішкентайын неге алмасқа? Шын пейіліңмен сүйсең, жақсылықты неге қайтармасын? Туғаннан кем болмас. Тіпті қайтармаған күнде де, Құдай алдындағы бір міндеттен құтыларсың.

«Жақсылық қыл да, суға таста. Балық білмесе, халық білер» деген нақыл бар емес пе? Сөз осы-ақ, мырзам, – деп түйді де, кебенегінің етегін қағып жіберіп, жөніне жүріп кеткен.

Қысыр кеңеспен малтасын езген жоқ, тіпті дәм ауыз тиместен кете барған. Шағалақ бір нөкеріне кездеме ұстатып:

– Анау диуанаға апарып бер. Жаңа көйлек тіккізіп, иінін бір жылтыратсын, – деп жіберіп еді, әлгі жандайшап көп бөгелместен қайтып келгені.

«Кекір екен ғой сабазың. Өле алмай жүріп арлысын қарай гөр! «Қаріп-қасерлерге үлестірсін мырзаң» деп былшылдайды өзінше, түріне қарамай. Әттең, Құдай адамы байғұс кісі. Басқа біреу болса, жонынан таспа тілер едім бәлем!» – деп қамшысын білемдей кіжініп келген.

Ережептің сол күнгі кеңесі түрткі болып, бір ұл асырап алды Шағалақ. Диуана еске салған тұрмысы жұқалау Шәмел атты бір ағайыны болатын. Соның тымпиған қаражон қатыны жыл аралата етегінен бала қоздатар еді. Ұлы-қызы аралас, жиыны он шақты боқташағы бар. Сол Шәмелге:

– Бір кішірегін маған қи! – деп қолқа салады.

Сөзге келместен келісе кеткен туысқаны шүпірлеген жалаң бұттарына:

– Әй, жүгірмектер, ағатайыңның қолына қайсың барасың? – деп сауал тастайды.

Өзгелері аңырып, мұрындарын шұқып тұрғанда, бадырақ көз, ши бұт біреуі:

– Мен барам! – деп айғай салғаны.

Ныспысы Серік екен. Үн шығарысымен-ақ асыға-үсіге құмбыл қимылдап, боқжамасына көйлек-көншегін де тыққыштай бастады әлгі жүгірмек. Өзінше көшуге ыңғайланған түрі ғой. Көп баланың ішінде өсу деген оңай болып па? Ашты-тоқты қарбалас тірлік мінезін ширатса да керек. Бай үйдің артықшылығын салған жерден пайымдай қалады сұңғыла бала... Жас мөлшері бесалтыдағы ұлдың жалаңаяғы қалың күс. Борансоз дамбалы жамаудан көрінбейді. Көзі жаутаңдап Шағалаққа қарай берді.

– Барам десең, кеттік! «Киімді бала тауып әкелдім» деп үйдегі апанды куантайын, – деген сөзбен мойыны қылдырықтай ұлды жетектеп әкеткен.

Соңынан сөз бықсытпасын деп, Шәмелді де қарық қылды. Сауын, сойыс беріп, қарайласып тұруды міндетіне алған. Бір жағы бөтен сөз шықпасын деген есеп болса, бір жағы диуананың насихаты бар ғой. – Пәлен мұқтажды қарық қылар қауметін бар екен, қарап тұрсам. Әйтсе де, көпті жарылқа деген тәлімсуден аулақпын. Ол жағын азаматтық арыңа тапсырдым. Ал енді бір көдекті бағып-қағу деген Құдай алдында парызың, – деп таңдайын тақылдатқанын қайтіп естен шығарсын?

«Киімді бала» деп үйге енгізген Серігі үмітті актады десе де әбден сінғандай. Өнеге-тәлім көріп өсіп жетілген жас емес пе? Құрық әкетер жөні де жоқ. Шағалақты туған әкесіндей көреді осы күнде. Бұдан артық не сый керек? Оқуында да мін жоқ. Баланың тілін сындырмаққа Бұқара шәріпте дәріс алған қалпені әдейі жалдап алып келіп еді. Ол молдекең он екі пәнді тәмам қылған хатым қардан екен. Серіктің арқасында дүйім ауылдың бала-шағасы да қалпеден жазу-сызу, әліп-әбжад үйренген болатын.

Нәрлі тағам, бапты күтім он әсер етпей қойсын ба? Осы күнде он алтыға шыққан бозбастың сипаты шора ұлына пара-пар дегізгендей. Мінезі де сынық. «Шонжардың ұлымын» деп тінәмдай кергу болсайшы. Қайта, онысынан ұялыңқырап жүреді. Жатырлас бауырларымен де мейлінше тату. Титтей мүмкіндік туа қалсақ, жәрдем беруге құлшынып жүргені. Өзімен тетелес Берікке көйлегін шешіп берген күні де болған. Ер бала алыспай-жұлыспай жүрген бе?.. Кішірек кезінде ауыл сыртындағы көгалда бала біткен күрес салады. Күрес үстінде ет қызса, киім-кешек те жыртылмай қоймайды, әрине. Ондайда өз көйлегін аға-інілеріне кигізіп кетеді Серік. Ол үшін бәйбішеден талай мәрте сөгіс те естіген. Өгей шеше еркелікті көтерсін бе!?

– Әй, қағынды, шыт жаңа көйлегінді бергеніңе жол болсын! Үпір-шүпір көп кедейді қарық қылам дейсің бе әлде? Қарай гөр бұның бауырмалсып шүленсігенін! – деп ызындай берер еді.

Күңкіл шығарғанымен, одан әріге бара қоймайтын. Отағасының асыранды ұлға деген пейілін біледі ғой. Серік бауырларына нендей жәрдем көрсетсе де, көтере берер еді Шағалақ. Жекімек тұрмақ, қабақ та шытқан емес. Бәйбішенің тықактауы шегінен асып бара жатса:

– Қолын қақпа баланың. Кіндіктес бауырларына қарайласпай жүрсін бе? Жақынға жаны ашыса, адамгершілігі де. Ертең қартайғанда осы баланың жылы қабағына зәру болармыз ба әлі, кім біліпті? «Батырдың ісі балаға түсер» демекші, – деп Серікке араша түсетін.

Бұл балаға қыз айттырғанның да өз тарихы бар. «Сай сайға, бай байға құяды» демекші, әлді жерден қалыңдық сұрастыра бастағанда, бір ақылшысы:

– Шайкөз Уақтағы Қабытайда бойжеткен балалары бар көрінеді. Піскен әнгелектей сүйкімді болса керек деседі барып келгендер. Аталы, әлді жер ғой, көріп келейін мақұл десеніз, – деп ұсыныс қылған.

Шағалақ әрі ойлап, бері ойлап келін таңдауды ешкімге сенбей, өзі аттанды. Жолаушылап жүрген болып Қабытайдікіне қонады. Әлді, жуан әулеттің төлі демесе, қос қызының әкетіп бара жатқан ажары да, өнері де жоқ екен. Қонған түнде шілдехана болып, жастар алтыбақан құрады. Төсек салардың алдында бой жазуға далаға шыққан Шағалақтың құлағына ән сарыны жетеді. Өзен жақтағы думаннан жеткен қыздың лебізі. Талып жетсе де сұлулығымен тәнті қылады әлгі әуез. Әрі нақысты, әрі тас бұлақтың сыңғырындай құлаққа жағымды. Тындаған сайын баурап бойды балқытып барады.

Қасындағы ел адамынан:

– Бұ қайсы ән салған? – деп сұраса, – осында Доғалақ дегеннің қызы ғой. Хақима деген ақын қыз. Қайымдасатын өнері де бар. Оның үстіне ажарлы да. Ай десе аузы, күн десе көзі бар. Құдай жарыпқайын десе қиын ба? Әттең, әкесінің қолы қысқа. Байдың баласы болса, бұ бойжеткенге хордың қызы тең келмес еді, – деп әлгі кісі мақтауын асыра берді.

Бұл сөз де, есіткен әннің әсері де бәлкім ұмыт болып қала берер ме еді, қайтер еді. Көңілшектігі жоқ қой. Ертеңгісін-ақ түндегі әсерді біратола ұмытып та үлгерген. Енді аттанайын дегенде, бір топ сәулімге көзі түспесі бар ма? Өзен жақтан сынқылдай күлісіп шұбатыла келе жатыр. Орта тұстағы сұнғақ бойлысы салған жерден көзге оттай басылды да кетті. Қоңыр қаздың ішіндегі аққудың көгілдірі дерсің. Қызыл шырайлы қияпатында мін болсайшы. Тал бойы сымға тартқандай... Әйтсе де, кісі назарын алдымен аударатын нәркес көздері. Бір аударып алып, магниттей тартып жібермейтінін қайтерсің? Ақыл-ес те, еркелік пен наз да тоғыса қалғандай қарақат жанарында. Сонымен қатар тәкаппарлық та аңғарылады. «Бұ бойжеткен қара басының қадірін білетін болар!» дегізгендей-ақ. Жүрісі де паң. Екі аяғын бір басуға ерінгендей-ақ, наздана адымдайды. Жұмыр жерді құдды бір жалғыз өзі жарылқап жүр дерсің. Сыңғыр еткен күлкісі, сызыла басқан қа-

дамы, көзін күлімдеге төңкергені, бәрі-бәрі әсем. «Бір тайпа елдің сәні» дегізгендей.

Шағалақ ұрғашы затына қатаң болатын. Жүрегі селт етпегелі қашан. Небір әрлісі де, порымдысы да қолынан өтпеді дейсің. Тоқалдары әрі жас, әрі бауырынан жараған бедеудей нәпсі сайтанын қоздыратын нағыздың өздері.

Сөйте тұра, мына көрінген бойжеткеннен назарын әкете алмады. «Ұрғашы затының бағлан кері екен не қылса да. Дидарында бір тартымдылық бар ма, қалай өзі? Наз да, нәзіктік де бір бойында тоқайласқандай. Ару деп осыны айт энекей!» деп түйіп, қасындағылардан «анау науша бойлы бала кімдікі екен?» деп қалай сұрап қалғанын өзі де аңғармай қалған.

– Доғалақтың қызы осы. Бұ елдегі жас-желең атаулының мандайалды өнерпазы. Түндегі ән иесі Хакима ғой, – деп жәйді ұғындырды ауыл адамдары.

Әйтеуір не керек, тәу көргеннен-ақ ұнатты осы баланы Шағалақ. Ұнатты да өз әулетінде көргісі келді. Еркектің аты еркек қой. Сақал-мұртқа ақ тін араласа бастаса да, нәпсі деген сайтанның үні өше қоюы неғайбыл. Еркіне салса, өзіне кішілікке де алар ма еді бұ баланы Шағалақ. Қайраты қайта қойған жоқ қой. Ол түгілі, сексенге келіп төсек жаңғыртқан шалдар не сан. Байлық шіркін құтыртпай қойған ба? Қыздың құны бес байғал болған заман, дәулетінің қолына құрық ұстатқан түрі анау. Ерігіп кетсе, жаңа піскен бір бойжеткенге бұғалықты тастап кеп жібереді. Әйел заты аukatтылардың ермегі мәнзелдес.

«Бай қызының түрі анау ма? Қабытайдың кіндігінен өрбіді демесең, не өң, не өнер жоқ. Мықты құдаға соншалық зәру емен. Өзім де осал емеспін, Құдайға шүкір. Тұлымшағын төгілдіріп, айнадай көзін жарқыратып осы Хақиманы эпереіін Серігіме. Көз қуантып жүрсін біздің ауылда. «Шағалақ асыранды ұлына хор қызындай аруды эперіпті» деген лақаптың өзі қайда жатыр. Әні құлақ құрышын қандырса, тілінен бал тамған ақын болса, одан артық не керек?!» деген байлауға тоқырады да, сенімді нөкері Сәдуақасқа ым қақты. Ол да жаман көзімен Хақиманы аңдып тұр екен.

– Әй, Сәткө, терең көлдің сұқсырын көзің шалды ма? Сол бір құсты біздің айдынға қондыру керек, – деуі мұң еді, жалпақ бетті бітік көз нөкері жұлып алғандай ілез жауаптасты:

– Ләппай, тақсыр, сөз ауанын ұқпастай не көрініпті? Піскен түйнекті алтын кездікке тілдіреміз де, – деп езу тартты.

Бімды түсінетін жырындының нағыз өзі еді бұл Сәдуақас. «Қу жақтан қуырдақтық ет алатын жылпос» деп бекер атанбас болар. Шағалақтың оң тізесінен орын алған сенімдісі ғой. Мырзасы әмір етсе, өлуге бар. Сілтеген шоқпар да өзі, елшілікке жүрер мәмлегер де өзі... Сол Сәдуақас іске белсене кірісіп, ілез тындырды. Момын Доғалақтың қарсы тұрар әддісі жоқ қой. Әу бетте сөзбұйдаға салып қашқақтап та көрген. «Уәде қылған бесік құдам бар еді, қалыңмалдың алдын әлдеқашан сіңіріп те қойғам» деп өзінше бұлтақтағаны бар. Бұл жауабын алып келген Сәдуақасқа:

– Тантымасын жаман неме! «Иттің басын алтын табаққа салсаң шоршып түсер» демекші, келген бақты тебейін дегені ме? Сөз байласқан құдасы кім еді сонша, менімен бой теңестіретін? Берген малын тышқақ лағына дейін қайтарамыз. Доғалаққа берген қалыңнан ұстап қалмаймыз ба соңыра? Тотыны қолға қондырып алайық та алдымен. Берген малды ебін тауып қайтармаймыз ба? Мал қайтарудың жолы көп қой. Осыған да миың жетпеді ме, сұр-қылтайым? – деп нөкеріне мысқылдай қараған болатын.

Қанша аяр болғанымен, кей қулық-сұмдыққа Сәдуақастың да ақылы жете бермейді. Әріден ойлайтын тереңдігі жоқ. Әріден ойламай, сырды түптен тартпай іс оңған ба? Өмір деген дода екені ежелден мәлім. Бұл додада әріден болжап, жоспар құратын айлалылар ғана үстем түспек. Сондай жоспар ғой Шағалақты дәл бүгін құданың ауылына жетелеп әкелген.

Жуырда бір соны хабардың желін құлағы шалған болатын. Доғалақтікіне кезекті бір мәрте қатынап келген Сәдуақас:

– Қабытай қызын ұзатпақ екен. Құдасы Қалдаман руының Әбсамат байы көрінеді, – деп бастап, тышқан көзін сықсита түсіп, ысылдаған сыбырға көшті. Қулық-сұмдық ойлайтындағы дағдысы ғой.

– Осы жерде бір гәп бар, мырзам. Қызды әкететін топта Қалдаманның серісымақтары бар екен деген қауесет жетті. Оның ішінде әлгі көксоққан Ыбырай бар ғой. Әнші Ыбырайды айтам

да. Ол саппас өні жылтыр шүйкебас атаулыға өш келуші еді. Талайын ән шығарып, естерінен тандырса да керек, – деп бір қайырды да, сөзімді біреу естіп қоймасын дегендей, жан-жағына алақтап қарап қойып, құлаққа төне түсті.

– Сақ болу керек, мырзам! Біздің көгілдірімізге сұғы түсіп жүрмегей. Азғырып жіберуі ғажап емес. Тілге самар тақтақ емес пе? Өлең шығарып, қыздың кеуілін балқытып жібермесе не қылыс? – деп сенімді нөкері ойындағысын дәттеп берген болатын.

Бұл хабардан секем алайын деді Шағалақ. Қалдаманның әуейі серісымақтарынан қаупі жоқ еді. Өнеш созып, қу қарағайды сабалай беретін салдаман әншілердің салмағы қаңбақ құрлы бар ма екен? «Ұялмаған әнші болады» демекші, әулекі бозбастар аз боп па ел ішінде? Келгенімен не қиратар дейсін... Ыбырайдың болса, жөні басқа. Есімін естіген сәтте-ақ секем алып қалғаны тегін емес-ау. Өзі ақын, өзі әнші сал Ыбырай жастан шыққан пері екенін біледі. Кәдуілгі Ақан серінің ізбасары болып атанып та жүр. Атақты Ақжігітті өзіне ұстаз тұтып жүргендер аз емес-ау. Ішінде бұлбұл әншілері де баршылық. Алайда Ақан серінің өзі «ізбасарым» деп айдар таққандар саусақпен санарлықтай ғана. Солардың бірегейі – осы Ыбырай сері. Кейінгі кезде «Үкілі Ыбырай» деген атпен дабылы елге жайыла да бастаған. «Үкілі» деп еркелеткен бұқара көпшіліктің өзі. Қалша жасынан-ақ қалпағына шоқпардай қылып үкі тағып жүрсе, оның үстіне қолынан домбыра, аузынан ән кетпесе, жалпақ ел төбесіне көтермегенде не қалды?

Әні өз алдына ғой. Күміс көмей әнші ғана болса, уайым қылмас еді Шағалақ. Бұл жігіттің қиғыр қылыштай орып түсер тілін айтсаңшы! Әншейін сөзуар болса бірсәрі. Өндірдей жас болса да қайым айтысқа төселіп алыпты. Бұл өнері игі жақсыларға қолайсыздау да болып тұр. Себебі, жігіт тым еркін, біреудің айтқанымен жүре қояр тарпы жоқ. Шағалақ бір-екі жүздескенде, осы арда-күрең мінезінен іш тартайын деген. Ел қошеметінің буы ма, әлде ұядан көргені ме, туабітті мінезі ме, Құдайым білсін, әйтеуір бетті азамат екен. Өжеттігі әр қимылынан, әсіресе арындата, құйқылжыта домбыра тартқанынан, шоқтай қарып түсер көзқарасынан аңғарылып-ақ тұр. Аңғарылып емес-ау, атой салып тұр десе де сыйғандай. Әйтеуір не керек, оттай лаулаған бір жан. Өзі-ізденіп соқтықпайтын көрінеді. Зәуі-сайтан соқтыққан біреу

шықса, ондай өжетке суырып салып өлең жолдайды. Онысын он-оңай шығарып, түйдек-түйдегімен жібергенін де көз көріп құлақ естіген.

Тәу көргенде тәнті болған Шағалақ Қарауылдың жақсыларынан:

– Бұ қайдан шыққан Сабалақ? Жақсылық Қарауылдың Ақан серісі тұрғанда, қай жүрекжұтқан өнерпаз атанбақ? Жыға танымадық қой, кімнің баласы өзі? – деп сыр суыртпақтап еді.

Айнала тұрған шоқша сақал, күрек сақал, сүңгі сақалдар жамырасып:

– Ойбой, мырза, естімеп пе едің? Бұ Қарауыл дегенің жыншайтан ордасына айналғалы қашан! Салы да бізден, желбуаз сайқы мазағы да бізден шыққан соң несін сұрайсың?

Бұл бозбастың сүйегі Қарауыл ішінде Қалдаман. Әкесі елеусіз бір ұста. Жалғыз атты жатақ. «Қарамұрын» атанып кеткен Сандыбай деген бір момын кісі. «Жаманнан жақсы туса, теңі болмас» демекші, бұл бала жөргегінен қағынып туған. Сөз қай жерінен шыға беретінін Құдайым білсін, таңдайы тақылдап тұр әйтеуір. Және беталды көп сөйлемей, дөп сөйлейді сабазың. Оның үстіне шүйкебас атаулыға көңілшек. Әрлісін құр жібере қоймайды да. Сұлу десе, аркасы қозып кетеді. Не керек, Ақан серінің жолын қуар және бір көксоққан періге жарыдық! – деп білгендерін дәттеп берген.

Осы пікірді есте тұтқан Шағалақ, Ыбырайдың Қабытай ауылына келуінен қаупайлайын деді. Бұл жас перінің көзі Хакимаға түссе-ақ, көңілі тұтқындалды дей бер. Арғы жағы белгілі емес пе? Кеуілге шоқ түссе, асықтық от лау етпесіне кім кепіл? Шабыты шалқып тұрған неме екені шығарған әндерінен мәлім. Бәденді бойжеткендерді құтқармайтыны да шынға жанасады.

«Алтыбасар», «Қарақат көзді сым саусақ» деген әндерді есіткен шөпжелкенің буыны босамағанда несі қалды? Келімді ұрғашы дегендер көбінесе көңілшек болатыны мәлім. Өзіне сұлу саз арнаса, ол саздың иесі бағлан туған көркем жігіт болса, төменеткінің тал бойы балқып кетері бесенеден белгілі. Бой балқыса, кеуілге сайтан кірді дей бер. Әйел заты құлағынан семіреді ғой. Көңілін аулайын десең, жер-көкке сыйғызбай мақтауын асыра бер. Дидарын айға теңеп, «жолына жаным құрбан» деп аһ ұрсаң.

шөпжелке біткеннің дені илана қалмақ... Жасы жер ортаға келген Шағалақ бұл жәйтті қайтіп білмесін. Сондық, тұтанғалы келе жатқан өрттің алдын алмаққа бел байлаған.

Атқа қондырған да осы күдік еді. Доғалақтай құдасын сағынып келе жатқан жоқ, әрине. Сағынғаны былай тұрсын, қақсоқпен ісі жоқ момын азаматты еш менсінген де емес. Бұл үйге аттың басын тіреткен Хакиманың ажары мен өнері ғана. Өйтпегенде қоңыр үзікті үйдің иелерін көзіне де ілмес еді...

Ауылға жақындай бергенде, ошақ басындағы қатын-қалашты, көгендегі ісекті көзі шалып үнсіз ғана мырс берді. «Е-е, мырзам, сыбағаң қой болғаны ма? Құлын мен тай жеген басыңның қадірі кетейін дегені ме әлде? Жарымағырмен құйрық-бауыр жескен өзіңнен көр» деген оймен өз-өзін келемеж де қылған.

Құдасының нашарлығы ғой. Жөн-жобаны білмейтін жаманға кейідің не, кейімедің не? Жоқ болса, бірсәрі. Осының алдында ғана қалың малды шоғырымен айдатып жіберген жоқ па? Ішінде іріндей құр ат та, құрсағы құр жатпайтын тұтам емшек мама биелер де бар. Солардың бір төлін жұмсаса, несі кетті? Ертең-ақ есесін артығымен толтырмай ма әлді құдасы... Арғы жағында сана кемшін ғой. Араласуға татитын жан емес мүлде Доғалағы түскір. Қатыны билеген еркекте бедел болған ба? Бөрік кигені болмаса, салмағы қаңбақ құрлы жоқ былжыраған борпос... Қысыр жыландай жылмаң қаққан анау қатынында да шайнам ми болсайшы. Байғұс өзінше Шағалаққа арқа сүйеп, көсегесін көгертпек шығар. Әдемі қиялға мініп алып, әлдеқашан түрлі жоспар да құрып қойған болар. Дәмесінің зорын! Тәтті аузының дәмін кетіrmесін құдағиекең. Тапқан екен батпан құйрық оңай олжаны... Келінді түсіріп алайын алдымен. Тоты құсты торға түсіріп алған соң, бұл ауылды желкемнің шұқыры көрер ме екен!..

Ойы осы байлауға тоқыраған Шағалақ, іс жүзінде мүлде басқа рай танытты. Балпаң басып келе жатқан құдасына жылы ұшырай қарап, аттан түсе бере:

– Армысың, Дақа! Аман-есен бармысың? – деп шылбырды өз нөкеріне тастай салды да, «кел, құда-еке, құшаққа құшақ қосып, төс қағыстырайық» деген лебізбен қолтығын аша берді.

Құшақ айқастырған құдалардың түр-сипаттарының айырмасы сырт көзге бірден аңғарылады. Ұзын бойлы, сом денелі Шағалақ-

тың киім киісі төре мен шораны еске түсіргендей. Биік өкше көк сауыр шоңқайма етігінің пұлы бір тайлық. Торғын шапанының жағалай өңірі бәт құндыз. Кісесінің күмісі қара зер. Қызыл шырайлы маңғаз қияпатына сусар бөрік жараса қалған. Жүріс-тұрысы да «бір тайпа елдің марғаскасымын!» дегенді аңғартқандай. Шылбырды тастай салып еді, жылмаң қаққан атқосшы жігіті қағып алып, жібек жал күрең арғымақты мама ағашқа қарай жетектеп әкетті.

Шағалақпен салыстырса, құданың порымы сонағұрлым қораш көрінді. Асылы Доғалақ-екең киіміне мән бере қоймайтын. Атақты құда келерде де бар түзелгені – тазадан киген бешпет. Оның өзі тозыңқы доқабадан. Күзен бөркінің түгі қырқылған, мәсінің үстінен кие салған кебісінің жұлығы да әбден қажалып қалыпты. Кеше кешкісін Ұрқия бұл жөнінде бірталай сөйлеген де болатын.

– Түлкі тымағынды кісеңші! Шыт жаңа тымағың бар емес пе? Саптамаңды да тіктіргеніңе екі-ақ жыл. Мыжырайған кебісіңмен шықпақсың ба құданың алдына? – деп намазшамға дейін құлағын сарсылтты-ай келіп.

Оңайлықпен көне қояр Доғалақ па? – Туһ, қатын, қақылдауың қалмайды-ау осы сенің. Шыжыған шілдеде тымақ кигенім қалып еді. Самайымнан тер шүмектеп жүре бер дегенің бе? Күзен бөркімді кісем, тақиясына тар келіп пе? Қызымды алмай кетер деймісің? Түр-сипатымды жақтырмаған қазақ маңайыма жоламай-ақ қойсын, – деп айылын да жимаған...

Дәл қазір де тым елпілдей қойған жоқ. Сыпайы ғана есендік сұрасып:

– Ия, қош келдіңіз. Ал үйге кірейік, сусап қалған боларсыз. Бұл күн дегеніміз шыжып кетті-ау, – деп келтесінен ғана қайырып, үнсіз қалды.

Есесіне сүріне-қабына жеткен Қабытай сөзді шұбыртты-ай келіп. Шағалаққа қос қолдап иіле сәлем беріп, бар бау-шарбағын, үрім-бұтағын қаза сұрастырып елпілдеп жатыр. Мырза тақымына басқан күрең аттың күйі-жайын ғана тілге тиек еткен жоқ, өзге ағайын мен сыбай-хошына жұрттан еске алмаған кісісі қалған жоқ шығар. Елпілдейтін жөні де бар. Ырғын дәулет иесі бола тұра ұлықпен тамырлығы жоқ-тын. Ел ішінің тартысынан да бойын

аулақ ұстап жүр. Ел таразысын бағуға, партия таласқа шорқақтау. Бұндай бордақы байлар еп-есеп көздеген жұлымыр атқамінерлердің жемі іспеттес.

Шағалақ болса, бұның қасында асқаралы таудай. Ұлыққа арқа сүйеген соң, ел іші ашса алақанында, жұмса жұдырығында. Жастайынан лауазым иеленіп те келеді. Мың сегіз жүз алпыс сегізінші жылғы патшаның низамы шыққанға дейін старшын, би атанса, одан беріде болыстық дәрежені иемденіп келеді. Ол ол ма? Өзі қатарлы болыстардың ішінде де шоқтығы өзгелерден биік. Себебі, сонау гүбірнатордың кеңесшісі, яғни оң көзі Нұржан Аман ұлымен тамыр-таныстығы бар. Одан қалды, Шөбектің Жаналысы, Сәмеке төрелермен де дәмдес-тұздас... Осының бәрі өжет мінездің, айлалы да алғыр жетенің арқасы ғой. Алғырлығы емей немене, жерортаға келіп қалғанына қарамастан, орышаны үйреніп жүр. Талпынысы нәтижесіз де емес. Еркін көсіліп кетпесе де, өз көкейіндегісін жеткізерлік сөз қоры баршылық.

Бастасы Торсан қажы бұл еттірлігін жақтырмай:

– Бұның не, мырза? «Тілі екеудің – діні екеу» дегеннің кебі келмегей. Анау шоқындысымақ Нұржанға еліктегеннің қай жағысың? Түреге тұрып шаптырған кәпірден айырмасы не сол саппастың? Шен қуам деп діннен безе ме екен? Осының кейінгі тайырға теріс үлгі болмағай, – деп бірталай насихат та айтқан.

Онысына қыңа қояр Шағалақ па? – Қажеке, ескертпеніздің жаны бар-ау. Десек те, Нұржанның жөні бөлек қой. Орысша шүлдірлеп, миссионерлік мектепте сауат ашқан соң шоқынбағанда несі қалды? Қайта, ана тілін біратола ұмытпағанына тәуба... Әкесі селеннің шошқасын баққан малай еді. Жаманнан туып, адам болған жоқ па, әнекей? Адам болғанда қандай! Игі жақсы біткен сол Нұржанның қабағын аңдумен әлек.

Кейінгі буын жас-желенге ол шала қазаққа ер демеймін. О да бір шіріген жұмыртқа шығар. Әйтсе де орыстың тілі мен заңзақунін білмек керек. Өйтпесек, анау итиіп жүрген жаман қара шекпеніне дейін басынып алмақ тәрізі бар.

Бізге үлгі мынау тұрған ноғай ағайын ба дедім. Қазекен өзінше «орыстың жиені» деп менсіне қоймайды татар халқын. Бірақ, парыққа салса, сол ел бізден көш ілгері. Орышаның да түбін түсіреді, шарифаттың шартына да берік. Медресе біткен сол ноғай

мен естектің жерінде емес пе? Мұсылманша жазылған кітаптар да Қазанның баспасынан шығып жатыр әнекей. Кәпірдің тілін игеріп, өнерін үйреніп алған ноғай дін мәселесінде қазақты он орап алмай ма? – деген уәжін көлденең тартып, тақуа Торсанды тығырыққа тіреп қойғаны да бар.

Мүйізі бұлт тіреген Торсан қажымен әлгіндей сөйлескен Шағалақ, қайдағы бір киіз төбе Қабытайды өзіне тең тұтсын ба? Сыртымен сыпайысығанымен, іш пікірі қашанда өзінде. Сондық Қабытайдың:

– Ия, мырза, қош келдіңіз! Көрер қызығыңыз құтты болсын, тек ұзағынан сүйіндіргей, – деп бастап, ұзын-сонар амандықты шұбыртқанда, мұрт тасасынан үнсіз ғана езу тартып тұрды.

– Бұ үйдің дәмін татқан соң, қадірлі қонағымыз болыңыз, мырза-еке. Сыбағаңызды жеп кетіңіз. Қысыр емген тайды отардан әкеліп те қойғыздым, – деген Қабытайдың ұсынысына бірден жауап та ката қойған жоқ.

Миығынан күліп қойып, жамыраса сәлем берген әйелдердің есендігін сұрасқан соң ғана:

– Дәмнен үлкен емеспіз ғой, Қабеке. «Шақырғанда бармасаң, шақыруға зар боларсың» деген бар емес пе? Бағзыдан қалған ізден жаңылыспай, бабадан қалған сөзді ұстансақ болғаны да, – деп сипайсалды жауап берді.

Ұрқия тура қарай алмай имене амандасып:

– Қош келіпсіз, құдеке! Кісі күтерлік жайымыз да жоқ, «бар, жоқ жай» осы дегендей. Кемшін тұсы болса, айыпқа бұйырмасыз, – деп жампаң қақты.

– Е-е, құдағи, сын таққалы жүргеніміз жоқ. Ықылас, ниеттен асқан сый бар ма? – деп жұртқа естірте дауыстап, – құда балалар қайда? Әлгі Хамит пен Сәлім. Ботакөздей құдашаны да керек еттім. Біздің үйдегі бәйбіше беріп жіберген сәлем-сауқат бар еді, – деп өз жігітіне ым қақты.

– Хамит қойда ғой, Ботакөз әнекей сізден ұялып жүр дағы, – деп кіші қызды шақырып қол бұлғаған Ұрқияның өңі бал-бұл жанды.

Құданың бұл шүлендігі таудай құрмет қой. Абыройды айтсаңшы! Шағалақ құдасы арнайы аттың басын тіреп, балашағасына дейін тарту-таралғы тапсырды деген дабыраның өзі

қайда жатыр. Ұрқияның даңқы ауыл-аймаққа кетпегенде несі қалды?

Осы оймен қуанышы қойнына сыймай, сонадай тұрған Сәлімге айғай салды:

– Әй, жүгірмек, бері кел! Үлкендерге сәлем берер болар көргенді ұл. Именетін қыз бе едің? Құдағиымыз сәлем-сауқат беріп жіберіпті, – деп қасындағы көрші-қолаңға қоқилана қарады. «Көрдің бе энекей? Таудай шонжар бала-шағама дейін ескеріп жатыр» дегендей сықпыты бар.

Қой көзді, қаймыжық ерін, құбақан ұл кәдуілгі байсалды кісіше асықпай басып келді де:

– Ассалаумағалейком, ағатай! – деп қол қусырып сәлем берді. Ағасына еріп жүгіріп келген Ботакөз де лебізін сыңғыр еткізді.

Сәлімге оң қолын ұсынған Шағалақ балаларға назар қыдыртып кенет ойға қалды. Қос бүлдіршіннің сипатына көз тойғандай. Іште бір сәт күндеу оты лау ете тұтанып:

«Жаман Доғалақтың аузының салымдысын қарай гөр! Құдай берейін десе, қиын ба? Соңынан ерген балалары кіл тойған қозыдай томпиған сүп-сүйкімді. Өттең, қолдан келер қайран жоқ! Әйтпесе осындай қарақтарға бар бақ-дәулетті сарп қылып айырбастар ма едім, қайтер едім?» деп ойлап та үлгірді.

– Әй, Бейсенәлі, бәйбішенің тартуын үлестірерсің, – деген сөзбен жылмаң қаққан атқосшыға иек қақты да, үйге таман қадам басты. – Таңдай кебірсіп қалыпты айтқандай-ақ. Қаңырығымызды жібітпей болмас. Ал құда, бастай бер. Ендігісін үйде сөйлесерміз, ақылдасар шаруа бар дегендей, – деп Доғалаққа көз төңкеріп өтті.

«Ақылдасармыз» дегені әншейін сөзбен жұбатқаны болатын. Анығына келгенде өз байлауының түйінін естіртпек құдасына...

Біреу зерен қымызды сіңіріп алған соң, қаталап келген меймандар көңілденейін деді. Терін сүрте желпінісіп, сарымай мен құрт-ірімшікті тіске басып отыр. Төрге қонжыған Шағалақтың оң тізесін ала жайғасқан Сәдуақас қана. Өзге жас-желең нөкерлері шөл қандырған соң-ақ, аттарды сылтауратып сыртқа шығып кеткен... Қабытайдың да қасында көп кісі жоқ. Ауылдың ең беделді деген бас көтерер ақсақал-қарасақалдарды ертіп әкеліпті. Дүр шонжардың үстіне осал-оңтағай кісіні жолатпасы белгілі ғой.

Қысыр кеңесті сапырар сөзуарларды қалдырып, салдарлы жасамыстарды ғана іріктеп әкелген түрі еді.

Шикіл сары, былшиған семіз бетгі Сәдуақас кәнипас көйлегінің өңірін ағытыңқырай желпініп, өз мырзасына көз тастап қойды. Көсемінің қабағын бағушы еді әманда. «Сөзді өзі бастай ма екен, әлде мен алыстан орағытып құба жондата берсем бе?» деген оймен аңысын аңдуда.

Үйде әйелдер жағынан Ұрқия ғана. Керсеннен тегешке қымыз қотарып, сапырып отыр. Меймандарға сырлы зерен аяқпен қымыз әперіп отырған Доғалақтың өзі. Ірге түрулі. Сырт жақтан көңірсіген құйқаның иісі жетіп, танау қытықтауда. Жерошақтың қасынан қан-жынға таласқан иттердің ырылы жетеді. Қазандағы бүлкілдей қайнаған еттің хош иісі жеткенде, Қабытайға еріп келген егделер жағы еріксіз тамсанып та қойған.

Әдетте, мейман түскенде ауылдың шал-шауқаны сәлем беруді сылтауратып шұбыра келетін. Бүгін болса, сөз аңдыған қыдырмалардың да, ет аңдыған қылғымалардың да бірі жоқ. Кешеден бері Қабытай бар ағайынның құлағына бірнеше қайталап құйып қойған болатын. – Ұятты кісі келмек. Сұғанактанып жылтындай бермендер. Мазасын аларсың. Селтеңбай жүрісті жақтырмайтын ыспар кісі бұл мейманымыз. Кір-кожалақ түрлеріңді де көзіме көрсетуші болма. Сүйретіліп қазан-ошақты айналсоқтай бермендер. Сорпа-суанға о кісі кеткен соң да тоярсын. Қанша обыр болсаң да, бір тайдың еті баршаңа жетер, – деп мешкейлер жағына да ескертіп, емексітіп қойған.

Енді міне Сәдуақас сияқты бұл да Шағалаққа қарай береді. «Сөзге зауқы бар ма?» деп зерттегендей. Етжеңді Қабытайдың самайы айғыз-айғыз тер. Сөйтсе де дағарадай кәмшат бөркін шешер сыңайы жоқ. Ұятты қонақ келгенде басына қонжитатын біркиерін өлсе шешсін бе? Шағалақ сырт киімін шешіп, жеңіл бешпетшең ғана қалса, бұл қалың астарлы мауыты шапанын шешпестен отыр. Шапанының астына қалыңдығы екі елі ысырма белдік қабаттап, сыртынан кісе буыныпты. Бұнысы ел аралағанда иінге ілетін бірсыдырғы тәуір киімі ғой. Сондық, күн шығып тұрса да, оның үстіне түнемел қымыздың уыты қызуын қосса да, шапанының қапсырмасын ағытар түрі көрінбейді. Сопақ келген толық

кесірін түкті орамалмен қайта-қайта сүрткіштей беріп, ыстыққа шыдап отыр.

Шағалаққа қипақтай қарай бергеннің себебі – өзі сөз бастауға жүрегі дауалай қоймайды. Неден бастарын білмей де дал. Оңай кісі емес қой қонақтары. Тең-тұс өзге замандастан парасаты басым, шоқтығы өргек жан. Оқыған-тоқығаны жампоз нарға жүк болғандай. Тарих пен шежіреден толғаса, білгішсіген ақсақалдарды жаңылдырып жіберерлік жүйріктігі де бар. Шарифатқа да ақмылтық. Қалаға жиі қатынаған соң, кеңсенің низамынан да мағлұматы бір басына жетерлік. Ауыл арасының күйкі тірлігінен аспайтын қауесетті жақтыра қоюы неғайбыл. Осы жәйтті парықтаған Қабытай ішінен: «Қызылкөз пәледен аулақ! Сөзімнен бір ақау шықса, келемеж қылар сібер неме. «Үндемеген үйдей пәледен құтылар» демекші, өзі-ақ бастай берсін кеңесін» деген оймен әліптің артын бақпаққа бекініп те алды.

Бұлар осылай қабақ андысып отырғанда, еп-есептен, атқамінерлердің қитұрқы саясатынан еш дерегі жоқ Доғалақ тамағын кенеп алып, әй-шай жоқ дүңк еткізді:

– Ия, құда-еке, сөйлей отырыңыз. Тымпи ойнап отырғанымыз жоқ қой. Мәжілісіміз сұхбатпен көркейсін, – деп шымырлай толқыған түнемел толы аяқты Сәдуақасқа ұсына беріп, – мына Қабекең де қыз ұзатқалы жүр. Жақын арада қол ұстатары болмақ. Құдалары Қарауылда Қалдаман. Жүрген-тұрған кісісіз ғой. Не қылған ел өзі? Жақсылық Қарауылды жалпы білгенімізбен, Қалдаманмен қарым-қатынасымыз бола қойған жоқ еді. Сол жағынан әңгіме қозғасаңыз, – деп құдасына салған жерден қолқа сала сөйледі.

Үйдегілерге жан кіргендей қопандасып көз құйрықтарын атысып қалды. Баршасының иығынан бір ауыр жүк түскендей-ақ. Созылып бара жатқан үнсіздікті Доғалақтың үркітіп жібергеніне разы сынайда.

Қабытай ішінен: «Бауыздау құдасы ғой. Киіп кеткені әбден жарасымды да» деп түйсе, Шағалақ тіксініңкіреп қалды. «Саппасың аяғын қалай-қалай тастайды өзі? Мені тең иық көргендей ғой мына сөз саптасы. Есірейін деген екен қаратабан неме. «Сиыр сипағанды білмес» дегеннің кебі де» деген оймен ала көзімен ата қарап қойды.

Алайда ашуын тізгінден дағдыланған сырқындылығына бағып, көкейіндегісін бүге білді. Өңін шебер билеп, мейірі түскен кісіміп жайбарақат нысайға мініп алды да:

– Солай ма еді? Ұзағынан сүйіндірсін. Қабеке! Өрісін кеңей берсін әманда. Қалдаманның қайсы еді құда түскен жер? – деп Қабытайға еңсе бұрды.

– Бауыздау құдамыздың ныспысы – Әбсамат. Қыстауы Жаман Жалғыздың баурайында көрінеді. Жайлауы Есілдің саласы. Төңірегіне танымал кісі сияқты. Бәлкім есіткен де боларсыз. Жақсы-жайсаң мен марғасқа біткеннің дерегі алақаныңызда емес пе? Қашқанның да, қуғанның да түбі табары өзіңіз ғана, – деп Қабытай жауабын бипаздатты.

– Е, естігенде қандай! Аталы әулет қой. Өзі де Қалдаманның маңдайалды жайсаң азаматы. Анау Жаналы, Сәмекелермен бастас деп есітем. Жөн-жөн... Құдаға жарыдың не қылса да. Барған жерге тастай батып судай сіңсін бұ балаңыз. Тілектеспіз! – деген сөзбен Шағалақ сұхбаттасын тізесінен қағып та қойды.

Қияпаты жайдары. Қабытайдың жығыла сөйлегеніне көңілі көншіген сияқты. Бұйырып сөйлеуге әбден дағды алған соң, қоғдай жапырылған төменшік енселерді тәуір көреді... Қонақтың сөзіне Қабытай едәуір өркештеніп қалды. Жақсы лепес жарым ырыс емес пе? Құдасын мақтағанын кім жек көрсін? Шағалақтың бейілденгеніне көзі жеткен соң, бұл да шешіле сөйледі.

– Жақсысы жақсы-ау, тақсыр-еке, – деп уыс толы көкбұйраны ұртына тығып жіберіп, бірер сәтке үнсіз қалды. Ащы насыбайдың дәміне елтiсе керек, не сөйлеп отырғанын да естен тарс шығарғандай көзін жұмынқырай ұртын бұлтылдата берді. Оң жақ езуінен қоймалжың сілекей шұбырғанын да сезген жоқ. Бұл көрініске жирене сұқтанған Шағалақ ішінен: «Нассың-ау, саппасым! Жүн жеп, жабағы тышқан сасық бай өзіндей-ақ болар. «Мүк жаңылып, тасқа бітер, мал жаңылып, насқа бітер» деп осындайды айтады да қазақ» деген пікір түйіп, тыжырынып қалды.

Қабытай болса, сақалын ластаған қошқыл сілекейін елеместен сөзін желілей берді:

– Қарауыл дегеніміз ән-күйдің қонған жері ғой. «Қарауылға барсаң, әншімін деме, Атығайға барсаң, ақынмын деме» деп мәтел де қылып алған жоқ па жапсарлас қонған елдер. Сол құда-

мыздың елінде бір жас өнерпаз болса керек. Өнші де, ақын да бір өзі. Аузынан уызы кеппей жатып, ат атанып үлгерінгі де. Жас-кәрісі бар «Үкілі Ыбырай» деп дәсердей көреді екен.

Осы сөзбен түкіргішке қол созып, ұрт толы қоймалжыңды былш еткізді. Әрі етженді, әрі тершең кісі кимылдаған сайын бойынан күлімсі иіс мүңк етеді. Ондайда тізе қағысып отырған Шағалақ сыр бермейін десе де, еріксіз тыжырынар еді. Танауын бұрып әкетсе де, сасық пістен құтылу еш мүмкін емес.

– Жуырда күйеу келмек дедік қой. Қол ұстатары бар ма, қынаменде, киігі бар ма, толып кеткен кәделері біткенше қашан. Ұзынқұлақтан есітуімше, күйеудің тобында әлгі Үкілі Ыбырай да келмек деседі. Ол көксокқандары тіл мен жаққа сүйенген тақтак болса керек. «Қайымдасқанда сын тағуға шебер» деседі көргендер. Сол жүгірмекке тосқауыл болар ділмәр табылмай тұрғаны біздің ауылда. Сөзден жығылса-ақ, әлгі Үкілісі түскір ертең астана жұртқа жаяды-ау. Ондай қаңғыбастардың жүрмейтін жері болсайшы. Уайым қылғаным осы мәселе болып тұрғаны, мырза-еке, – деп ойындағысын сарықты Қабытай.

Шағалақ болса, жауап қайтаруға асыға қойған жоқ. Мына сөз үдесінен шыкса да, сыр берер емес. Өзі қозғағалы отырған мәселені бөгде біреу тілге тиек етсе, сәті түскені емей немене? Сұхбаттасы насыбайын малжаңдатып, тілін бұрап сөйлеп отырғанда, Шағалақтың назары үй жасауында болған. Сән-салтанаттың парқын білетін көшебелі кісі ғой. Жасау-жабдықтың кемшін тұстарын келгеннен-ақ аңғарып отыр. Қоңыр туырлықты үйде шашақты қалы кілем, зер жүгірткен шілтер, ақ болыскей кереует сияқты байлықтың айғағындай заттар жоқ, әрине. Әдетте төр жаққа жайнатып іліп қояр қасқыр ішік, түлкі тондарға да ұяттылау екен бұл шаңырақ. Жәрмеңкеден жеткізетін кәрлен кесе, шыныаяқтар да көзге шалына қойған жоқ. Жастық-көрпелердің тыстары да арзанқол шыттан екенін қырағы көзі шалып қалды... «Е-е, құда-екем, жай-жапсарың белгілі болды. Ішкі майың жұқалау болса керек-ті. Ішіп-жемнен артылғаны мардымсыз ба дедім» деген қорытынды да шығарып қойған.

Алайда, сонымен қатар байқағаны – үй ішінің мұнтаздай тазалығы мен жинақылығы. Алаша-текеметтер тозыңқы болса да, мұқият сыпырылып қағылғаны аңғарылып тұр. Үлдірік сөрелер-

де, жүкаык пен сандықтарда тозаңның ізі де жоқ. Қайсыбір саяак үйлердің ыдыс-аяғынан жағымсыз ніс шығушы еді. Жөндеу жұмай, кірлі сүлгімен сүрте салғанның салдары ғой. Бұл үйдін болса, тостаған мен зерендері мінсіз таза екен. Ұрқияның қолындағы майлық сүлгісі қардай аппақ.

«Обалы нешік, іске қылап екен құдағиымыз. Аз дүниені таза ұстап ұқсата біліпті. Өз үсті-басына да тәпі көрінеді. Күндігі таптаза, қамзолының кестесі өрнекті, қыл аяғы кебісінің өкшесіне де батқы салыпты. Өзі де пәлен құрсақ көтерді дейтіндей емес, өңін бере қоймаған. «Шешесін көр де қызын ал» демекші, келіннің шыққан жатыры сынға толғандай екен» деп топшылап та қойған.

Қабытайдың кеңесі ойын бөліп, жауабын сайлап отыр еді, кенет тыныштықты оқыс шыққан үн үркітті де жіберді. Киіп кетпе мінезіне және басқан бауыздау құдасы екен.

– Пәлі, бұ да сөз болып па? Несіне қынжылдың? Қарауылды сонша зәулі қылғаның қай сасқаның? Өзге елде әнші-ақын құрып кетіп пе еді? – деп сәмпылдай сөйлеген Доғалақ қымыздың қызуынан күреңіткен беті мен маңдайын тақиясымен сүртіп қойып және лебіз шығарды.

– Керей-Уақ атанған ағайын ел едік. Уақтан батырлар шықса, Керейіміз ежелден өнерге кенде емес еді ғой. Толыбай сыншы, Қожаберген жырау иісі қазаққа бел болғаны жалпақ жұртқа мәлім. Одан беріде Сегіз серідей есіл көзел ән туын асқақтатып еді. Сабазың найзасын тасқа жанумен қатар домбырасын да әлдилеп өтті-ау, шіркін!.. Өз замандасымыз Біржан сал ше? Өнерге бола жаратылған шаһбаз деп соны айт энекей! Біржаннан ән асырған кім бар? Атақты «Шалқымасын» аңыратқанда, алты қырдың арғы жағындағы естіген жанның тал бойы балқымас па?.. Аталмыш шандоздар шыққан Керейді кемсіткеніңе жол болсын, бай-еке! – деп сөйлеген сайын қызбалана берді отағасы.

Тікбақай, ілез тұтанғыш Доғалақ намысқа шапса, бет-жүзге қарамаушы еді. Жақсыларға жақпай жүргеннің себебі де сол ғой. Оның үстіне еш құлығы жоқ, аңқаулау болатын. Ойындағысын бүркеуге де жоқ, бүкпе де сақтаған жан емес. Осы сапар да байырғы мінезін тапты.

– Біздің ауылда өнерлі жок деген не сөз? «Түйеге мінген қазақ төрт ауыз өлең біледі» деген қайда? Шүлдірлеген шүршіт емеспіз, атамыз Алаш, арбамыз ағаш дегендей.

Қарауылдың Үкілі Ыбырайы келсе, бұғып қалмас біздің жастар. Ауылдың алты ауызын әуелетіп берер... Ақын болса, несі бар? Қалшадайынан өлең қуған, өлеңмен талай тақтақтың тілін буған санлақтар бізде де баршылық, Құдайға шүкір, – деп бастырмалата келіп, сәл аял қылды да, көзін бағжита ашып жіберіп, – уа біздің Хакіштің өзі намысқа шаппас деймісің? Әйгілі ақын болмаса да, оңайлықпен ірге бере қоймас. Ер Көкше, Ер Қосайдай бабалардың аруағына сыйынып тіресіп бағар. Нәуетек бала болса да, шын сыбағасын берер ізденіп келген сөзуардың. Біздің бала табан тіреп тұрыстық береріне мен-ақ кепіл болайын! – деп ұзақ сөзін көтеріңкі леппен тәмамдады.

Тоқырауы мұң екен, қымыз сапырып отырған Ұрқия теріс қарап бетін үзіп-үзіп алды. «Мына сорлы бажиын деген шығар! Екі ұрық неме аузына келгенді оттай беретінін қашан қояды екен осы? Есі дұрыс әке өз қызын айтысқа шығарар ма? Бәрінен бұрын құдадан ұят болды-ау. Не пікірде отыр десеңші» деген оймен, ішінен күйеуін жерден алып, жерге салды... Бетінен оты шыға қымсынып, құдаға ұрлана көз тастап қояды. «Не аһуалда отыр екен?» деп барлағандай.

Алайда Ұрқияға болсын, өзге сұқ көзге болсын сыр алдыра қоятын Шағалақ емес. Сүрепетінде тінәмдай өзгеріс болсайшы. Маңғаз бейнесі бәдізшінің қолынан шыққан тас мүсінді елестеткендей.

Шынтуайтқа келгенде, құдасының намыс шақырған мына сөзінен іш жиып қалып еді. Бұрынғы күдігі нығая түскен. «Мына лепірмеге дауа болмас! Ауылдың намысына бола, бой түзеген өз қызын қайымдасуға шығармақшы. Ыбыраймен айтысты дегенше, қанды қара қақпанға түсті десеңші. Хакимадай әлпетті сәулімді құр жіберуші ме еді желбас бозбастар? Тұтқыр сары желімдей-ақ жабыспаса маған кел!» деген оймен негізгі келген мақсатын жүзеге асыруға кірісті.

Бұндайда дәйім сыпайы сөйлер еді. Бұл да талай сыннан өткен ежелгі әдісі. Бірден қатты кетіп бұйыра сөйлесең, сұхбатта-сың да шорт қайыруы әбден мүмкін. Майдалап, көңілін аулай

сөйлегеннің ұтымдырақ екенін әлдеқашан ұққан. Арагідік көпшік тастап қойған да теріс емес. Мына Қабытай сияқты кісімізген байлар мардымси қалады ондайда. Бұтына толған неме емес пе? Дәрежелі шонжардың жылы ұшырағанын абырой көреді өзінше... «Жылы-жылы сөйлесең, жылан інінен шығады» демекші, майлы жілікті тастап кеп жібер де, өз саясатыңды жүзеге асыра бер. Ақыр түбі аңқау неменің тырп етуге де шамасы келмес. Мақтамен бауыздалғанын өзі де білмей қалар...

Әрине, басқа тәсілдерге де жетік Шағалақ. Қажет тұста ашуға да тізгін бермек. Екідай егесте омырауға басып, алды-артына қарамайтыны да бар. Жеме-жемге келсе, тіпті ат құлағын теңестіріп арпалысқаннан да тайынар ма екен... Бірақ, бүгінгі мәслихаттың жөні бөлек екенін де есте сақтап отыр. Қалыңдық оң аяғымен ақтаудың табалдырығын аттағанша, сынықсып сөйлеуге мәжбүр.

Осы ойға бекінген Шағалақ жеңіл жөткірініп, құдасына көз тастады:

– Уәжіңіз орынды, құда. Ел іші өнер кеніші емес пе? Дәмді сөзді сапыра білетін ділмәрлар осы ауылдан да табылар, – деп бастап, алдындағы қымыздан ұрттап қойып, сәл аял қылды. Қызбалана сөйлеген Доғалақ сабасына түссін деген айласы.

– Әйтсе де, Қабытайдың күдігі де орынды. «Сақтықта қорлық жоқ» дегендей... Ыбырайды көргенім бар еді. Мінезіне де қанықпын, өнер жолындағы аяқ тастасын да шамалаған едім... Лаулап тұрған жалын екеніне көзім жеткен. Құйып тұрған нөсерге өшер ме екен ол жігіттің оты. Қасына ерген жас-желең де осал емес. Кіл ығай мен сығай. Бұл өрттің алдын тоспаса болмас. Сондық, мен де бір амал-айла ойлап тапқандаймын. Құдандалы ауылға жаным қайтіп ашымас? – деп үй ішіндегілерді бір шолып өтті.

Қабытайға еріп келген ағайындардың сөзге араласар түрі жоқ сияқты. Қымызға қызара бөрітіп, кекірік аздыра кекіргеннен өзге басар емес.

– Ертіп келген екі жігітім бар еді. Ағайынның балалары ғой. Екеуінің де өнерден хабары баршылық. Бейсенәлі деген бозбас қайымға нығыз. Екіншісінің ныспысы – Бекіш. Әнді жүндей төпейтін сабазымыз осы... Үкілі Ыбырайға бара-бар емес, әрине. Ол бір желді көрік қой... Әйтсе де, кезек келгенде қарап қалмас Бекішіміз. Бұл екеуі мына Қабытайдың қонақүйінде жайғаса тұрар.

Бір жағынан шығысып тойын атқарысар. Солай емес пе, ә. Қабеке? – деп насыбайын атып алып, қымызға бас қойған Қабытайға сұраулы жүзін бұра берді.

Сөз ауаны дәл осылай құбыларын әсте күтпеген сұхбаттасы шашалып қала жаздап, зеренді дастарханның үстіне қоя салды. Шағалақтан бұндай ұсыныс есітемін деген үш ұйықтаса түсіне кірер ме екен?.. Әйтсе де, жоқ деуге әдді қайда? Бұ дәйдің қолқа салғаны бұйрықтан бетер емес пе?

Сол себептен шыбындаған жылқыша басын шұлғи беріп:

– Әлбетте, әлбетте, үй-жай деген баршылық қой Құдайға шүкір. Өзіңіздің ағайын болса, хан көтере күтеміз дағы. Тойды атқарысып, аунап-қунап жата берсін біздің ауылда, – деп бәйек болды да қалды.

Шағалақ та басын изеп:

– Өзіме де керек еді бұл жастар, әйтсе де амал қанша? Қыз ұзатылғанша жәрдемдесіп жүре берсін. Арғы жағында өзіміздің де қызығымыз таяу тұр. Оны да атқарысар бұл екеуі. Жалғыз ұлдың бал қызығынан аянарым жоқ әсте. Кіндігімнен өрбімесе де, туғаннан кем көремін бе? – деп қабағын серпе көтеріп, маңғаз қалпын қайта тапты.

Бұл сөзімен аталмыш екі жігіттің осы ауылда Хакима ұзатылғанша жататындарын аңғартып қойды мырза. Бұнысы аңду екенін де, бас қосысқан ағайын жаппай түйсіне қалған. Ұрқия ішінен: «Әлгі біздің желауыздың кесірі де! Сонша лепіреп ме байсалды деген кісі? Жаңағы сөзінен секем алса керек-ті құдамыз. Аңду қоймасқа лажы қайсы?» деп бұл әрекетін жуып-шайған болды.

Аңқау Доғалақ сөз байыбына бірден бара қоймай:

«Бұнысы несі? Қайдағы жәрдем? Осы ауылда жігіт-желең аз болып па? Тіл безеген сөзуары да, ән аңыратқан көмейлісі де табылар. Біреудің үйіне соқталдай жігіттерді жатқызып қоймағы несі? Ішіп-жемі бар емес пе? Қабытай қотты тұрады екен-ау деп салмақ арта бермек пе? Басынған түрі ме бұл?» деп ойын сансаққа жүгіртті.

Аңқаулау болғанымен, ақылға әсте кенде емес еді Доғалақ. Аз ойланып құдасының арам пиғылын түсіне қойды. Ұғуы мұң екен, намысы да бұрқ етіп қоza берді. «Аңду ғой бұнысы! Итіңнің

айлакерлігі-ай! Мәймөңкелеп келіп Қабытайға сідет арқан түрі мынау. Қос арамтамақты пәлен күн күткізбек. Ол сапастар жай жатпасы бесенеден белгілі ғой. Қабытайдың тойын қайтсін? Аңдитындары біздің Хәкіш шығар, дәу де болса. Ұзатылғанша басқан ізін баққызып қоймақ қой өзінше. Сонда неден қаупайлайды бұл ку мүйіз?» деп өз-өзіне сауал тастап еді, кенет санасы жарқ еткендей жауабын да таба қойды.

«Мәссаған, безгелдек! Бұл Қарауылдан келер Ыбырай әншіден секем алмаса етті! Дәл өзі. Қайым айтысқа майталман, ән шығарғыш өнерпазға қомашаулығы бар-ау тегі. Жас қыранды көре алсын ба? Іші күйеді ғой бұ шонжардың. Мына жағынан мен де айтып салғам жоқ па дүңк еткізіп, «Хәкішті айтысқа шығарам» деп. Бұ дырымбайың жесірін қызғанып отыр, ендеше. Қалыңмалды беріп қойған соң қызғыштай қорыған түрі дағы... Әй итің-ай, бізге сенбегені ғой, олай болса!» деген оймен кіжінейін деді. Шағалақтан өш алғысы келіп, «Тұра тұр, бәлем! Сенің жыныңа мен де тиейін» деп намысы да қозды.

Шонжарға қалай соқтықсам деп, ілгешекті сөзін сайлап отырғанда төр жақтан ыңыранған үн жетіп, ойын бөле берді... Қабытайға еріп келген осы ауылдың молдасы Марал екен. Қабағы түксиген, беліне түскен сүңгі сақал, сопақ бет, үңірейген кескінді біреу болатын. Жерортаға келсе де, өз пікірі жоқ байдың айтқанынан шықпайтын сенімдісі. Манадан бері сөзге килігудің ретін таппай отыр еді. Үнсіз құтылуға да жол жоқ сияқты. Қанша айтқанымен, Қабытайға қарасты ауылдардың молдасы деген атағы бар.

Әңгіме-дүкен сәл толас тапқанда, «ендігі үндемегенімнің реті келмес» деген кісіше мол денесімен ырғала берді де, ыңырана сөйлей бастады. Әдетте таспиығын теріп, көзін жұмыңқыраған қалпы, мырық кісіше үнін мұрнынан шығарар еді. Онысы нығызсыған түрі ғой. Ауыл адамдарына осылай бәлденетіні бар. Молда болған соң салмақ керегін қайтіп білмесін? Батасы дәрімен парпар, ішірткісі шипадай емес пе? Сондық, жайшылықта дауысын әрең шығарып, сөзін түсініксіздеу қылып бұлдана сөйлер еді Марал-екең. Өзі шала-пұла түсінетін кітап сөзін араластыра сөйлеуге де әуес. «Ұқканың ұғарсың, ұқпағанның өз обалы өзіне» дегендей-ақ, «инсаният, салахият, иттифак» дегенді қыстыра бергіш.

Бірақ, бұл жолы әдеттегісінің бірін де істемеді молдекең. Өлер жерін біледі ғой. Сәл ғана ырғалып ыныранғаны болмаса, үні де таза, тілі де жатық. Қабағы қалың бітік көздері де ашыла қалыпты. Сүрепеті мүләйім. Назары Шағалақта. Сөзін қадірлі мейманға ғана бағыштағанын түрімен де, биязы үнімен де дәлелдеуге тырысқандай.

– Хұрматлу мырза, асыранды ұлды ауызға алдыңыз-ау әлгі кеңесіңізде. Асыранды баланы «қағай» деп атаса керек бұрынғылар. Бұныңыз сауаптан болған бек мәрхамат іс екен, – деп бастап, омырауын жапқан сақалын саумалай сипап қойды.

Сопақ келген кескініне бұл ұзын сақал жараспаушы еді. Жылқының қылындай қалың сояулары онсыз да сұрықсыз кеспірін одан сайын кәртайта түсетін. «Күректей немені тұжыртыңқырап ықшамдасаншы былай. Бұл шіркінді айғырдың құйрығындай қылып белуарына дейін шұбатқанның несі сән?» деп әзіл ілген замандастарға қабағын түкситіп, өңіне ызбар жия жауаптасар еді:

– Тәйт әрі, өңшең желауыз малғұн! Пірәдардың сақалын хайуанның құйрығына теңегеннің өзі күнә! Бұл сақалдың қылы сират көпірінен өтерінде жалаң табаныңмен басар қыл болмасына көзің жетіп пе? Осыны айтқан аузың тамұқтың отына шарпылып жүрмегей! – деп шындап жауап берер еді.

Бірақ өңшең найсаптар езулерін жия алмай, молдекеңнің ашуынан ыға қоймайтын. Бергі жағымен сыпайылық сақтаса да, көздерінің күлімдейтінін қайтерсін? Бұ надан қазақ тамұқтан қайбір сескеніп жүр дейсің. Қаймықса, жаппай сәждеге бас қоймай ма әлдеқашан? Кәрілік меңдеп, жер таянбай тұра алмайтын халге жеткенде ғана бес намазды еске алады-ау өңшең мұндарлар. Сайын сахарада тағыдай жосып жүрген ел ғой. Шарғының шарттарын мүлтіксіз орындағанша қашан.

Сондық Марал-екең бұл тарпаң қауымды жөнге салам деп арамтер болып қайтсін? Қабытай сынды серкелердің қыбын тапса болғаны да. Киім көк, тамақ тоқ болса, ұпайы түгел емей немене?.. Еяшалла, күн көрісі жаман емес. Дәулеттілердің арқасында бұл да қотты тұрады, Құдайға шүкір. «Қос-қостан тоқал алған отағасының күйі төмен» деп қай көргенсіз мін тағар? Бұл елдің пітірі мен садақасына өзі ие ғой қашаннан. Өлім-жітім бола қалса, түсім тіпті қомақталмақ. «Сарт байыса, там салар, қазақ бай-

ыса, қатын алар» демекші, қоңторғай күн кешсе, тоқал немденуге мұрша қайда?

Бұл қоғамның екі тізгін, бір шылбыры дәйім ауқаттылардың шенгелінде емес пе? Дүмділердің жыртысын жыртыссаң ғана тұлпарына мінгестірмек. Өйтпесен, шаңға көміліп, көштен қалдым дей бер. Осы қағиданы берік ұстанып келеді Марал-екен. Сол себептен Шағалақ сынды игі-жақсыға қошемет жолдауды өзіне үлкен бір міндет деп біледі. Бұл сынды дәрежелі шонжармен дәмдес-тұздас болғанның өзі абырой-ау. Ертең-ақ анау өңшең көгенкөз, майтымақ ауылдастардың алдында нығызсуға бірден-бір себеп қой. «Марал молда Шағалақпен мәслихат құрып, үлгі-өнеге айтыпты» деген қауесеттің өзі қайда жатыр.

Осы жайды санаға тоқып алған молдекең сақалының ұшын тұтамап, жүзін жылыта сөйлей берді:

– Қисса-дастандарға жүгінсек те, асыранды ұлды көтермелейді екен бағзыда өткен бабалар. Бұ мұталиғаға туған бала жеткізе ме, асыранды жеткізе ме, жалғыз Аллаға аян-ды. Оған анау Қарадөң батыр жыры куә. Тұлдыр жетім Қарадөң баланы ноғайлының ханы асырап алғаны қиссадан мәлім. Сол панасыз көдек өсіп-жетілгенде дүйім елге тұтқа болып, астана жұртқа қорған болғаны қайда? – деп бір қайырып, Қабытай мен Доғалаққа көз тастап қойды. «Мені көрдің бе? Келелі кенесті осылай желілесенші!» дегендей тоқмейілсу де бар кеспірінде.

– Сонда жетім көдекті желеп-жебеген кім дейсіз ғой? Көк есегін тепендетіп жүрген кәдуілгі диуана. Басында сәлдесі, иінінде мәллесі, қолында асасы бар Құдайы пақыр. Жылап отырған аш-жалаңаш балаға:

– Анау ақ ордаға бар. Сол үй асырайды сені, – деп мәшурат беріпті сол дәруіш. Одан кейін де бар жорықта оқтан қағып жүрсе керекті. – Марал бұл тұста сәл аял қылып, Шағалаққа назар тіктеді. «Ендігі насихатым тек өзіңе бағышталады» дегендей-ақ.

– Олай болса, сіздің қағай балаңызды да Құдайы кісінің батасы желеп-жебей жүрген болар, мырзам. Біздің ауылға келгенде батамызды аяп қалмаспыз. «Батамен ер көгерер» демекші. Ел кезген қаландар болмасақ та, біз де пірге қол тапсырып, Бұқара шәріпте «мақсым» атанып жүрдік кезінде. Еншалла, «жалбарынған үнімізді Жаратқан иеміз есітер» деген үміттеміз. Сізге әманда

тілектеспіз, тақсыр-еке. Қызыр Ілияс қырық шілтен дәйім желеп-жебеп жүрсін, әумин! – деп үніне салтанатты леп бере сөзін тамдады да, күректтей қолымен өң сипады.

Молдекеңнің сөзіне ден қоя ұйып тыңдаған жамағат та жамыраса «әумин» десіп, ыжаһатпен беттерін сипасуда. Шағалақ та бейілдене Маралға оң қарап отыр. Бұл ауылдың молдасы үдесінен шыққандай. «Садақа берсем бе?» деген оймен қалтасына қол жүгіртуге оқталып еді, бірақ райынан ілез қайтты. «Қайдағы бір молдаға бұл сыйым тым қомақты болар. Оң қабағымның өзіне разы болсын. Мен кім, бұл кім әрі беріден соң» деп түйіп, ақшалай садақа беруден тартынып калды.

Қонақтың оң бейілін аңғарған Қабытай мен нөкерлері Маралдың сөзін құптауға асықты:

– Тауып айтты-ау молдекең!

– Қисынын келтіруге шебер-ақ көзелің!

– Оқып-тоқып, хатым-қардан атанған пірәдар ғой, несін айта-сың?

– Қасқаң шарғыны зерттеп болып, қиссаларға да бой ұрғанын көрмеймісің? – деген жарамсақ үндер жарыса шықты.

Алайда, бұл сүттей ұйыған жарастықты Доғалақтың көлденеңнен киліккен сөзі бұзды да жіберді. Зығырданы қайнап іштен тынып отырса керек, қошемет сөз сәл саябырлаған кезде бұл да өз пікірін қосып лебіз шығарды.

– Молдекеңнің сөзінде мін жоқ-ау. Оған есі дұрыс кісі таласпас та. Мін біздің заманда болып тұр-ау, – деп дауыстап жіберіп, жұрттың назарын өзіне аударды үйдің иесі.

«Мына жазған бүйректен сирақ шығармаса етті! Тіліне уақып болмайды екен осы біреу. «Сөйле» деген жан болсайшы тіпті. Молдадан кейін сампылдап кеңеске киліккеннің өзі әбестік-ау» деп жақтырмай, іштен тынып Ұрқия отыр. Қосағына көзін алайтып та қояды. Алайда, бұл ишараны елейтін Доғалақ жоқ. Әншейінде жамағатының айтқанынан шықпайтын момын болса да, дәл бүгін бұғалыққа бойлауық асаудай құрық әкетіп барады.

– Мін де, ақау да заманда ма, әлде ел билеген серкелерде ме, кім біліпті? – деп үнін шығарыңқырай тосын сауал тастады да, Шағалаққа қулана қарады. «Меңзеген серкелердің ішінде өзің де

барсын, құрматлу мырза» деген тұспал күн қақтаған репетінде сайрап тұрғандай.

– Ол заманның көсемі ноғайлының ханы еді. Сол хан ел қамына қабырғасы қайысып, туған ұлына өз тағын бермепті. Кіндігінен өрбімесе де, ерлігін, ақылын дәріптеп Қарадөнді көсем қылыпты данышпан басшы. Сондағы көздегені – астана жұрттың мүддағасы. – Ұлым болса да, ел тізгінін ұстауға лайық емес. Қарадөң билік құрса, жетім-жесірді жылатпас. Аш-жалаңашқа пана болар. Қаріп-қасерге қарайласар, – деген екен ноғайлының ханы. Доғалақ сөзін үзіп, «Айтқаным нысанаға жетті ме» дегендей, төрдегілерді бір шолып шықты.

Шағалақ сөз төркінін түсінсе де, сыр берер емес. Мелшиген қалпы міз бақтастан отыр. Қабытай болса, Доғалақтың мінезіне бұрыннан қанық. Қитұрқы сөзіне де құлағы әбден үйреніп болған. Марал молда нығыз отыр. Доғалақтың қай жаққа бұрып бара жатқанын бірден ұққан. Ішінен: «Шок, шок, бәлем! Екі құда қырбай кетісері бесенеден белгілі еді. Бай мен жарлының одағы жарасқан ба? Доғалақтың мына сыңар езулегені соған айғақ. Жақсыны шымшымақ өзінше мұндар неме. Сөз саптасының сиқы мынау. Тұлпарды келіп есек тепкендей» деген оймен оқиғаның өрбуін қызыға күтуде.

Доғалақ болса, тыңдар құлақты күттірген жоқ, маңдайында шып-шып білінген терді қолының сыртымен сүртіп жіберіп, кеңесін тарата түсті.

Бағзы заманның көсемі:

– «Елім!» деп еңіреген түрі сол екен. Онысын қиссаны шығарған шайыр кейінгілерге үлгі етіп, тамаша жыр қылып өріпті... Ал енді бүгінгілер ше? Ел қаймағы жақсыларды айтам да. Өз құлқынынан өзгені көздегені бар ма? Ұлықты көрсе, қыздан бетер қылықты. Мінәйім мінезі жібектей есіледі... Сөйте тұра, өз қазағы дегенде сыздана қаларын қайтерсің? Жетім-жесірді мүсіркеу дегенді аузына алар ма екен? Жаман-жәуікті елеп-ескеру деген мүлдем жоқ. Жоқ-жұқана былай тұрсын, әлі жетсе, жақсылар бір-біріне ауыз салуға айналды ғой. Салғанда солар салсын! Жолбарыстары қоймен қоса қасқырды да қылғытып жүр әнекей, – деп еді, осы тұста Қабытай шыдай алмады.

Мол денесін қолаң еткізіп, Доғалаққа ата қарады да:

– Уа, ағайын, аяқ тастасың қалай-қалай өзі? «Бояушы-бояушы дегенге сақалын бояпты» демекші, сынның да қисыны бар емес пе? «Жақсылар біреуді қылғытып жүр» дегенің не тантық? Игі жақсыларға мін тағумен ұшпаққа жетер деп пе едің бұл елді? Бұқараның берекесі игі жақсының құзырында емес пе? Қашаннан бергі келе жатқан үрдіс осы. Мына Шағалақ мырза сынды көсемдер дін аман тұрса, қазақты жау алмас. Анау ормандай орыстың кәрін де қайтарған осы серкелеріміз, – деп екілене сөйлей бастап, бара-бара сабасына түсейін деді.

Сөз аяғында лауазымды мейманға көпшік тастауды да ұмытқан жоқ, әрине. Алайда «Қабытай намыс шақырды-ау» деп ыға қояр Доғалақ көріне қоймайды. Үлкен басын сүзісетін бұқалақша тұқыртыңқырап, бадам қабағының астынан егесе қарайды. Қабытай айтып болған соң-ақ, сөзді іліп әкетті. Бұл жолы үні бәсеңдеу шықты. Есесіне салмағы зілдей. Бұнысы жеңер ақынға деп әзірлегені болатын. Құданың шымбайына батар ащы шындық.

– Беу, ағайын, мені бетімен лағып бара жатырсың деп айыптауға айналдың ба? Көтерейін сөзіңді. Әйтсе де, қысыр кеңеске үйір сөзуарың да мен емес деген ескертпегім де бар. Дәйегі жоқ сыным болса, бетіме бас, бай-еке, – дей келе, кенет мырс берді. – Қарауылдағы Сапалат бай игі жақсы емес деп қайсың айтарсың? Алалы жылқы, ақтылы қойдың иесі. Шағаладай ақ орда, әуілдекше күмпілдеген нән кара саба да сол ауылдың сәні мен берекесі еді. Сапалаттың өзі де көк бөрідей марғасқа азамат болатын. Бірақ, Құдай қырына алайын десе, оңдыртқан ба? Бөріні белінен бүрер бүркіт кез келді. Оған қабылан қосылыпты. Ақыры не керек, жалқы абаданды топтанған дөйлер қылғытып тынған. Ырысын шайкап, түбіне жетті. Жұрты қалды қаңырап, жайлауы қалды құлазып.

Соңынан ерген бір тұяқ бар екенін жеткізді ұзынқұлақ. Азан шақырып қойған намы «Мұстариза» болса керек. Жас та болса, жасық емес екен бұл ізбасары. Жауынан кек ала біліпті. Ұлықты арқа тұтқан дұшпандары соңынан казачиларды салып қойыптымыс. Бірақ ұстатпай жүрген көрінеді әлгі бөлтірік. Өрендік бастаған әскер қанша аңдыса да орнын сипап қала береді екен. Кеп осы, бай-еке, – деп кеңесін түйіндеп, Қабытайға көзін төңкеріп өтті.

Әншейін бір болмашы оқиғаны дәттеген кісіше кесірі жай-барақат. Сәл ғана бөгелендеп:

– Айтпақтайын, сол Мұстаризадан не хабар-ошар бар, күдеке? Соңынан шырақ алып түскен сіздің болыстың өрендігі деседі осы ел. Жел сөзді естуге қу құлақпыз ғой. «Бір дүмдінің тақымына басқан желаяқ жүйрігін мініп кетті» дей ме, әлгі бөлтірігі түскір? Тіпті «өрендіктің бесатарын сіңіріп кетті» деген қауесет те еміс-еміс жетіп жатыр... Әлде бәрі бос сөз бе? Еріккен желауыздардың бөскені болмаса етті. Біздің қазақ түймедейді түйедей қылуға үйір ғой әманда, – деп сұраулы жүзін Шағалаққа беріп, көзін сығырайта қалды. Аңқаусыған кесірі моп-момақан. Шын ниетімен білмек болып, қызыға сұраған бейуаз жанның қияпаты бар.

Алайда, үй иесі монтанысығанмен, кейінгі сөзі бас қосысқан жамағатқа аспаннан жай түскеннен кем әсер еткен жоқ шығар? Себебі – сөздің салмағы зіл батпан күрзідей. Жиылғандарға қатысы жоқ батпан болса бірсәрі ғой. Бұл батпан өзгеге емес, құрметті мейманның дәл өзіне сілтеген шоқпар екені жалпыға мәлім. Шағалақты меңзей айтылған сөз екенін салған жерден ұқты бас қосысқандар.

Қабығтай мен молдекеннің көздері алақтап ыпыны кетсе, Ұрқияның бойы тоңазып, қолқа тұсы шым етті. Көзі шарасынан шыға жаздап танауы қусырылып барады. Ұяттан өртеніп бара жатқандай күй кешуде. «Маскара-ай, қас маскара болдық қой! Жер неге жарылып кетпейді екен? Жарығына кіріп-ақ кетер едім ұяттан!» деген оймен тас болды да қатты. Құда жаққа қарауға беті де жоқ.

Онысына себеп те бар еді. Дәті қанша берік болса да, отағасының мына сөзі Шағалаққа бір сын болды. Сыр бермейін десе де, өңі күреңітіп бара жатыр. Ашуланғанда оң жақ беті тарта беруші еді. Сол жыбырымен алысып, өзімен-өзі әлек болып отыр. Жамандарға сыр бермеу керек қой қайткенде. «Бұ ұзынкұлақ деген пәлеге дауа бар ма! Ит қазақ сөз тасымаса, ішкен асы бойына сінбес. Бұ елге де ілез жетіпті ғой бар оқиға. «Отыз тістен шыққан сөз отыз рулы елге жетер» дегеннің кебі де» деген пікір түйе тісін шықыр еткізіп, ой кезіп кетті.

Қиял деген желдей жүйрік емес пе? Әрі жүйрік, әрі еркін. Бір бел алса, иесіне бағынбай да кетпек. Тілі шаян құдасы еске салған оқиғаны жадына қанша жолатпайын десе де, ұшқыр ой сол бір

күндерден бір-ақ шығаратынын қайтерсін? Ой тұрмақ, хабар-ошар да жеткен жоқ па сонау Есілдің жағасынан? Есіл саласы қайда, мына ауыл ірге тепкен Обаған аңғары қайда? Арасы құстың қанаты талатын айһай жазы емес пе? Соның өзінде соны мәлімет лезде жеткен түрі мынау.

Бұ қазақ дегенің байыз тауып бір орында отырған ба? Астынан су шыққаннан бетер, дүмі орнығып бір отырмайтынын қайтерсін! Көк шолағын тепендетіп ел қыдыра береді емес пе, өңшен еріккен желауыз. Қолы бос болған соң, ет аңдып, сөз бақпай жүрсін бе кіл бөспелер. Тыныш жүрсе, бірсәрі ғой. Ауыздары жыбырлай беретінін қайтерсін сөзуар немелердің. Түймедейді түйедей қылмаса, айызы қанбас. Көрген-білгенін сөзбен әрлеп, бояуын әбден қоюлатып, өз ойынан да қосыңқырап жіберіп, сыбай қонған елге асыға-үсіге жетеді-ау, арамтамақ кезбелер. Қонған, түстенген жерінде өсекші катындардай ауыздары жабыса қалып, пыш-пышты қоздыруға қандай шебер! Әсіресе, игі жақсыларды, атқамінерлерді ағаш атқа отырғызуға құмар-ақ өңшен саппас.

Мына құдасымақтың маңырағаны соған дәлел емей немене? Ту-у Есіл жағасында болған оқиғаны қолмен қойғандай-ақ біліп отырған жоқ па? Жәбір көрген кісілердің аттарына дейін айтып берді әнекей. Қоңқак мұрын иттің жонынан таспа тілер ме еді, шіркін!..

Лықсып келген ашуын әрең тежеген Шағалақ, үндемей отырған ақсақал-қарасақалдарға назар қыдыртып өтті. Мүләйімсіп, көздерін әкеткен түрлері күдік туғызғандай.

Бұлар да бар кепке қанық-ау, дәу де болса. Сазбеттеніп том-сара қалған сүдіндері жаман. Бар лақап желмен жетті десеңші. Бәйге аттың қолды болғанына дейін сайрап берген жоқ па, мына жарымағыр неме!..

Өзіне жеккөрінішті болған Доғалаққа қарамауға тырысып, көзін жұмыңқырады. Кірпігі айқасуы мұң екен, Есілдің жағасындағы сол бір арпалыс күн ап-айқын суреттей болып жарқ еткені.

Сапалат салқар көші жайлауға бағдар түзеген. Бұйдасын көш құлаш созған сары атандар, қызыл нарлар маң-маң басады. Ауқатты ауылдың сән-салтанаты көз тойдырғандай. Нарлардың үстінде қалы кілем, бастарында шашақты асамалдық, бұйдалары

ызба жібек. Көшті жанамалай келе жатқан салтаттылардың әбзелдері үзбе күміс... Пәлен атасынан бай-бақуатты болып келе жатқан әулеттің сән түзегені өзіне жарасып-ақ тұр.

Уызынан жарыған дәулетті кісі ағайынға да кеңпейіл келетін әдеті емес пе? Сапалатты паналаған жоқ-жарлының да күйі-жайы жаман емес екені салған жерден аңғарылмай қалмас. Малшы-құлшы, көрші-қолаңның ат-тоны сайлы, көңілдері дейіл. Қарадомалақ балалардың шекелері торсықтай, жүдеп-жадаған бір мискінді көрмейсің... Не керек, бұқараға қадірсіз емес Сапалат. Өзі де кісілікті кісі. Бар айыбы – Шағалақпен қырбай. Араздықтың себебі бәз-баяғы партия ғой. Қазекең тапқа, жікке бөлінбей тұрған ба? Бұрын ру-ру болып тіресе, патшаның низамы шыққан соң, партияға бөлінді де кетті. Аға-сұлтандық жойылып, болыстық управитель деген дәреже шыққаны бар емес пе? Хүкіметтің бұратана елдерді бөлшектеудің аяр саясаты ғой баяғы. Болысты елдің өкілдері «выборный лар» шар салып сайлайды. Демек, сүйенер еліңнің қарасы мол болса, болыстық дәреженің екі тізгін, бір шылбырын ұстадым дей бер.

Сөйткен болыстыққа талас үстінде Сапалаттың қарсы жақты қолдамасы бар ма? Өзге емес Шағалақтың дәл өзімен тірескен. Шайтан азғырайын десе, оңай ғой, пыш-пыштаған дос-жарларына сенген болар. Ондай жалған жанашырлықтың құйрығы бір-ақ тұтам екенін біле қоймаса керек. Жеме-жемге келгенде қолтығына дым бүріккендердің тобы бырдай шашылды да кетті. Соңына ерген аз ру Ырсай үкіметтің қарулы жасағына төтеп берсін бе?

Мылтық асынған казак-орысты айтақтап салған Шағалақтың айласы ғой. Бұндай төтен қимылға басу ежелгі әдісі. Жағаласқан соң жауды мұқату керек. «Ұрыста тұрыс бар ма?» дегендей, казак жолымен ырғассаң зықын шығады. Оңайы – ұлыққа сүйеніп, қарулы жасақтың қолымен от көсеу. Ішкі Ресейден шұбырып келіп қоныс іздеген переселендер бар емес пе? Бәріне жер-су қажет. Шұрайлы қоныс байырғы елдің құзырында. Құйқалы атырапты өз еркімен бере қоймайды, әрине.

Сөйтсе де, кейінгі жылдары үкімет қазақ ауылдарын бұрынғы қонысынан ығыстыра бастаған. Елті болыстар бұл саясатты егескендерден өш алу үшін қолданды. Әскердің күшімен ырқына

кеңбеген өз қазағын бүріп алуға айналған. Шағалақ та бұндай мекерліктен сау емесін. «Жауды аяған – жаралы» демекші, қидаласқан дұшпанның көз жасына иісін бе?

Сапалатқа да сол аяр саясатты қолданды. «Хүкіметке наразы. Ел ішінде патша ағзамға қарсы саясат таратады. Кенесарының ереуілін көксеп жүр. Кәтіргіден қашқандарды паналатқаны да бар» деген жала жауып, арыздарды қала кеңсесіне түйдегімен жолдаған... Ұлықтарға керегі де сол. Қазақ қазақты көрсетсе, үкіметтің ұпайы түгел. Оның үстіне істің тетігін ұстап отырған сары ала нық, шенді бір ұлықтың өңешін майлап жіберсең, іс тынды дей бер.

Әйтеуір не керек, кеңсенің мөрі баттиған пірғауарын алып, Сапалатты айдатып жіберген. Отан, ауыл-аймағын болса, Есілдің жағалауынан ығыстырды. Босап қалған шұрайлы қонысты қарашекпендер иемденді. Тусырап жатқан өлкені соқасымен тырмалап, егін салып жүр әнекей. Ұлық та мәз, Шағалақтың да ұпайы түгел. Кек қайтып, айбыны асты. Мүйізі қарағайдай серкенің түбіне жеткен шонжардан көпшілік қайтіп ықпасын. Бұқара деген қорыққанды сыйлайтыны мәлім. Өтірік болсын, шын болсын, әйтеуір Шағалақ дегенде, момын жамағат қоғадай жапырылады.

Сөйтіп, «дұшпанымды мұқаттым, бау-шарбағымен отадым» деп өркештеніп жүргенде, Мұстариза деген қызылкөз пәле шықпасы бар ма? Сапалаттан қалған жалғыз тұяқ, бөрінің бөлтірігі.

Бұл күшікті адам деп кім елеген? «Байдың болпашы, шикіөкпе немеде не қауқар бар дейсің? Өз басымен әлек болып жүрген шығар. Аштан өлмес әйтеуір. Ел ішінде ғой» деген оймен ол жеткіншектің барын да ұмытқан.

Сөйтсе, нағыз шағатын қарақұрт сол боқмұрын болып шықты. Жоқтан бар болып, құйындай соқты әлгі антұрған... Бірінші қастығы – таптал түсте, қан жайлауда желідегі бар сауын биелерді айдап әкеткені. Қасында үш-төрт қана жігіті бар, елеусіз жолаушы болып келді де, қаннен-қалперсіз жатқан ауылға ойранды салды-ай келіп! Көзді ашып-жұмғанша бар мама биелерді сойылдап айдап әкеткен.

Шағалақтың өзі ел ішінің бір дауымен жол жүріп кеткен болатын. Алайда, ауылдағы ер-азамат сакадай-сай еді. Күдері бел күпшек сан бедеулер белдеуде, сойыл-шоқпар да әзір, азамат та

сай. Отыға тарта жігіт дереу атқа қонып, қуып берсін. Қарақшылардың адымын аштырмай заматта жегіш те қалған... Бірақ, жау жасанып келіпті. Қаруы да осал емес екен. Қуғыншылар өкшелеп, енді араласамыз дегенде, бір жігіт жалт бере бұрылып бесатардан оқ жұмсапты. Мерген болса керек, атқан оғы мүлт кеткен жоқ. Кісіге тигізбей, аттарды мұрттай ұшыра берген... Ағаш келтектерін шошаңдатқан ауыл жігіттері оққа қарсы шапсын ба? Бір-екеуі ат-матымен омақа асқан соң-ақ, шаң жұтып қала береді. Сонда әлгі қарақшы жігіт мазак қылғандай дәл алдарынан ат ойната кестей өтіп айғай салады:

– Бұ жылқыны әкеткен мен – Мұстариза Сапалат баласы. Әкемді құртып еді Шағалак, ендігі кезек менікі. Аянбасын мырза. Әкемнен жаным ардақты емес. Қолынан келгенін істей берсін. Арызым осы-ақ, – деп қарқылдап күліп кете барыпты.

Бір үйір сауын биелер сол кеткеннен ұшты-күйлі жоғалған. Іле іздетіп те көріп еді, жіберген шолғыншылары ай жүріп, құр-қол қайтып келді. Ішінде тісқаққан, елсізде, тастай қараңғы түнде жол табатын қырқылжың біреу бар еді. Сол әккі азамат:

– Орал тауына асырып жіберді бұл қарақшылар. Кіші жүздің ұрыштарымен жалғасқан ғой шамасы. Қалың жылқыға қосып жіберіпті. Ол жылқының сүрдегі сонау Текеге дейін созылған тәрізі бар. Жолшыбай үш айырылады. Үшеуі де қалың жылқының сүрдегі. Қайсысымен кеткені бір Аллаға мәлім, – деп болған жәйтті дәттеп берген.

– Тұра тұр, бәлем! Ісім сен күшікпен түссін. Әкеңнің соңынан сені жібермесем, бетке түкір! – деп өз-өзіне серт беріп, қанына қарайып алып еді Шағалак. Урядникке де, тамыр-таныс казачилерге да қатты тапсырып қойған.

Уряднигі өзімен көптен бері ашына Протас деген казак-орыс еді. Сапалатты жер аударған да сол болатын. Шағалақтың шағынғанына көңіл бөліп, жәрдемдеспекке уәдесін де берген.

– Құп болады, болыс-еке! Өзіндей көр. Бұ қарақшыны күшіктей қыңсылатып алдына алып келмесем, қатын атанып кетейін. Бесатарды ұстағанының өзі асқан қылмыс. Жалба тымақ қазақтың әскери қару не теңі? Түйесін бағып, тезегін теріп жүре бермей ме, жабайы неме, – деп ежелгі әдетінше қыр қазағын кеміте сөйлеген.

Қазақшаға жетік болса да, байырғы елді «бұратана» деп менсінбейтін. Шағалақты лауазымына бола ғана мойындар еді. Еркіне жіберсе, өзге ұлт өкілдерін ресми билікке еш маңайлатпас түрі бар. Сөйте тұра, қазақтың дәстүріне жетік. Реті келгенде, әсіресе өзіне пайда түсерінде әдет-ғұрыпты ұстануды теріс те көрмейді. Қазақтың тағамына тіпті кет әрі емес. Салмағы түйенің жарты етіндей, месқарын неме қазы-қартаны қос қолдап асағанда көз ілестірмейді. Құйрықтың майын шайнамай қылғытқанда, қазақтың мешкейлерінен бетер. Қымызға бас қойғанда, бір тегешті жалғыз өзі тауысады. Қазақтың қасиетті сусынын сіміріп алған соң, сасық арағына жармасатыны және бар. Онысы қолдан ашытатын ақырған самогон. Кекіргенде мүңкіген иісі сұмдық жиренішті. Тізе қағысып отырған Шағалақ жүрегі айнып, құсқысы келіп әрең шыдаушы еді.

«Мұстаризаны қырам-жоям, тескентау асырып жіберемін!» деп ісіп-кепкен сол мақтаншак урядникті қарақшылар жер қаптырып кетпесі бар ма. Қарақшылар болғанда әлдекім емес, антұрған Мұстаризаның дәл өзі. Сірә Протастың айналасындағы біреумен жең ұшынан жалғасса керек, мас болғанын аңдып жүреді екен. Сүбесін сере шыққан соғымның қазысындай май басқан урядник оңайлықпен масая қоймаушы еді. Жарты шелек ақырған самогонды өнешіне қотарса да, түк көрмегендей жүре берер еді саппас. Тек онсыз да быржиған семіз беті одан сайын кабарытып, жалқындана түсетін. Бірақ ішімдікті қанша көтерсе де, сол сапар тулен түртіп масайып қалыпты.

Әлгі қарақшының қулығына найза бойламайды екен. Жап-жас басымен сонша айлакер болар ма? Иініне ескі-құсқы киімді іледі де, қайыршы кейпіне еніп Протастың жолын кес-кестейді.

– Тақсыр, мырза, патшаның оң көзісің ғой. Бір міскінге садақа бер. Сауаптан болсын, – деп аяғына жығылыпты қу мүйіз жігіт.

Тіпті жамау-жасқаудан сау жері жоқ кебенегінің шалғайымен Протастың етігін де сұрткілепті-мыс. Әдетте кедейлерге тастай қатты урядник ондайда қамшыға жармасатын. Бірақ сол сапар сор түртті ме, әлде ішімдікті шамадан тыс сілтегені ме, қамшысын ұмытып «қайыршыны» жұдырықпен бір салыпты. Қарақшының күткені де сол болса керек. Білезік тұсынан шап беріп ұстайды да, жамбасқа бір-ақ салады. Мас урядник төбесімен жер сүзіп

шаңға аунап жатқанда, епті жігіт тапаншасын тартып алыпты. Ол қаруды қолына түсіріп алған соң, зып беріп қашады... Аты әзір тұрса керек, қарғып мініп, құйғыта жөнеледі... Әскери тәртіпке бағынған орыс-казактар қашанда сақ қой. Үшеу-төртеуі үйлерінен атып шығып, оқ жаудырсын келіп... Алайда, Құдай-екен қырына бір алса, іс оңалған ба? Қарғыс атқыр қарақшы бораған оқтың астынан аман-есен сытылып шығады ақыры.

Бұнысы нағыз бас кететін қылмыс деп жарияланған. Таптал түсте, кентті жердің қақ төрінде үкіметтің адамына қол көтеруден асқан қастандық болушы ма еді? Ол аздай әскери басшылығы сеніп берген тапаншасын тонап алу деген – тіпті шектен шыққан жауыздық.

Орыс-казак атаулы дүр көтеріліп, бар төңіректі сүзіп шығады. Бірсайға қарасты ауылдарды іргесін түріп тастап тінтеді. Кепілдікке алайын десе, Мұстаризада кәрі шешеден өзге жақын-жуық та қалмапты. Әкесімен туысқан етжақын ағайын жер аударылған. Дені сол айдауда жан тапсырыпты. Ашулы казачилер ұшқан құспен жүгірген аңнан өзге тірі жанды адақтап шыққанымен, түк өндіре алмайды. Еңгезердей Протасты бір-ақ сілкіп, тырапай асырған бұзақы жігіт ұшты-күйлі жоқ!

– Бұ жауыз Ұлы жүздегі ілік-шатысына паналаған болар? Ілгеріректе Бірсайдың бір қызы Үйсінге ұзатылыпты. Жер астына кірсе де табамын! Кәтіргіде шірітпей тынбаспын, – деп қапы қалған урядник қанына қараяды. Бірер казачи арнайы тапсырмамен Үйсінге де кетеді.

Сөйтiп жауды сонау итарқасы қияннан iздеп жүргенде, дәл iргеден шыға келмесi бар ма? Iрге емес-ау, шапанының шалғайына орала кеттi десе де сыйғандай. Сол қарғыс атқан күн Шағалақтың көз алдында ап-айқын сурет болып, қаз-қалпында тұр. Көрге кіргенше ұмытары екіталай шығар.

Тақымына басқан бір сәйгүлігі бар-тын. Көп жүйріктің ішінде дарабоздай. Әрі жел жетпес, әрі қылаң болған соң ауыл-аймақ «Құйынкөк» деп атап кеткен. Ұлы дүбір бәйгеге қосқанда сыбай елдер «Шағалақтың көгі» деп айдар да таққан. Бірақ, аламан ат-жарысқа бірер мәрте ғана қосылды боз арғымақ. «Өкпесі өшіп, зорығып кетер» деп қаурайлаған Шағалақ:

– Топқа салтанатпен бір мінгенімнің өзі бір дәурен емес пе? Бәйгесіне де, атағына да зәру емен. Такымым сүйсініп, шерттіре бастырып жүргенімнің өзі артық, – деп қинай қоймайтын.

Ұшқырлығы өз алдына, жүрісі де жайлы еді жануардың. Сар желдіргенде бол-бол қағып, желқайықтай есетін. Оның үстіне мініс көтерер алысшыл. Ұзақкүн мінсең де белі босансыған емес. Арбаның белағашындай берік сәйгүлік бірырғақты жүрісінен таңған тұсы болсайшы... Жүзіктің көзінен өткендей мүсіні де келісті. Тәует бас, қақпан бел қазанаттың өзі еді-ау, айтары бар ма?..

Қиған қамыс құлақты, құлжа мойын төгерек, күлтелене біткен жібек жалды Құйынкөкті елестеткен Шағалақ, күрсініп қойғанын өзі де аңғармай қалды. Күрсінгеннен өзгеге қолдан келер қайран қайсы?.. Мына сұмпайы құда тұспалдап отырғаны сол көктің жыры ғой. Амал нешік, тұлпарға балаған құйматұяғы қолды болып кеткен.

Бір есептен өзінде де кіна жоқ емес-ау. «Сақтықта қорлық жоқ» деген нақылды елемегеннің салдары да. Анау Сәдуақас бас болып, айналасындағы жанашыр азаматтар:

– Мырза, Құйынкөкке сақ болу керек. «Жау жоқ деме, жар астында» демекші, бағыңызды күндейтін ішмерездер жоқ емес. Бетке жампандағанымен, арғы жағында көре алмайды. Ұры жұмсамасына кім кепіл? Ең таңдаулы деген жүйріктерге кісен салып, күзет қоймаса болмас, – деп ескерткені бар.

Алайда, бұл сөздеріне мән бере қоймаған Шағалақтың өзі еді. – Е-е, тәйірі, іші күйсе, тұз жаласын көре алмайтындар. Ер дұшпаны көп болған қашанда. Бұ көк атты әкеткен күнде де сіңіре алмас ұры-қары. Шимандай елдің ішінен, болыстың ауылынан бәйге атты есі дұрыс кісі әкете ме? Өле алмай жүр дейсің бе? Әкеткен күнде де кімге сата алсын. Құмайкөкті танымайтын қазақ бар ма? – деп жағасын кеңге сала берген.

Шынымен-ақ өзіне қарасты ауылдардың сақтығы күшті болатын. Жарау аттар да белдеуде, апайтөс жігіттердің де құлағы қашанда түрік. Түн баласында бірер күзетші мал басында жатып шығады. Көз түркісіз тас қараңғы түнде бөтен кісіні жер түбінен сезетін сақ төбеттер де баршылық. Оның үстіне бәйгекөкті күтіп жүрген атқосшы Бекіш балуанға түсіп жүрген әлуетті жігіт. Сол Бекіш сақтық қылып, Құйынкөкті түнде кісендеп жібереді екен.

Шағалақтың келесінде кісіге шабатын бая бура болушы еді. Бәтен ат пен кісіні көш жерден сезетін әрі әккі, әрі долы. Сол бураны да түні бойы мініс аттардың маңайынан шығармай жүрді Бекіш.

Әйтсе де бар қам іске аспай қалғаны. Ыспар ұры жырындылығын істеп тынды ақыры. Сүмелек жаңбыр сіркіреп тұрған бір түні, Құйын-көк қолды болды да кетті. Таң ата ауыл оянса, арқандаулы жүрген арғымақ ұшты-күйлі жоқ. Әншейінде сақ иттер жұмған аузын ашпапты. Бая бура да ауыл желкесіндегі сортаңда өз бетімен жайылып жүр. Ұрылар күзетшілердің мінез-құлқын әбден зерттеп алған сырқынды болса керек. Үш күн ұдай сіркіреген жауынды мезгілді әдейі күткенге ұқсайды. Құдайдың құтты күнінің өзінде ұйқы соғатын маубас күзетшілер, жаңбырлы түнде қайбір сергек жүруші еді. Пана іздеп үйді-үйлеріне зытқан болар.

Таңға бір ұйқы қалғанда аттарды көздеуге Бекіш шығады. Түн көзге түрткісіз қараңғы. Сиырлар жатқан арбаларды енді айнала бергенде, бәзбіреу көк желкеден бір салып талдырады да, қол-аяғын байлап-матап тастайды. Есін жиып, дауыс шығарайын десе, аузында тығын. Таң қылаң бере малшылар Бекішті босатып, шүберек тығынды алса, ішінде бір парақ қағаз. Қағаз бетінде батпаған жазу. Бекіш те, малшылардың біреуі де қара танымайды. Ауылдастар «молда бала» деп атап кеткен Бейсенәлі үстеріне келмесе, әлгі парақты бәлкім лақтырып та жіберер ме еді, қайтер еді? Басы зеніп, үсті малмандай су болған Бекіш те жазуға еш мән бермепті. Хатқа шорқақ болған соң қағаз-мағазды керек қылсын ба?

Бейсенәлі умаждалған параққа назар салуы мұң еді, көзі атыздай болды да қалды. «Мұстариза Сапалат ұғынан Шағалак мырзаға дұғай сәлем» деген жазуы бар екен. «Бұ не сәлем?» деген күдікпен аттарды түгендесе, Құйынкөк жоқ! Кісен-місенімен, ақ киіз ою-өрнекті кежімімен, он екі құлаш жібек арқанымен қоса әкетіпті ұрылар. Тіпті ұзындығы сүйменге жетеғабыл темір қазықты да қалдырмай қопарып алып кетіпті... Ауыл дүрк көтеріле, ал кеп іздесін! Бірақ тәуліктеп жауған нөсер із атаулыны жым-жылас қылады.

Атжетер жерлердегі елдерге сұрау салса, боз арғымақты бір де бір жан көрмеген болып шықты. Сүрепеттерін күн мен жел қақтаған жылқышылар, айдаладағы бар қыбыр-жыбырды бағып жүретін қойшы мен бақташылар да түк сезбепті.

– Болыс-екен тақымына басқан бәйге көгі ме? Әлгі қасқыр соққан жүйрік қой. Пай-пай, еңіреу боз деп сондайды айтады-ау шіркін! – деп көздерін жұма тамсанып қояды да, бастарын тыртыр қасыған қалпы іле-шала, «жо-жоқ көргеніміз жоқ! Ондай мүсінді ат көзге жер түбінен шалынса керек-ті. Дерегін білсек бұйырмасын!» деп безек-безек болады.

Қулық-сұмдықпен көзі шыққан Сәдуақас әрі-ойлап, бері ойлап:

– Бұл жауға атты біреу шығарып беріп отыр дәу де болса. Біздің ауылда жансызы бар. Бөтен кісіге бура ұмтылып, иттер абалар еді. Іштен шыққан жау жаман қашанда. Малшы-құлшыны, кірме атаулыны тергеу керек! – деп ақыл қосқан.

Бірақ, одан да еш нәтиже шықпады. Ауылдастарды тым қыса беруге Шағалақ та рұқсат берген жоқ. Сойдақтаған із, үстінен түскен іс болмаған соң, жөн-жосықсыз кімді тақымдарсың? Ағайын ішінде наразылық та тууы ғажап емес. Дұшпанның көздегені де сол шығар.

Сөйтіп жүргенде бір күні оқыс хабар келіп дүңк етсін. «Бағаналының ішінде өткен бір тойда Мұстаризаны көріпті біздің жақтың адамдары. Тақымында Құйынкөк. Сұраған кісіге: «Шағалақ мырза мінгізген күлік қой. Ат-шапан айып беріп, аяғыма жығылғанның белгісі де» деп бөседі екен саппасын.

Сұрастырса, рас екен. Ол ол ма? Бағаналының қонысы шалғай жатыр ғой, мына тұрған Қарауылдың ішіндегі бір тойтомалақта бой көрсетіпті әлгі антұрған. Мінгені бәз-баяғы бәйге көк. Шағалақ дереу жігіттерін аттандырып жіберіп еді, әлгі көк-соққан және құйрығын ұстатпады. Бекіш бастаған қуғын тізгін ұшымен ілез жетсе де, қарақшының орнын сипап қалған. Және бір қызығы, ел ішінде сұрау салған мырзаның нөкерлеріне жаскәрінің берер жауабы да ұқсас. «Е-е, Мұстариза ма? Әлгінде ғана ауылдан шығып кеткен. Ұзай қоймаған шығар. Осы төңіректі шиырлап жүр дағы» деген сүйей салды сөздері әзір.

Жұрттың бәрі көргенімен, нақты тұрақтар мекенін жан баласы білмейтін болып шықты. Оның үстіне өзі бой тасалағанымен, сәлемі жетіп жатты. Сөзі түйеден түскендей. «Шағалақ әкемнің түбіне жеткен екен. Ендігі кезек менікі дағы. Әкемнен жаным аяулы болып па? Аянбасын болыс. Қолынан келгенін қыла бер-

сін. Тірі жүрсем, мен де қарап қалмаспын. Сүйегім тұтам қалғанша қасарысып бағармын. Құдайдың дүниесі кең болғанымен, Шағалақ екеуіміз сияр түріміз жоқ» деп сырттан айбат шегіпті.

Жыбыр сөзге қазекен қандай үйір! Жаңалыққа құлағы түрік желауыздар өжет жігіттің аузынан шыққан әр сөзін қағып алып, шартатарапқа тарата берген. Шағалақтың өзіне де жетті бұл қауесет. Шикі-өкпе бір желбастың домбытпасынан сескенсін бе болыс басымен? Мұртынан күлген де қойған. Жас күшік аузына келгенді оттады екен деп, айылын жисын ба?

Әйтсе де, ойға қалуға тура келді. Шикіөкпе болса да қолынан іс келетін жігіт екенін қалай мойындамассың. Жасық біреу болса, анандай төтенше қимылға бара ма? Бұған қоса, айласына найза бойламайтын қу мүйіз болып шықты. Әуелі шама-шарқын, қайратын іспен дәлелдеп, содан кейін ғана ұзынқұлақ арқылы сәлемін жолдағанын көрмеймісің. Сәлемі де салмақты. «Қырам, жоям» деген көбік бөспесі жоқ. «Қолыңда өлемін!» деп келтесінен қайырады батыл жігіт. Қанын торсыққа құйып алған жанкештінің түрі де... Әлде ақыл қосып, айла-тәсіл үйретіп отырған жасамыс біреу бар ма арғы жағында?

Әрі ойлап, бері ойлап, бұл қызыл көз пәледен құтылмаққа бекінді Шағалақ. «Ісі асқынып кетті бұл күшіктің. Істік ұшына шығып та кетті. Көзін жоймаса болмас» деп байлап, бұл істі бір сенімді нөкеріне жүктеген болатын. Рақыш деген бір баукеспе ұрыны паналатып жүруші еді. Кісіні түрегеп тұрып бауыздайтын қаныпезердің өзі. Соны оңаша шақырып алып, мән-жайды ұқтырды да:

– Қайдан тапсаң, содан тап әлгі бұзықты. Тап та, ың-шыңсыз ғана үнін өшір. Мәйітін елеусіз жерге көме саларсың. Зәуі-сайтан іс әшкере бола қалса, айып-қиыбын өзім көтеремін. Істі ойдағыдай тындырсаң, риза қыламын өзінді, – деп тапсырған.

– Құп, мырза, өзіңіздей көріңіз! – деп келтесінен қайырды Рақыш. Сөзге сараң еді. Іс пен қарекеттің адамы ғой. Бар ескерткені:

– Сізбен араздасып қашып шықтым деген лақап таратамын, мырза. Бұның сырын екеуіміз ғана білейік. Мұстаризаны алдап соғар айламыз болсын. Ол жігітті табу үшін осындай бір қауесеттің септігі тиер, – деп жоспар да құрған.

Сол Рақыштан еш хабар-ошар жоқ. Қарақшыны індете алмай жүр ме, әлде сенімін иемденбек болып қасында жүр ме, әзірше

мәлімсіз. Істі біржақты қылмай келмейтініне сенімі кәміл Шағалақтың. Отқа салса, күймейтін, суға салса, батпайтын ысқаяқтың өзі екенінде еш шүбәсі жоқ. Саналы ғұмырының денін жортуылда өткізген жүрегінің тәуекелі бар жігіт қой.

Не қылса да сол Рақыштан келетін хабар-ошарды күту керек. Бұзар тентек Мұстариза өз ажалын тапса, мына жаман құдасымақ Доғалақ сынды суайттардың өңешіне құм құйылар еді... Әзірше қолдан келері – сабыр сақтап сыр бермеу ғана. Дәл қазір ашу шақырса, мына сүмелек құданың мерейі үстем болмақ. Бұл көкіменің көздегені де сол емес пе?

... Ойдан арылған Шағалақ еңсесін тіктеп алды. Өткен-кеткенді жадта жаңғыртқаны бір есептен оң әсерін де тигізгендей. Сан соқтырған оқиғалар болса да, ойы бөлініп, дәл қазіргі ашуын тарқатып жіберді өткен күндердің елестері. Өңіне теуіп шыққан қан қайтып, көңіл бірленді. Дағдылы орнықты да нығыз қалпын тапқанын да сезіп отыр. «Жоқ, бөспе құда! Саған бола берекемді қашырмаспын. Тотыны ақ сұңқарға ілдірейін алдымен. Піскен түйнекті алтын сапты кездігіме тілдірейін. Содан соң бұл құжыранды желкемнің шұқыры көрер ме екен!» деген байлауға бекіп, үй ішіндегілерге маңғаздана назар қылдыртып өтті. Доғалақты қасақана көзге де ілген жоқ. Жауабын құдаға арнаса да, назар тоқыратқаны Қабытай. Лебізі де нық естілді.

– Бұ алып-қашпа қауесет дегеніміз жел іспеттес қой. Алдыартыңды орап есе беретіні бар. Екі елі аузына төрт елі қақпақ қоятын біздің қаекең бе? Еріккен жатып ішерлер аузына келгенді оттай береді де. Кер жалқау, марғау жатқан елміз ғой. Анау орыс пен ноғай бізге сын тақса, таққандай-ақ, – деп бір қайырып, Доғалаққа көз құйрығын жіберді.

Құдасы аңырған кейіпте. Қадірлі мейманы құбажондатып, сөзді қай бағытқа бұрып бара жатқанын аңғара алмай отырған сияқты. Шағалақ майда жымиысын мұрт тасасына жасыра беріп, кеңесін тарата түсті:

– Қазақтың түбіне жетсе, жалқаулық жете ме дедім. Кәсіпке шорқақпыз. Егін салуға мойнымыз жар бере қоймайды. Абылай хан да арманда кеткен жоқ па? «Қала сала алмадым. Халқыма жер емшегін емуді үйрете алмадым» деп күніренсе керек-ті ұлы көсеміміз. Қолымызда бары мал ғана. Оның өзін күтуге ерінетінін

қайтерсің қазақпеннің? Домбыраны тыңқылдатып, қарнын тыртыр қасып, сәске ауғанша шалжиып жатуға қоя бер. Маңдайдан тер сорғалап, жан қиналмаса, мал құтайған ба? Қысыр кенеске, лепірме сөзге шеберміз әйтеуір. Өсек-аяң теруге де өзге ұлттан көш ілгері шығармыз. Айналысар кәсіп болмаған соң, сылдыр сөзді сапыра береді де жатыпішерлер. Бұхар жырау айтып кеткендей-ақ: «Жігітке мал бітпесе, шүлдірлеген қызыл тілден не пайда?»

«Қазақ десең өзіңе тиер, алақандай көзіңе тиер» депті ғой бұрынғылар. Ағайынға сын тақсам, өзімді де мінеген түрім дағы. Сөз баққанша, шаруа күйтгесе ғой кей туғандар. Маңдай терін сыпыра төксе, мал неге құтаймасын? Үй-жай да түзелер ме еді, қайтер еді? – деп сөзін үзді де, аз бөгеліп барып, назарын босағаға жапсарлас туырлықтың жамауына аударды.

– Сонау шұрық-шұрық киізді көргендегі келген ойлар ғой. Әбден тозығы жетіпті... Қабытай-ау, ағайынға қарайласпаймысың? Бір өре киізде не тұр? Бере салсаң, сауаптан емес пе? Осы жолы ауылға оралған соң-ақ, атанға тоғанақтап артып жібермесе болмас. Мейман түскенде құдамыздың жүзі жарқын болсын да, – деп кеңпейілдімсіп, Қабытай мен Доғалаққа алма-кезек көз тастап қойды.

Бұл сөзі Доғалақтың кекесінінің оралғысы іспеттес екенін үйдегілер түсіне қалды, әрине. Ұрқияның бетінен оты шықты. Доғалақ болса, қапелімде не дерін білмей аңырап қалған. Соктығайын десе, жұрттан ұят... Және не деп ұрынады? Намысқа тиер сөз болса да, ілікке сылтау жоқ сияқты. Шүленсіп, қол ұшын беремін дегеніне жазалы емес қой құдасы. Ұрқия сияқты ұялған да жоқ Доғалақ. «Әдірем қал! Үйімді қорашсынсаң келмей-ақ қой. Көрмегенім шартық қарын бай-манап болсын. Сен сияқты жұртты зарлатып бай болмай-ақ қояйын. Қанша момынның көз жасы жоқ дейсің, сенің анау төскейге симаған көк ала мен торы алаңда» деп ішінен құдасының сыбағасын беріп те жатыр.

Ұрқия жаман ұялып, жерге кіріп кете жаздағандай күйде отыр еді, Қабытай отырған жерінде қопандап тамағын кенеп алды да, жұрттың назарын өзіне аудара берді.

– Ойбай-ау, Шәке, алдыма келген ағайынның бетін қайтарған күнім болсайшы. «Жыламаған балаға емшек бермейді» демекші,

кай үйдің тесігін андиын? – деп күліп жіберді де, оң қабағын серпе керіп Доғалакка қырындай көз тастады. – бұ бауырымыз пәлендей мұқтаж болса, бірсәрі. Бір қора уақ малы бар кісі кімге қол жайғандай? Құйматұяқтан да кенде емес, Құдайға шүкір. Ар жағында өзі құнттамайды да. Сабазымыз серілеу еді. Сері көңіл шаруаны күйтгесін бе?.. Бұ үйдің берекесі анау Ұрқиямен ғой. Азды көптей, көпті көлдей қылып ұқсата біледі. Іске қылап әйтеуір. Осының пысықтығы болмаса, күйкі тірліктің күйбеңіне пысқырмайтын Доғалақ-екең қолдағы барды желге ұшырып жіберер ме еді, қайтер еді? Демек, төменетектіге деген аузының салымы бар-ау, бұл бауырымыздың, – деп өзі де кенк-кең күліп, үйдегілерге де езу тартқызды.

Өзгелерге қосылмай салмақ сақтаған Марал молда ғана. Тегінде күлкі тұрмақ, езу тартқанды жеңіл мінездің нышаны деп білер еді. Ән-күйді де жақтыра қоймайды. Домбыраны «нәпсіні қоздыратын аспап, жын-шайтанның ермегі» деп өзі отырған жерде тартқызбайтын. Осы тұйықтығын өзінше бір бел көріп, Доғалақ сияқты әзілге жақын, әнге үйір ауылдастарға «желөкпе» деп айдар да тағып қойған. Реті келсін-келмесін, екі кісінің басы құралса-ақ, тәлімсіп бітетін. Бұл жолы да көкейіндегісін ірке алмады. Маңызсыған нысайға міне, сақалын тарағыштай отырып:

«Әфәндәнің насихатын қайсың хата дерсің? Жаббар иемізді ұмытып барады да пенделер. Баққаны – сыпсың сөз. Фәни жалғанның қызығына батқан кісі нәпсісін семіртумен әлек. Бескүндік тірліктің тартыс-таласын қуумен әуре» деген сөзбен кенет таспығын ортан қолына іле сала, саусақтары тарбиған алақандарын жоғары көтере берді. Бейне бір Тәңірге жалбарынған мүмін дерсің. Көзі жұмулы. Үнін созыңқырап, күңіреніңкі мақамға сала сөйлей берді:

– Уа, жарандарым, сәждеге бас қойып, бес рақағат намазыңды қаза қылмағайсың! Санаңды бөтен ойдан арылт. Көкірегіңді нұрға толтырып тек тағриф Алланы ойла. Бұ фәнидің нәжісінен без, ағайын. Шын дүниені, мәңгілік мекеніңді естен еш шығарма. Жүрегің таза болса, өсек-аяңнан өзің де безесің. Бөтен сөз – әззілдің ісі. Шарифаттың насихаты ғана шын бастаушың, Уа, Жаббар ием, кешіре көр кіл күнәқар пенделеріңді. Шағалақ мырза, Қабытай мырза сияқты жақсы-жайсандарымызды пәле-жаладан қаға көр,

әумин! – деп сексеуілдің былтығындай сом саусақтарын тырбита өңін сипады.

Жақсыларды ауызға алған соң, молдекеңнің үлгісіне ермеске әдді бар ма? Үй ішіндегілер: «Әумин» деп жамырасып, Маралдың қимылын қайталады. Дәл осы сәтті күткендей-ақ лыпыл қаққан даяшы жігіт үйеме табақ етті ұстап, табалдырықтан аттай берді. Бұл жігіттің ізін ала және бір ыңғайлы бозбала жез леген мен иір мойын қашғари құман ұстап келе жатыр. Бір нығында ұзындығы сала құлаш ақ дабы түкті сүлгі.

Доғалақ кіріп келе жатқан бозбастарға жалт қарап, үйдің иесі өзі екенін еске жаңа түсіргендей атып тұрды да: «Ал, ет келіп қалды, ағайын. Ал пұрсатана болса, қол жуғызайық» деген сөзбен дастарханның ортасынан табаққа орын босатуға кірісті.

Лыпыл қаққан даяшы жігіт оң жақтан бастап, үлкендердің қолына су құя бастады. Кісесіндегі күміс қынынан мүйіз сапты шаппасын шығара берген Қабытай, етті көрген соң қутың қағып, көңілденейін деді.

– Е, бәсе! Манадан бері тіл емізгенше сөйтпеймісің, Доғалақ ау. Аш қарынға не қылған кеңес ол? Мейманды алдымен тойғызып алмаймысың? Анау білем-білем құйрықты, мейіз қазыны уыс толтыра асап алайық, батыр-еке. Содан кейін сапыра бер әңгіменді. Тек дәмдісінен жіберші, көкетай. Көңіл тербететін «Сейфүлмәлік», «Бозжігіт» деген қиссаларды термелет... Қайтесің кенеуі жоқ кеңестерді? Бөтен сөзден миым ашып кететін. Өзі мардымсыз немені ашытып, быршытып жіберсең елден ұят та! – деп өз әзіліне көңілі көншігендей қаркылдай күліп, ұстарайдай лыпылдаған бәкісін оңтайлай берді.

– Ал, кәне, Шақандай шандоз қонағымызға өз қолыммен турап берейін! Өкел анау бас пен жамбасты. «Бас ағаныкі, құлақ баланыкі, жамбас батырдыкі, жақ қатындыкі» деген. Ағамыз да, батырымыз да осы мырзамыз, – деген сөзбен кішірек табақтағы баппен үйітілген бас пен майы түрілген жамбасты Шағалаққа ұсынды.

Қол жуудың ырымын жасаған Марал молда таспиғын төсқалтасына сүңгіте беріп:

– Әлбетте, әлбетте. «Тоғызыншы тілек тілеңіз, төреңіз тақтан таймасқа!» деген екен Бұхар жыраудай данамыз. Ең алдымен,

осы Шақандай серкелеріміз дін аман болғай. Қарадан шыққан ақ сүйек мырзамыз, ел қаймағы осы кісілер ғой. Санасы кемел игі жақсылар елді бастаған әманда. Сауатсыз көпшілік оң-солын қайдан танысын өйтпесе? – деп бұл дағы күлтек сөзбен көпшік тастауға асықты.

Қабытайға еріп келген аксақал-қарасақалдар да жамырасып, молдекенді қостап жатыр:

- Айтарың бар ма? Біреу мал бақса, енді біреу ел бақса керек-ті.
- Хүкіметтің низамын әбден зерттеген дарабоз ғой Шақандар.
- Биліктің жолына да жетік, несін айтасың! – деген үндер жарыса шықты.

Бұлардың қошеметіне қосылмаған үйдің иесі ғана. Ет турауды сылтаулатып, екінші табақтағы семіз сүбені жәукемдеп жатыр. Қулықшыл Қабытай ортан жіліктің етін жапырақтай түсіріп, Доғалаққа сықсия көз тастады.

– Уа, үн шығармаймысың былай? Ас иесімен тәтті деген қайда? Шақанды хан көтере қошеметтеп жатыр мына жұртың. Жалғыз сенің құдаң емес, жалпақ елдің маңдайына біткен шаһбаз ғой. «Жақсының жақсылығын айт» демекші, жақсы лепесінді аяп тұрмысың, мұндар-ау! – деп Сәдуақасқа көз қысып қойды.

Етке бас қойған халайық бұл сөзге мән бере қойған жоқ. Бастың құйқасын жапырақтай турап, дастархандастарға жағалай үлестірген Шағалақ та естімегенсіп отыр.

Осыны пайдаланған үй иесі мадақ сөзден іркіліп қалды. Ұрқия тұздықты жаңа ғана екі табаққа құйып шықса да, маңдай терін білегімен бір сыпырып өткен Доғалақ дауысын шығарыңқырай:

– Әй, қатын, тұздығың қайда? Құйсаңшы былай! Ет өңештен өтер емес мүлде. Жұрт қақалып отыр әнекей, – деп тұздықты сылтау қылып, сөзді басқа арнаға бұра берді.

Ұрқия аң-таң күйде жамағатына көзін бір төңкеріп өтіп, «Құдай қосқан қосағымның сиқы осы болса, амал нешік?» дегендей нысайға мініп алып, тостаған мен ожауға және қол созды. Жас еттің үстіне сары ала сүр қазы мен жая да туралып жатыр. Жуасы мен бұрышының иісі мұрын жарған ыстық тұздық та молынан құйылды. Буы бұрқыраған майлы ет алдына тартылса, өзге істі қажет қылған ба қазекең? Сөз атаулы естен тарс шықты. Тіпті жаңа ғана небір мадақ сөзді иемденген Шағалақтың өзі де ұмыт

болғандай. Бес кармакка жамбаастын майлы қыртысы іліккен соң, екі ұрт сілекейге толмағанда не қалды? Тіске анау сүбсннн семіретегі, құйрықтың білем-білем майлары тиген соң, сөз-мөз дегендеріміз болмашыға айналары белгілі құбылыс қой. Себебі, ойсананы ежелден асқазан билесе керек-ті. «Ет десе, бет бар ма?», «аш кісіден ақыл сұрама» деген сөздер бекер айтылмаған шығар.

Сол сияқты екі табаққа ентелей түскен меймандар мен ауылдастар үй иесінің сөзі түгілі, өзін де ұмытқан сыңайда. Оған кейіген Доғалақ жоқ, әрине. Өзі де қазақтың баласы емес пе? Ала таңнан бері қарбаласта жүрген соң, кәдуілгідей қарны ашып қалғанын енді ғана сезгендей. Уысын толтыра-толтыра құйрықтың майын ауызға жөнелтіп еді, арғы жағына ауыл-үй қонайын деді. Құйрықтың майы жұмсақ қой жарықтық. Шайнамастан бүркітше қылғыта бересің. Жұмырықтай-ақ кесектері сынаптай сырғып өңештен өте береді.

Меймандарға назар қыдыртып өткен Доғалақ еріксіз езу тартты. Халайықтың есі-дерті сары ала сүр мен былқылдай піскен жас етте. Өзге әлеммен еш іс-місі жоқ сияқты.

«Е-е, халқым, мен білмейтін қай сырың бар еді? «Халыкка жағайын десең, қазаның болсын, Аллаға жағайын десең, азаның болсын» деген мәтел текке айтылмаса керек. Сөзіңді өткіземін десең, бір бағланды сойып бер де, жегіз ағайын-анжы, сыбай-хошынаға. Сапырып-сапырып қымыз бер. Етке сылқия тойып, қымызға кекірік аздыра қансын көпшілік. Сол мезгілде ойыңа алған сөзді көйте бер. Шыбындаған жылқыша бас шұлғымаса, маған кел! Қарны тойған соң жыртысыңды жыртып, сойылыңды соқпаған қазекенді көріп алайын» деп түйіп, сүр телшіктің мейіз түсті қалың қыртысын жапырақтата турай берді.

ҮШІНШІ ТАРАУ

Мұстариза

Есіл алқабындағы айһай жазы. Шыбынсыз салқын жаздың шіліңгір шілдесі. Мезгіл – құлама бесін. Мал тұяғы тимеген көделі бозбен үш салт атты сыпылдатып келеді. Жетектерінде бір-бір қосар ат. Өкше іздері өзен аңғары болса, жөн түзегендері сонау көз ұшындағы бұйратты өлке. Аттарына қарағанда, осал-оңтағай жүргінші емес екені, жіті көзге бірден мәлім болғандай. Тақымға басқандары кіл жарау күлік. Ауыл арасына жүруге ғана жарар шобыр емес, емен бел алысшыл бедеулер екені оқтаудай қатқан порымдарынан-ақ белгілі. Қосақтағы аттардың арқасы бос емес. Біріне шағын қос, біріне қоржын-қолаба артып алыпты. Бұл жабдықтары ми далаға түнеп жол көрген, ысылған жүргінші екендерін аңғартқандай.

Ат-әбзелде көзге ілігер жылтырақ жоқ. Жүргіншілердің киім-кешегі де қарадүрсінділеу. Бастарында жылқышылар киетін далбай, иіндерінде қоңырқай түсті түйе жүн има шекпен... Үш жолаушы да қылқан кескендей жас жігіттер. Жастары да шамалас, бой тұрпаттары да ұқсас бұл бозбастар Ырсай елінікі. Ортадағы бөрте атты жігіт Мұстаризаның өзі. Сапалат байдың жалғыз ұлы, Шағалақ сынды шонжармен ұстасудан тайынбаған азамат. Қамшылар жағында үзеңгі қағысып келе жатқан Жакия деген құрда-сы. Қошқар тұмсық, бүркіт қабақты, сүдіні сопақтау келген қы-

зыл шырайлы жігіт. Мұстаризаның атанар жағындағы үзеніңісінің ныспысы Шәризат. Шомбал бітімді жауырынды жігіт. Доңгелектеу келген қоңырқай өңі күнге әбден тотыққан, түбіт мұртты, кішірек көзді. Бойы аласалау келсе де, бір кісіге әлі қаптал. Өзінен әлдеқайда зор денелі жігіттермен күресе кеткенде жеңістік бере қоймайтын шымыр азамат.

Асылы, Мұстаризаға ерген екеуі де осал емес. Шәризат белдесуге мығым болса, Жақия ат үсті арпалысқа әккі. Бұл екеуінің де ата-бабалары Сапалат әулетінің жылқысын баққан. Әкелері болса әлі күнге қолдағы бар малға бас-көз болып жүр. Ауыл несі Сапалат бай Шағалақтай шонжардың қырына ілігіп жер аударылғанда, қалың жылқы да талан-таражға түсті. Сапалатты тұтқынға алғанда Ырсай жігіттері дүр көтеріле ара түсіп қарсылық көрсеткен болатын. Урядник әкелген бірер орыс-казак соққы да көрді. Сол тіресудің айып-қиыбы деп, болыстың төңірегіндегі пысықайлар ата малға құрық салған. Бермеуге шараң қайсы? – Үкіметтің әскерімен тайталасқанын үшін бар еркек кіндіктіні қылға тізгендей қылып итжеккенге айдаймыз! – деп атқамінерлер қоқанлоққы салған жоқ па? Солардың кесірінен шұрқыраған тоқпақ жалды торы алалардан осы күнде қолда қалғаны жұрнағы ғана.

Бірақ, Сапалатты сыйлаған ағайын тұралап қалған әулетке қол ұшын беріп, жоқшылықтың зардабынан арашалап баққан. Көп ұзамай Сапалаттың дәм-тұзы түгесіліп еді. Топырағы сонау итжеккен жақтан бұйырған болатын. Әйтсе де, көзі кеткенімен, ісі өшкен жоқ. Марқұм кенпейіл кісі болатын. Ағайын тұрмақ, кірме, қоңсы-қолаңшыға да қамқор еді. Малшы-жалшыны да кейітіп көрген емес. Сол кеңдігінің арқасы болар, Жақияның әкесі Мәпит те, Шәризаттың әкесі Ісләм да бай шаңырағының төңірегінен кеткен жоқ. Сапалаттың қара жамылып отырған жамағаты Жанатқа келіп:

– Бәйбіше, байекеңнің қырын қабағын көрген күніміз жоқ. Жоқ-жұқанаға пана еді жарықтық. Жақсы күнде тату едік, енді мынандай апат үстінде сырт бергеніміз иттік болар. «Шықсақ төріміз, жатсақ көріміз бір» демекші, басқа не салса да, әманда қасыңнан табыламыз, – деп өз тілектестігін білдірген.

Содан бергі уақытқа қолда қалған азын-аулақ малға ие болып, бәйбішені күтіп күнін көріп жүрген жайлары бар. Жанат бәйбіше ер мінез кісі еді. Азаматы қайғылы халге ұшыраса да жасыған

жоқ. Бойы томашадай ғана нәзік әйел табанды мінез таныта білді сол алмағайып кезде.

Шағалақ шонжар урядник пен мұздай қарулы әскерді әкелгенде Мұстариза он алты-ақ жаста еді. Дене бітімі шешесіне тартқан, жұқалау болатын. Жанаттың сүйегі нәзік, бәденді әйел ғой. Жалғыз ұл өң жағынан да аумаған анасы. Қой көзді, қыр мұрын, жазық маңдайлы болып өсіп келе жатқан. Аққұба, қайқы кірпік әлібі жігіттен гөрі қызға лайық десе де болғандай. Мінезі де мейлінше сынық. Әкесі отырған жерде тіл қатуға бата алмайтын.

Марқұм Сапалат алдағы тағдырды болжағандай-ақ, жалғыз ұлды еш еркелеткен жоқ. Керісінше, пысысын дегені ме, Мәпит пен Ісләмға қосып жылқы бағуға жиі-жиі жіберіп тұратын. Өзі ірі денелі әлуетті азамат, баланың нәзік сүйекті болып туғанына қынжылушы еді. Мұстаризадан кейін туған екі қыз болса, әкеге тартқан. Қоңырқай өнді, әрі бойшаң, әрі тығыршықтай толық болып өсіп келе жатқан... Сапалаттың шешесі, қарт әже Шәмшібану, Мұстаризамен тетелес қол-аяғы балғадай Жанарға қарап отырып: «Бұ шұнақ Құдайдың қылғанын қайтерсің? Мына қыздан шынашақтай ғана шөметейді аяғанын көрмеймісің? Қазір ғой Ризашыма бауыр болып жүрер еді» деп кәдуілгідей кейір еді. Мұстаризаны Ризаш деп еркелеткен де әжесі. Сол қарияның аузы дуалы болып, кейін бар ағайын-анжы «Ризаш» деп атап кеткен.

Әкесін пірдей сыйлайтын Мұстариза, айтқанын екі қылмас еді. – Балам, өмір дегенің – ер-азаматқа бір сын. Сейіл-сауығы аз, сергелдеңі шаш-етектен келеді бұ шіркіннің, – деп бастап, қабағын түйіңкірей, түсін суытыңқырай шешіле сөйлеп кететін көкесі.

– Байдың баласымын-ау деп кергігеннен сақтан. Дәулет дейтініміз – қолдың кірі. Аяқты мал деген не тәйірі? Мыңды айдаған ауқаттылар бір-ақ жұттан сымпиып, жүген ұстап шығатынын да көзіміз көрген. Сондық, бойыңды жинақы ұста. Болбыр, бос болғаннан жаманы жоқ. Отқа салса, күймейтін, суға салса, батпайтын самдағай жігіт болғанға не жетсін, шіркін! «Ашаршылықта бай баласы бұрын өледі» деген нақыл сөз бар. Жаны бар ма дедім осы сөздің. Бекер болса, ел жадында мәтел болып қалмас еді. Мыңжылдық тәжірибенің қорытындысы да... Кедей баласы көнтерлі келеді кашанда. Жарты құрсақ аш-тоқ жүрсе де, ашық-тесік

шопкыт киім кнсе де, бойын ымшық-шымшыққа алдырмайды. Үлгіні содан алсаң етті ендеше, – деп кенес берер еді.

Әкенің сол ширатқаны кейін дәтке қуат та болған. Зорлық-зомбылық дегеннің не екенін ерте түсінуге тура келді ғой. Сол бір қаралы күн өле-өлгенше естен кетпес. Әкейдің Шағалақ атты бір азулы шонжармен текетіресіп жүргенінен аз-мұз хабардар болатын. Өзі айтпаған соң қазбалап сұрауға бата алмаған. Мұрты жаңа тебіндеп келе жатқан қырқын көгілдір бозбас ел таразысын, дау-шар, атқамінерлердің тартысын керек қылсын ба? Шешесі оқта-санда күрсінетінді шығарып, қабағы келіспей жүргенін байқап еді. Бірақ пәлендей мән бере қойған жоқ. Әйел заты уайымшыл, көз жасына ерік бергіш келеді деп білетін.

Ел жайлауда отырған кез. Маусымның мамыражай күні. Есіл саласының шалғыны жібектей. Сапалат ауылының сабасы күмпілдей пісіледі. Бес биенің терісінен тігілген бұл сабаны Мәпиттің үлкен ұлы Зәкария балуан ғана пісуші еді. Өзге жігіттер болдырып қалатын. Ауылдың сыртында салқар желі. Жүзге тарта байланған биені сауыншылар жебелей сауады. Бар биені адақтап шығып, соңғысына жеткенше қайтадан бастап саууға тура келетін. Қара сабасы үнемі инеп тұратын дәулетті, мейірбан ауыл болған соң, қонақ үйден мейман арылмайды. Мама ағашта дәйім ерттеулі аттар жусап тұрады, боз орданың төрінде ақсақал-қарасақалдар жамбастап жатар еді.

Сапалаттың қолы ашық болса, Жанат бәйбішенің пейілі кең. Үлкендерге «ағалап», жасы кішілерге «қарағымдап», «шырағымдап» жүргені. Содан болар, бұл ауылда аш-жалаңаш, мұқтаж жан болмайтын. Себебі, малы аз ағайын байдыкін пайдаланады. Сауын, мініс түгілі, сойысы да ауыл иесінің есебінен. Байырғылар тұрмақ, бұралқы кірмелердің тұрмысы бақуатты. Малшықұлшының киімі бүтін, қарны тоқ. Сапалаттыкіне жолаушылап келген сырт елдің адамдары бір қонғаннан-ақ:

– Пай, пай, шіркін, естімеген елде көп-ау! Қайырымды деп осыны айт энекей. Қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман өтіпті деседі ғой бұрынғылар. Мына ел сол бір аңызға айналған дәуірді еске түсіргендей. Жарлысы мен байы тең, ымырашыл екен бұ Ырсайын, – деп тәнті болып аттанар еді.

Мұстариза қаршадайынан-ақ әкенің беделін арқа тұтушы еді. Сыртқа білдірмесе де, ішінен елге деген абыройын мақтан көретін. «Асқар таудай панам бар» деген ұғыммен жетіліп келе жатқан. Уайым жоқ, қайғы жоқ, ол бір алтын дәурен еді-ау. Байдың ұлымын деп қопиюды білмесе де, ата дәулетін мызғымас бір ұстындай көретін. Сол бейістей уақыт пышақ кескендей үзілді де кетті.

Жақия мен Шәризат бар, үшеулеп саятқа шықпақшы еді. Жақия қаршығасын баулып, соны алғаш сынамақ. Мама ағаштың қасында тұрып, енді аттанғалы жатқанда дала жақтан айғай жетті.

– Ойбай, казачилер келіп қалды! Шағалақ ғаскер әкелді! – деп, тай мінген бала шырылдап келеді екен. Бұл ел орыс-казак әскерін «казачилер» деп атар еді.

Іле ауыл иттері абалай жөнелді. Киімі жат, мылтық пен қылыш асынған әскерилерді тәу көргендері ғой. Әскер дейтін саны да көп емес. Жиыны он шақты солдат қана. Алдарында шартық қарын шикіл сары урядник. Урядникпен үзенгі қағысып зор денелі казак келеді. «Шағалақ осы бөлар» деп топшылады ішінен.

Болжалы дұрыс болып шықты. Күміс кіселі, құндыз бөрікті, мауыты шапанды ақ сары өнді кісі Шағалақтың өзі екен... Жат кісілер келе сала әзірейілдей төнген. Елдің зәресін ала, салған жерден қокан-лоққы жасап келді. Абалап ұмтылған иттің алдыңғысын мылтықпен басып салған. Тарс ете атылған әскери бесатар, зу еткен оқ, қанқ етіп қыңсылаған қаншықтың үні бейбіт ауылдың берекесін қашырды да жіберді.

– Сапалатты тұтқынға аламыз! Міне, соттың хүкімі, – деп урядник қағазды көрсетіп еді, қатындар жағы дауысқа салды.

– Ойбай-ау, не жаздық? Қаннен-қаперсіз отырған бейуаз ел едік. Жан баласына қиянаты жоқ еді мырзамыздың, – деп жалынған ақсақалдардың үніне құлақ асқан зорлықшылар жоқ. Жат пығалды қарулы солдаттар ауыл иесіне ұмтылды.

Бірсайдың «келсең, кел» дейтіндей қауметті жігіттері жоқ емес қой, Құдайға шүкір. Ұры түсіргіш, сойылға мықтылары да қотанда жүрген. Көсемі Зәкария болып, казачилермен шартпа-шұрт жағаласа кетгі жүректі азаматтар... Сол бір күні от қарудың қаһарын алғаш көрді Мұстариза. Бақан бойлы, сіңірлі Зәкария алапаты асқардай балуан болатын. Бәстескенде атан өгізді арқалап кеткені де бар. Әкеге кісен салғалы тұрған екі солдатты екі

койып, талдырып жіберді. Үшінші орыс-казак қылыш сілтеймін дегенде, дырау камшымен тас төбеден және тапсырды. Абадан қасқырды бір сілтегеннен сеспей қатыратын, өзегіне қорғасын жүгірткен жиырма төрт таспа жылан бауыр оңдыртсын ба? Әсіресе Зәкарияның әлуетті қолымен сілтенсе. Қылышын енді көтерем деген казачий көзі бағжаң етіп мұрттай ұшты. Зәкарияның қимылы дем берсе керек, ауылдың жігіттері әскерге лап қойды. Қолдарында камшы мен келтек.

Осы кезде ес жинаған мес қарын урядник тапаншасын кезеп:

– Ат бүлікшілерді! Патша ағзамның әскеріне қару жұмсады! Қырып сал өңшең найсапты! – деп бақырып-шақырып, солдаттарға бұйрық бергені. Онсыз да үрейі ұшқан жат кісілер қарап тұрсын ба? Әскери тәртіпке бағынған казачилер оңай алдыра қоймайды, әрине. Естерін жинап қаруына жармасқаны сол еді, ізінше бірнеше мылтық қосамжарлана гүрс берді. Қанға боялып Зәкария қалды, сойылын оңтайлаған өзге жігіттер де жапырыла құлады. Ауыл үсті айғай-ұйғай, жылаған бала, шыңғырған қатын-қалаш. Іс насырға шапқанына көзі жеткен Сапалат урядникке қос қолын өзі ұсынды:

– Сала бер кісеніңді! Тек ел арандамасын. Іздегенің мен ғой, – деді де іле ауылдастарға бұрылып, – хош, ағайын! «Еркек тоқты – құрбандық» деген. Азаматтар босқа қырылар. Енді тырп етпеңдер, жігіттер, – деуге ғана шамасы келді.

Сол сәттегі әкейдің бейнесі көз алдында ап-айқын суреттей болып қалыпты. Әншейіндегі қара торы жүзінде қан-сөл жоқ. Қабақ түйілген, еңсе түскен. Қаракер көздерде қайғы тұнған. Шарасыздық қайғысы.

Әрі елге беделді, әрі қайратты азаматтың еш іс-әрекет қыла алмай сынғаны тым аянышты екен. Темір нокта басқа түскен сон тұяқ серпуге шараң қайсы?.. Әкенің осы кеткені біратола кеткен екенін жүрек шіркін сезсе керек. Кеудеден шыға жаздағандай атқақтай соғып, қорқынышты мүлдем ұмыттырды. Аспан қақ айырылып, ақырзаман төнгендей көрінген. Әкеден айырылса, жарық күн мәңгілік өшетіндей болып, естен айырыла жаздады Мұсатариза. Жалаңдаған қылыштарды елемей:

– Көке! Көкетай! – деп тұра ұмтылғаны.

Еңгезердей казачий жалт бұрылып, мылтықтың дүмімен бір салды. Кеудеден келген ауыр соққы гүрзідей-ақ тиген. Әкеге же-

те алмастан қалпақтай ұшты да кетті. Демі жетпей аузын бақадай ашып, үйелеген көтеремдей әлі құрып, құлаған жерінен тұра алмай қалған.

– Соқ итті! Бөрінің бөлтірігін қарай гөр. Танығайын әкенді, бәлем! – деген ызбарлы айғай шығып еді, іле білеуіт қамшы жауды да кетті. Өз жігіттеріне бұйрық берген Шағалақ екен.

Қарудан ыққан өзге ауылдас тырп ете алмаса да, шешесі шыдай алмады. Ананың жүрегі балаға қайтіп елжіремес? Үкідей ұшып келіп қамшыға өз жонын тосты. Судыраған жібек шапан, жаулығы аппақ қардай, келбетті де байсалды порымы қамшы сілтеген жігіттерге әсер етсе керек, жау жағы іркіліп қалды. Қанша бетпақ болса да қазақ баласы ғой, Шағалаққа ерген нөкерлері ел анасына қамшы сілтей алмады. Жасыл жиекті қоқырайған картозынан айдары шұбатылып көзіне түскен еңгезердей орыс-казак қана гүж етіп:

– Әй, маржа, былай тұр! Сені де әкетеміз абақтыға әйтпесе, – деп мылтығын кезене берді.

Бойы томашадай ғана шешесіне жаны ашыған Мұстариза шыдай алмай:

– Апатай, араласпа! Тіл ұқпайтын найсаптар қадірінді білмес, – деп айғай салды.

Бірақ, шешесі тайсалған жоқ. Шағалақтың алдына жетіп барып:

– Әй, қубас неме, тарт қолыңды баламнан! Асыранды ұлың бар деп естігем. Туған балаң болмаған соң, мейірім дегенді білмессің сен жауыз. Осы қылғаның асыранды баланның басына келсін. Еркек болсаң, ер-азаматпен жағалассаңшы. Қатын-қалаш, бала-шағамен егессең, өзің де қатын болғаның... Айтқаным айтқан-ақ. Осы жерде мына жендеттерің бауыздап кетсе де тілімді тартпаспын! – деп оқты көзін шонжарға қадаған қалпы қабағын түйіп алды да, дауысын үдете түсті. Әр сөзі үкімдей естілді.

– Қырық жыл бай, қырық жыл кедей болмас деген. Сен де ғұмыр-бақи тайрандай бермессің. Зауал шағың туар әлі-ақ. Момынның сілесі қатты болады деген. Бейуаз жатқан елді қанға бөктірдің. Осы қылғаныңды ұмытпа, Шағалақ! Таңда маһшар күні болғанда бөзіңе таласар әлі-ақ, нақақтан күйген мұсылман баласы, – деп қасқайып тұрып айтып салған.

Сөз жарықтық бас жармаса тас жарады емес пе? Қанша бейбүйрек болса да, Шағалақ ет пен сүйектен жаралған жұмыр басы пенде ғой. Қарғыстан сескенді ме, елдің сөзінен ықты ма, әйтеуір істі өршітуден бас тартты. Тіс жарып жауап та қатқан жоқ. Урядникке ым қағып, нөкерлерін ертіп кете барған. Әкей де сол кеткеннен оралған жоқ... Серкесінен айырылған елі болса, сең соққан балықтай есеңгіреді де қалды. Оқтың жарасынан көп ұзамай Зәкария көз жұмған. Сол бір қаралы күні от қарудың жойқын күшін және бір мойындап еді Мұстариза. Екі иығына кісі мінгендей мауыздай азамат, тырнақтай-ақ жарадан көз жұмса, қайтіп мойындамассың мылтықтың уытын?

«Қара шоқпар мен қақ сойылдан қайран жоқ екен. Тіпті садақ пен найза да бесатардың қасында бұйым емес. Мергендердің орама шитісі де атысып соғысуға қолайсыз. Мықтағанда аңға ғана жарайтын қару ғой. Қос аяғын құрып, баптанып жүріп бір-ақ мәрте атқаныңша, бесатарлы солдат өзінді пәлен мәрте жайратып салмақ. Бүгінгі заманның Тәңірісі зауыттан шыққан әскери мылтық екен-ау. Ия болмаса жуан қарын урядник шошаңдатқан тапанша болса ғой, шіркін! Осының бірін қолға түсіру керек. не қылса да» деп түйді ішінен.

Өйткені, әкенің көзі кеткен соң-ақ, есі-дерті тек кек қайтаруда еді. Қанын торсыққа құйып алғандай хал кешіп, жау қолында өлмекке бел буған... Сол бір алмағайып кезде асқан табандылық танытқан анасы Жанат еді-ау. Әйел басымен рухы құрпштай берік екен. Ырсайдың бас көтерер азаматтары есеңгіреп қалғандай күй кешкенде, қарамы томашадай ғана бәйбіше берекесін қашырған жоқ. Зәкарияның қырқы өткен соң Мәпитті шақырып алып:

– Қысыр қалған үлкен көк биені шал құрмалдыққа. Бар жанашыр ағайыңға дәм татырмақпын, – деп бұйырған.

– Шырағым-ау, бірер қой жұмсасаң да жетіп жатыр ғой. Қаралы шаңырақты кім сынағандай? Құйматұяқтың саны төмендеп кеткен түрі анау. Қайтесің шығынданып? «Жылқы атамады» деп сөге қоймас мына жұртың, – деп басалқы айтқан Мәпитке көнген жоқ шүленгір ана.

– Малды айтады ғой. Ер-азаматтардың басы кеткен жоқ па әнекей. Елдің көңілі бірленсін қайта. Ең күйлі деген қысырды арнайы атағаным болсын, – деген уәжін көлденең тартқан болатын.

Көк биенің жылы-жұмсағына мелдектей тойып, қымызға қанған көпшілік бәйбішеге алғысын жаудырған қалпы өз ұсынысын да айтқан. Елдің ойындағысын жұқалап жеткізген, Сапалатпен шөбере болып туысатын Дауылбай ақсақал еді.

– Ал, келін, мына тірлігіңе халқын разы. Алдыңнан жарылқасын, – деп бастап, қасындағы сарысақал, қарасақалдарға назар қыдыртып өтті. – Бауырымыз науыт болса да оты өшпепті. Шағалақ иттің қапыда соққанын көрмеймісің? Жағамыз жайлау, қамсыз отырғанда жер соқтырып кетті әккі неме, – деп қынжыла сөйлеп алды да, еңсесін тіктей берді. Нұры көмескі тартқан көздерінде сабырмен қоса бір егес пен қайсарлықтын нышаны аңғарылғандай.

– Әйтсе де біз де рулы елміз. Хүкіметпен тіресе алмасақ та бір Шағалақтық қауқарымыз бар шығар... Мақұл көрсең, есе қайтарайық. Біздің елді мұқатқанымен, суын қайтарарлықтай жасыта алған жоқ казачилердің мылтығы мен қылышы. Жігіт-желеңге ым қақсақ, болыс ауылының іргесін түре шауып ойран-ботқасын шығармақ. Жастар жағы құлшынып-ақ, алақанға түкіріп әзір отыр.

– Біз туғанда да қалжаға кой жеген, біздің де тақымға басқанымыз сиыр емес жылқы, – деп аттарын жаратып, найзасын шақпақ тасқа жанып жүр ер-азаматымыз. – Бір қимылды істеп тастап, келген кепті көріп алармыз, – деп жанын шүберекке түйіп алыпты әнекей. Тек ишараң, мақұл деген ажарың керек, Жанат шырағым, – деп тосын ұсыныстың шетін қылтитқаны.

Алқа-қотан жайғасқан халайық та жамырасып қостай кетті:

– Жөн-ау Дақандыкі!

– Сөз осы да!

– Тебінгіден тер шығармай, теңдікке жеткен бар ма?

– Қорқа-қорқа батыр болдық, қарымтасын қайтаралық та, – деп үлкендер жағы бас шұлғысты.

Сол бір сәтте Мұстаризаның қуанғаны-ай! – Бәлем, сайдауытты сайлап жорыққа аттанар күн туса, алдымен кетер едім. Шағалақтың ауылын бықпырт тигендей қылмасам ба осыдан! – деп едәуір өркештеніп те қалған.

Алайда, шешенің жауабы өрепкіген көңілін су сепкендей басты. Аз ғана ойланған анасы кимешегінің үстінен қабаттай жамылған қара салысын кері ысыңқырап қойып:

– Алда разы болсын, калпе қайнаға (кезінде Бұқарада оқын пірге қол тапсырған тақуа Дауылбайды әйелдер жағы «қалпе» деп атайтын). Қамқор сөзіңізге рахмет, – деп он қолын кеудесіне қойып бас иді де, – халқым, сізге де мың қайтара алғыс! – деп көпшілікке назар қыдырта және бір иіліп қойды.

Құдды бір ата, енесіне сәлем соққан желекті жас келіншек дерсін. Әйтсе де, қайтарған жауабы Дауылбайдың ұсынысына кереғар естілді. Бұл мәселеге өзіндік пікірі бар екен.

– Жауды мұқатқанға не жетсін, шіркін! Арманда кеткен ерлердің кегін қуған да жөн, әрине. Десек те, әріден ойлаған дұрыс па дедім, ағайын, – деп тоқырады да, Дауылбайдың тасасында тізе бүккен Мұстаризаға назар жықты. «Сөзімді ұғып отырмысың? Өзіңе қатысы бар кеңес» деп үнсіз ескерткендей. Нәркес көздерін мұң кіреукесі шалыпты. Әйтсе де қажу нышаны жоқ шұғылалы жанарда. Керісінше, жалғыз ұлға дем бере қарайтын сияқты. «Ендігі сенерім де, үміт артқаным да бір өзінсін» дегендей-ақ.

– Шағалақтың күткені де осы қимыл. Ол қамсыз отыр деймісің? Сырқынды неме небір сұмдықты ойлап, қанды қара қақпанын әлдеқашан құрып та қойған болар... Бірақ ол сұрқияның қолына құрық ұстатпайық, туғандар. Айламызды асыра білейік. Кек қайтарудың ең көкесі – біздің амандығымыз. Ырсайдың құрсауы бүтін болса, дос сүйініп, дұшпан күйінер. Құт-берекеміз қашпаса ғана ұпайымыз түгел. «Таспен атқанды аспен ат» демекші. Өш алудың амалы осы-ақ па дедім, ағайын. Алдымен ел аман болып, ырыс шайқалмасын. Жәбір көрсек те, ешкімге залалымыз тимесе екен... Арғы жағын бір Жаратқан иемізге тапсырдым. Мен десеңіздер, атқа жігіт қонбасын, ел арандамасын. Байлауым осы-ақ, жамағат, – деп түйген болатын.

Бұл уәжі тосын естілсе керек, кейбір желөкпелер күңкіл де шығармақ еді, бірақ Дауылбай бөтен сөзді тыйып тастады.

– Тәйт әрі өрекімей! – деп түгі салбыраған қабағын серпе көтеріп, жастар жағына алая бір қарады да, – ат бұланар, ер қиналар сергелденді аңсап отырмысың, өңшең шуылдақ? Барымтаның ланы оңай деп пе едің әлде? Шағалақ ауылын шаптырып қойып, ай карап, жұлдыз санап отырар деймісің? Олар да тірі жан, арпалысып бағар... Ат құдағы теңесер күн туса, елдің зықысы шығады алдымен. Тебінгі терге малшынса, қақырығы қан татып, талай боз-

дақ ат жалын күшар да. Бұ бәйбішеміз алдымен көпшіліктің қамын жесе керек-ті, – деп қайырып аз аял қылды да, еңсесін Жанатқа бұра берді.

– Дегенің болсын, бәйбіше. Ырсай момын ел. Ізденіп соқтыққан күніміз болған емес. Зәуі-сайтан басынып келген жау болса, қол қусырып отырып қалмаспыз. Қара қазан, сары баланың қамын жеп отыр екенсің. Осы бетің жөн. Бұл тілегің Ырсайдың бар азаматына байлау сөз болсын. Осыған тоқырайық, ағайын, әумин! – деп лебізіне леп бере өңін сипады.

Ел тізгініне ие рубасы ақсақалдың бұйрығына кім талассын? Осы сөз түйін болып, Ырсайдың сөзұстар үлкендері бәтуа қылысты.

Алайда, жастар жағы бұл шешімді жақтыра қойған жоқ. Көпшілік тарқаған кезде, Жақия мен Шәризат Мұстаризаны оңашалап:

– Бұ не былқыл мінез шалдардікі? Осылай мойынсұнып, зорлыққа көніп, омалып отыра бермекпіз бе? Бауыздағанда лақ та бақырады емес пе? «Бұға берсе, сұға береді» деген. Лақ құрлы жоқпыз ба? Қыл тамаққа қылпылдаған құрыш тақағанда, ол байғұс та тұяқ серпеді екен, – деп біраз қайрап алған соң, қаршыға көз Жақия төтесінен кетті:

– Шал-шауқан дегендер қашанда етекбасты келеді. Ұзын сөздің қысқасы – осы үшеуіміз аттанып соқтығайық Шағалаққа. Бықырт тигендей қылайық, бәлем! Не көрсек те үшеуіміз көрерміз. «Тәуекел ет те, тас жұт» деген екен бұрынғылар. Мына Шәризат екеуіміздің сөзіміз осыған құйылды не қылса да, – деп екпіндей сөйлеп, құрдасына жалт қарай қалды. – Солай емес пе, беу Шақа? Үніңді шығарсаңшы былай, – деп үнсіз тұрған бозбасқа шүйіле кетті.

Шәризат сөзге сараң болатын. Іс-әрекеттің адамы солай келетін әдеті ғой. Көп ойланып-толғанып бас қатыруға да жоқ. Дос-жардың айтқанына еріп жүре береді. Осы тұрған екеуінің айтқанынан шыққан да емес. Бірге өсіп, біте қайнасқан сырластардың сөзін бұлжымас бұйрық деп біледі де. Және бір ерекшелігі – жер қозғалса да тебіренбестей сабырлы... Сол бір күні де дағдылы мінезінен айныған жоқ. Құрдастарға алма-кезек көз тастап қойып:

– Е, не сөйлейін? Айта бергеннен майы шығар деймісің? – деп езу тартты да, аспай-саспай ғана, – белді бекем буғаннан өзге не

қалды дейсің? Үшеуіміз-ақ барып ат қояйық Шағалақтың ауылына. Қаруды біреуден сұрайтын кісің мен емес. Шоқпарымыз қашан да әзір ғой, – деп оң қолының жұмырығын шошайтып та қойған.

Бұл сөзі қысыр кеңес емес екенін қос құрдасы білмейді емес. Аз сөзді Шәризат жолдасына бола қоң етін кесіп беруге бар. Жұдырығы да шойындай, өжеттігі де бір басына жетерлік жүрегінің тәуекелі бар жігіт.

Ниеттестердің бұл сөзін есіткен Мұстариза толқып кетті. Қуанышын да, көзіне іркілген жасын да жасырған жоқ. Алдында ғана іштен тынып, өзінше небір қитұрқы жоспар құрып та жүрген. Түн жамылып бұғып барып Шағалаққа қару жұмсамақ та болған. Не болмаса жолын тосып сирақты шитімен атпақ еді. «Жан адамға сідет салмай, соқа басым аттанармын. Әке менікі ғой. Сондық, жігіт те ертпеймін. Біреудің басын қатерге байлаймын ба? Не көрсем де өзім көрейін. Әкеден туған ұл болсам, кегін жоқтау міндетім!» деп өзін қайрап, тәуекелге бел буған болатын.

Ендігі Жақияның отты мінезі мен кекке суарылған сөзі көңіліне қанат бітіргендей. «Бар екен-ау қанды көйлек дос-жарым! Ұлдан жалғыз болып тусам да, тілеулестен кенде емес екенмін ғой. Жан беріскен төтен қимылға бел байлады-ау бұлар. Кіндіктес бауырдай жақын десеңші ендеше» деп түйген... Жақияға берген жауабы да келте шықты. Сөзді езе беретін төменетекті емес қой. Ниет бірге болған соң, артық-ауыс сөздің қажеті де жоқ-ау. Жауап тосып тұрған бозбастарға мейірлене көз тастап:

– Мақұл ендеше. Шешінген судан тайынбас. Тек шешейдің алдынан өтіп алайын. Одан басқа кімім бар? Айтпастан кетсем, құсдан өлер байғұс ана, – деп көкейіндегісін ақтарып салды.

Шешеймен сол күннің кешінде-ақ сұхбаттасты. Намаздігер ауа үйде екеуара қалып еді. Жанар мен Анар құрбылармен сырта жүрген. Қызметші қатын жерошақ басында.

Шешесі қабақ танығыш қой. Ондық шамның жарығында отырған ұлға зерттей қадалып:

– Бірдеңе айтқалы отырсың ба, балам? Өңің қашыңқы ма, қалай? – деп сөзді өзі бастаған.

Мұстаризаның көңілі шынымен-ақ бейжай халде еді. Ойындағы жоспарына анасы наразы боларын болжап, алабұртып отырған. Шағалаққа соқтығу дегені, ажалға көрінеу сүйкенумен пара-пар

емес пе? Жалғыз ұлды қауіп-қатерге қай ана қисын? Осы жәйтті пайымдаса да, ойдағыны жасырып қалуға және жол жоқ. Өзі қара жамылған шешесі, ұлын уайымдап санамен сарғайып солмай ма?.. Бірақ бұл сөзді қайтіп жеткізбек? Ренжіп, үзілді-кесілді қарсы болса қайтпек? Тілін алмай көңілін қалдыра ма?

Қалай бастарын білмей дағдарып отырғанда, шешенің мына сауалы түрткі болды. Толқыған көңілін орнықтырмақ оймен, кебісіген тамағын кенеп алып:

– Апа, үстінен дәл түстің. Көкейді кернеп бара жатқан бір сырдың бары рас еді, – деп бастап, бар жоспарды жайып салғанын өзі де аңғармай қалған.

Жайып салғаны мұң екен, иығынан зілмауыр жүк түскендей бойы жеңілейіп сала бергені. Көкейдегіні ақтарып салған соң «үһ!» деп демін бір-ақ алып, шешеге көз тастады. Сөзім нендей әсер етті екен дегендей зерттей үңіліп еді. Анасы налып намақұл көре ме, тіпті бас салып жылап-сықтай ма деген күдік те мол. Алайда онысы бекер болып шықты. Қабағын шытып үнсіз қалғаны болмаса, кейістік білдіре қоймады шешесі. Мұстаризаға көз тастап қойып сөйлей берді. Өңі қажыңқы, лебізі бәсең.

– Не дейін саған, балам-ау? Ер-азаматсың, бір әулеттің ұстынысың. Кешегі арындап өткен жақсының тұяғысың. Ең аяғы әкең үміт артқан жалғызсың, – деп көкірегін кере күрсініп қойды.

Кірпігінің ұшына мөлт етіп ілінген бір тамшы жас үзіліп түсіп еді сол бір сәтте. Бірақ көзіне жас алғанымен, порымы орнықты көрінген. Онсыз да күпті көңілдің қайғысын ұлғайтпайын деп бекінгені шығар. Бәлкім, ұлы жүнжімесін, теріс үлгім болмасын деген есебі ме екен, әйтеуір күйректік танытпады есіл ана.

– Мені қойшы, мен бір өшкен жанмын ғой. Асқар таудай азаматынан айырылған мазлұмада не сын қалды дейсің? Анау екі қызды уайым да қылмаймын. Ошаққа тас болған шүйкебас бар ма? Ұзатылған соң күнін көре береді дағы. Есі-дертім өзін ғана-сың, балам, – деп сәл кідіріп қалды. Әлгіндегі мөлт еткен жастан нышан да жоқ. Дидары сабырлы, есті көздерде қайсар бір ұшқын бар сияқты.

– Ер-азаматқа әйел басыммен тыйым салармын ба? Тыйым салған күнде де тілімді алмағың екіталай. Ойлап тұрсам, қолыңды қағуға хақым да жоқ. Бар ескертерім – жазықсыз момындарды

жәбірлемесең болғаны да... «Жалғыздың жары – Құдай» деген. Жалғыз Аллаға тапсырдым өзінді, құлыншағым. Қайда жүрсең де аман бол. Әкеңнің кегін қумақ екенсің, жорытқанда жолың болсын, балам! – деп бата бергендей өңін сипады да, өзіне қарай еңкейе берген Мұстаризаның маңдайынан емірене иіскеді.

Сол бір кеште және бір кеңес берді анасы. Мұстариза біле қоймайтын бірталай сыр да бар екен. Іштегі сол сырды дәттеп берді анасы. «Жақсы әке – балаға қырық жыл азық» деген бар емес пе? Сол сияқты, марқұм әкесі заманында талай кісіге жақсылық қылған екен. Сыйласып өткен жақсы-жайсандары да бар болып шықты. «Жаман жолдас – көлеңке» деген мысал бар емес пе? Басыңа бұлт үйірілсе-ақ, айнып қалып сырт бермек. Ондай жылтықайлар да жоқ емес екен. Сапалат Шағалақпен ұстасқан соң-ақ, қайсыбір жора-жолдас бұл ауылға жуымай кетіпті. Болыстың кәрінен қаупайлаған бақай есептері болар. Пендешіліктің бір көрінісі дағы... Сонымен қатар бұрынғы татулыққа адал жандар да баршылық екен. Солардың бірі құдалары Иманбай. Бұ кісінің тегі Атығай ішінде Ақкиік. Мекені Қызылжар маңындағы Есіл бойы. Ақкиік пен Ырсай бұрыннан құдандалы. Иманбай мен Сапалат жас кезінен-ақ тату құрдас болады. Иманбай серілеу, аңкөс, арда-күрең жігіт болғанымен, дәулеті шағындау әулеттің баласы. Сөйте тұра, тең-тұстың арасында қадірлі. Сапалат екеуі саят үстінде табысып, сырлас болып жүріпті. Екеуі де бір мезгілде үйленіп, мінезі ашық, қылжақбас Иманбай:

– Менен ұл, сенен қыз туса, балама беремісің, құрдас? Ақкиік пен Ырсай болып сүйек жаңғыртайық та. Әлде тұрмысы жұқа деп менсінбеймісің мені? Орта шарқы ғана дәулеті бар, қырық жетіні қырқа матап берерлік қауқары жоқ неме, маңайыма жолама! – деп құйрығыңды сырт саламысың әлде? – деп сөзбен қажай берсе керек.

Онысына Сапалат:

– Өз сауалына өзің жауап берген жоқпысың, мұндар-ау! Борбайыңды созбай-ақ қой. Ай мен күндей қыз көрсем, сенің балаңа бергендей не күн туыпты сонша? Мен білмейтін қай сырың бар еді? Ұлың саған тартса, ауылында байыз тауып бір күн отырмас. Тоқсан тоғай кезіп, құйрығы жер иіскемеген желөкпеден қайбір салдарлы атұстар туушы еді? – деп әзіл ілетін көрінеді.

Екеуі қатты қалжындасып, артық-ауыс сөзді көтере беретін. Сөйтіп жүргенде, Сапалатта ұл, Иманбайда қыз туады. Әзілдері жарасқан ежелгі достықтары уақыт өте нығая түспесе, әлсірей қойған жоқ. Татулықтың аяғы құдалыққа әкеліп соғады. Уәде байла-сып, құйрық-бауыр жесіп, бесік құда болады кешегі құрдастар.

Өзімен атастырып қойған шүйкебасты Мұстаризаның біреп көргені де бар. Әкейге еріп Иманбайдікіне қыдырып барғанда, бұрымы сексиген бадырақ көз қызалаққа көзі түскен болатын. Азан шақырып қойған ныспысы Алтын екен. Әкейге атқосшы болып еріп барған Мәпит Мұстаризаны бүйірінен нұқып қойып:

– Әне қалыңдығың, анау аққұба қыз. Үріп ауызға салғандай сүйкімді бала екен. Әлі-ақ ұрын келерсің, танысып қой осы жолы. «Қымызды кім ішпес, қызға кім бармас» дегендей, – деп әзіл ілген болатын.

Күйеу бала жөнінде хабардар болса керек, Алтын да бұған жауандай қарай берген. Мұстариза көз тастаса, өңі ду етіп еңсе-сін тұқырта қояды. Адамзатқа үрке қараған еліктің лағы дерсің.

Мәпит аға қалжың айтып қажағанымен, қалыңдығына мән беріп көңіл бөлген Мұстариза жоқ. Жеткіншек ұл қыз-қырқынды қайтсін? Ол кезде қасында Жақия мен Шәризат бар, айналдырғандары жарау құнан, әлеке тазы, тұрымтай мен қаршыға.

Соңғы мәрте бір қызойнақ алтыбақаңда көргенде, Алтын он бесте еді. Қыз деген ертерек жетіледі ғой. Бұрынғы бадырақ көрінген көздері ажарланып, нағыз нәркес аталатын дәрежеге жетіпті. Тойған қозыдай томпиған дидары сүп-сүйкімді. Мұстаризаға тура қарай алмай жүзін тайдыра береді... Бұл әкей ұсталар жаздың басы еді. Біреу ауылдасты ертіп Қызылжар жақтан қалашылап келе жатқан беттері. «Жол көрсін, ысыла берсін» деген желеумен кейінгі кезде Мұстаризаны ұзақ сапарларға ертіп жүруші еді әкесі. Қаладан артынып-тартынып келе жатқан бетте бар тобымен Иманбайдікіне соққан. Әкейдің құдандалы құрдасы құшақ жая күтіп алды.

– Бәрекелді, хош келіпсің, достым! Біздің ағай немере сүйіп, той қылмақ. Сол шілдеханаға қатыспай кетпейсіңдер, – деп мұртынан күліп Мұстаризаға қулана көз тастады, – күйеу бала дыңдай жігіт болыпты ғой. Қалыңдықты әкетем деп әлек салып жүрмесін. Құдағиға көбірек тартқан ба қалай? Келбетті азамат болар

тәрізі бар. Қайын жұртқа ат ізін қашан салмақсың, ә, Ризан деп жұртты күлдіргені.

Қызын қызғану, бәлсіну деген мінез болсайшы. Үлкенмен де, кішіменде әзілдесе беретін ақжарқын мінез иесі ғой.

– Бұ шілдеханаға Үкілі Ыбырай деген әншіні алдырыпты ағамыз. Жас болса да, жұрттың аузына ілінген өнерпаз деп естиміз. Даңқы өз төңірегінен асып, күн санап асқақтап та барады. Сүйегі Қарауыл ішінде Қалдаман болса керек. Ән де шығарады екен сабазың, өлең сөзге де ағып тұр. Әсіресе, дауысы әлемет. Күнәлі ауыздар өтірік айтса, өздері білсін, әйтеуір есітіп келгендер ауыздарының суы құрып, мақтауын асырып жүр. Ақан серімен теңейді екен бұ жас періні. Бұ Қарауыл әншіге жарыған ел ғой. Болса, болар да. Рас-өтірігін бүгінгі шілдеханада ажыратармыз. Біздің қазекен түймедейді түйедей қылмаса, ішкен асы бойға сіңген бе? Бөспелер өсіріп айтса да, біздің той-томалақта жұртты аузына қаратса болғаны да. Қалдаманның үкілі серісін де көрелік, – деп білгенін жалықпай дәттеп, жұртты қызықтырып қойған.

Иманбай сенімсіздеу сөйлегенімен, ұзынқұлақтың қауесеті расқа шықты. Оған той иелерінің де, жолаушылардың да көзі сол түні-ақ жеткен... Жанға жайлы мақпал кеш еді. Ауыл желкесіндегі қырқаға алтыбақан құрылған. Үлкендер жағы етке сылқия тойып, қотаннан ұзай қоймаса, жас-желең атаулы жаппай алтыбақан төңірегінде. Өткеншекте тербелген қыз-бозбала, шырқалған ән, сыңғырлаған күлкі. Ауыл жастарымен шүйіркелесе кеткен Мұстариза жігіттердің тобында тұрған. Алтын көріне қоймады. «Үй іші жібермеді ме екен, бұл неге жоқ?» деп сәл таңырқаса да, пәлендей іздей қоймады. Бозбалалардан сұрау ынғайсыз, «өліп-өшіп барамысың» деп кекетулері де ғажап емес.

Шынтуайтқа келгенде, күндіз бір көргеннен мардымды әсерлене қойған жоқ. «Қалыңдық» деп айдар тағылғаны болмаса, өзге шөпжелкеден айырмасы шамалы сияқты. Әйтеуір өз көңілінде қалыңдыққа деген пәлен ынтызарлық жоқ. Өкелері уәде байласқаны барша ағайынға мәлім, әрине. Екі арада қалыңмал жүре қоймаса да, ақкөңіл Иманбай өз сөзінде тұратыны бесенеден белгілі. Уәдешіл Сапалат құдасына «шеге ат», «түс ат» деген қалыңның алдын әлдеқашан мінгізіп қойған. Алдағы жылда Мұстаризаны ұрын келтірмек жоспары да бар. Әйтсе де Мұстаризаның өзіне салса, қа-

лындықпен қауышуға асығар емес. Мөлдіреген сұлу екенін көре тұра, алып-ұшқан сезімнен ада. Әлде өзі ұнатып таппай, әке бұйрығы қосқан соң ба, әйтеуір жүрегі селт ете қойған жоқ.

Алтын болса, керісінше көрінді. Бозбала деген қыз сырын таңығыш келеді ғой. Жалғыз-ақ көз тастасынан көңіл қоймасындағысын ұға қоймақ. Сол сияқты Алтынның күндізгі бір көзқарасы бар құпиясын жария еткен. Жебе кірпіктердің тасасындағы шұғылалы жанарда көп сыр жатыр екен. Он екіде бір гүлі ашылмаған, таңғы шықтай таза жанның күнәсіз сыры. Өзге жұрт аңғармаса да, Мұстариза қайтіп сезбесін ұяң көзқарастың мәнін? Өзіне ғана арналған сезім ұшқындап тұрмап па еді нәркес жанарда? Алғашқы махаббат, мөлт еткен көз жасындай шынайы сезім тұна қалып еді қарақат көздерде.

Бұл мәселеде еш тәжірибесі болмаса да, түйсігі алдаған жоқ Мұстаризаны. Бұл баланың нағыз ару екенін де түйсіне қалған. Бұндай көзқарастың иесі бір сүйсе, құдай сүйетінін де пайымдады. Және қыз жүрегін қобалжытқан өзге біреу емес, тек өзі ғана екенін де аңғарған. Көңіл түкпіріндегі құмығыңқы бір үн: «Жігітім, шексіз бақытқа кенелдің дей бер! Мына тұрған нәуетек бала шолпан жұлдыздың өзі емес пе? Бұл перизаттың жүрегін тұтқындаған бозбалада арман бар ма? Өлсең де айырылма осы сәулімнен!» деп кеңес бергендей болды.

Алайда, Тәңірінің бұйрығын түсініп болған ба? Біреуге лаулаған сезім сыйласа, енді біреудің жүрегін салқын сабырға, тіпті немқұрайдылыққа бөлейтінін қайтерсің? Сол сияқты, атастырған қалыңдығы ай мен күндей балқып тұрса да, жүрегінің елжірер түрі болсайшы. «Бұл бір айта қаларлықтай бала екен» деп түйген де қойған.

Қош. Сонымен жас-желең атаулы елендей күткен Ыбырай әнші келе қоймады. Балуандар күресі, көкпар тартыс сияқты ойындар өтіп жатыр, келем деп уәде берген өнерпаз әлі жоқ. – Бұған не болды, екі сөйлемейтін жігіт еді, қайда жүр бұл? – деп Иманбай алаңдауда.

– Уәдесін жұтпас, келер. Дәмнен үлкен емес қой, – десті үлкендер жағы, -- әзірше ойын-сауықты қыздыра беріндер. Әншілерден кенде емеспіз ғой, Құдайға шүкір. Ауыл сайын бір-бір заржақ домбыраны сабалап топ алдына шығып жүр әнекей. Дом-

быра аралатып ән сала берсін әзірше, – деп той басқарушы жігіттерге жөн-жосық сілтеді егделер.

Сам жамырап көз байланған соң-ақ, жастар жағы алтыбақан маңында шоғырлана қалды. «Ақсүйек» ойыны қызып жатыр. Өткеншекте бір қыз, бір бозбала тербелуде. Жігіт осы ауылдың әншісі болса керек, көпшіліктің қолқалауымен лебіз шығарды. Ән – «Екі жирен». Дауысы әжептәуір қуатты болғанымен, қайырмасының кей нақысын бұзыңқырайтын сияқты. Бозбастардың тобында тұрған Мұстариза бірер мәрте тыжырынып та қойған. Өзі топ ішінде суырылып ән айта қоймаса да, әуез нақысына сыншылығы бар болатын. Құлағы саз атаулыға сезімтал, туабітті қабілеті бар болса керек, бір есіткен әуенді зәтте қағып алар еді.

– Қап, мына жігіт әп-әдемі әннің қайырмасын келтіре алмады-ау! Дауысым бар екен-ау деп төпідете бере ме екен жазған? Құлаққа түрпідей тиді-ау мына бұзғаны, – деген күңкіл де шықты бір кезде топ ішінен.

– Анау Алтынға айтқызу керек. Нақысқа майталман ол бала, – деп, бұл сөзді әлдекім іле кетті.

– Ия бәсе, қайда өзі сол қыз? – деп, әркімдер шуласа қалды.

Ойынды басқарып жүрген лыпыл қаққан самдағай жігіт Алтынды дереу тапқызып, қолына домбыра ұстатып қойды да:

– Лебіз шығар, көзжақсым! Көпшіліктің меселін қайтарма, – деп қолқа салды.

Өткеншектің маңына от жағып қойған болатын. Түтін салмаса, қақала өскен қалың көктің құмыты-шіркейі маза беретін емес. Сол оттың жарығына қос құрбысын ерте шыққан Алтын, ә дегенде домбыраны баурай қоймады. Әлдекімді іздегені ме, әлде самсаған көзден қымсынғаны ма, жан-жағына жаутаңдай берген.

– Торға түскен балапандай жаутаңдамай, бас ашы айғайға!

– Несіне іркілдің, жібер семізінен!

– Түнеугі қызойнақта шырқаған әнге бас!

– Үкілі Ыбырайдың «Дауыс ашарына» бас не қылса да! – деп көпшілік шуласып, төңіректі азан-қазан қылды.

Бетінде қорасынның дағы бар, сәл кекештеу сөйлейтін басқарушы жігіт:

– Әкөш-ау, не-несіне дағдардың? Шаршы топта арқаң қозып кетуші еді ғой, – деді де, кенет көзі қулана сығырайтып, – әлде

күйеу баладан ұялып тұрмысын? – деп мнық керді де, сәл оқшау тұрған Мұстаризаға назар жығып, лебізін шығарыңқырай, – бұ күйеу шаңыраққа қарасын алдымен. Ырсай ішінде жү-жүрген жок қой. Қы-қызымызға зар болып жүрмесін әлі, – деп соқтығыңқырай сөйлегені.

«Ауыл итінің құйрығы қайқы» демекші, өзінше жуандық көрсеткен түрі шығар. Екі бетке қан теуіп шыққанын сезсе де, шыдап берді Мұстариза. Ілгешекті сөзді көтермеске лажы да жоқ. Әрі жалғыз жүр, әрі күйеу деген аты бар. Әдеп-әркеннен аттауға тәлім-тәрбие жібермейді. Көргенді ауылдың баласы емес пе? Сабырсыз ұшқалаққа ұқсамай, ұсақ-түйек сөзді көтеру керек.

Сөйтіп өзімен-өзі алысып, лау еткен намысқа басалқы айтып тұрғанда, Алтынның үні сыңғыр етсін. Лебізі құлаққа сонша жағымды болар ма? Зәулім шынардың басынан жеткен сандуғаштың шырылы дерсің. Бұжыр бет басқарушы жігітке көзін төңкеріп өтіп:

– Ырсайдың бозбаласы да «әу» деп үн шығарсын. Қонаккәде деген бар ғой, – деп екі беті ду жанғаны.

Мұстариза тарапына қараған да жоқ. Сөйтсе де нәркес көздің құйрығында, жебе кірпіктің қағысында, үлбіреген еріндердің ұяң жымиысында наз аңғарылған. Наз болғанда соншалық жарасымды ерке наз. Қылымсу емес, шынайы сезімнен туған бейкүнә ер-келіктің нағыз өзі.

«Жалғыз өзінді бар адамзаттың ішінен таңдап алып, оқшау шығарып тұрғаным жоқ па? Қыз басыммен көптің көзінше сыр білдіріп өзім ұрындым. Ерсі болса да қайтейін? Ынтызар көңіл еркіме қойғандай ма? Осыны қайтіп аңғармай тұрсың, беу замандас? Жүрек лүпілін ұқпас ысқаяқ боламысың әлде?» деп тұрғандай нәуетек баланың бет әлібі.

Басқарушы жігіт Алтынның ұсынысын іліп әкетті:

– Е, дегендей! «Күйеудің атымен күл тасы» демекші, бұл мейманымызды әлі талай әурелерміз. Әйтсе де, өзің бір басташы. Кө-көрсін бұл Ырсай бі-біздің өнерді! – деп Мұстаризаға қоқилана қарап қойған.

Алтын екі айтқызбады. Шанағы шағын үкілі домбыраны қағып-қағып жіберіп, әнді қоя берді. Мұстариза бұрын естімеген соны әуез. Кең тынысты, қуатты үнді қажет ететін ән екен. Кейде аспанға шырқай шаншылып, кейде жер бауырлап сырғи береді.

Сарыны әрі салтанатты, әрі еркін де ойнақы. Тындаушыға біресе ақ селеуі теңіздей жайқалған кең жазираны, енді бірде рауандап атып, шапақ шашқан таңды елестеткендей. Не десе де, құлақ құрышын қандырар сазы ерекше ән.

Қасындағы жігіттерден:

– Бұ қай өңірдің әні? Бұрын естіген жоқ едім. Шалғай жақтан жеткен шығар дәу де болса. Өзім есіткен әуендердің біріне де ұқсамайды әйтеуір, – деп сыбырлап сұрап еді.

Бетінде бармақтай меңі бар, қыли көз бір бозбала:

– Қайдан естірісің? Үкілі Ыбырайдың «Дауыс ашар» әні ғой бұл шырқап тұрғаны. Иманбай ағамыз жуырда ғана үйреніп алып келсе керек. Жаңа әнге бола аттың терін аяған ба о кісі. Жер түбіне барып, аттай қалап үйреніп келеді сабазың, – деп лепірінкіреп жауаптасты.

– Ә, солай ма екен? Ән қайнары Қалдаман жақта екен-ау, – деп мына жаңалыққа таңырқай берді Мұстариза. Ырсай ол елмен де құдандалы еді. Әкесі бір жолаушылап Әбсамат байдікіне барғаны да есінде. Қарамұрын деген ұстаны мақтап келіп еді сол сапар. – Орама шитінің шебері екен. О кісінің қолынан шыққан көксіл мылтық атқанда, мұлт кетпейтін көрінеді. Өзі қиқарлау. Анау-мынау кісінің сөзін құлаққа да қыстырмайды. Әбсамат арқылы сөз салып, бір берен істетіп алмасам болмас, – дегені бар.

Осы жәйтті еске түсіріп: «Бұ бір өнерлі ел болды ғой. Қыдырып барып та келетін екен» деп түйіп еді...

Бір мезетте қалықтай тербелген әсем әуен кілт үзілді. Жұрт қыбыр етпестен тұр. Сұлу сазды, күміс қоңыраудай сынғырлаған лебізді қиғысы жоқ сияқты. Біреу дыбыс шығарса, ғаламат әннің әсерін үркітіп аламыз ба дегендей, қыз-бозбалада үн жоқ. Сонадай жерде тұсаулы жүрген аттардың пысқырғаны ғана естіліп қояды. Тіпті бұжыр бет пысық жігіттің өзі тұрған жерінде қатып қалған. Мойынға алған міндетін есінен тарс шығарғанға ұқсайды.

Орнаған үнсіздік қаншаға созылары мәлімсіз, Алтынның оң иығын ала тұрған қыз оқыс қозғалып, домбыраға қол созбаса. Алтынмен немере болып туысатын бұл құбақан қызды Мұстариза бұрыннан танитын. Әлия есімді бұл шүйкебастың жасы Алтынмен шамалас болғанымен, бой-тұрпаты ересектеу көрінеді. Қос анары бұлтиып біліне қалған порымына қарағанда, пісіп қалған

бойжеткен дерсің. Мінезі еркіндеу, өткір еді. Бұл жолы да дағдылы еркелігіне басты. Қаракат көздерін ойнақшытып:

– Мына қонақ жігіт лебіз шығарсын! – деп домбыраны Мұстаризаға ұсынып, – «түйеге мінген қазақ төрт ауыз өлең біледі» деген. Төрт ауыз ән айтсын бұл мейманымыз, – деп саңқ етпесі бар ма?

Әзілге сылтау таба алмай ерігіп тұрған жастардың Құдайы берді де қалды. – Е-е, дегендей, дегендей! Әу десін бұл күйеу. Ырсай деген елде ән ерттеп, күй мінген небір саңлақтар бар деп естігіміз, – деп көпшілік шу ете қалысты.

Мандайдан тер бұрқ етіп, ал қысылсын Мұстариза! Ән мен өлең сөзге қаражаяу емес-тін. Оңаша жүргенде әндетуге әуестігі де бар. Бірақ ол оңашада ғой. Әрі кетсе, анау қос құрдасы Жақия мен Шәризаттың көзінше әнге басушы еді. Ол екеуі бұның әуезге деген қабілетін әлдеқашан мойындаған да. Алайда бірді-екілі дос-жаранның көзінше әндеткен бір басқа да, пәлен көз самсаған шаршы топтың ортасында лебіз шығару деген бір басқа... Жастардың денін жыға танымайды да. Оның үстіне қайын жұрт болған соң, қыз-қырқыны сын таққыш-ақ. Бір жеріңнен дәнекүс шығып қалса, ертең-ақ пыш-пыш сөзге, кекесінге сылтау болары бесенеден белгілі. Сол себептен домбыраға қол созуға бата алмай, карадай терге түсіп, дағдарды да қалды. Әлиясы түскір, қыз болып ұялу деген ойында да жоқ, қасын керіп, қаракат көздерінен ойнақы ұшқын шаша:

– Бол, бол, мырза жігіт! Әйтпесе айып төлейсің. Әкеннің жылқысы көп деседі ғой. Ат-шапаныңды қалдырып кетемісің әлде? Жаяу-жалпы жіберерміз Ырсайына! – деп таңдайы такылдап тап-тап береді сайтан қыз.

– Е, бәсе, айып-қиып берсін, әнге шорқақ болса! – деп қыз-қырқын біткен қостай кетті. Сыңғыр күлкі үдеп барады. Жаны ашып тұрған Алтын ғана. Нәркес көзін мөлдірете, кінәлі кісідей жаутаңдай береді. «Қолдан келер қайран жоқ, әйтпесе өзім-ақ шырқап бермеймін бе сен үшін» дегендей түрі бар.

Кірге тесік таба алмай, екі беті дуылдап тұрғанда, күтпеген жерден жәрдемшінің жеткені. Қыздардың күлкісі пышақ кескендей тыйылып, Әлия аңырап қалмасы бар ма? Бұларға не болып

қалды деп ойлап үлгергенше, ту сыртынан бейтаныс бір үн сәңк етсін.

– Беу, әдемі қарындас, бұ жігітті қыстамасаңшы! Буынсыз жерге пышақ ұрмас болар, – деген лебізге бар халайық жалт қарап елең етісті.

«Бұ қайсы болды араша түскен?» деген оймен таңғалып бұрыла берсе, арт жағынан екі салт атты келе қалған екен. Екеуі де қылқан кескендей жас жігіттер. Араша түскені берірек тұрған торы атты бозбала болса керек. Салған жерден Мұстаризаның да, көпшіліктің де назары осы бейтанысқа түсті. Айдың жарығымен өңі де, тұрпаты да ап-анық көрініп тұр. Жауырынды, науша бойлы жігіт екен. Қыр мұрынды, кең маңдайлы қияпаты да келбетті. Аясы кең, күлімдей қарайтын көздерде өжет ұшқын бар.

Неге екенін өзі де түсіндіріп бере алмас еді, тәу көргеннен-ақ:

«Па, шіркін, жігітім-ақ екен! Сабазың жан адамнан ығар түрі жоқ қой» деп әрі сүйсініп, әрі оң пікір де түйіп қойып еді... Және бір таңғалдырғаны – бозбаланың киім киісі. Иінінде судыраған көк торғын шапан. Белін қызыл шарқатпен буып алыпты. Сала құлаш шарқат белдіктің шашақты бір ұшы етігінің қонышына түседі. Енді бір ұшын иығына тастай салыпты. Бәт құндыз бөркінің тысы алқызыл масаты. Бір ерекшелігі – бөркінің үкісі қос буын. Жігіттің бойын биіктетіп желкілдей ырғалады.

Шапанның етегінен көрінген көксауыр етігі де сәнді. Ұшы әрі сүйір, әрі қайқы болса, биіктігі жырта қарыс дерлік өкшесіне қойма тақа, батқы салыпты. Қонышындағы күміс зер жылт-жылт етіп көз тартады... Тақымына басқан төртөбел аты да жұтынып тұр. Қаз мойын, салқы төс, қақпан бел қабырғалы порымына күміс әбзел жараса қалған. Жігі жүріс көріп келсе керек, ауыздығын қарш-қарш шайнап, басын шұлғып қояды. Мұстариза ішінен: «Салдау жігіт пе, қалай өзі? Әлде бір мырзаның сән қуған болпашы ма? Жок, өнерсіз құр сәнқойға ұқсамайды. Өзіне сенген біреу болар не қылса да. Сөзі тым еркін. Жеті түнде не қылып жүр? Үкілі Ыбырай дегендері осы болмағай» деп таңырқауы мұң еді, әлгі бозбас бұл долбарының дәл үстінен шыққандай:

– Беу, бикешжан, қолқаң жерде қалмас. Бұ бауырымның борышын мен-ақ өтейін. Керегі ән болса, ол шіркін бізден табылып

та қалар, – деген сөзбен миық керіп, маржандай тізілген тістерін жарқ еткізгені.

Әлгіндей емес, Әлия сәл басылайын деген сияқты. Сөзі еркін, өзіне өзі тым сенімді бейтаныстың мысы басты ма, қолындағы домбырасын үнсіз ғана ұсына берді... Үкілі жігіт аспапты ала қоймай:

– Рахмет, сұлу бикеш, біреудің домбырасын ұстай қоймаушы едім, – деп сыпайы ғана сылтау айтты да, сәл кейінірек тұрған үзеңгілесіне жалт бұрылып, – шығаршы шешен сырласымды, Секең-ағай. Мына жамағатқа өзімді таныстырайын, – деп қолын соза берді.

«Ағай» деп жорта атаса керек, жолдасы да өзіндей қырқын-көгілдір жас екен. Қырбық мұртты, шикіл сары, ұзын тұра біреу. Жолдасының сөзін бұйрықтай көріп әбден дағды алса керек, шапшаң қимылдап, бөктерілген киіз қалбырдан домбыраны шығара берді. Ұзын мойын, үлкен шанакты күй домбырасы екенін бірден аңғарды Мұстариза.

Торы атты жігіт құлақ күйін келтіріп тартып-тартып жіберіп еді, анырған жас-желең елең ете қалысты. Тегін тартыс емес екені салған жерден мәлім болғандай. Домбыраны дәл осылай сөйлететін өнерпаз бұл қауымда жоқ екенін көпшілік үнсіз мойындай қалысқан. Үкісі бұлғандаған, шанағының беті ою-өрнекті сал домбыра сұңқылдай сайрап берсін! Құйқылжыта тартқан жігіт кенет кілт тоқтап Әлия мен Алтынға көз тастады да:

– Жаңа келе жатқанда «Дауысашар» әнін құлағым шалып еді. Нақысы дәл екен, алда разы болсын, – деп оң қолын омырауға апарып, сәл иіліп қойды. – Әйтсе де, өз басым бұл әнді ширатыңқырай шырқаушы едім, – деп қос ішекті қағып-қағып жіберіп, тамағын кенеп алды да, – беу, құрбы-замандас, Үкілі Ыбырайдың «Дауысашарына» бассан, былай бас! – деп, ал кеп әнді қоя берсін!

Жаңа ғана домбыра тартысына таңырқаған халайық, сілтідей тынды да қалды. Лебізінің ерекшелігі соншалық – шебер шертісінен алған әсер заматта ұмыт болғандай. Нендей дәулескер шертіс болса да, мына дауысқа астар болмайтын сияқты. Қуаты мен сұлулығы, құлаққа жағымдылығы, нақыс үйлесімі – бәрі-бәрі таңдай қаққызғандай.

Бірсай іші әншілерден кенде емес еді. Әкейдің ауылына тастай күміс көмейлер келіп өнер де көрсеткен. Әйтсе де, мына жігітпен тең түсерлік әншіні есіткен емес Мұстариза. Кей әншінің үні тым қоңыр жуан келер еді, енді біреулер асқақтата шырқайтын ащы дауыстылар. Мына бейтаныстың лебізі болса, сол екеуінің екі түрін де қамтиды. Біресе жер бауырлап төмен ырғалады. Ол кезде құздан құлап күрілдей аққан сарқыраманың суын еріксіз еске аласың. Енді бірде қуатты үн шалқар теңізге барып, сарқар кең арналы өзенді елестеткендей. Сәлден кейін көкке оқыс шырқап, аспанға шаншылып тұрып алады. Сонау зенгір көкке тартып қойған күміс тін дерсің. Жоғары шырқағанда құлақ құрышын қандырады-ақ... Әйтеуір не керек, жігіттің дауысы да ғаламат, ән сарыны да бойды балқытып жібергендей аса нақысты.

Мұстариза да, бар қауым да әншінің тегін емес екенін түйсінді. Түйсінбей қалу мүлде мүмкін де емес сияқты... Шырқағанда да бар жан-тәнімен шырқайды екен. Алқымы ісіп, жанары ұшқын шаша ойнақшып, жүзі алуан құбылады. «Түрленген тоты құс осындай-ақ болатын шығар» деп ішінен түйіп те қойған Мұстариза... Ғажайып әннің әсері үлкендерді де елең еткізген. Үйлеріне сыймаса керек, біртіндеп алтыбақан маңына шоғырлана бастады да.

Әнші қайырмасын қалықтатып барып күрт үзгенде, құлаққа ұрған танадай тыныштық орнады да қалды. Жұрт есеңгіреген халде сияқты. Жолаушы жігіттің бұл әні тас қараңғы түнде жарқ берген найзағайдай әсер етті деуге әбден сиғандай. Тіпті әшейінде жаяуға сөз, аттыға жол бермейтін той басқарушы бұжыр бет жігіттің тілі байланып қалғандай мылқау халде тұр... Бұл үнсіздік қаншаға созылары белгісіз, ауылдан аяндап жеткен үлкендердің біреуі:

– Уа, кімсің өзің, жарқыным? «Үкілі Ыбырай деген жас пері шықты» деуші еді, соның өзі болмағайсың. Аяқ тастасың тым ерекше, – деп қарлығыңқы үнін шығарып, тыныштықты үркітпесе.

Бұл сауалға аттан түскен әлгі жолаушы:

– Болсақ болармыз, жақсы аға. Иманбай ағайға берген уәдем бар еді, соны орындамаққа жеткен түрім ғой. Кешігіп келгенімді сөге жамандамассыз, – деп жауап қайырып, үлкендер жағына қол қусырып жағалай сәлем беруге кірісті.

Осы сөз аузынан шығуы мұң екен, дүйім халайық шу етіп, төбені басына көтергендей болды да кетті:

– Е, бәсе, әнді жүндей сабаған түрі тегін емес деп өзім де ойлап едім!

– Несін айтасың, пейіштен шыққан үн десеңші!

– Қай-қайдағыны қоздырды-ау мына бала, үйде байыз тауып жата алсамшы.

– Шер-шеменді ұмыттырды-ау мына әні! – деп қырқылжыңдар жағы таң-тамаша болса, жас-желең қауымы:

– Міне өнерпаз, ойын-сауықтың гүлі десеңші!

– Алтын шырқаған «Дауысашар» мүлде құлпырып, түрленіп кетті ғой!

– Жер мен көк күңіреніп кетті ме, қалай өзі?

– Адамзат баласына да мұнша зор үн бітеді екен-ау.

– Айтарың бар ма, туғалы мұндай сұлу лебізді естіген емен, – десіп, көкейді кернеген әсерді ақтарумен әлек.

Жұрт есін жиған соң, мейман әншіні хан көтеріп әкетті. Расында да Иманбайға берген сөзін жұтпай, іздеп келген Үкілі Ыбырай екен. Қасындағы қосшы бозбаланың есімі – Серік. Ыбырайдың өзі «Секентай» деп атап жүрсе керек. Екеуінің мінездері екі басқа. Бір-біріне кереғар жаратылған жандар дерсің. Ыбырай жұртпен оп-оңай жұғысып, салған жерден ақар-шақар араласты да кетті. Осы ауылда туып-өскен жан дерсің... Мұстариза бір қағаберісте қолын қысып:

– Рахмет, Ыбырай, бір апаттан құтқардың не қылса да. Өзің келіп қалмасаң, ұятқа белшеден батар ма едім, қайтер едім? Анау Әлия деген қызылкөз пәленің бүйідей жабыспасы бар ма? «Құрсаңған жаудан қайтпаған басым, құдашалардың әзіл-оспағынан жаман састы-ау– демекші, бұ сайтан қыз бидайықша бүрер еді» деп ағынан жарыла алғысын білдіріп еді, езу тарта иығынан құшақтай алған өнерпаз жігіт:

– О не дегенің, Мұстариза, заманы бір құрдас емеспіз бе? Көкіректі кернеп бара жатқан әнді дос-жардан аярмын ба? Ми далада жүріп шырқағанда желге де кетіп жатқан жоқ па сол шіркінің, – деп жауап қайырған болатын.

Кісіге сенгіш ақкөңілдігі ме, әлде Мұстаризаны салған жерден жақын тартқаны ма, әйтеуір тәу көргеннен-ақ «дос, құрдас»

деп атап кеткен. Бір қызығы, сол қызойнақта Алтынға да көңілі кеткен сияқты Ыбырайдың. Арқасы бар, ән шығарғыш, ақын жігіт емес пе? Ондай өнерпаздар зәтте тұтанғыш, әсершіл келеді әдетте. Әні ұнады ма, сымға тартқандай сындарлы тұрпаты жүрегіне шок тастады ма, әйтеуір бойжеткендерді көзге ілместен он бес жасар қызалаққа аңсары аумасы бар ма. Мұстаризаға атастырғанын қайдан білсін?

Өзі де шабытты жігіт екен. Сал десе, әбден сыйғандай. Алтын елей қоймап еді, сонысын шам көріп тұтады да кетті әлгі жерде. Арқасы қозса керек, әнді бірінен соң бірін түйдегімен жібергені. Білетін әнінде тіпті шек жоқ дерсің. Таң білініп, төңірек бозалаң тартқанша шырқаса да, бір де бір әнін қайталаған жоқ... Қыз жүрегі жұмбақ қой. Әдетте «Жігітті жұрт мақтаған қыз жақтаған» демекші, елдің аузында жүрген әйгілі азаматқа төменетекті атаулы бейіл берсе керек-ті. Әсіресе Ыбырай сияқты топтың гүлі арда-күрең бозбала көз салса, қай шүйкебас балқып кетпес? Бірақ өйтпеді Алтын. Жастардың бір-біріне жұғысар, қол ұстатар, беттен сүйгізер ойын түрлері көп қой. «Оймақ салу», «Балтам тап», «мыршым-мыршым», «қалдырма қақи», «көршің жақсы ма?» деген сияқтылар. «Ақсүйек» ойыны да онаша қалуға қолайлы-ақ. Осының біріне де қатысқан жоқ Алтын. Сырттан тамашалап күліп қана тұрған. Ән де салған жоқ. Бір әредікте жұрт қолқалағанда, сыпайы ғана жымыш:

– Үкілі Ыбырайдан соң қай жүрекжұтқан әу десін? «Кеме келсе, қайық судан шығар» деген бар емес пе? – деген сылтаумен сытылып шыққан.

Ыбырайдың өзі сұрағанда да сол байлауынан танған жоқ. Екі беті ду етіп көзін әкете берді де:

– Сал-аға, бізді қинамасаңыз. Өлі жастауымыз ғой. Әншейін думанды сырттан қызықтауға келген түрім дағы. Жол анау бойжеткен қыздардікі ғой, – деп сыңғыр еткен үнімен өз үзгін көлденең тартты.

Арагідік Мұстаризаға көз төңкеріп те қояды. Ұрлана қараса да, көп мән жеткізеді қарақат жанар. «Сергім серт. Көңілім сенде ғана» деп тұрғандай нәуетек баланың көзқарасы. Бұндай беріктік бозбалаға ұнамай қойсын ба? Шыны керек, Мұстариза да қалыңдығының бұл мінезіне едәуір өркештеніп қалған.

Аятын қабақ бермегенімен, Ыбырай қыз-қырқынның ықыласынан кенде қалған жоқ. Үкісі бұлғаңдаған әншіні жас-желең хан көтеріп әкетті. Әсіресе көп қылмындаған Әлия. Көзін ойнақшытып:

– Сал жігіт, «Дауысашарға» тағы бір басып жіберсеңіз қайтеді? – деп қайта-қайта қолқа салғаны бар. Жанасудың айласы екені белгілі емес пе?

Ыбырай бұл елге Иманбайдың ғана шақыруымен келген жоқ екен. Әкесінің тапсырмасы да бар көрінеді. «Жылқы кісініскенше, адам сөйлескенше» деген бар емес пе? Сөйлесе келе үй-ішінің жай-жапсарын дәттеп берген. Ақкөңіл жігіт қой, кеудемсоқ мінез, бүкпе атаулыдан ада көрінді. Әкесі қарапайым ғана шаруа екенін жасырған жоқ. Ғұмыр-бақи көрік басып, темір соғумен айналысып келеді екен. Сол себептен ауыл-аймақ «Қарамұрын» деп атап кетсе керек. Әке кәсібінен ұялған Ыбырай жоқ, қайта әзіл іліп:

– Әкеміз Қарамұрын ұста екен, көмірге өзімді-өзім қия алмадым. – деп жырына да қосты. Жыр демекші, өлең сөзге ағып тұрған самар болып шықты. Шүйкебас атаулымен қайымдаса кетуге қашанда әзір. Ілгешекті сөзбен соқтыға берген Әлияға:

Бикешжан, сен де ақмаңдай, мен де ақмаңдай,

Табысса екі ақмаңдай шам жаққандай,

Дәм тартып Жалғызтаудан келіп едім,

Болады бізге деген бейілің қандай? – деп бастап, бірталай өлең шумақтарын тоғытып та жіберген.

Ұйқас сөзді табанда құрап жауап қайтаруға Әлияда өнер қайда? Көзін қылмыңдатып қылымсығаны болмаса, бейнелі сөзге шорқақ болып шықты. Әйтсе де, ел аузында жүрген сері жігіттің назарына іліктім деп дандайсып та қалған... Таң қылаң беріп, ойын-сауық тарқай бастағанда Ыбырай өзінің негізгі шаруасын айтқан болатын.

– Әкейдің шиті мылтық бұрап соғатын өнері бар еді. Машақаты көп жұмыс өзі. Пұлына бір жылқыдан кем алмайтыны содан да болар. Қолақысы елеулі болса да, бұл іске көп бара қоймайтын. Ілуде сыйлайтын біреу болмаса, аяғына да отырғызбай, бетін қайтарып тастар еді. «Қырық кісі бір жақ, қыңыр кісі бір жақ» демекші қисайған жағынан түзеле қоймайды біздің әкей, – деп

күлін жіберіп қосшы жігітке ым қақты, – әлгі беренді шығарып Серік. Жігіттерге көрсетейік.

Қосшы жігіт көсемінің әр сөзін бағып отырғандай-ақ, екі айт-қызбастан зып беріп аттарға таман тұра жөнелді. Қанжығаға байланған бөктеріншекті әкеліп ашып жіберіп еді, қосаяқты орама шиті жарк беріп көріне қалды. Күміс әшекейі болмаса да, жез мойнақты мылтық көз жауын аларлықтай келісті соғылған екен. Қызыл қайыңнан әспеттеп шабылып, жосамен боялған құндағы да жалпы нобайымен үйлесім тапқан.

– Әкей ағаш жонуға да шебер, – деп түсіндірді Ыбырай. – қолы тиіп кеткен істі меңгеріп әкете береді әйтеуір. Шалғынбай есімді ағамның да он саусағынан өнер саулап тұр. Өрімші де, балташы да өзі, қыран құс баптайтын саятшылығы да бар. Біздің әулетте «аһа-һаулап» жүрген мен ғана шығармын. Кей ағайын сөгіп те жүр бұл мінезімді. – Ертең үй ішін асырай алмай, азып-тозып кетерсің. Ән мен күй, желсөз тіске сыздық болған ба? – деп мін тағады бұл жүрісіме. – Серілік сенің қай теңің? Көмір арқалап, тер сасыған жатақтың да ұлы салдық құрады екен-ау. Біржан сал мен Ақан серіге еліктеймін дейсің бе өзіңше? Әдірем қал! Біржанның аталары мынды айдаған шонжарлар. Ақанның әкесі Қорамса да дөңгелек дәулеттің иесі, – деп сынаған ауқаттылар не сан.

Әйтсе де амал нешік? Сын таққан ағайынды да түсінемін. Сөзін ауырлап та көрген емен. Сөйте тұра, көкіректі ән кернеп бара жатқан соң, шырқап салмай және жүре алмаймын. Құдай-екен осылай жаратқан соң, ел аралап ән саламыз да, – деп миығынан күліп қойған.

Миық кергенде онсыз да ақжарқын жүзі жайдарылана түседі екен. Асылы, аясы кең қаракат көздері дәйім күлімдеп тұрған сияқты. Тәу дидарласқан жанға «күйректікке бой алдырмайтын, отты жас болар» дегізгендей-ақ.

Мылтықты тамашалап тұрған Иманбай Ыбырайға жүзін бұрып:

– Е-е, бауырым, сенің өнерің он бармақта емес, сонау көкірегіңде ғой. Теңдесі жоқ алтын қазына десеңші бұл өнеріңді. Бір қыдыру жанның көңілін жадыраттың әнекей. Кәрі-құртаң жігерлі жастығын еске алып қутыңдап жүрген түрі анау. Кедей-кепшікке күнделікті бейнетін ұмыттырдың. Меңіреу сахараны қанбазар

қылып жіберген жоқсың ба әніңмен? Кекірейген бай-манаптың қолынан келетін іс пе бұл? Мықты болса, шырқап көрсін! Арғы жағында іші күйіп көре алмайды да. Қазақ аман тұрғанда өзіңдей өнерпаз көштен қалушы ма еді? – деп мейманды бір көтеріп жіберіп, – ия, бұл көксілдің иесі кім? Дәу де болса аңшы шығар. Сонау Жалғызтаудағы әкенді тауып жүрген қай пысықай болды екен? – деп қазбалай бастағаны.

– Бұл беренді істеткен Шомат деген бір саятшы еді. Осы елдің азаматы. «Сол кісіге табыс ет» деп тапсырған еді әкей.

– Е-е, өзіміздің Шомат па? – деп қуана кетті Иманбай, – шығар, шығар ол зәнталақтан. «Тентек адам шоқпар жинайды» демекші, пәлен мылтығы бар еді ол саппастың және біреуін істеткізді ме ақыры? Әй, сол итке де дауа болмас! – деп қаттырақ кетті Алтынның әкесі.

– Бұ қалай тұрпайы сөйлейді? – деп таңырқаған да болатын Мұстариза. Кейін білсе, Иманбай мен саятшы Шомат түйдей құрдас екен.

– Жүр кеттік, Шоматқа жолықтырайын бәріңді. Ол шұнаққулақтан таңдап тұрып бір көрімдік алмасам ба осы жолы, бәлем! – деп кіжініп қойды Иманбай.

Ыбырай Мұстаризаны да бірге жүр деп шақырып еді, бірақ әкей аттанатын болған соң Иманбай ауылынан кетуге тура келген. Әкейсіз соқа басы қалып, қайын жұрттың елінде сайрандап жүре беруге әдеп-әркен жібермейді... Сондық, Үкілі Ыбыраймен қош айтысуға мәжбүр болған. Әкей де сал жігітпен қимай қолтастып еді. Аттанар алдында Ыбырайға өзі жолығып:

– Ал, жарқыным, Бірсайға қонақ болып арнайы кел. Қанша нөкер ертсең де күтіп аларлық шамамыз бар, Құдайға шүкір, – деп салдың нығына оң қолын арта құшақтай түсіп, Мұстаризаға көз тастай, – мына балам екеуің табыса қалыпсындар. Осы татулықтарың баянды болғай. Арда-күрең жігіт екенсің, Ризашыма әрі үлгі, әрі дос-жар болармысың, – деп сол қолымен Мұстаризаны да нығынан құшақтай берген.

«Екеуіңді ғұмырлық ынтымаққа шақырғаным» дегендей-ақ, қос бозбалаға алма-кезек қарап та қойған.

Сол бір күлім қаққан көзін кейін талай мәрте еске түсіріп еді-ау Мұстариза. Әкенің жүрегі алдағы нәубет күндерді сезді ме

екен, ұлына айнымас дос табуға асыққан сияқты, пайымта саят. Өмірдің өрі мен ылдиын бірталай шиырлаған жан ғой, кісіні өңін біліпті. Иманбай ауылынан ұзай бергенде, үзеңгі қағысып келе жатқан Мұстаризаға ойлана қарап:

– Ыбырайды қонаққа әдейі шақырдым. Тарту-таралғы беріп, жақсы күту керек бұл жігітті, – деді де аз үнсіз қалып, – өнері тамаша екен! Шығарған әні ғажап. Бұндай ән тек ғазиз жүректен туса керек-ті. Анандай өнер иесі ар жолында өлуге бейім келер. Үкілі сабазың дос-жарына қоң етін кесіп беруден тайынар ма екен? – деп Мұстаризаға және бір мағыналы көз тастап қойған. «Естір құлақ, ұғар жете болса, айтылмаған сөз қалған жоқ сияқты» деген тұспал да аңғарылып тұрғандай кеспірінде.

Әкей айтпаса да, Мұстариза Ыбырайдың мінез-құлқына тәнті болып келе жатқан. Әні мен ақындығы өз алдына ғой, ақжарқын, риясыз мінезінің тартымдылығын айтсаңшы! Бір-екі күн дәмдестүздас болғанның өзінде, мінезінің қанша жақсы қыры жарқ берді десеңші. Титтей кергу деген болсайшы. «Ел аузына ілінген әншімін-ау!» деген зәредей менмендік те жоқ. Және бір ұнағаны – Мұстаризаны еш жатсынбай салған жерден шүйіркелесе кеткені. Қаршадай кезінен-ақ біте қайнасып өскендей. Қайсыбіреулер бай баласының айдынына жығылып, жалпақтар еді. Ондай жампаңды өсте білмейді екен. Мынды айдаған ауқаттының баласы екен-ау деп, Мұстаризадан еш именсейші. Салған жерден тең нық кісіше емін-еркін сөйлесе кеткені. Мұстаризаның іздегені де сол. Майпаң мінез, көлгірсуді жек көруші еді.

... Шешейге өз арман-мүддесін шағып, кек жолын ауызға алғанда, Иманбай ауылын тілге тиек етіп еді анасы.

– Құдамыз келіп кеткенін білесің ғой, балам, – деп бастап, мұң кіреукесі шалған жанарын Мұстаризаға аудара берген. – Шыны керек, айнып қала ма деп қаурайлап жүр едім. Бұрынғы бай-бақуатты күйіміз жоқ қой. Пенде емес пе, әркім өз қыз баласын ауқатты жерге ұзатқысы келеді де. Келіннің де мақтауын асырып жатыр көріп келген кісілер. Ай десе аузы, күн десе көзі бар шырайлының өзі-мыс деседі. Өзгені қойып әлгі жас пері Үкілі Ыбырай да ән шығарып арнаса керек. Жамалы мен сымбатына тәнті болып мақтауын асырыпты-мыс, – деп осы тұста шешей сәл

кідіріп. Мұстаризаға сынай караған. «Сөзім нендей әсер етті?» дегендей.

Есіл ана өзінше айла істеп баққан ғой. Ұлым қызғанып, үйленуге құлшына ма деген есебі шығар. Үйленіп аяғы шырмалса, кекті аузына алмас деп пайымдаған болар.

– Әйтсе де, Иманбай құдамыз түнеугүні бір қатынағанда:

– Уәдем – уәде. Жақсы күнде жарасып едік, жел терісінен ескенде де берген серттен қашқақтар ойым жоқ. Үкілі Ыбырай Алтынның сипатын асырып ән шығарған соң, небір мырзалар сөз де салып жүр. Бірақ ешкімді маңайлатар емес келіндеріңіз. «Ақ батаны бұзбаймын» деуден танған емес, – деп сөздің басын ашып кеткен.

Сондық, оң жағында толықсып отырған жесір барын да есіңнен шығармағайсың, ұлым. Әкеңнің аманаты ғой. Қалыңдығың «батадан аттамаймын» деп мәрттік танытып отырғанда, үлкендердің өсиетін сен ұмытамысың? – деп өз уәжін көлденең тарта беріп еді анасы.

Бірақ бұл сөзге де иліге алмады Мұстариза. «Мөлдіреген көрікті қалыңдығым бар-ау!» деп елпілдей де қойған жоқ. Сал Ыбырай ән арнағанын есіткенде де қызғаныш ұшқыны тұтанбап еді. Ішінен: «Әкенің кегін алмайынша, дүние қызығынан бездім. Өлсем, өлермін де сол жолда. Қолымнан келгенімді істеп баз кешсем, арманым жоқ. Соңынан ерген жалғыз ұл болып мен жоқтамасам әкемді, кім жоқтар? Ұл туғанда несіне қуанады қазақ? Көзім кеткенде тұяғым қалды бұл дүниеде деп үміт артпай ма ата-ана? Жау айбынар ер-азамат ізімді басар демей ме әке?

Мені Шағалақ адам құрлы көрмейді екен. «Бұ бокмұрын күшіктен не қарекет шығар дейсің?» деп жағасы жайлауда отырған болар. Олай болса, ол мырзаны бір жер соқтырайын. Тым құрығанда бір-ақ мәрте қан қақсатып өлсем де арманыма жеткенім» деп бекініп алған болатын.

Осы байлауын шешеге жұқалатып және жеткізген. Кейітіп алмайын деп барынша биязы үнмен, майда тілмен сылап-сипап айқайлағандай болып дәттеп еді. Анасы ұлдың беті қайтпасына көзі жетті ме, бір күрсініп қойып:

– Олай болса, әкеңнің және бір бастасын табуыңа тура келер, балам. Ойыңа алған бұ мақсатыңа жету үшін айла керек алдымен.

Найза гулетіп кек алатын заман келмеске кеткелі қашан. «Мен кісі бір мылтықтың аузына сныды» дегеннің кебі келгенін өңің де көрдің. Сондық, қол ұшын беріп, жөн сілтер тіс қаққан, айлалы біреу керек, мен білсем. Ондай кісі бар да, – деп, соны бір сөздің ұшын қылтитқан.

Өзі де ізденіп отырған Мұстаризаға бұндай кеңес жақпаушы ма еді? Көктен іздегені жерден табылғандай қызыға кетіп құлағын түре қалған.

– Иманбай құдамен жамағайын Шомат деген әкеңнің бір тамыры бар. Сонау жас кезінде екеуі аңшылық үстінде табысса керек. Ішінде Иманбайы бар, әзілдері жарасып айлап-апталап салбурында жүреді ғой баяғы. Сол Шоматы бар болғыр, кедейлігіне қарамай намысты екен. Бір жәрмеңкеде казачилердің балағатына шыдай алмай сөз қайтарып, содан хүкіметке айыпты болады. Тіпті приставке де қамшы үйірген бе қалай, әйтеуір дүре соғып, кәтіргіге айдайды сорлыны. Рулы ел әдетте өз бауырына араша түсіп алып қалмай ма? Бірақ Шоматқа келгенде игі-жақсылар тартынып қалады. Оның себебі – сабаздың жүрісінің тым еркіндігі, мінезінің өжеттігі. Жатырлас туғандары жоқ болса да, жан адамнан ыға қоймапты. Ел қаймағы серкелер кердең кетіп бара жатса, тілін тартпайтыны және бар.

Өзі қалша кезінен аңкөс болып «саятшы», «мерген» атанады. Бір күні бүркітінің тұяғына ілінген көкшуланды бидің шабарманының қанжығасына байлай қоймай, кәріне ұшырайды. Онымен қоймай бидің баласы бүркітін сұрағанда бере қоймай, екінші мәрте бетін қайтарады. Әйтеуір не керек, майпаңды білмейтін мінезімен жақсыларға жақпайды-ақ.

Хош. «Іздегенге – сұраған» дегендей, әлін білмеген Шомат казачилермен жанжалдасып, приставпен егеседі. Хүкімет адамы ондай бұзарлықты көтерсін бе? Пірғауар жасап, қол-аяғын кісендеп айдатады да жібереді. Билер жағы араша түспек түгілі:

– Шоқ-шоқ, осы кеткеннен оралма! – деп байғұсты құрдым түбіне итерісіп бағады. Тіпті, күнәлі ауыздардың қауесетіне сенсек, өшіккен билер урядникке:

– Бұл тентекті былай шыға қылжита салыңдар. Іздей қоятын кіндіктес туғандары жоқ. Ел жақтан күңкіл шықса, өзіміз басармыз, – деп тапсырып та қойыпты-мыс.

Ұзын сөздің қысқасы, сорпа бетіне шығар жақсылар бұны өлдіге санап, жаназасын да шығарып қояды. Бірақ, бар ауыл-аймақты таңғалдырып дін аман елге оралады Шомат.

Осы тұста шешей әңгімесін үзіп, Мұстаризаға көзін тастап қойған. «Сөздің ең салмақтысына енді ғана тақадым» дегендей.

– Кесікті жазасын өтеп келсе де, ел тізгінін ұстағандар оң қабак танытпай, сыртқа тепсе керек. Сол кезде әкең қол ұшын береді Шоматқа. Жастық шақтағы тату күндерді бір жасасқан заманы бір құрдас қой. Мініс, сойыс, сауын малды түйдегімен беріп:

– Сұрауы жоқ, Шомат. Мен «бердім» демейін, сен «алдым» деме. Мына қамшы сабындай келте ғұмырда сыйласпасақ, төс қағысқан достығымыз қайсы? – деп сөзді қысқасынан қайырады да, Шоматтың қарсыласуына қарамастан, қоярда қоймай әлгі малды алғызады.

Сондағы Шоматтың сықпытын көрсен ғой. Тескентау асып, елге аман оралған ысқаяқ кісі де босайды екен-ау. Жанары дымданып әкеңе қарай қалды да:

– Ағайыннан көрмеген жақсылықты сенен көрдім-ау, Сәпке. Дос деген өзіндей-ақ болсын. Разылығымды сөзбен жеткізуге тілім шорқақ. Бұндайда сөздің қажеті де болмас. Құдай-екең дәм-тұз бұйыртса, қайтарармын жақсылығыңды. «Батырдың ісі балаға түсер» деген бар емес пе? Ойлап тұрсам, бұ қара жерді әлі де бірталай шиырлар түрім бар тәрізді. Сонау итжеккенде сақтаған Тәңірім өз жерімде де қабатына алар, – деп арғы жағын айта алмай тұтығып қалған еді. Бақсақ, көзінен жас сорғалап тұр екен.

Осы тұста сәл кідірген анасы, сонау бір кездегі көріністі көз алдына елестетсе керек, басын шайқап қойып, күндігінің шалғайымен мөлт еткен жасын құрғатты.

– Сол Шоматқа жолық, балам. «Хүкіметпен жұлдызы қарсы» дегенді екең дәйім айтып жүруші еді. Орышаны да үйреніп келіпті айдалған жағынан. Ұлықтардың кулық-сұмдығын білетін, өзі де айлаға майталман ысылған кісі ғой. «Қу бастан қуырдақтық ет алар» деп сондайды айтса керек. Айлалы болмаса, аждаһаның аранынан есен-сау құтылып келе ме? Жолығып ақыл сұра. Мен білетін Шомат болса, қарап қалмас, – деп ұзақ кеңесін тәмамдаған еді анасы.

«Іздегенге – сұраған» демекші, қуанып қалған Мұстариза дереу Шоматты іздемек болды. Жан адамға сырын шашпай, жалғыз Жақияны ғана ертіп, қосарға бір-бір жарау азбан алып, «Ақкиік, қайдасың?» деп жөнеп берген... Ел шетіне жете бере-ақ, жауыр шобырға бұт артып түйе баққан бір тазша баладан жөн сұрастырды. Жаман бөркімен маңдай терін бір сыпырып тастаған бала:

– Е-е, Иманбайдың жекжаты Шомат па? Ол сабазыңды білмейтіндей не көрініпті? Миғұла дейсің бе мені? – деп бәлденіңкірей сөйлеп алып, – саятшы ғой. Ауылы сонау қырқаның желкесінде, – деп жөн сілтеді.

Іле танауын танқ еткізе сіңбіріп тастап:

– Бірақ қаңғыбас неме үйде омалып отыр деймісің? Түздің адамы ғой ол саппас. Апталап-айлап үй қарасын көрер ме екен, – деп өзінше мәлімет де берген.

Тазшаның «Шоматтың ауылы адырдың арғы жағында, тиіп тұр» дегені жарты күндік жер болып шықты. Аттарды терге малшынтып құлама бесінде жетіп барса, он шақты үйлі ауыл екен. Боз ордаға бұрмай, аттын басын қоңыр үзікті үйге тірегендері дұрыс екен. Шоматтікін сұрастырса, шеттеу тұрған қараша үй болып шықты. Құдай сәтін салып, отағасын дөп басты жолаушылар.

– Е-е, шырақтарым, ауыздарыңның салымы бар екен, не қылса да. Бүгін келмесендер ғой, ертеңгісін орнымды сипап қалар ма едіңдер, қайтер едіңдер? – деп жылы ұшырай аттан түсіріп алды отағасы.

– Іздегендерің Шомат аңшы болса, үстінен түстіндер. Ерігіп жүрген жоқ шығарсыңдар, балалар, ал төрлетіндер. Кейінгісін жата-жастана сөйлесерміз, – деп лашығының төрін нұсқады.

Мұстариза зер салып үнілсе, елуді алқымдаған кісіге ұқсатты. Бір құлағы жартылай жоқ екен. «Е-е, «шұнақ» деп Иманбайдың әзілдегені осы екен ғой» деп топшылады ішінен. Отағасының ғұмыры жеңіл-желпі болмағаны дақ айғыздаған келбетінен-ақ аңғарылғандай. Кең маңдайын көлденеңнен қақ бөле бір тыртық жатыр. Оң жақ самайын қамти бетін ала, иегіне дейін созылған терең ізді және бір тыртық көрген жанның назарын еріксіз тоқыратады.

«Пай-пай сабазың, жеңілдің астымен, ауырдың үстімен жүрген кісіге әсте ұқсамайды екенсің-ау. Сүрепетінді айғыздаған дақтарыңа болайын! Ер жолын айғақтайтын белгі осы да. Жан

шошыр талай құқайды көрген жансың-ау сірә» деген оймен Жақияға көз тастап қойды Мұстариза.

Үзеңгілесінің де назары үй егесінде екен. Шоматтың сопақтау келген пішініне, кісесіндегі оқшантай мен дэндәкуге, қындағы кездігіне қадала қарап отыр. Жүзінде таңырқау мен қатар сүйсіну де бар сияқты... Тәу көрген жан түршігетіндей қос тыртық аңшының кескініне нұқсан келтіре алмапты. Керісінше, ерге жарасымды бір сұс қосқандай. Асылы, жаратылысынан қыр мұрын, жазық маңдай, әлібі келіскен кісі екен. Құбақан өні күнге әбден тотығып қошқыл тартқан. Кішірек келген шегір көздері сұхбаттасына райлана қарайды. Қатал тағдырына деген наразылықтан еш нысан болсайшы. Керісінше, тіл қатса-ақ қуақы жылт пайда болып күлімдей қалады екен.

Не себептен екенін өзі де таратып айтып бере алмас еді, отағасымен көз түйістірген сәтте-ақ, Мұстаризаның бұл кісіге деген пейілі арта берген. Артып қана қоймай, бір сенімнің пайда болғаны. Кішірек келген көздердің қарасында тылсым бір қайрат аңғарылатын сияқты. Бұл жанардың иесі оттан да, судан да тайынбасына шүбәсіз сенгендейсің. Әрі қарай дами берген сұхбат, бұл долбарын шынға шығарды да... Сөзіне қарағанда, Шоматтың қолында бала-шаға жоқ сияқты.

– Ал, жайғаса беріңдер, азаматтар. Қатын-еке қайбір пысық дейсіңдер? Сусын әзірлегенше бел шешіп желпініп алыңдар, – деп бастап, – ізбасарды Құдайдың қимағаны. Атұстарды көрмей өткен жайым бар. Бірді-екілі іс тігеріміз бар еді, екеуін де құтты жеріне қондырдық. Бұл күнде қалтақтап жүрген осы кемпір екеуіміз ғана. Жоқ жай, бар мәзір осы дегендей. Күтім кемшін соқса, сөге жамандамассыңдар, шырақтарым, – деп жөнін дәттеді.

«Кемпір» деп кеміткен зайыбы сонша кәртайып тұрғанға ұқсамайды. Қаруы қайтпаған әйел сияқты. Қара торы, дөңгелектеу, толықша келген әлібінің әжімі жоққа тән. Азаматы шапаты тұлғалы, сіңірлі болып келсе, бұл кісі бітімді де бойшаң. Бозбастармен жылы ұшырай амандасқаны болмаса, тіс жарған жоқ. Бұл үйдің сөзін ұстайтын отағасының өзі ғана болса керек. Бір қызығы, жастардың тосын келісіне үй иесі еш таңырқаған жоқ. Не жұмыспен жүрсіңдер деп қазбалаған да емес. Бұрыннан етене араласып жүрген кісідей-ақ:

– Асығыс емессіңдер ме? Асқа қараңдар. Бір серкешті жығып қан шығарайын, – деп, бұл сөзі әншейін сыпайылық емес екенін дәлелдегісі келгендей, қынынан мүйіз сапты пышағын шығарып, жүзінің өткірлігін бармағымен байқай берді.

Жұпыны үйдің жасауына көз жүгіртіп, тозыңқы алашаға тізе бүккен Мұстариза:

– Мен Сапалаттың баласы едім, аға. «Айран сұрай жүріп, шегінді жасырма» демекші, бір бұйымтайым бар еді. Сонау жақтан ат өксітіп келген себебім осы болатын, – деп, «сөзім не әсер етті?» дегендей, отағасыға қарай қалды.

– Мәссаған, безгелдек! Сөйдемеймісің баяғыдан? – деп шегір көздері жалт еткен Шомат орнынан атып тұрды. Егде тартқан кісі дейтіндей емес, қимылы шапшаң. Жалманына кара зер жүгірткен сәнді пышағын қынына сарт еткізе салды да, құшағын жая:

– Пай-пай шіркін, соқталдай азамат болыпсың ғой! Тәй-тәй басқаныңда бірер көріп едім, уақыт дегенің мұнша ұшқыр болар ма? – деп қарсы көтерілген Мұстаризаны құшағына көме берді. – Кел көрісейік, бауырым! Алда қыраным-ай, ағанды іздеп келгеніңе болайын. Жеттің бе қанат қағып? Жанат жеңгем еркелеткен Ризашты танымай қалыпшың ғой жазған басым, – деп еңкейе берген Мұстаризаны маңдайынан иіскеді.

Төске төс тақағанда бойынан насыбай мен тер, оқ-дәрі ысының иісі бұрқ берді. «Үнемі аңда жүрген соң, өн бойына оқ-дәрінің иісі сіңіп кеткен болар» деп ойлап үлгерді Мұстариза.

Жақияны да шеттеткен жоқ үй иесі. – Ризашқа ерген азамат, кел, төс қағысайық. Бауырыма дос-жар болсаң, маған да бөтен емессің, –деп оны да құшағына көме берді.

– Қошқар тұмсық, бадам қабақ екен бұл үзеңгілесің. «Ер мұрынды, қыз бұрымды келсін» демекші, келбетті жігіт екен не қылса да. «Түсі игіден түңілме» депті ғой кешегі бабаларымыз, – осы сөзбен төрге озып, жұкаяқтан екі жастықты құлатты да меймандарға ұсынды. – Қисайып дем ала беріңдер. Жол соғып тастаған болар. Мен мал сояйын, – деп сыртқа беттей берді.

Жігіттер омалып отырғанды ұят көріп жәрдемдеспек еді, Шомат рұқсат бере қоймады. – Сусындап дем ала беріңдер. Аңқаң кеуіп келген боларсыңдар. Жұмсайтын жастар бар ғой бұл

ауылда. Малды көрсетсем, арғы жағын өздері-ақ жайғастыраар. – деп жамағатына ым қағып шығып кетті.

Үй иелері сыртқа кеткен соң, шапандарын шешіп, айранға бас қойды жігіттер. Кедей үйдің сусыны осы ғой. Кебірсіген тандайын жібіте, маңдайдан бұрқ шыққан терді құрғатып алған соң, айнала керегеге көз жүгіртті Мұстариза. Шағын лашықтың жасау-мүлкі отағасының кәсібінен мағлұмат бергендей. Төр жақтағы бөстектер кіл арқар терісінен екен. Адалбақанда ілулі тұрған ішік те алтайы түлкіден... Бірақ, көзді алдымен тартары киім-кешек емес. Назарды, әсіресе ер-азаматтын назарын алдымен аударта-тын кереге басында ілулі берен мылтықтар. Төр жақта айқыш-ұйқыш ілінген кем дегенде төртеу-бесеуі көзге шалынды. Ұңғысы ұзын, құндағы күміс әшекейлі жалғыз оқты шитілердің ішінде құс ататын бытыра мылтықтар да бар екен.

– Мұнша қаруды не қылады екен бұл кісі? – деп Жақия екеуі күбірлесіп отырғанда, Шоматтың өзі де кіріп келді.

– Ал, құлағым сенде, жарқыным. Айта бер базынаңды, – деп төменірек тұсқа малдас құрып жайғасты да, – саған бермесім болар ма екен, шырағым. Әкеңе өле-өлгенше қарыздар едім. Оны алдын ала ескертіп те қояйын, – деп мүйіз шақшасын шығарып, көк бұйра насыбайды алақанына тоғытты. Қимылы баяу, репеті сабырлы. Жас қонағының сөзін ден қоя тыңдауға әзір екенін танытқандай.

Мұстариза жаңа ғана бір тостаған салқын айранды сіміріп алса да, тандайы кебірси бастағанын және сезді. Аузы құрғап, тілі сипмай бара жатқан сияқты. Жүрегі де қаға бастапты. «Бұл аңшы сөзімді ұғар ма екен? Ұққан күнде қол ұшын бере ме? Мамыражай, бейбіт тірлігін қия қояр ма екен шау тартқан басымен? Маған болысса, дүйім мықтылармен қастасуға тура келмей ме?» деп, толқып та отыр. Әйтсе де, сөйлей бастағанда лебізі нық шықты.

– Әкей айдалып кеткеннен хабардар шығарсыз, аға, – деп бастап, ойындағысын дәттей берді. Сөйлей келе қызып, болған кепті түк жасырмастан баян қылған. Кек алмағын да жайып салды. Өшіккені алдымен Шағалақ шонжар, одан қалды, месқарын урядник екенін айта келіп, «ақылыңызға қоңсы қоңғалы келдім, аға. Сізді «талайды көрген, ысылған азамат» деп сипаттап еді шешей. Тек жөн сілтей біліңіз, аға. Қол қимылы менен болар. Сізден сұрайтыным айла-тәсіл ғана. Өтінішім осы-ақ» деп тұжырды.

Көкейдегіні ақтарып салған соң-ақ, бойы жеңілдеп сапа бергені. Айтуын айтып салғанымен, күдігі мол еді. Қолқа сағнаны мал, ия болмаса бұйым емес. Ел көсемдеріне, билікке карсылық деген сөз ғой бұл бұйымтайы. Хүкімет өкіліне, азулы шонжарға карсы қай жүрекжұтқан бара қойғандай. Албырт жас болса бірсірі. Тоқтаулы кісіге ондай төтен қимылға бару оңай болып па? Сақа кісі жан баққан тыныштық іздейтінін қайтіп білмес Мұстариза? Өз еліндегі Шоматпен тұрғылас қыркылжыңдар бәйбішелерінің қасында жантайып, қарындарын тыр-тыр қасып, шай сораптауды ғана білер еді. Мықтағанда атқа мініп, мал көздер. Қиратқандары сол-ақ. Жас ұлғайғанда алыс-жұлыс, ат құлағы тенескен теке-тіресті кім ұната қойсын? Бұл Шомат аңшы болғанымен, сергелдең жүрістен ат-тонын ала қашар ма деген дүдәмал ойда еді... Алайда, отағасы жас мейманның бетін қайтарған жоқ. Бір қызығы, көп ойланып-толғанған да емес. Тіпті, еш таңырқамаған сияқты. Құдды бір осы тақылеттес ұсынысты күткен кісідей-ақ, басын ізей отырып:

– Сен маған алдымен мынаны айтшы, бала, – деп оң қабағын кере сынай қарады, – әкенің кегін жоқтамақ екенсің, хош делік. Олай болса, нендей қимылға әзірсің? Осының бетін ашып бер алдымен. Бұ қарекетіңнің артында зіл батпан пәле бар. Айдалуын да, тіпті опат болуың да ғажап емес. Осыны ескердің бе? – деп сауал көлденеңдетті.

Кескіні мейлінше салмақты. Ой тұнған көздерде дағдылы қуақы жылт жоқ. Сұсты репеті жас сұхбаттасына:

«Жауабыңды сайлап ал. Тағдырыңды оққа байлағалы тұрсың» деп салмақ артқандай... Мұстариза іркілген жоқ. «Шешінген судан тайынбас» демекші, былқылдаса бұл ауылға келер ме?

– Кегім кетті Шағалақта. Басым кетсе де өкінбен. Зәуі-сайтан айдалып кетсем, жаным әкемнен ардақты емес. Бар кінәні мойныма жүктеп, мына Жақияны ақтап қалармын деп бекіндім де. Тек жөн сілтей біл, жақсы аға! – деп келтесінен қайырды.

Осы тұс Жақия да үн қосты. Келгелі тіс жармап еді. Қысыр кеңесті жақтырмайтын жігіт қой, қажет жерде ғана сөз шығындайтын.

– Мен де шейіт кетуге бармын, ағатай. Ердім Ризашқа. Жұбымызды ажал ғана жазар, – деп лебіз білдірді.

Үні бәсең шыкса да, нық айтылған сөз екенін ұқса керек, басын ізеп қойған Шомат:

– Мақұл, азаматтар. Қырқын көгілдір жас болсаң да, қаныңды торсыққа құйып алған тәрізің бар көрінеді. Олай болса, қолдан келгенді мен де аяп қалмаспын, – деп серт айтқандай болды.

Сөзінде тұра білді де әкенің бастасы. Білісіп жақындаса келе жаңа таныстың көп қырлары ашыла берді. Сөзге сараң, нақты істің, қимылдың адамы екен. Сол күннің кешінде-ақ Жақия екеуін ертіп алып, оқшау тұрған бір шоқ ағашқа бағдар түзеді. Ағаштың тасасында тұрып:

– Ал, жігіттер, анау сүйретіп жүрген сойылдарынды тастандар ендігі, – деп бастап, тақымынан қос дырау қамшыны шығарып ұсына берді, – ендігі қаруларың осы болады. Өрімшілігім бар еді, өз қолымнан шыққан білеут, – деп түсіндірді.

Берген қамшысына зер салса, өзегіне қорғасын жүгірте өрілген дойыр екен. «Ат үсті төбелеске бұдан қолайлысы жоқ» деп ұқтырған Шомат, қос бозбасты сол төбелестің тәсілдеріне баули бастады. Оның қыр-сыры көп екен. Алдымен шабандоздықты талап етер өнер болып шықты. Жақия екеуі өздерінше ат құлағында ойнаймыз деп күнініп жүрсе, бұлар білмейтін кілтпан көп екен.

«Сайыс деген үлкен өнер, жігіттер. Күнделікті жаттығуды қажет етеді. Жаттыққанда терге малшынып еңбек ету керек» деген сөзбен, бір айла-тәсілді алдымен өзі көрсете бастады Шомат.

– Орыс-казактың жаттығу ойындарын, соғыс тәсілдерін игергендерін көргенім бар. Әскери дайындақтары өте күшті олардың. Үлгің сол, шырақтарым, – деп жатаған торының шап айылын тарта түсіп, ал кеп шеңбер айнала шапсын.

– Сен екеуің мені қуып жетіп, қамшы үйіріп көр! – деп айғай салып әмір де берді. Елудегі егде кісі қимылға мұнша шапшаң болар ма? Сілтеп қалған қамшыдан жалт беріп бұға қояды сабазың. Жалтарғанда жылып етіп аттың бауырына оп-оңай кіріп кететінін қайтерсің? Жақия екеуі бие сауымындай әурелене қуып, ақыры бір де бір қамшыны дарыта алмағаны.

– Сен екеуіңнен де осындай шалт қимылды талап етем. Ер жігіт алдымен көз ілестірмес шапшаң болса керек-ті. Онсыз жорыққа аттанбақ жоқ. Сайдың тасындай әзірлік керек алдымен, – деп қатаң ескертті де.

Жаттығу үстінде қатты болса да, былайғы кезде мейлінше кішіпейіл екен. Ойынды да көтере береді. – Мені ағайын келесі «шұнақ Шомат» деп атап кеткен. Жастар жағы «шұнақ шал» дей береді. Сендер де «аға» деп сызылмай-ақ «шал» дей беріңдер. Сіз деген сыпайы сөз ғой. Әйтсе де ұната қоймаушы едім. Қуғын-сүргін, атыс-шабыс арпалыс үстінде сыпайылық дегеніміздің қажеті шамалы. «Әкесі құрдастың баласы құрдас» демекші, «сен» дей беріңдер бұдан былай. Жан қысылғанда сөздің келтесі нәм уыттысы дұрыс, – деп бірінші күні-ақ бұл мәселенің басын ашып алған.

Обалы нешік, берген уәдесінде тұра білді әкейдің тамыры. Екі апта дайындықтан соң Жақия екеуін бастап, талтүсте Шағалақ ауылына ат қойды. Бастады дегені аты ғана. Істі тындырған жастар еді. Желідегі бар жылқыны айдап әкеткен Жақия екеуі. Шәкірттерін баулыған ұстаздай Шомат қастарында еріп қана жүрген. Біреу танып қоймасын деп бетін тұмшалап алған.

Ауылдан атжүгіртім ұзай бергенде-ақ қуғын шықты. Болыстың ауылы көрінеу зорлыққа шыдамасы бесенеден белгілі ғой. Сойылдарын шошаңдатқан қалың қуғыншы заматта жетіл те қалған. «Айналдырған үш-ақ кісі кайбір қарсылық қылар дейсін, есуас өлермендер ғой» деп түйген болар, жер-көкті күніренте кикү салып, қаруларын зор айдынмен көтерісіп төне берді.

Алайда Шоматтың шағын тобы тойтарысқа әзір еді. Сенгендері Мұстаризаның тақымындағы бесатар. Бұны да алдында Шомат берген болатын.

– Сүрдей сақтағаным еді, іске асырар күн туды. Сапалаттай достың қарызын қалай қайтарсам деп жүр едім. Ауқатты кісі менің берген кәкір-шүкірімді қайтсін? Малға да, дүниеге да зәру емес, Құдай жарылқаған жан ғой. Енді көрмеймісің тағдырдың китұрқысын? – деп қабақ шыта бас шайқады да, – «құлан құдыққа құласа, құрбақа құлағымен ойнар» демекші, арыстай азамат кәпірдің қоржынына түсіп қор болды. Досымның ұлы маған сідет артқан екен. үдесінен шықпасам, мүрдет болғаным. Ұста мына қаруды, Ризаш. Осы жорықтан қалған мал-мал, жан-жан. Нар тәуекел! – деп құндағының сыры кетінкіреген әскери мылтықты ұсынды.

Оғының қоры да мол екен. Оқтап үйреткен соң, еш жалықпастан нысана көздеуге де өзі баулыды. Ауылдан жырақтағы бір

терен сайдың табанына түсіп, көзден атқанда қос бозбасты мактап та қойған.

– Шеттеріңнен мерген екенсің ғой, бәрекелді! Әйтсе де, көздемей атуға үйрене беріңдер. Ондайды «қолмерген» дейді аңшылар. Қашып пысқанда баптанып көздеуге мұрша қайда? – деп, ат үстінен атудың әдісін үйретті.

– Шокпар, найза дегендерің әншейін таяк есебінде қалған заман ғой. Ол түгілі, сар садақтың өзі бесатардың қасында қару емес. «Бір мылтықтың аузына мың кісі сыйған» деген сөз осыны мензейді-ау. От қарудың алапат күшіне небір көзсіз ерлер төтеп бере алған жоқ. Кіші жүздегі Сырым батыр, Көтібар, Исатай мен Махамбетке ерген Ырсалды мен Қалдыбайдың ерлігінде мін бар ма еді? Қаруы олқы соққан соң опық жеді де есіл ерлер... Сондық, жаппай-тұрмай бесатар іздеп едім сонау бір кезде. Орыс тамырларым бар еді. Солармен жалғасып түсіріп едім бірлі-жарымын. Енді міне қажетке жарағалы тұр бұл сарымайдай сақтағаным, – деп шешіле сөйлеп, бірталай сыр ақтарып та салған...

Жақияға жылқыны айдағып жіберіп, Шомат екеуі тізгін тартты. Айнала төңірек будақтаған шаң. Қуғыншылардың жасағы қанатын жая ағызып келе жатыр. Қиқу салған жігіттердің түрлері жат. Жолын кес-кестеген екеуі түгілі, самсаған сары қол болса да тапап өтетіндей.

Шоматқа көз тастап еді, еш саспастан тұр. – Аттарын көзде, бала. Тек асықпа, оқ текке шығын болмасын, – деп Мұстаризаға иек қақты.

Аңшының нығыз порымы, берік дәтінің айғағындай сабырлы шыққан лебізі үлгі болса керек, өректіген жүрегі орныға бастады. Машықты қимылмен көздеп тұрып басып-басып қалып еді, екі-үш атты тырапай асты.

– Мықтадың, бала. Кісілері дін аман, аттары да пышаққа ілігер. Болыс ауылының аш-арығы сорпа-суанға бір тойсын. Қызылсырап жүрген шал-шауқан алғысын да жаудырар әлі, – деп езу тартты Шомат.

– Кеттік, бала, қолдың уытын бір төгейік! – деп кенет жауға қарсы дүрсе қоя бергені. Қуғыншылардың дені тізгін тартып құлағандардың қасына үйіріле қалған. Беттері қайтса керек. Оққа қарсы шауып несі бар жігіттердің? Байдың малына бола жанын

кисын ба?.. Негізгі топтан бөлініп бері беттеп келе жатқан төрт-бес өлермен ғана. Сірә, байға бар ынты-шынтысымен берілген жандайшаптары болса керек... Мұстариза және атайын деп еді, қуғыншыларға қарсы ат қойған Шомат бұл ойынан еріксіз айнытты. Енді атса, оқ аңшыға да тиюі ғажап емес.

– Қап, бүлдірді-ау шалың! Жазым болмаса игі еді, – деп бұл да атқа қамшы басты.

Егде саятшының әбжіл қимылына сол бір сапар көз жеткізді-ау. Қайран қалдырған көріністі өле-өлгенше ұмытпайтын да шығар. Енді ойласа, Шоматтың бұны баулыған түрі екен. Үлгі көрсетіп қайраған түрі болар. Әйтпесе, өзі соқтығып қоян-қолтық араласудың пәлендей қажеті де жоқ еді... Жау шапқанда үздік-создық бытырай шабатын әдеті ғой. Аты өктемдер алға озып кетеді, әрине. Бараң атты, сеңсең тымақты еңгезердей біреу суырыла шауып Шоматқа бұрын жетті. Қолында қақ сойыл. Қарулы неме болса керек, өзі ұзын, өзі жуан қаруын шыбық құрлы көрмей ауаны оскылап-оскылап қояды. Аты да жатаған, өзі де шағын денелі Шоматты қалпақтай ұшырамын деген шығар, тісін ақсита ыржиған қалпы сойылын сілтеп кеп жіберсін.

Арғы жағында не болғанына көзі ілеспеді Мұстаризаның. Тымақты жау ағыза өте шықты да, кенет аттың жалына еңкейі беріп қамшылар жағына қисая бастады. Сойылы қан көбелек айнала сонадай ұшып бара жатыр. Құлағын жымыра, мильқтата киген тымағы көзіне түсіп кеткен.

Екпіндете жеткен Мұстариза назар салса, сеңсең тымақтың төбесі пышақ кескендей қақ айрылыпты. «Шоматтың сілтесі ғой бұл. Қасқаң дойырын бұрын жұмсап үлгерген ғой» деп аң-таң күйде аңтарылып еді, бұл кезде екінші жау да дырау қамшыға төтеп бере алмай, шекесі қанға боялып тұра қашты... Алдыңғы екеуі ең өжеттері болса керек, еріп келе жатқан бірен-сарандар беттері қайтып қалып тізгін тартты.

– Кеттік, бала, естерін жиғанша қара үзіп кетейік, – деп аңырап тұрған бұны Шомат тізесінен нұқып қалып өте шыққан.

Жылқыны барымталау бір қауіп-қатер болса, әкеткен малды сіңіру деген одан да бетер бір әлек. Бірақ, ол жағын да жайғастырып қойған болатын Шомат. Алдында ғана екі-үш күнге жоқ болып кетті де, көңілді оралды. Бұл жүрісінің мәні бар екен.

– Бұ Шағалақ көп шонжарлармен әмшей-жәмпей. Бір тірегі Торсан қажы. Шөбектің Баялы, Жаналысымен де жең ұшынан жалғасып жүр деген қауесет бар, – деп дағдысынша сүнгі сақалын тарағыштады да, бозбастарға күлімдей қарап, – бірақ қанша азулы болса да, осал тұсы да бар екен, қарап тұрсам. Жұмыр басты пенде емес пе, қанша айтқанымен. Сұрастырсам, дұшпандары да жоқ емес екен. Солардың бірі Құрымбай. Ол да Керей-Уаққа сөзі өтетін бір марқасқа. Шағалақ екеуінің жұлдыздары қарсы болса керек, – деп осы тұста сөзін үзіп мырс берді. Есебі дәл шығып, екі жеп биге шыққан кісіше тоқмейілсіген түрі бар.

– Не керек, Құрекеңе жолығуға тура келді. Бұрыннан көзтаныс кісі еді. Шағалақтың жылқысын сіңіруге қалайсыз деп едім, жерден жеті қоян тапқандай қуанбасы бар ма? Қанша бай болса да, қомағай ит қой, оның үстіне өштескені бар. – Сен топырлатып әкелуді біл. Ары асырудың айласын мен табайын. Жігіттерге тапсырып қоярмын, – деп келісе кеткені.

«Жігіттер» дегені – кәдуілгі баукеспе ұрылар. Ұрлағанда, жарлының жалғыз мәстегін де жалмайды, егессе, үйірімен айдап алып да кетеді. Бұл ұрлықтың желісі тым алысқа созылған. Сонау Алтай-Қарпықтың, Қаракесектің жылқысын ту-у Текеге асырады. Текенің ұрылары есесіне іш жақтың қыдыра жалын бері айдайды. Сөйтіп айлық жол асқан малдарды иелері қайдан тапсын? Азулы бір байлар болмаса, тапқан күнде де теңдік бере ме Құрымбай?.. Үнемі түзде жүрген соң, бұл тірліктерін байқап та жүрмін. Бірақ, жұмысым қанша? «Тек жүрсең, тоқ жүресің, домаланып көп жүресің» демекші, – деп бірталай соны мәліметтің шетін қылтитып еді, Құрымбай ауылына қатынап келгеннен соң...

Сол уәдемен кіл мама биелерді үшеулеп дүрілдете айдай жөнелген. Айдағанда да Шомат тісқаққандық танытты. Қылқұйрықтылардың кісінестерін байқап:

– Жақия, анау доға жал шабдар биені ноқталап ал да, алдымызға түс. Мал танысам, бас мама бие осы болар. Өзге жылқы соңынан ермесе маған кел! – деп бұйрық берді бір кезде. Үні нық, өзіне сенімді сияқты.

Айтқандай-ақ, үйірдің көсемі болса керек, Жақия жетекке алған шабдардың соңынан бар жылқы еріп отырды. Көп ұзамай Құрымбайдың жігіттері бір шоқ ағаштың тасасынан қылаң етіп шы-

ға келген. Кіл сойыл сүйреткен сайдауып. Ұзын саны он шақты. Тақымына басқандары кіл бауырынан жараған сәйгүлік. Жетектерінде бір-бір бедеу және бар.

– Уа, Шомат, сауға! Шұнақ неме, қанжығаң тоқ көрінеді ғой, – деп қаракөк атты далбайлысы айғай салып қарсы алды.

Сойдақ тісті, түксиген қабақ, жүзі ызбарлы біреу екен. Шоматты бұрыннан білетін сияқты. – Мына інішектерді жыға танымадық қой, – деп ала көзімен бір қарап қойды. Көз қарасында аспаһани қылыштың суық жылты бар дерсің.

– Сырға берік пе өздері? Жонынан таспа тілсе де, тіс жармайтын жігіт керек біздің бұндай тірлігімізге. Ескертіп қоярсың, шұнағым! – деп дауысын қаттырақ шығарды.

– Өзіндей көр, Бірке. Көп сөйлеп кеттің ғой. Можып барамысың әлде? Кәрі шөнге мен мылжындасам бірсәрі, – деп Шомат та ыға қойған жоқ. Серіктеріне көзін қысып қойып, – сауғаға осының бәрін бергенім-ақ. Тек өңешіңнен өтсе болды. Құйрықбауырдай қылғытып сіңіре біл. Ал тарта беріндер. іске сәт! – деп бұл да айғай салды.

Құрымбайдың жігіттері қиқулап, малды айдай жөнелді. Сол кеткеннен мол кетті де... Кейін Шоматтың айтуынша, күндіз-түні сар желдіре жүріп Кіші жүздің жеріне асырып кетсе керек...

Бұл барымтадан кейін Шағалақ, әрине, қаһарына және мініп алды. Талтүстегі оқыс шабуыл котанның ортасына жай түскеннен кем әсер еткен жоқ шығар. Бұл да барымтаға жігіт аттандырып Ырсайға жіберді. Бірақ бұл жолы Ырсай қамсыз емес-ті. Ол да рулы ел. Ат құлағын теңестіруге әзір сайдың тасындай азаматтары баршылық. Үкіметтің от қаруынан сескенсе де, қара сойылдан ықсын ба? Жасақтанып, қару сайлап, тіресіп баққан. Сөзұстар ақсақалдардың Шағалаққа құлаққағыс қылған уәжі:

– Мұстариза әкесінің күйігімен елден безді. Ол бір соқа басы жортқан бөлтірік. Ұстап алып, үйітіп жесең де еркін. Бұл барымтадан тазамысыз. Сойдақтаған із, сорғалаған қан Ырсайға әкелсе, онысын айтсын. Қазақ жолына жүгінсең де, хүкіметтің низамына сүйенсең де жауапқа әзірміз. Оймақтай ауыз бен он қолымыз таза бола, біреудің отына күйер жайымыз жоқ. Мықты болсаң, Мұстаризаға кәріңді төк. Ол бір ұрынарға қара таппай ажалға сүйкеніп жүрген өлермен жан, – деп бар кінәні Мұстаризаға арта береді.

Ырсайдың берік құрсауын бұза алмасына көзі жеткен Шағалақ, Мұстаризаның соңына шырақ алып түседі. Сүйенгені – урядник пен орыс-казактың қаруы. Үкіметтің құрығы ұзын болған соң, қырына алған қашкынды індетпей қоймасы бесенеден белгілі. «Бұ қанды ауыз бөлтірікті әкесінің соңынан итжеккенге жібермей тынбаспын» деген серті де ел ішіне тарап кетеді.

Шонжардың кеж мінезін білетін қарапайым халайық:

– Бұл итің қанын торсыққа құйып алған көрінеді. Анау сорлы баланы жерге қақпай қоймас. Ия Ұлы жүзге, ня тіпті болмаса Шың-Машынға асып кеткеннен өзге лажы да жоқ, – деп жана-шырлық танытқан.

Ырсайдың үлкендері болса:

– Кіші жүз жаққа, Байұлыға жібере тұрайық. Қарға тамырлы қазақпыз ғой. Ол жақта да құда-жекжаттарымыз бар, Құдайға шүкір. Сөз басылғанша паналай тұрсын, – деп сәлем жолдады.

Бірақ жаудың қолында өлуге бейім албырт жас қатерден қашсын ба? – Не көрсем де өз елімде, туып-өскен ата-мекенімде көремін – деген сөзбен жыраққа кетуден бас тартты.

Сөйткен қысылтаяң кезде қол ұшын берген және Шомат болды. Бурыл мұртын ширатып қойып:

– Пай-пай шіркін, жастық жігер-ай! Сырдың суын шұлығыңнан келтірермісің? – деп ақыл сұрай келген бозбастарға сүйсіне қарап қойды да, – іздей берсін бізді Шағалақ. Ол қаланың кеңсесіне жетік болса, жаман ағаларың өз сахарасының сырын білуші еді. Іздеріңді жасырып бағайын. Келген кепті көріп алдым. Қолға түссек те бірге түсерміз, шырақтарым. Еш абыржымаңдар, – деп миығынан күліп қойып, серіктерін құла түзге бастай берді.

Құла түзді көп шиырлап жер жұқартқан сырқынды ғой. Оның үстіне аңшылығы да бар. Үш-төрт кісі түгілі, үйірлі жылқыны жасыратын сайларды біледі екен. Бұл жапан түздің көлденең кісі біле қоймайтын құпиялары көп болып шықты. Бір көрмеге тақтайдай тегіс жазықта талай ұры сай, қамысы аттылы кісінің бойынан асатын жырақалар бар екен. Қарағайлы тау мен тас, қайыңды-теректі шұбар өз алдына пана. Сондай жерлерге түн баласында бастап апарарды да Шомат, күнұзақ бекініп жатып алады. Баз-базда сонадай кетіп бара жатқан Шағалақтың іздеуші тобын көзі шалып та қалған. Ондайда еш саспастан:

– Бекем болындар, жігіттер. Зәуі-сайтан үстімізден түссе, шайқасуға тура келер. Жастығымызды ала өлейік не қылса да, – деп бесатарын оңтайлай берер еді.

Бірақ Құдай сақтап, Шағалақ жіберген сайдауыттары да, казачилер де бұлардың ізін таба алған жоқ. Сол бір қашып-пысып жүргенде Мұстаризаны алдымен тәнті еткен Шоматтың табандылығы болатын. Алда-жалда қуғыншылар үстерінен түссе, өшіккен жау оңдыртпасы белгілі ғой. Әсіресе бұрын кәтіргіні көрген Шоматты жүндей түтіп аямасы мәлім. Ол жәйтті аңшының өзі жастардан гөрі жақсырақ білсе керек-ті. Әйтсе де, берекесін қашырған кезі болсайшы. Сонысына қызыққан Мұстариза бір кеңестің үстінде:

– Шақа, шынын айтсам, таңым бар мына жүрісіңе. Мені қойшы, әкенің кегі жайлы орнымнан ыршытты ғой. Ал сен не үшін күйіп жүрсің осы отқа? Бізге жөн сілтеп от басында, ошақ қасында отыра бермеймісің күрең шайды рахаттана сораптап. Жасың болса, келіп қалды. Бізбен қоса өзінді де жаншып тастамай ма болыстың жандайшаптары? – деп сұрағаны бар.

Әншейінде көп сөйлей қоймайтын Шомат сол бір күні кеңеске көңілі соқса керек, ойға қалып сәл кідірді де:

– Е-е, шырағам, қыршын көгілдір сендер басыңды оққа тіксең, кәрі шөңге маған не жорық десеңші? Бұ жаман ағаларың мына жарық дүниемен қош айтысуға әлдеқашан әзір жан ғой. Жасарын жасап, асарын асаған қырқылжың қай опаттан тайсалғандай? – деп отты айнала жамбастап жатқан серіктеріне назар қыдыртып өтті.

Ыстық істегенде, тамызықты шақтап салып, отты маздатып қана жағатын. Бұнысы түгінді сездірместің амалы. Тілдей ғана жалынға ойлана назар қадаған Шомат, кеңесін өрбіте берген.

– Шынымды айтсам, ажалдан үрке-үрке жалықтым ба, қалай өзі? «Қорқақты қуа берсең, батыр болады» демекші. Әзірейіл тура келіп қалса, қашып құтыла алмас пенде. Көрпенің астында, өз үйінде жатсаң да құтқармас. Басқа салғанды көреміз дағы, – деп осы сөзбен қонышынан мүйіз шақшасын шығарып, көкбұйраның бір шөкімін ұртына жөнелтіп жіберді. Насыбайдың дәмін ала отырып, өткен-кеткенді есте жаңғырта ой тербеп, бипаздап сөйлемек тәрізі бар сияқты. Онысын кейінгі сөзімен дәлелдеді де.

– Илансандар, хукіметті иттің етінен жек көремін. Ұлықтарға жүгінген біздің құйыршықтарды да атарға оғым жоқ. Анау Шаға-

лақ сияқтыларды айтамын да. Қит етсе, казачидің қаруымен қорқыту деген нағыз сатқындық емей мемене? Қазақ жолымен шешсе нетті бар мәселені? Итжеккенге айдау, дүре соғу, қол-аяқты кісендеу деген қайдан шықты? Ресейдің низамынан. Өз-өзін аямаған орыс бөтен ұлттың баласына қабырғасы қайыссын ба?

Сөйткен қатыгез заң-закунге сүйеніп, Шағалақ сияқтылар өз қандасын езіп-жаншып жүргені анау... Қазақта да зорлық-зомбылық жетерлік, әрине. Әділетсіздік те баршылық. Әйтсе де абақты жоқ. Кәтіргіде адамды тірдей шіріту деген сұмдық та болған емес. Кісі өлімінің өзін де құн төлеп жайғастырады билер. Онысын ру төлейді. Сондық, әр қазақ баласы «кесірім ағайынға тимесін» деп бұзарлыққа баспаған бұрын. Енді міне көрмеймісін, Шағалақ сияқты жағымпаздар орыс заңын енгізумен әуре. Ол заңы елін түзей алса, Ресей бұрыннан қайда қалған? Орыстың жартысына жуығы жер аударылып Сібірде күнелткен түрі анау. Абақтыда қамалғанның санынан көз тұнады. Көрдік қой шет жағасын. Құдай біреудің басына келтірмесін, – деп сөзін түйді де, қабағын шыта қалды.

Сол бір келеңсіз суреттерді көз алдына елестетті ме екен, ұртында бұлтылдаған насыбайды да ұмытып үнсіз қалды. Ұнжырғасы түсіңкіреп күрсініп те қойған. Еңсесін тұқыртқан қалпы сөзін жуық маңда тірілте де қоймас па еді, қайтер еді, әңгімедүкенге қызыққан Жақия сұхбатқа килікпесе. Жеткірініп қойып, өзіне назар аудартты да:

– Бұ сөзіңе таңым бар, Шақа. Орыстың дөйлері қара халқын неге абақтыға тоғыта береді? Қанша басынса да өз қандасы емес пе? Бұ бетімен не ұшпаққа жетпекші бұлар? – деп Шоматқа еліктей бұл да өзінің түбіт мұртын сылап қойған болды.

Мұрт дегенде мардымды мұрты да жоқ. Жаңа тебіндеп келе жатқан сымақ қана. Болса да, Шоматты пірдей көретін Жақия, көсемінің істегенін қайталап бақты. Бар жүріс-тұрысын үлгі тұтар еді. Әдейі еліктемесе де, көсемінің қимыл-қозғалысын қайталайтынын өзі де аңғармай қалатын. Шомат болса, жас серігінің тосын сауалына бірден жауап бере қойған жоқ. Айтарын сайлағандай ойлы сыңайға мініп, аз-кем кідіріп қалған. Асылы, әр сөзін өлшеп-пішкендей-ақ салмақтап сөйлейтін. Айтқан сөзінде тұрады да. Желлауыз бөспелерді жақтырмайтыны содан болар... Ойын қоғамдап

алған соң ұртын бұлтылдатып шырт түкірін тастады да кенесін желілей берді:

– Өсіп-өнген халық қой бұл орыс. Қала біткені ызғындай ел. Селендерде бықып жатқан қарашекпен. Көп болған соң кара халқы қадірсіз. Ақсүйектер жағы былайғы жұртты кісі құрлы көрмейді екен-ау. Қәдуілгі құлы-күні есебінде... Қазақ «құл» деп жаугершілікте қолға түскен тұтқындарды атайды емес пе? Өз руласы қандай кедей болса да, өз еркі өзіндегі азамат есебінде қашанда. Мысалы, шешендігі келіссе, байдың бетіне сын сөзді былш еткізіп айтып тасалады. Азат болған соң тіл тартпайтын хақысы бар. Елдің ежелден келе жатқан ғұрпы солай... Ресей заңы болса, мүлде өзгеше. Ақсүйектерді «дворян» деп атайды. Кара халықтың дені «крепостной» аталады. Онысы құл есебінде. Иелері сатса да, ұрып сокса да өз еркі. Тіпті дүрелеп өлтірсе де, заң дворяндардың жағында.

Тұрмысы түгілі, тілдері де бөлек. Ақсүйектер жаппай пранцозша шүлдірлейді. Қара халық пранцозшасы түгіл, дворяндардың орысшасын да түсіне қоймайды. Бір ұлттың ішінде екі халық қатар өмір сүргендей-ақ. Төрелер мен қарашекпендердің арасы тым алшақ. Тіпті жер мен көктің арасындай. Қатарласа күн кешсе де ымыра жоқ. Сыздап тұрған бір жара сияқты кереғар қауым. Қара халықта бас көтеруге мұрша жоқ әттең. Сондық езгіге көне береді де, – деп сөзін түйіндеді Шомат.

Ден қоя тыңдаған Жақия басын шайқап қойып:

– Е, бәсе, бұ казачилер мен анау пристав қазаққа неге сонша қатал десем, сыры әріде жатыр екен ғой. Өз қандасын құл қылып жұмсаған орыс хүкіметі діні, тегі бөлек қазақты мүсіркесін бе? Итің құлы итақай құрлы көретін шығар, дәу де болса, – деп ашы мысқылмен мырс берді.

Шомат жас серігінің пікірін құптағандай бас изеп қойып:

– Пристав пен урядниктерді жалпы халқы «жандарм» деп атайды. Айдауда жүргенде еріксіз үйренеді екенсің тілі мен нызамын. Жандармерия мен казачилер хүкіметтің кара шоқпары мәнзелдес. Осыларға сүйеніп бұқара халықты тырп еткізбейді... Қазақ сияқты тегі бөлек елдерге деген саясаты тіпті қитұрқы. Бізді «бұратана» деп қарашекпеннен де кем-қор тұтады. Халқының дені шикі надан ғой. Хүкіметтің алдауына сене береді де. «Анау басурман, діні, тегі жат. Жерін тартып ала бер. Сен патша ағзамның сүй-

ікті ұшысын» деп ұлықтар айтақтап, өзге ұлтты құбыжық кылып көрсетеді де. Бұл бақайқулық екені бесенеден белгілі ғой. Надан бұқара өзара қырбай болса, төрелер дегенін істей бермей ме? – деп сұхбаттастарына назар қыдыртып өтті.

– Әйтсе де әр ұлттың жаманымен қатар жақсысы бар емес пе? Айдауда жүргенде карапайым орыстардан небір мейірім көргенім бар. Талайымен тамырласып та кеткем. Анау өздерін көрген бесатарды сол тамырлардың біреуі тарту қылған еді. Ол ол ма? «Смит и Вессон» деген тапаншаны да сыйлап еді бір досым. Оны да кезінде көрерсіндер, жігіттер, – деп қулана карап қойып еді...

Сондай сырласулармен өткізіп еді күндерін. Сөз басылғанша, қуғыншылар жалыққанша бой тасалаудың амалы ғой. Азық жағынан еш тарлық көрген жоқ. «Ұшқан құс, жүгірген аң біздікі емес пе? Бұл даланың сырын білетін аңшыға талғажау жетеді, Құдайға шүкір» деп Шомат айтпақшы, нәпақасын сахарадан айырып жүрді... Қыран құс баулуға да шебер екен Шомат. Ауылына бір қатынағанда қаршығасын ала келді де, ара-тұра қаз-үйрекке салып жүрді. Қуғыншылар көрінбесе болды, маңайдағы өзеңдерді сүзіп шығып қанжығасына бірер құс байлап әкеледі. Көз ұшына елік, бөкен сияқты аң іліксе, оны да құтқармайды мерген. Ондайда мылтықтың оғын шығын қылмайды да. Ата-баба қаруы сар садаққа да майталман екендігіне серіктерінің көзін жеткізген.

– Бұны ұмытты ғой біздің ел. Ата білген кісі садақпен-ақ аң атаулыны қағып түсірер, – деп өзі айтқандай, ағаш оғын далаға кетірген емес.

– Жақсы садақты істей алатын шеберлер осы күнде қалған да жоқ шығар. Ол да сыры мен қыры көп өз алдына бір өнер. «Сөзі мірдің оғындай» дегенді естіген шығарсыңдар? Сол «мір» дегені садақтың бір түрі. Өзі шаңырақтай көлемді келеді де, серпіні өте күшті болады. Оның кірісін жігіттің жігіті ғана тарта алған. Доғал оқ салсаң, анау-мынау сауытыңның күлпаршасын да шығарар. Менің садағым оған қарағанда баланың ойыншығы, – деп кішірейе сөйлер еді.

Мақтаннан ада, кішіпейіл кісі ғой, өз шама-шарқын қампайтуға жоқ. Онысына Мұстаризаның көзі талай жетті де. Жақия екеуі садағының адырнасын тартып көрсе, шіреп тұрған қалпынан тіпті тапжылар да емес. Сынықсүйем мөлшерінде тартуға әлдері әрең

жетті. Шомат болса, қандыкеге салған бұлын оқты құлағына дейін әкеледі. «Тұрпаты қолтоқпақтай бола тұра эндемдісін қарай көр!» деп Жақия мен Шәризаттың таң-тамаша болғаны да бар... Сөйтіп аң мен құстың етін талшық қылып жүргенде, бір күні елге қатынап келген Жақия:

– Шағалақтың тақымына басқан бір сәйгүлік бар деп есіттім. Күнәлі ауыздардың айтуынша, жанынан бетер көреді-мыс. Рас-өтірігін қайдам, әйтсе де күзеті аса берік деседі. Соны ұрласақ қой, шіркін! Ісік неменің және бір сағы сынар еді. Бірақ, аса сақ күзетіне айла табу оңай емес-ау, – деп соны бір сөзді бықсытты.

Тыныш отырса, іші пысатын әрі ұрыншақ, әрі елгезек жігіт қой. Құғын-сүргін, сергелдең көрмесе, ішкен асы бойына сіңбейтіндей-ақ ізденіп жүргені. Сабырлы Шәризат:

– Өле алмай жүріп мұның не? Астыңнан су шықты ма? «Інге кіре алмай жүрген тышқан құйрығына қалжуыр байлапты» демекші, қапшып-пысқан түріміз мынау. Мұстаризаны апарып орға жықпақпысың? – деп басалқы айтқан болды.

Мұстариза үндей қоймап еді, өзі елсіз-күнсіз жүрген серіктерін және бір қатерге қайтіп бастамақ? Шомат та қажыған болар. Қанша айтқанымен, жас емес қой. Осы оймен әліптің артын бағып іркіліп қалған еді... Бірақ мергеннің өзі елең ете қалды. Жақия жас-тан шыққан ұрыншақ болса, бұл егделердің арасындағы көкбөрі емес пе? Тыныш жүрсе, жалыға бастайды... Күзен бөркін желкеге қарай ысырып қойып ойлана қалды Шомат. Жақияға сұраулы жүзін бұрып:

– Күзет күшті дедің бе, бауырым? Дарбазасы биік қамал десеңші. Бірақ, алынбас қамал бола қояр ма екен? – деп және ойға тереңдей берді.

Біраздан кейін:

– Таптым, жігіттер. Көнекөз бір сырласымның тамырын басып көрейін не қылса да, – деп күлім қақты... Сол түні-ақ аттанып, бір-неше күнге жоқ болып кеткен. Үш-төрт күннен соң, таңға бір ұйқы қалғанда торы азбанын сыпылдатып жетті де, келе сала:

– Сөзді пісіріп келдім, жігіттер. Енді бір сәтті күнді тосамыз, – деді де, – ал қазан көтеріп жіберіндер. Шай ішіп, таңдай жібітейік. Аңқам кеуіп барады. Ақ құйрық пәмилнай болмаса да, кірпіш шайды қолға түсірдім, – деп көңілдене тіл қатты.

Сықпа құрпен терлеп-тепшін шай ішіп алған соң, тоқымға жамбастай қисайып, әңгіменің тиегін баппен ағыта берді:

– Шағалақ ауылында Балтабек деген бір түйеші замандасым бартын. Күйі-жайы төмен бір нашар. Ғұмыры жалшылықта өткен байғұсқа бір шыр біткен емес. Шағалақтың ауылына кірме болады. Өзі жалғыз, өзі момынның жайы белгілі ғой. Азулардың малайы, малайы емес-ау басыбайлы құлы есебінде.

Сол замандасымның ертеректе қатыны, бір қыз баласы да болған. Одан басқа перзент көрмепті. Әлгі қызын жанынан бетер көріп әлпештеп өсіреді. «Ұзатуға асықпаймын, оң жақта бұлғақтап жүре тұрсын. Ата-ананың алданышы ғой. Бергенде де өзі теңдес жасқа берем. Ұнатып қосылсын» деп жүргенде, Шағалақтың бәйбішесі килікпесі бар ма? Әбден есірген, деміне нан піскен неме, жүдеу үйдің сүттей ұйыған жарастығын көре алмаса керек. Балтабекті қорлап, атын да атамай:

«Әй, бәйтөбет!» деп шақырар еді дәйім... Сол ісік неме аузынан уызы кетпеген баланы сақалы сапсифан бір шалға ұзатты да жіберді. Әрі қаусаған кәрі-құртаң, әрі бүкір бір бай екен. Қалыңмалын Шағалақтың жылқысына қоса салды, әрине. Сол баланың қайғысынан күйзеліп, көп ұзамай Балтабектің зайыбы дүние салады. Құсадан қайтты кейуана. Балтабектің де көңілі пәс. Құдай жанды алмаған соң көне береді де пенде. Қалтақтап жүргені болмаса, жарық дүниенің қызығынан түнілген бір пақыр.

Қош. Әрі ойлап, бері ойлап сол замандасты таппақ болып шықпаймын ба? Сәті түсіп оңаша жолықтым. Ауылдан жырақ бір сордың маңында түйе бағып жүр екен. Сөзбұйдаға салмай-ақ турасынан кетпеймін бе.

– Шағалақты бір мұқатайық. Боғын пышақтасын бәлем. Бәйге атын шығарып бер, ішінде жүрсің ғой. Арғы жағын өзім реттеймін. Тек ымы-жымын білдірмей қотаннан шығарсаң болғаны... Байдан өшінді бір алсаңшы, мұндар-ау. Қашанғы жүре бересің мойынсұнып? Тұяқ серіппей өткенің бе? Бауыздағанда лақ та бақырмай ма? Лақ құрлы жоқсың ба? – деп қайрай бастап едім, әлгінің қолын серпе көтеріп сөзімді бөлгені. Қой аузынан шөп алмайтын жуас болушы еді, өзім де аңырып қалдым.

– Әй, шұнақ неме, қашаннан сөзуар болып едің? Көк мылжыңдарды сұқаның сүймеуші еді ғой. Алжи бастағанның қай жағысын,

саппас-ау? – деп езу тартқаны. Заманы бір көзкорген ғой, бұрын қатты ойнай беруші едік.

– Мені қайрамай-ақ қой сен. Қу шұнақ Құдай мені қайрап та, сынап та болған. Бұ фәнидің азабын көріп біттім, о дүниедегі тозағынан қорқайын ба? Құр қалқайып жүргенім болмаса, өлген жанмын. Өмірімде бір-ақ алданышым, балам бар еді. Оны да қор етті жауыз бәйбіше. Үмітімді кесті... Өшімді алмақ ойым жоқ еді. Ынжықтың қолынан не келе қойсын? Енді міне сен келіп, қолыма құрық ұстатып тұрсың. Несіне тартынам? Ұсталсам да уайым жоқ. Әрі кетсе ұрып өлтірер, іздегенім де сол емес пе? Қайта егесіп өлейін, – деп келісе кеткені Балтабек-екеннің.

Солай жігіттер, сөзді пісіріп келдім. Жауын-шашынды тосамыз енді. Қалың нөсерде із де қалмайды, күзетші де ұйқы соғады, – деп сөзін сарықты Шомат...

Сәті түсіп Шағалақтың тақымына басқан бәйге атын да ұрлап тынды бұлар. Қол ұшын берген Балтабек түйеші. Бір қызығы күдіктенген Шағалақ бар қоңсы-қолаңшы, малшы-жалшыны тергей қысқанда, Балтабекті шақыртпапты да. Иіс алмас жаманнан ондай қимыл шықпайды деп кем-қор тұтқаны ма, әйтеуір момын түйеші аман құтылды.

Бұл жәйтті құлағы шалған Шомат насаттанып:

– Хош! Ерледі түйешім. «Батырдың ісі балаға түсер» деген. Мүйізімен бұлт тіреген шонжарды жаман малшы сүріндіріп кеті-ау. «Жауда да бір көзің болсын» демекші, бұл Бақа дұшпанның ішінде жүрген жансыз болып жүре берсін, – деп қойған болатын.

Әйтеуір не керек, Шомат бастаған бар істері жүзеге асты. Протас урядниктің тапаншасын тонап алғанда да, Шомат елеусіз ғана сол маңда жүрген. Мұстаризаға:

– Еш саспа, бала. Іс насырға шапса, мен де кірісем. Атысып өлерміз әрі кетсе. Тірідей түспеспіз жауыздың қолына. Кәтіргінің азабын шеккенше, өз жерімізде шәйіт болғанымыз жүз есе артық, – деп, дем беріп қойған.

Нық сөзі, сабырлы қалпы қашанда көңілді орнықтырар еді. Енді міне қос құрдасын ертіп, ұстаз тұтар сол аға досқа және жолықпақ.

... Ой теңізін кешіп, өткен-кеткен күндерді жадында жаңғыртқан Мұстаризаны Шәризаттың дауысы елең еткізді. Аттанар жа-

ғында үзенгі қағысып келе жатқан жолдасы, қамшысын скі бүктеп көк жиекті нұсқап келеді екен.

– Әнеу бір қараны көрдіңдер ме? Кесе-көлденеңдеп келеді, – деп аттың жалына қарай еңкейіңкірей, сығыр көздерін алға қадай түседі.

Шәризаттың көзі қырағы екенін біледі құрдастары. Жақия әзілдеп:

– Сықи көздер өткір келеді. Шәкеңе жету қайда! Ол жағына ұяттылаумыз, – дейтіні де содан.

Шәризат сілтеген бағытқа үңілсе, шынында да көз ұшында бір кара көрініпті. Шоқ ағаштың тасасынан шыға келсе керек, алдында көріне қоймап еді. Беті осы жақ сияқты.

– Баран атты біреу. Қосарында бір қылаң бар. Өкше ізі сонау ағаш, – деп Шәризат бұл ойын қуаттай түсті.

Күн сала көз сүзген Жақия:

– Шоқ ішінде жасырынған арамниет біреу болмаси кетсін. Әлі де кісі бар шығар тасада. Әзір болайық не кылса да, – деп сақтық айтып, ердің алдыңғы қасына іле салған дойырды қозғап қойды.

Мұстариза жолдасына көз тастап, еріксіз езу тартты. Алыс-жұлыс, арпалысты тілеп тұратынын-ай осы Жақияның! Тек жүру деген ұғымға жұлдызы қарсы жаратылған тынышсыз бір жан. Протас урядникке соқтығуға да осы серігінің ақылы түрткі болды-ау. Қол қусырып қарап жатса іші пысытанын қайтерсің? Басына пәле іздейді де жүреді. Сол сапар да бір күні Шоматтың көзін ала беріп:

– Әй, Ризаш, осы бір ойдың мазалап тұрғаны, – деп бастап, құлағына сыбыр төндіргені. – Мына Шоматтың тапаншасын көрдің ғой. Бір орыс тамыры беріпті-мыс дейді. Осы сөзі қисынға келіңкіремейтін сияқты. Тектен тек кісі анандай қаруды бере ме? Жыңды қойдың миын жеп пе әлде? – деп Мұстаризаға үңіле бір қарады да, – дәу де болса, осы тапаншаны тонап алды Шоматтың. Иесін жаһаннамға жіберуі де ғажап емес. Ондай қарудың иесі осал болсын ба? Ертең іздемей ме? – деп үнсіз қалды.

Бұл жорамалыма сенер түрі бар ма деген кісіше, Мұстаризаға және көзін бір төңкеріп өтті. – Ендеше біз де тек жатпайық. Бір Шомат құрлы жоқпыз ба? Урядниктің жолын тосып, бойындағы бар қаруын сыпырып алайық, ерегіскенде. Долданып сақалын

жұлар ма екен месқарын ит-шошқа! Шәризатты алмай-ақ қой бұл жорыққа. Екеуіміз ғана барайық. Бас кететін іс қой. Маубас неметірі жүре тұрсын да, – деп әзіл іліп сәл кідірді де, – әлде жүрексініп тұрмысың, батыр-еке? – деп сөз аяғында намысты шабақтап та қойған.

Өзінше істеген айласы ғой. Жолдастары құп көрсе төтен қимылға, жанкешті әрекетке Мұстаризаның қашанда әзір екенін біле тұра әдейі қайраған түрі дағы... Сол ұсынысы ақыры іске асып еді. Бірақ, Шомат бұл екеуін ғана жібермей өзі бас-көз болды.

– Орысша бір ауыз сөз білмейсіңдер. Одан қалды, кентті жердің тәртібінен де хабарларың жоқ. Қотаны қайсы, шіркеуі мен диірмені қайсы дегендей. Осының хәммасына өзім үйретіп, өзім жөн сілтермін, – деп келтесінен қайырған. Сонда аждаһаның аранына бастап апарған осы Жақияның тентек мінезі мен ізденгіш қиялы ғой...

Мұстариза қамшылар жағында сар желдіріп келе жатқан досына бейілдене көз тастап қойды. Жақияның қияпаты маңғаз. «Қазақтың баласы осы!» деп ұялмай көрсетуге лайық келбетті-ақ жігіт. Түрін тәу көрген көлденең көз біреу, байсалды бір мырзасымақ дер. Бірақ бұл салдарлы пішіні алдамшы. Тентектігі бір басына жетерлік, жүрегіннің тәуекелі бар жігіт дегенге пошымы еш келмейді-ақ... Осы серігін көрсе-ақ жүрегі орнығатынын талайдан-ақ аңғарып та келеді. Тәуекелге басып жіберіп, бұзып-жарып шығатын ақжолтайлығы бар. Бұған дәйім бастайтын тынышсыз мінезі. Небір қитұрқы қиялға тізгін беріп, тентектігін арттыруға шебер-ақ. Анау көп сөйлемейтін Шәризатты да көндіруге ақмылтық... Мұстариза кейде әзілдеп:

– Осы сапастың айтақтауына еретінің не? Ұшқалақ емессің. Өз пікірің болмаушы ма еді? – деп сөз тартса, ұстарамен үнемі қырып жүретін қазандай басын сипап қоятын Шәризат:

– Сол соққанның не сиқыры барын итім біліп пе? «Ал кеттік!» деп атой салса-ақ делебемнің қозып кететіні. Осы неменін дүмінде құрты бар білем. Сол құрты қыбырлай бастаса-ақ шоршып түседі қызыл көз пәлең, – дер еді.

Дей тұра Жақиядан ғұмыры ажыраған емес. Нендей қауіпкәтер төнсе де, көрешекті бірге көріп тізе қосып жүргені...

– Мынау бір сайланған неме ғой. Сойыл сүйретіп келеді қасқаң, – деп Жақияның қаттырақ шыққан лебізі ойын бөліп жіберді.

– Е-е, мал көздеген бір пақыр да. Құйматұяғы желдеп кеткен жылқышы ма әлде? Жұрттың бәрі сен сияқты ұрынарға қара іздеп жүр деймісің? Жоқ іздеген момын біреу шығар? – деп қашанда сабырлы Шәризат бейбітшілікке сала берді.

«Жалғызбасты жолаушы не қауіп төндірер дейсің?» деген оймен Мұстариза да қобалжи қойған жоқ. Әйтсе де жан-жаққа көзін тігіп отырды. Құла түзде қашан да сақ болған лазым. Заман тыныш болғанымен, жат пиғылды қарақшылар жоқ емес. Осал болсаң, ат-тоныңнан заматта айрыларсың. Тірі қалсаң да шүкір. Тас төбеңнен қақ сойылмен бір салып, жаяу-жалпы, жаралы күйде айдалада тастап кете беруі де әбден мүмкін... Жүрдек атқа жер алыс болған ба? Әлгіндей болған жоқ, қарсы келе жатқан салт атты ентелете жетіп те қалды. Қаракер атты біреу екен. Тақымындағы тумыш азбан да, жетегіндегі шабдар бедеу де семізден жарап, оқтаудай қатқан жануарлар. Жолаушының киімі жұпыны. Ат-әбзелінің де жылтырағы жоқ. Қалмақы ерінің жезді пыстаны, былғары көпшігі ғана көзге түсерліктей көрінді. Тебінгісі тозыңқы, үзеңгісі ағаштан екеніне қарағанда, елеусіз момын біреу сияқты. Онысын қалбалақтаған түрімен дәлелдеді де.

– Уа, азаматтар, армысың! Жорытқанда жолдарың болсын, өрендерім, – деп жылы ұшырай қалды. Көптен сағынған адамша оң қолын кеудесіне төсей, көзін жыпықтата жымыған болды. Жас мөлшері қырықтардың шамасында, күнге әбден тотыққан өңінде пәлендей ерекшелік жоқ, бүгін танысып, ертең ұмытатын қаймана қазақтың біреуі сияқты. Қауіп төндірерлік кісіге еш ұқсамайды да. Мұстаризаға ұнамай қалғаны – жолаушының көз қарасы ғана. Езу тартып жампаңдаған болса да, көздері күлмейді екен. Кісінің әр қимылын баққандай суық көз қарас. Құрбандығын аңдыған жыртқыш тағының көзі дерсің. Онысын өзі сезетін де сияқты. Сезген соң жасырғысы келіп, әдейі жыпықтата береді де... Әйтсе де, көзі ұнамайды-ау деп әдептен аттасын ба? Көргенді елдің баласы ғой. Үлкен болған соң ілтипат көрсету міндет... Осыны есте тұтып, көңіл түкпіріндегі күдіктен арылуға тырысты. Жолаушының жампаң қаға есендескеніне орай, бұл да оң қабақ танытып:

– Армысыз, ағасы. Ат-көлік аман ба? Барыс қай жақ еді еді, болсын, – деп тіл қатты.

Шәризат пен Жақия да жамырасып сәлем беріп жатыр. Азмұз жөн сұрасқан соң, жолаушы қара елтірі бөркімен тершіген маңдайын сүртіп жіберіп:

– Уа, Мұстариза, бұрын жүздеспесем де атыңа қанық едім. – деп райланған нысайға мініп алды да, – «жолы болар жігіттің жеңгесі шығар алдынан» демекші, іздеп келе жатқаным дәл өзің едің. Рақыш деген жаман ағаларың мен болам. Шағалақ байдың қоңсысы едім. Сол жуаннан зардап шеккен жайым бар. Ат күйі-рығын кесісіп жылысып келемін. Өзіңнен пана іздеп шыққан бетім еді, – деп кенет жан жүйесі босағандай өңі бұзылып көзін жыпықтатты. Кіршік ұшынан бірер тамшы сорғалай түсіп, шаң басқан өңін айғыздап, қырбық мұртының арасында жоғала берді.

– Сөзге қонақ бер, азаматтар. Бір ғаріптің мұңына көңіл бөліңдер. Аттан түсіп аял қылсақ қайтеді? – деген сөзбен жігіттердің жауабын күтпестен-ақ, қалмақы ерді сықыр еткізіп аттан түсе берді.

Жақия мен Шәризат өзара көз тастасып, сұраулы жүздерін Мұстаризаға бұрды. Бұндайда шешім қабылдайтын көсемдері сол ғана. Мұстариза да серіктеріне мағыналы қарап қойып, «амал нешік, жасы үлкен болған соң сөзін елемеу әдепсіздік болар» деген сыңаймен ым қағып, бұл да аттан түсті.

– Е, олай болса, аттың белін суытып алайық. Біраз от шала тұрсын, – деп Жақия да аттан түсіп, айыл тартпаны босатуға кірісті.

Рақыштың торсығында қымыз бар екен.

– Кәне, жігіттер, таңдай жібітейік, – деп ернеуі кетік көзгелдекке бетінде майы көлкіген түнемелді құя бастады.

Аттарды отқа жіберген бозбастар, жылымшы сусынды сіміріп алып көк шалғынның үстіне жайғасты. Бұл маң шымы тұғас құйқалы өлке. Түгін тартсаң, майы шығатындай құнарлы алқап. Жаз жаңбырлы болған соң көк тұнып тұр. Мұстариза ер-тоқымның жонасы мен былғары көпшігін қолтықтай жантая кетіп еді, майқара жусанның ашқылым иісі танауға бұрқ етті. Бала кезінен таныс леп қой. Туған даласының демі дерсін. Өзге жұртты қайдам, Мұстаризаның өз басы осы жусан иісін дәйім аңсар еді. Кейінгі кезде бір байқағаны – Жер-Ананың, шөп лебінің адам бала-

сына ерекше әсері бар сияқты. Сонау кезде әке тұтқындалып кеткенде, айдалаға соқа басы ұзап шығып, оңашада көз жасын төгіп-төгіп алатын. Ең алғаш шығып, жерге жата қалып солқылдай жылағанда, осы майқара жусанның бұйра басы танауын қытықтап, кермек лебі бұрқырай жеткені есінде. Сол бір күнді есте ұмытар ма екен. Көз жасын шыра қылып жылап алғанның әсері ме, әлде Жер-Ананың, алуан түрлі шөптің хош иісі дем берді ме, әйтеуір көңілі бірленгені есінде.

Алтын бесік туған даласы:

– Еш қамықпа, ұлым! Қазақ баласы емессің бе? Мына менің төсімде өсіп-өнген ата-бабаларын тағдырдың небір тақбездесін көрмеді дейсің? Пәлен мыңжылдық тарихы бар халқыңның. Ол тарихқа мына мен, сайын сахара куә... Сенің әкеннің көзі кетсе де, ізі өшкен жоқ. Елі бар, артында қалған тұяғы – сен барсың. Сонау есте жок бұлдыр замандарда небір апаттарға ұшырамады дейсің сенің халқын. Қатыгез жау бүткіл бір руды тып-типыл қылып, қырып тастаған кез де болған. Бір тайпа елден бір-ақ жеткіншек аман қалғанын мына мен көргенмін. Бұған ұлтыңның аңыздары да дәлел.

Сөйтсе де, тірліктен күдер үзбеген Алаш елі. Аман қалған бір перзенттен рулы ел қайта жаңғырып өсіп-өнген. Туған топырақта қалған бір тәшектің дәнегінен алып дарак пайда болған... Сондықтан, еңсенді көтер, балам! Көтер де, қарекет қыл. «Орнында бар оңалар» дейді атаң қазақ. Бұған мына мен, ақ селеуі теңіздей толқыған туған сахаран кепілмін! – деп самалымен өбіп, жанашыр сыбырын төндіргендей болған...

– Мұстариза, бауырым, – Рақыштың үні ойын бөліп жіберді, – өзіңе жолықтырған Құдайға ризамын, – деп, көзгелдекте шүпілдеген бірінді қымызды ұсына берді жаңа танысы. – Тағы біреуін ішіп жібер, жарқыным. Қанжығаға бөктерген және бір торсық сусын бар.

Көзгелдекті ала берген Мұстаризаның назары Рақыштың қолына түсті. Алақаны күректтей, сіңірлі саусақтарының саласы жас баланың білегіне жетеғабыл... «Мына қол жұдырық болып жұмылса, кішігірім шокпардан кем соқпас. Ұрымтал тұстан тапсырса, ондыртпас та» деген ой сумаң етті. Қызыға кетіп тұрпатына анығырақ көз салса, бітімі айта қаларлықтай ірі болмаса да, қор-

ғасын құйған сақадай шомбал көрінді... Шалғын үстіне маңдас құрып жайғасқан Рақыш өз мұнын шаға бастады.

– Шағалақпен әу бетте тұзымыз жарасып жүрген. Онысын жасырып, Құдай алдында күнәкар болар жайым жоқ. Айтып-айтпай не керек, ұрлыққа да жұмсаған... Әйтсе де, адам байып, дәрежесі өскен сайын көкірек пайда болмай ма? «Семіздікті қой ғана көтереді» демекші. Байымыз да болыстыққа қолы жеткен соң, айналасын бүре түсті. Мені «кірмесің» деп басынып, небір қатерлі іске жұмсай бастағаны. Көне қоймай, бетіне бір келіп едім, қол жұмсады. Мен де тірі жан емеспін бе? Қашанғы төзе берем? Сілтеген қамшысын ұстай алып, бойыма дарыта қоймап едім, ал кеп долдансын мырза! Қасында тұрған атқосшысының дойырын жұлып алып, бауыр-сыртымды бірдей қылып сабасын кеп... Қорғанбаққа дәрмен қайда? Қол жұмсап көр, жалаңдаған өңшең сойыл соғарлары шаңыңды қағып, жаныңды көзіңе көрсетсін, – Рақыш шарасы құрып күйінген кісіше қабақ шыта күрсініп қойды.

– Бар пәле ұрлыққа жұмсаудан басталды ғой. «Ананы мұқатып кел, ананың жақсы атын, қыран шәулісін тартып ал» деп көрінеу зорлыққа басуды шығарып жүр кейінгі кезде. Бір-ақ мәрте сілтеген жөнінен бас тартып едім, кәріне ұшырадым да қалдым. Біреудің көз жасына қалған оңай ма? «Момынның сілесі қатты болады» деген. Обал бар да, сауап бар, обалдан қорықтым. Жұрттан жасырғанды Құдайдан жасырармысың? Қашанғы жазықсыз жандарға құбыжық болып көріне бермекпін? Сөйтіп тулап шықтым бір күні... Сол қарсылығыма өшіккен түрі де, – деп Рақыш тершіген маңдайын жеңімен сүйкеп салып, Мұстаризаға көз тастап қойды.

«Сөзім нендей әсер етті екен?» деп барлағандай. Сұхбаттасқа тіке карамайды екен. Қабақ астынан назар жүгіртіп өтіп, көзін әкете береді... Бірақ Мұстариза онысына мән бере қойған жоқ. Ден қоя тындап, жаңа танысқа бейілдене қарап отыр. Далбайының құлағын жымыра киіп, ер тоқым үстіне жантая кеткен Шәризат болса, жаңа танысқа зерттей қадала қалған. Сөзге сараң жігіттің кеспірінен не ойда екенін ажырату оңай емес. Қымыздан ауыз тиген Жақия да дағдылы маңғаз қалпын тауыпты. Ия қоштағаны, ия мошқағаны мәлімсіз... Алайда Рақыштың баққаны бұл екеуі емес. Сөзін тек Мұстаризаға жолдап, соны иландырмақ сияқты. Кісесіндегі мүйіз

сапты кездігінің шашақты қынын қозғап қойып, кеңесін желілей берді:

– Ұзын сөздің қысқасы – өзінді іздеп шыққан бетім еді. Жас болсаң да, жауыңды мұқатып жүрген көрінесің. Ерен қимылыңды ел іші аңыз қылған түрі анау... Мен де әжегіңе жарармын. Дұшпанымыз ортақ болған соң тізе қосайық. Бір кертіп жерлік жалы бар азамат деп біліп, міндет арта бер. Тобыңа ал да, қайқы қара қылыштай сілтей бер тек. Жекеауыздың жалманындай тимесем, маған серт. Шапқанда дұшпанның сүйегін қаппасам, бетке түкір, бауырым! – деп үніне көтеріңкі леп қоса сөзін түйіндеді.

Ойға шомған Мұстариза жауап беруге асыға қойған жоқ. Көз құйрығын қос серігіне жіберсе, екеуі де тоң-торыс пішінде. Ішінен: «Жігіттер тартынып қалған ба қалай? Томсарған түрлерін кісі түсініп болмас. Әлде жаңа танысты жақтырмай отыр ма? – деп шұбаланайын деп еді, бірақ пайымдай келе, – несіне күмәнданам? Обал-сауап деп, екі сөзінің бірінде Жаббар иемізді аузына алып отыр. Мікір-айла көздеген кісі өстіп сөйлер ме? Аяр кісі Алланы атасын ба? Пана іздеп келген түрі мынау. Торғай екеш торғай да адамзаттан пана іздер. Азулыдан мен де теперіш көрдім. Кеше ғана өшімді ала алмай, етегімді жасқа бұлағаным қайда? Көз етім өсейін дегені ме? Қой, өзімсініп келген алаштың азаматы екен, қол ұшын бермей болмас» деп түйіп, ойдағы дүдәмалды қуып бақты да, Рақышқа еңсе бұрып:

– Мақұл, Рақа. Сөзің жерде қалмас. Ақсақал сардарымыз бар еді. Сол кісінің алдынан өтейік, – деп сөзбұйдаға салмай келтесінен қайырды да, – ал аттанайық, көз барда жетіп алу керек қара қосқа, – деп орнынан тұра берді.

***

Маздап жанған оттың басын айнала Шоматтың жігіттері отыр. Рақыш та осында. Жерошақта ұшаяқ мосы. Мосыдағы кішірек бақырда баппен қайнаған сүр ет. Дәмді иісі мұрынды жарып барады. Сам жамырап түнгі салқын түскен мезгіл. Бұл өлке бұйратты, қайынды, теректі шұбар. Ара-тұра қарағай шоқтары кездеседі. Алып қолмен әдейі біреу үйіп қойғандай текше тас, қойтас, қорым тастар да баршылық. Осындай бір қорым тастың

ығына Шомат керегесі жоқ, шағын шаңыраққа уығын шанша салған алтаяқ қосын тігіп қойыпты. Бұл тұстың айналасы шашырай теңкіген қойтастар. Қойтастардың арасында қызыл қайың мен қарағай бой түзеп тұр. Қос ірге тепкен шағын алаңқай сырт көзден таса. Жүргінші қай жақтан өтсе де, ат пен кісі түгілі, оттың түтіні де көзге шалына қоймайды. Сөйтсе де қашанда сак Шомат отты тамызықтап қана жағады. Сонадай жерде шідерлеулі аттар жайылып жүр. Тас арасының тарлауы мен бетегесін бырт-бырт үзіп оттауда. Алаңқайдың арғы шетінде карауытқан тектұрдың тұсында жылап аққан бұлақ та бар. Суының мөлдірлігі көз жасындай. Суы мен оты мол бұл алаңқай жұмалап жатса да, бірқыдыру жанға пана боларлықтай жайлы мекен.

Оттың түтіні сары масадан да пана. Айнала төңірек тыптыныш, лүп еткен жел жоқ. Оқта-санда ғана байғыздың үні түн тыныштығын үркіте естіліп қояды. Шәризаттан өзге жан оттың маңайына тізе бүккен. Көк майсаның үстіне тоқым төсеп, ер үстіне жамбастап жайғасқан. Шәризат болса, қарағайдың бостанына қоянды тірсегінен іліп қойып, терісін сыпыруда. Шоматтың тазысы алған қоянның ірілігі кішігірім лақтай. Көкқасқа деген тазысының өзі де осында. Шәризаттың лыпыл қаққан қолына көзін көміп жаланып қояды. Езуі салбырап, сояудай тістері ырсия көрінген порымы сұсты-ақ. Көрген кісі «анандай азуымен бас салса, ондырта қоймас!» деген ойға еріксіз келетіндей.

Әйтсе де түрі суық болғанымен, мінезі сабырлы, жүріс-тұрысы тәртіпті Көкқасқаның. Қоянды сойған Шәризат ішек-қарнын ақтармалап өзі тастамайынша, орнынан да қозғалған жоқ. Шәризат өкпе мен шек-қарынды лақтырып кеп жібергенде, жерге тигізбей аузымен қағып алып, бір-ақ қылғытады. Соның өзінде, шалт қимылдаса да қомағайлығы жоқ. Таза тұқым, қаны текті элеке тазы екенін аңғартқандай. Асылы, қаршығасы мен тазысы ертіп шыққан Шоматқа мылтық пен садақтың қажеті де шамалы. Адал құс атаулыны қыраны құтқармаса, жүгірген аңды тазысы қуып тамақтамай қоймас еді.

От басындағы жігіттер үнсіз. Елтірі жеңіл бөркін көзіне түсіре киген Мұстариза ойға шомған. Оттың астын көсеп отырған Шоматқа назар тоқыратқанымен, қиялы шартарапты кезіп кетеді. Жалынның сәулесі түскен қарт аңшының репетіне қанша үңілсе

де, ішкі сырын таппай-ақ қойғаны. Қалың әжім айғыздаған мандайдың ішінде не пікір жатыр? Ол арасы беймәлім. Пікір болғанда Рақыш турасындағы пікірді дәметеді де Мұстариза.

Жаңа таныстары келе сала бар сырын Шоматқа да дәттеп берген болатын. Тіпті әрлендіре түсіп, сөзді ұзартып, кәдуілгідей әңгіме қылып шерткен. Осы топтың көсемі екенін бірден ұқса керек, ағынан жарыла ақтарылған сияқты... Шомат болса, ден қоя тындап, рай бере тіл қатып:

– Е-е, аһуалыңды ұқтым. Хош келдің. Алаштың азаматы екенсің, бөтендігің жоқ ендеше. Азулыдан жәбір көрген міскінді сыртқа теппес болар. «Шарифатпен іс істеп жүрмін» дей алмаймын өзімді. Әйтсе де, адамгершілік деген бар. Пана іздеп келген екенсің, дәмдес-тұздас бол, жарқыным, – деп жылы ұшыраған болатын.

Сонымен қатар, дәл қазір қабағында бір кірбің бар тәрізді. Көлденең көз аңғармағанымен, Мұстариза жасамыс серігінің ішіндегісін сезіп отыр. Сыр бермейін десе де, кеуілін қобалжытқан бір бүкпесі бар сияқты Шоматтың. Бұл күдігі көп ұзамай, шын болып шықты да... Сүр етті бақырдан көнешікке түсіріп:

– Ал, жігіттер, асқа отырыңдар, – деген сөзбен ұстарадай қылпылдаған шаппасын шығарып, семіз телшікті турай бастады.

Елең ете қалған Рақыш:

– Пай-пай, байдың ауылында бұндай дәмге ауыз тимеп еді, жарылқап тастадың ғой, Шақа! – деп буы бұрқыраған етке төне берді.

– Оу, Шәризат, таста ана қоянды. Жүрек жалғап алайық, – мейіз қазыны жапырақтата тураған Шомат қолын жуа бастаған жігітке жымия қарап қойды.

Салқын кеште, ашық аспанның астында ішкен ыстық сорпа, тіске басқан семіз сүр қандай дәмді! Шомат ғұмыр-бақи дала кезіп келе жатқан әккі ғой. Ас-су әзірлеуге де майталман. Тас арасында өсетін жуа қосып, тұздық істепті. Дәмі тіл үйіреді. Ет пен сорпаға мелдектей тойып алған соң, бақырға су құйып отқа қайтадан қойған Шомат Мұстаризаға назар жығып:

– Оу, Ризаш, қостың ішінде қағаз шай бар еді. Әкелші бір шөкімін. Терлеп-тепшіп рахаттана ішейік, – деп жұмсады.

Шоматтың шайға пәлендей әуес емес екенін білетін Мұстари-за. Қымызды да, айранды да іздей қоймайды. Аң-құстың сорпа-

сын қанағат қылып жүре беретін. Шайдың орнына шәліпті, ең шатыраштың жапырағын қолданады.

«Е-е, мына меймаңды сыйлаған түрі шығар» деген оймен, үлкен кісіге екі айтқызбай қосқа таман жөн тартты.

Қос деген аты болмаса, шаңырағы арбаның дөңгелегінен сәл көлемді, уықтарын жерге шанышқан аядай ғана алтаяқ қой. Үш-төрт кісі сығылыса ғана сиятын лашық. Жауын-шашын болмаса, бұның ішіне жігіттер жата қоймайды да. Шоматтың өзі болса, дәйім далада ұйықтайтын. «Қоста тынысым тарылып, көзім мүлде ілінбейтінін қайтерсің?» деген сылтауды көлденең тартар еді... Киіз есікті түріп, ішке ене беріп еді, Шоматтың үні және естілді.

– Айтқандай-ақ, менсіз таба алмассың. Тай терінің астына тыға салдым білем. Өзім бармасам болмас, – деген дауысы жетіп, бері қарай адымдаған сұлбасы да көрінді. – Жақия, суды ысыта беріңдер, шайды тауып әкелейін, – деп беттеп келеді.

– Бұ шалың несіне дегбірсізденді? Отыра бермей ме? Өзім де апарамын ғой, шайы түскірін. Бұндай мінезі болмаушы еді ғой, – деп сәл таңырқайын деп еді, қосқа ене берген Шомат кенет тап беріп, құлағына сыбыр төндірді.

– Мына Рақыш – жау! Шағалақтың қанды шелек қарақшысы. Атына бұрыннан-ақ қанық едім. Кісіні түрегеп тұрып бауыздайтын кәззаптың өзі деп естігем. Соңғы рет Балтабекпен жүздескенде, ол да қатты ескерткен. – Рақыш жоқ болып кетті. Мырзамен араз деген қауесетті таратып жүрсе керек. Онысы шилі өтірік. Байдың нағыз қанды қара шоқпары ол жауыз. Өздерінді тап деп жұмсамағай Шағалақ. Мікір айлаға басуы да әбден мүмкін бұлар. Қой терісін жамылған қасқыр болып іші-бауырына кіріп жүрмесін. Мүрдеттің мүрдеті ол ит, бір сөзіне сенбе. Сақ болындар не қылса да! – деген болатын.

Мен білсем, осы жауыз сені жазым қылмақ. Бүгін ұйықтай көрме! Мен де әр қимылын бағып жатармын. Сыр берме әсіресе! – деп сыбырлап үлгерді де, іле лашықтан шыға берді. Рақыш сезіктеніп қалмасын деп асыққан түрі болар.

Ізін ала Мұстариза да шықты. Өз құлағына сенер-сенбесін де білмейді. Шомат жол көрген, өмірдің небір өрі мен ылдыңн шиырлаған жан ғой. Кісі таныса, танитын да шығар. Балтабек

түйеші де жалған сөйлеп несі бар? Сыннан өткен әрі момын, әрі тілектес жан ғой...

Шай үстінде Рақышқа тура қарай алмады Мұстариза. Өз күдігінен өзі ұялғандай көзін әкете береді. Жаңа таныстың сықпыты жайбарақат, сөзі сыпайы. Зұлымдыққа барар жанға еш ұқсасайшы. Өткен-кеткенді тілге тиек етіп, сөз арасында әзіл іліп, жігіттерді күлдіріп қояды. Алдындағы малынан өзгені біле қоймайтын аңқау бір қойшы дерсің... Шомат та жағасы жайлауда, жайбарақат отыр. Кеуілінде еш бүкпесі жоқ сияқты. Бақырда қайнатқан күрең шайды тостағанға еселей құйып:

– Ауыз ти, Рақыш, бар мәзір, жоқ жайымыз осы. Кілегей қатқан ақ құйрық шай болмаса да, дәмі тіл үйіреді. Жапан түзде, ашық аспанның астында ішкен сусынға не жетсін, шіркін! Тоғынды басады бұл шай. «Атың сат, тоның сат, жатарда тойып жат» деген екен атаң қазақ. Қайран бабалар тегін айтпаса керек бұл сөзді, – деп мұрт астынан жымып қойды.

Әңгіме-дүкенмен кеш жатты жігіттер. Ер жастанып, тоқым төсенген Мұстариза оттың қасына жантайды. Шәризат пен Жақия да осында. Қалың күпі, кебенектерін жамылып жатыр. Далада түнеуге төселіп алды жігіттер. Оның да өзіндік қыр-сыры бар. Астың қалың болмаса, сыз өтіп кетеді. Таңға салым шөпті шық басып ауа салқын тартады. Жамылғын жұқа болса, дірдек қағып ояна бересің. Сондықтан, жаурамастың қамын ерте бастан істеп қояды құрдас-тар... Жас-желеңнің ыбыр-сыбыры бір ғой. Қашып-пысып жүрсе де, жастық шіркін өз дегенін істеткізбей қойсын ба? Тақырып та белгілі. Бозбастардың басы қосылса-ақ, қыз-қырқын жағын сөз қылады да. Көп сөйлей қоймайтын Шәризатты Жақия сөзбен қажай бастайды ондайда. Міне қазір де ежелгі гөй-гөйіне басып:

– Әй, қазанбас, немене үндемей жатсың? Тіл қатсаңшы былай, – деп қалғып-шұлығып жатқан құрдасын бүйірден нұқып қалды.

– Тыпырламай тыныш жатсаңшы. Тілің қышып бара ма? – далбайын баса киіп, қалың күпісін танауына дейін әкеле жамылған Шәризаттың кеңеске зауқы жоқ сияқты.

– Уа, әкен ұйқыдан өліп пе еді? Күнұзақ шөп шапқан немеше қор ете қалатыны несі осының? Жатыр ғой әне Мұстариза ояу, – деген сөзбен Шәризат жамылған күпісін ысыра ашқан Жақия, топшысынан және нұқып қалды. – Әй, анау Сәлимаштың бетінен

түйеші де жалған сөйлеп несі бар? Сыннан өткен әрі момын, әрі тілектес жан ғой...

Шай үстінде Рақышқа тура қарай алмады Мұстариза. Өз күдігінен өзі ұялғандай көзін әкете береді. Жаңа таныстың сықпыты жайбарақат, сөзі сыпайы. Зұлымдыққа барар жанға еш ұқсасайшы. Өткен-кеткенді тілге тиек етіп, сөз арасында эзіл іліп, жігіттерді күлдіріп қояды. Алдындағы малынан өзгені біле қоймайтын аңқау бір қойшы дерсің... Шомат та жағасы жайлауда, жайбарақат отыр. Кеуілінде еш бүкпесі жоқ сияқты. Бақырда қайнатқан күрең шайды тостағанға еселей құйып:

– Ауыз ти, Рақыш, бар мәзір, жоқ жайымыз осы. Кілегей қатқан ақ құйрық шай болмаса да, дәмі тіл үйіреді. Жапан түзде, ашық аспанның астында ішкен сусынға не жетсін, шіркін! Тоғынды басады бұл шай. «Атың сат, тоның сат, жатарда тойып жат» деген екен атаң қазақ. Қайран бабалар тегін айтпаса керек бұл сөзді, – деп мұрт астынан жымиып қойды.

Әңгіме-дүкенмен кеш жатты жігіттер. Ер жастанып, тоқым төсенген Мұстариза оттың қасына жантайды. Шәризат пен Жақия да осында. Қалың күпі, кебенектерін жамылып жатыр. Далада түнеуге төселіп алды жігіттер. Оның да өзіндік қыр-сыры бар. Астың қалың болмаса, сыз өтіп кетеді. Таңға салым шөпті шық басып ауа салқын тартады. Жамылғың жұқа болса, дірдек қағып ояна бересің. Сондықтан, жаурамастың қамын ерте бастан істеп қояды құрдас-тар... Жас-желеннің ыбыр-сыбыры бір ғой. Қашып-пысып жүрсе де, жастық шіркін өз дегенін істеткізбей қойсын ба? Тақырып та белгілі. Бозбастардың басы қосылса-ақ, қыз-қырқын жағын сөз қылады да. Көп сөйлей қоймайтын Шәризатты Жақия сөзбен қажай бастайды ондайда. Міне қазір де ежелгі гөй-гөйіне басып:

– Әй, қазанбас, немене үндемей жатсың? Тіл қатсаңшы былай, – деп қалғып-шұлғып жатқан құрдасын бүйірден нұқып қалды.

– Тыпырламай тыныш жатсаңшы. Тілің қышып бара ма? – далбайын баса киіп, қалың күпісін танауына дейін әкеле жамылған Шәризаттың кеңеске зауқы жоқ сияқты.

– Уа, екең ұйқыдан өліп пе еді? Күнұзақ шөп шапқан немеше қор ете қалатыны несі осының? Жатыр ғой әне Мұстариза ояу, – деген сөзбен Шәризат жамылған күпісін ысыра ашқан Жақия, топшысынан және нұқып қалды. – Әй, анау Сәлимаштың бетінен

сүйіп пе едің тым құрығанда? Тіл қаттың ба оңашада? Оңде тұмылдырықты торпақтай томпалаң қағып, мөңіреуге ғана батылын бара ма? – деп екеуіне қызыға қарап жатқан Мұстаризаға көз қысып қойып, мызғып жатқан құрдасын мазалай түседі. – Әй, байғұс-ай, өмірінде өзі қыз қойнына барып па ең? Жұмыр жеріне қол тигіздің бе тым болмаса? Сорлы-ау, далада қаңғып өлесің-ау қыз құшағын бір көрмей. Бал ләззатын бір татпай, – деп ақыры қояр да қоймай Шәризатты сұхбатқа тартады.

Бос сөзді жақтыра қоймайтын құрдасы:

– Тұһ, масадай ызындап болмадың ғой түге! Жігіт деген аз сөзді келер еді. Осы сөз қай жеріннен шыға береді сенің? – деп ердің былғары көпшігін түзетіңкіреп қойды да, көзін уқалап қулана сықсия қалды.

– Сен өзің қайбір сылқым сері едің? Анандай қоңқақ мұрныңды есі дұрыс қыз жаратсын ба? Әнеугі қызойнақта Балсары жағыңнан бір салғаны қайда? Өтті жігіт болсаң, неге үндемей қалдың? Аузын бұған өгізше пысылдауға ғана шамаң жетті... Қарай гөр бұның кісімсуін! Батпан-батпан міні бар, қарап отырған кісіге тиіседі екен бұл саппас! – деп ұйқысы бұзылғанның есесін алып, бұл да шабуылға шықты.

Бозбастар осылай зілсіз қалжындап, бірталайға дейін көз жұмған жоқ. Мұстариза да ояу. Сұхбатқа зауқы соқпай үнсіз жатыр. Сөнген оттың қоламтасына біраз үңіліп зеріккен соң, сонау жұтдызды аспанға көз қадады. Сам жамыраған мезгілде қиял ұшқыр келе ме қалай өзі?... Жақия қыз-қырқын жағын сөз қылғанда Алтынды дәйім еске алар еді. Міне қазір де, ғайыптан пайда болғандай көз алдында көлендей қалғаны. Бота көздері мөлдіреп күлімдей қарайды. Тал бойы сымға тартқандай, ай дидарлы арудың өзі дерсің. Ақын Ыбырай, сал Ыбырай ән арнаған бойжеткен тегін болушы ма еді? Жас пері өнерпаз Ыбырай да көп әншінің бірі емес-ау. Қырқын көгілдір жас болса да, атағы жер жарған түрі анау. Күміс көмей әншілер баршылық қой ел ішінде, бірақ әнді өзі шығаратын өнерпаз ілуде біреу-ақ ұшырасар. «Үкілі» деп ел де әрбір әншіні дәріптей қоймайды. Ат атану оңай емес-ау. Өзі ән шығаратын, шығарған әнін тамылжытып шырқап беретін шаһбазды ғана қадірлесе керек бұқара. Қадірлемек түгілі, алақанға салғандай мәпелеп жүрген жоқ па әнекей?

Сөйткен сері жігіттің назары түскен сәулімде арман бар ма? «Жігітті жұрт мақтаған қыз жақтаған» демекші, ел аузына іліккен сал-серілердің меселін бойжеткен атаулы қайтармасы бесенеден белгілі. Біржан сал Сарамен айтысканда:

«Жібек жал арғымақпын тұмарланған. Жалымнан ұстаған қызда арман қалмас» деп тегін жырламаса керек. Үкілі Ыбырай болса, сал Біржан, Ақан серінің ізбасары екені мәлім. Жалпақ жұрттың пікірі осыған саяды да.

Ендеше сөйткен атышулы өнерпаздың сөзіне иіле қоймаған Алтыннан айналып кетсе болмас па? Онысы өз алдына, кейінгі кезде небір солқылдаған мырзалар Иманбайға жаушы жібере бастаса керек. Бұрынғы құдасы Сапалаттың көзі кеткен соң, қыз әкесі уәдеден тайқып шығар деген есептері ғой. Бірақ Иманбай былқылдай қойған жоқ. – Сөзімді жұтпаймын, құданың басына күн туды-ау деп пасықтыққа барар жайым жоқ. Оның үстіне баламды да жылата алмаймын. Жалғыз қызды кейіткендей не көрінді? Өзі білсін, – деп Алтынға сілтейді екен.

Қызының пікірінен хабардар ғой. Алтын болса: – Ақ батадан аттай алмаймын. Әкелеріміз төс қағысып, бесік құда болған екен. Қайын атам қазаға душар болды-ау деп, уәде бұзам ба? Аруаққа шет болар жайым жоқ. «Қайын жұртың азып-тозып кетті» деп, айнытпақ екен әркімдер. Жауабым былай ендеше. Бар мал-мүлкінен айырылса да, Құдайды аузына ала отырып уәде қылған жерім бар. Бесіктен қосылған азаматтың етегінен ұстағаным ұстаған. Дүйім елге қарақшы атанса да, өз басым Құдай бұйрығы ерім деп білемін. Жұрт не десе, о десін. Байлауым осы-ақ, – деген көрінеді.

Бұл сөзі ел ішіне тарап та кеткен. Халайық болса, қыз жауабын сан-саққа жүгірткен. Қайсыбір құла ауыздар:

– Әдірем қал! Қыздың сөзін кім тыңдаған? Мал берген алады да шүйкебас атаулыны. Анау бәлденіп жүрген Иманбайға қырық жетіні қырқа матап берсінші әлді бір әулет. Шөпжелкесін жетектеп тұрып өзі апарып берер, – деп Алтынды құптамаса, жастар жағы, әсіресе бозбалалар жағы, бойжеткеннің табанды мінезіне тәнті болысқан.

– Па, шіркін, қызыңа болайын! Сөзі сөзі-ақ. «Уәде бұзбаймын» дегені сылтау дағы әншейін. Арғы жағында махаббат жа-

лындап тұр-ау не қылса да. Мұстаризаға деген асықтық ішкі кернеген-ау сіре. Қайын жұртының байлығын қайтсін жас ару? Жігіттің алтын басын хан көтеріп тұр-ау текті бала, – деп сүйсінсе керек...

Ойға тереңдеген Мұстариза еркінен тыс күрсініп қойды. Қыз сөзінің түрі анау болса, бұның сиқы мынау. Қашып-пысып, бас сауғалап жүр. Алтынмен қалай қосылмақ? Иманбайға берер қалыңмал уайым емес-ау. Дауылбай ақсақал кейінгі бір көргенде:

– Әкең кетсе де, ел-жұртың дін аман, Құдайға шүкір. Рулы елдің перзентісің. Жолдан жығылмаймыз. Қалыңмалды түйдегімен жөнелтуге әзірміз. Тек қалыңдықты алатын мерзімді атап бер, шырағым, – деп сендірген болатын.

Ендігі қимыл-әрекет Мұстаризадан. Қалыңдықты түсіру деген сөз емес-ау. Бірақ, Алтынды алғанымен, қай жерде күнелтпек? Желекті жас келіншегін ертіп қашып жүрмек пе? Шағалақтың сойыл соғарлары үстерінен түссе ше? Өз қарабасы қайғы емес. Ізденіп, жау қолында өлгелі жүрген кісі қатерден тайынсын ба? Алтын жесір болып сорлап қалады-ау. Уайымның көкесі сол дағы...

Басы даң болған Мұстариза сананы мазалаған сан сұрақтан құтылмақ ниетпен дөнбекши берді. Жігіттер ұйқыға кетіпті. Төңірек тым-тырыс. Пысқырып жайылған аттардың дыбысы ғана естіледі. Тас арасын жарып шыққан қарағайдың ұшар басы қара барқындана төніп тұр. Арғы жағы жұлдызы самсаған қаракөк аспан... Бала кезінен-ақ түнгі аспанға үңілуді ұнатар еді. Ойға, қиялға қозғау салады түнгі аспан. Қалша кезіндегі қылықтары есіне түсіп, еріксіз езу де тартып қойды. Он-он екі жасында үлкендерді небір қитұрқы сұрақтармен мазаламасы бар ма?

– Анау зеңгір көктің түбі-шеті қайда? Жұлдыздар қалайша ілініп тұра береді? Жерге құлап түспеуші ме еді? Жерді кім тіреп тұр? Күннің көзі неге бата береді? – деген сұрақтарды жаудырады-ай келіп.

Үлкендер жағы мардымды жауап қайтара қойсын ба? Қайдан қайтарсын, өздері де білімге жарыған емес. «Басымды қатырма, қайдағы-жайдағыны сұрай бермей!» дегеннен өрелері аса қоймайды. Өздері жете қинағысы келмейді де, онымен қоймай, білімге талпынған баланың талабын кесетінін қайтерсің?.. Марқұм әкесі бір сөзінде:

– Бұл сұрақтардың жауабы ғылымда ғой, ұлым. Ғылым болса, сонау орыстың шаһарында. Ізденіп барып, мектебінде оқы. Бір баланы оқытуға қаражат бар ғой, Құдайға шүкір, – дегені де бар-тын.

Сөйтіп үміттеніп, шаһарға бармаққа жоспар құрып жүргенде әкейдің аһуалы анандай болды. Енді оқу түгілі, бас қайғы боп жүрген түрі мынау...

Ойдан ой қуып, қалғи бастағанын сезді. Алаңсыз ұйықтайын десе, Шоматтың ескертпесі және бар. Оны еске алып Рақыш жатқан жаққа көз тастаса, қорылдан өзге белгі білінбейді. Далада көп жортқан сырқынды болса керек, жабдығы да сай, киімдері де қалың екен. Астына екі қабат тоқым төсеп, ер жастанып ұзынынан көсіліп жатыр. Жамылғаны – түйе жүн қабаттап ысырған қалың күпі. Басын жалбағаймен тұмшалап алыпты... Мына түрімен мұртын балта шапсын ба? Не астынан сыз өтпейді, не маса-сона мазаламайды. Бауыздалған жылқының ышқына қырылдағанындай-ақ қалың қорылы соның айғағы емей немене?

Жо-жоқ, Шоматтікі қате болар. Рақышты зұлымдыққа қиғаны бекер. Жүз жерде Шағалақтың қолшоқпары болса да, қаныпезерлікке бара қоймас. Кісі қанын жүктеген оңай болып па? Ол түгілі біреуді ұрып-соғу да күнә емес пе? Мұстаризаның өзі біреуді жәбірлеймін деп ойлап па еді? Анау жолғы барымтада Шағалақ ауылының жігіттерімен шекісіп қалғанда дойыр жұсап еді. Ғұмырында алғашқы мәрте кісіге қару сілтеген. Оған дейін кісі тұрмақ, ит екеш итті ұрды ма екен? Қарсы келіп қалған жігіт басын қолымен қорғаштай беріп еді. Басқа сілтейін деген ой да жоқ Мұстаризада. Топшысынан осып өтіп еді, соның өзіне күні бойы өкінген. Кісіге қару жұмсаған өз қолы өзіне соншалық жиренішті болып көрінгені. Жәбірленген жігітті аяп та кеткен. Кейін хал-аһуалын сұрамақ та болып оқталып еді, Шоматтан ұялды. Тамырын басып сөз қозғауы мұң еді, ысқаяқ басшысы:

– Жоқты айтпа. Балалығың қалмайды-ау. Сарыауыз балапаның ба түге? Ұрыста тұрыс бар ма, тәйірі. Оңтайына келсең, ол тартынып қалар деп пе едің? Қақ сойылмен төбеден тапсырмаса, маған кел, – деп зекіп, бірталай насихат та айтқан.

Әйтсе де көп қынжылып, ұмыта алар емес сонау күнгі оқиғаны... Сол кездегі көңіл күйін еске алса, жан адамды аярлыққа, қатыгездікке еш қимайды. Шоматты қойшы, көп жапа шеккен

жан ғой. Адамзат баласынан мүлдем түнілген де болар. Көңірдің кәтіргісін мұсылман баласына көріп келу оңай болып па? Небір кәззәптарды көрмеді дейсің. Қайта әбден қанішер боп келмегеніне тауба...

Осы ойдың жетегімен ұйқы құшағына ене бергенін аңғармай да қалды. Түннің ортасы әлдеқашан ауып та кеткен. Жылы күпіге қымтана оранып, тәтті ұйқыға алаңсыз шоматын шақ. Қарағай ішінің ауасы қандай шіркін! Қымыздай жұтымды, шыныдай мөлдір. Сімірген сайын кісіні мас қылып, көзге ұйқы үйіреді... Кірпігі ілінуі мүң екен, тас болып қатты да қалды. Күнұзақ салт жүргеннің салдары ма, шаршағаны соншалық – түс те көрген жоқ. Терең көлдің шұңғымасы үйіріп әкеткендей-ақ ұйқыға күмп берді де кетті. Тұяқ серпуге де мұрша жоқтай. Ұйқыға тұтқын болып ессіз-түссіз қанша жатқанын өзі де шамалай алмас еді. Бір кезде Алтынның бейнесі көлең етіп шыға келгені. Түсінде емес, өңінде сияқты апанық көрінгені. Әдеттегідей күлім қаға қарайды, бәдені ұяң. Сөйтіп тұрғанда кенет еңсесін оқыс тіктеп, жалт қарай қалғаны. Онсыз да аялы көздері шарасынан шыға жаздап тіпті үлкейіп кеткен. Әлденеден шошыған сыңайы бар. Кенет:

– Тұр, жаным! Оян, Мұстариза! – деп айқай салсын.

Сол-ақ екен, іле анасының бейнесі ғайыптан пайда болып шыға берді. Бұл да әлденеден шошығандай, ал келіп жан айғайға бассын.

– Құлыншағым, Ризашым, аш көзіңді! Қатер төнді, оян, балам! – деп кәдуілгідей түртіп қалғаны. Көзі дөңгелене үлкейіп кеткен. Жанары үрейге толы, үнінде қорқыныш пен қатар жалбарыну бар.

Осы дауыстан селк етіп оянып кетті Мұстариза. Қайда жатқанын алғашқы сәтте есіне түсіре алған да жоқ. Бар көргені дәл көз алдында жалт еткен пышақтың жүзі. Бұл не қылған пышақ деген сауал санада найзағайдай жарқ етті де, оған жауап іздеп жатпады. Жауап іздер мұрша да болған жоқ. Пышақ ұстаған қолға қалай шап бергенін өзі де аңғармай қалды. Жетесі ой қорытып шешім қабылдағанша, қос қолы әрекет жасауға да үлгерді. Пышақты дарытпай жау қолының білезік тұсынан ұстай алды да, жан-дәрмен алыса кетті. «Рақыш қой бұл!» деген ой санада және жарқ етті. Ол жағын ойлауға мұрша жоқ, жау бүріп барады. Қараңғыда жүзін де анық аңғара алмады. Жанталаса алысып, пышақ кезеген жаудың білегін

шеңгелдеген қалпы, қос қолдап қыса берді. Қарсыласының аюдай қайратты екенін салған жерден сезе де қалған. Бұны шопақ құрлы көрмей алып ұрып, бос қолымен бүйірден тапсырып еді, сокқысы гүрзідей тиді. Шойын шоқпардан бір кем емес. Демі бітіп, аузын бақадай ашты да қалды. Әлі құрып барады. Пышақтың жалаңдаған жалманы алқымға тақай түсті. Қос қолдаса да жаудың екпінін бөгерге дәрмен жоқ.

«Өлген жерім осы екен-ау!» деген ой жарқ беріп, жүрегі мұздап барады. Жарық дүниеден енді күдер үзе бергенде, кенет жаудың пышақ кезенген қолы сылқ етіп босай қалды. Жаңа ғана шиыршық атқан бұла күш заматта сарқылғандай. Іле үстін жанши басқан денесі де аударыла құлай берді... Бұған не болды деп, танырқап та үлгерген жоқ. Шоматтың кескіні жоғарыдан төне берді. Қолында келтек. Мұстаризаның жүзіне күдіктене үңіліп:

– Тірімісің, бауырым? – деп қолын ұсынды.

– Тірі сияқтымын, аға, – Шоматтың демеуімен жатқан жерінен көтерілген Мұстаризаның үні құмыға шықты. Лебізінде діріл де бар. Аман құтылғанына сенер-сенбесін білмей, сұлап жатқан Рақышқа қауапайлай қарауда.

– Ол жақтан қауіп жоқ, алаңдама, – Мұстаризаның иығынан құшақтай берген Шомат, қолындағы темір келтекті көтеріңкіреп, – мына сотаны жеңіме тығып жатқам. Бұл бағзы заманның бұздығаны ғой. Сауыт бұзатын қару. Әжетке жарады кәрі жолдас. Оңдырtpай тиді білем. Жан тапсырмаса игі еді, – деп бұл да Рақышқа көз тастап қойды.

Осы кезде жігіттер де ояна қалды.

– О не болды? Уа, тыныштық па? – деп тұра келіскен Жакия мен Шәризат көздерін уқалап тұр.

Бұл абыр-сабырдың мәнін түсіне алмаған Көкқасқа да орнынан атып тұрып, бір-екі мәрте үріп жіберді.

– Құрдастарың бір қатерден аман қалды не қылса да. Ажалы жоқ екен бұл жігітіміздің, – тісін ақсита езу тартқан Шомат Мұстаризаны жауырынан қағып қойды. – Түні бойы аңдып жатқан едім бұл жеңдетті. Сонда да көзімнің ілініп кеткені. Ұйқымның сақтығы мұнша жақсы болар ма? Мұстариза жан-дәрмен алысып жатқанда оянып кеттім. Арғы жағы оңай ғой. Қару әзір, қол мүлт

кетпейді дегендей. – деп, болған кепті аңырып тұрған бозбастарға ұқтырды.

Осы кезде таң да қылаң беріп, айнала төңірек бозамық тартты. Жігіттер Мұстаризаның бой-басына көз жүгіртіп сұрақтарын жаудыруда:

– Дін аманбысың өзің?

– Пышағы бір жерінді осып кетпегей.

– Қанаған жерің жоқ па еді? – деп бәйек болып жатыр.

Неңдей қатерден құтылғанын енді ғана пайымдаған Мұстаризаның бойы тоңазып, жеңіл діріл билей бастады. Ет қызуымен байқамапты, сол жақ шықшытты пышақтың жүзі тіліп жіберіпті. Бешпетінің жағасы шып-шып қан. Бұны көрген Шомат:

– Е-е, түк те етпейді. Киізді күйдіріп баса қоямыз, – деп жігіттерге еңсе бұрып, – тамызық әкеліңдер. От жағып, терліктің шетін күйдірейін, – деп кісесіндегі дәндәкуінен шақпағын шығара берді. – Ер жігітке дақ пен тыртық жарасар болар. Ер азамат дұшпансыз болған ба? Қылыш пен кездіктен түскен жара, жігіт жолында кездескен қатердің айғағындай емес пе? – осы сөзбен бықсып күйген киізді Мұстаризаның бетіне баса берді.

Жараның қаны тиылған соң, жігіттер болған оқиғаны сараптай бастады. Талып жатқан Рақышқа жирене көз тастаған Шәризат:

– Бұның ойы не сонда? Бірімізді жазым қылса да, бәрібір аман құтылмайды ғой. Есі дұрыс па өзінің? – деп сұраулы жүзін Шоматқа бұрды.

Мұстаризаның иығына өз кебенегін жапқан Шомат салмақты нысайға міне:

– Е-е, бауырым, бұл жауыздың ойы әріде жатыр ғой. Бізден құтылмақтың айласын да құрып қойған болар әлдеқашан, – деп сәл кідірді де, жігіттерге назар қыдыртып өтті. Жас серіктерінің жүздеріне барлай қарап қалған. Неңдей қатерге кез келгендерін түсінді ме екен деп зерттегендей.

– Бұл қонағымыз бәрімізді шетімізден қырып кетпек, мен білсем. Таңға салым ұйқы қатты болатынын есепке алып тұр-ау залым. Бұл кезде ит те марғау тартады. Бізді жайғастырып тайып тұрмақ өзінше. Мына елсіз-күнсіз ми далада, тас пен ағаштың арасында өлікті кім таба қояр дейсің? Тапқан күнде де кім жазым

кылғаны мәлімсіз. Өзі болса, түк көрмегендей зытып бермек. Құрған жоспары осы-ақ, бауырлар, – деп сөзін түйіндеді.

Бұл естігендерін бозбастар әрқилы қабылдады. Жалпақ бетті, кішірек көзді Шәризаттың кеспірінен не ойлап тұрғанын аңғару мүмкін еместей. Тек қысқа кірпіктері дір етіп, онсыз да қысықтау көздері сығырая түсті. Жанарында құрыштай суық бір жылт жарк бере көрініп, зәтте жоғала берді. Іштегі пікірін сыртқа шығармастан тіс жарған жоқ. Бұған қарағанда Жақияның мінезі шапшаң болатын. Лау етіп тұтанғыш. Дәл қазір де сөйтті. Бетіне қан тебе ашуланып, танауы қусырыла қаршыға көздерін жарк еткізді де:

– Өз қолыммен буындырып өлтірейін бе азғынды? – деп ұзынынан сұлап жатқан Рақышқа отты көзін қадап, – мұртеттің мұртегі екен ғой бұ сілімтік! Қонақ болып, бір бақырдан дәм татқан кісіге сонша аяр қастық қылады екен-ау пенде деген. Өшің болса, қан майданда бетпе-бет келсейші. Ұйқыдағы ерді жаугершілік заманда қалмақ та өлтірген жоқ. Оған анау бағзы заманның қиссалары куә. Ұйқыда жатқан Қарабек батырды қалмақтың Қараман ханы өлімге кимағаны мәлім. Оятпай қару жұмсауды өз бойына мін көріпті... Есін жиса, бұның әуселесін өзім-ақ көрейін, бәлем! – деп күйіне кіжініп қойды.

Дәл осы сөзді күткендей-ақ шекесі қанға боялған Рақыш ыңырс қозғала бастады. Есін жия бастаса керек. Жігіттер елең ете қалып еді, Шомат қолын көтере «тимендер!» дегендей ишарат қылды. Өңінде мысқыл бар.

– Бәсе, бұл сияқты көксоққандардың жаны сірі келеді. Балтала-саң да өлер ме екен, – деп мырс берді де, дереу салдарлы нысайға мініп алды. Лебізі нық. – Сен, Жақия, бұл мерезге қолыңды былғамай-ақ қой. Өмір есігін жаңа ашқан жауқазын жастарсыңдар, кісі қанын жүктей көрмеңдер, азаматтар. Құдай ондайдың бетін аулақ қылсын. Тамұқтың отына мен-ақ күйейін. Болса да күнәм шашп-етектен. Дозақтан құтылу қайда? Бұл жаман ағаларың не көрмеді дейсіндер, – деген сөзбен шапшаң басып барып, қозғала бастаған Рақышқа төне берді.

Жүресінен отыра қалған қалпы еңкейе беріп, жаралының алқымынан қос қолдап ұстай алды. Жастардың жүректері лоблып кетер дегені ме, не істегенін көрсетпей сол қалпы қатты да қалды. Жігіттердің бар көргені – Рақыштың аяғының тыпырлағаны. Сәл-

ден соң ол да басылды... Мәйіттің бегін бүркеп көтеріле берген Шомат қолын жайып, әң сипады.

– Ит те болса, адам баласы ғой, – деп бірер сәт үнсіз қалды да, – іс бітті, жігіттер. Марқұмды жерлейік. Неге өлтірді деп сөкпесіңдер. Бұның қаны менің мойнымда. Таңда маһшар күнінде бөзіме таласа берсін бұны жоқтағандар. Көзін жоймасам, бұл бізді жаһаннамға жөнелтпей тынбас еді. «Екі қошқардың басы бір қазанға сыймас» демекші, – деп машықты қимылмен күзен бөркін умаждап, маңдай терін құрғатты...

Баз кешкен қарақшыны сәске ауа жерледі Шомат. Қос тұрған жерден қашығырақ бір шоқ ағашты таңдап алып, соның ығында қабір қазды. Басына тас үйіп, белгі қойған соң, кәдуілгідей құран оқыды. Жақия мен Шәризат аят-хадис жағына ұяттылау еді. Шәризат қара танығаны болмаса, құранға мүлдем шорқақ. Молданың алдын көбірек көрген Мұстариза ғана. Арабшадан да хабары бар, сүрелердің мазмұнына да жетік... Топырағы кеппеген қабірдің басында малдас құрып отырған Шоматқа назар тоқыратып:

– Тарауық пен ясинді оқысам ба, Шақа? Тәжуіт мақамымен қирағаттаушы едім, – деп сұрап еді, жас топыраққа ойлана көз көмген аға досы:

– Жоқ, бауырым. Бұл істі бастаған өзім екенмін, өзім аяқтайын. Өзіңе қару кезенген кәззапқа құран бағыштағаның қисынға келе қояр ма екен? Қылмысқа барып, қол батырған өзім екенмін, құранды да өзім бағыштайын. Кісіден жасырғанды Құдайдан қайтіп жасырарсың? Болса да тозақтың отына бірге күйеміз ғой марқұммен, – деп қол жайып, ясинді қирағаттай жөнелді.

Мұстариза ден қойып тыңдап отыр. Шоматты кітап сөзіне шалағай ма деп еді, қателескен болып шықты. Ясинді Бұқар мақамына салып судырата оқып шықты аңшы досы. Жаңылысқан бір тұсы жоқ, мақамы да құлаққа жағымды. Сәл таңырқаған қалпы ішінен: «Кәрі шөңгенің зиректігін қарай көр! Сабазың орысшаға да жүйрік, шарғыға да қара жаяу емес екен. Сірә, жапан түзді кезін жүргенде пысықтап жаттай беретін шығар» деп пікір түйіп қойды... Бұнысын Жақия да қостады. Құран оқылып, бет сипасқан соң, Шоматқа қулана қарап:

– Шақа, әмбебапсың ғой өзің. Саятшы біткен уағыз жағына керенау келер еді. Өзің болсаң, аузы-аузыңа жұқпай, еркін көсілдің

ғой. Аншылыққа әулігіш жел өтінде жаурап жүргенше, молдалық құрмаймысың? Мына дұғаң естіген құлақты ұйытқандай екен, — деп жігіттерге көз қысып қойды.

Бұнысына Шомат:

— Е-е, бауырым, «молданың айтқанын істе, істегенінен үлгі алма» деген бар емес пе? — деді де қабак шыта қалды. Қабағын түйгенде маңдайдағы әжімдері қыртыстана түседі екен.

— Ойлап тұрсам, әзіл ілетін жер емес-ау бұл, шырақтарым. Жаман-жақсы болсын, арыстай бір азаматтан айырылды. Бұл да алаштың бір перзенті еді. Бұны да анасы «қоңыр қозым, ботам» деп әлпештеген болар... Обалы нешік? Обалы қазақты бір-бірімен қыркыстырып қойған зұлымдарға. Қазақтың қолынан өз қандасы мерт болып жатса, ел тізгініне ие серкесымақтардың билігі шалағай болып тұрғаны да. Қол астындағы халқын жөндеп баға алмаса, ол бишігештердің құны бір-ақ бақыр! — деп күйіне сөйлеп, тобылғы сап жыланбауырмен етігінің қонышын бір салып өтті.

Бұ сөзге ешкім пікір қоса қойған жоқ. Малдас құра жайғасқан бозбастар тым-тырыс отыр. Күн арқан бойы көтеріліп қалыпты. Ауа райы тамаша. Шыжыған ыстық емес, жанға жайлы қоңыр салқын. Теріскей беттен ескен самал масаны ұшырып әкетеді. «Нағыз мал оттайтын күн екен» деген оймен Мұстариза төңірекке назар қыдыртты. Жылқылы елдің баласы ғой, қылқұйрықтың қамы қашанда көңілінің бір түкпірінде. Сонадай жерде тұсаулы аттары жайылып жүр. Оқта-текте бастарын шұлғи тастап пысқырып қояды. Рақыштың да қос күлігі осында.

— Бұларды не қылады екен Шомат? Айғақ қой. Қазекеннің көзі малға қырағы келеді. Әсіресе, жақсы атты байқағыш. Бір көрген қыдыра жалды түсі-түгіне дейін, ен-таңбасына дейін жадына тоқып, басы көрге енгенше ұмытар ма екен? Пәлен жыл өтсе де көрген жерде танымай қоймас. Асылы, біратола құтылған жөн ғой, — деп пікір түйіп еді, Шомат осы ойын сезіп қалғандай-ақ:

— Мына екі атты жытырмаса болмас. Бүгін түнде аттанып Құрымбайдың жігіттеріне жеткізейін, — деп жайылып жүрген жылқыға көз тастады да, — ер-тоқым, әбзелімен жөнелту керек. Еште-несі керек жоқ бұл зальымның. «Бүлінгеннен бүлдіргі алма» демекші, — деп аз үнсіз қалды да, Мұстаризаға еңсе бұрды. Дем бергісі келді ме, пейілдене қарап, — ал, батыр-еке, ендігі жоспар не

болмақ? Шағалақ бірталайға дейін тыныштала ма деймін. Еш әрекет істей қоймас. Талай момынды зар еніреткен аққантай қарақшысын жұмсап отыр ғой өзінше. «Істі тындырар» деп сенеді де. Бұл нөкерінен хабар-ошар күтеді енді», – деді де, дағдысынша мұртынан күліп қойып, – олай болса біз не істесек, таксыр-еке? Тыныш жатқанымыз жараспас. Бар екенімізді сездірсек қайтеді Шағалақ мырзаға? Болмаса, Омбыдағы жандаралдың өзіне соқтығамыз ба, қайдан шықсаң, одан шық дегендей, – деп серіктеріне назар қыдыртып өтті.

Жанары мен мныңында қулық аңғарылады. Жігіттерді сынағандай. Сүрепетінен: «Беу, шикіөкпелер, қажыған жоқпысындар? Жайлы төсек, балқаймақ пен құймақ сынды дәмді асты көкsep жүрсіндер-ау, мен білсем. Бәсе, өзім де солай топшылап едім. Аузынан уыз табы кетпеген бала-шағаны ерткен маған да обал жоқ» деген мысқыл ап-анық аңғарылғандай.

Бірақ, бозбастардың сыр берер тарпы жоқ сияқты. Қызыл шырайлы, кескінді Жақияның ағы ақ, қызылы қызыл. Қайқы кірпік қаршыға көздері жарық дүниеге соқтығыңқырай қарауда. Томағасын сыпырған қыран шәулі дерсің. Қажымақ түгілі, шайқас тілеп ізденіп тұрған түрі бар... Қашанда саспайтын Шәризаттың да қияпаты сергек. Жер қозғалса да тебірене қоймайтын табанды мінезіне бағып, себепсіз үндей қоймайды. Әйтсе де томсарған жүзі мен сабырлы көз қарасында асқан жігер аңғарылады. Шымыр порымы да көз тойғызғандай. Күн мен желге әбден тотыққан жалпақ кеспірі, тоқпақтай шүйдесі мен жұмыр мойыны, жыланбауырдың тобылғы сабын тұтамдаған әлуетті шеңгелі, бәр-бәрі бұл жігіттің қайраты мен төзімділігінің айғағындай. Тәу көрген кісіге: «Сабазыңның бітіміне болайын! Төс табанынан саз кешсе де, мойымас қара нар дерсің мына бозбасты. Тусаң ту, азаматым!» дегізгендей-ақ.

Жастарды зерттей үнілген Шомат та осы тақылеттес пікір түйіп, ішінен: «Қажыған бозбастар көрінбейді-ау. «Келсең, кел» деп тұрғандай ғой порымдары» деп тәнті болып, мұртынан күліп қойды.

Түсіне алмай тұрғаны – Мұстаризаның көңіл күйі. Дидары сергек-ау, сөйтсе де қабағында сәл-пәл кейіс бар ма қалай?.. Осыны ескеріп тықақтап мазаламады. Ішінен: «Қанша айтқанымен, ши-

көкпе жас қой. Мына өлімді ауырлап отырған болар. Айтты-айтпады ысылмаған бозбасқа қазаны көру оңай боп па? Мына тірліктен те запы болған шығар. Үйсіз-күйсіз ми далада күнелткен қалай, ызғындай елдің ішінде сайрандап жүрген қалай? Не қылса да өзі білсін» деп түйді де, көзін әкете берді. «Сұқтанып қайтемін? Қабырғасымен кеңесіп отырған болар. Ойын бөлмейін» деген байлауға бекіп, қонышындағы шақшаға қол жүгіртті.

Мұстариза болса, өткен түнде көрген түсті есте жаңғыртып, ойға шомған болатын. Сол түстің сырын, табиғатын түсіне алмай әлек... Бұл не өзі аян ба? Тым қатты ұйықтап қалғанын біледі. Ұйқыға бір берілсе, оңайлықпен ояна да қоймаушы еді. «Осы Жақия екеуіңнің қасқыр ұйқыларың-ай! Бүйірден үш нұқығанша тұяқ серпермісің?» деп Шәризаттың әзіл ілетіні тегін емес қой.

Сөйтіп тас болып қатып ұйықтайтын басы Алтынның дауысынан оянып кеткені қалай? Алтынға ілесе анасы да айғай салды. Қос жанашырының жанұшыра безек қаққанын көрмеймісің? Тегін емес қой. Сірә күндіз-түні бұның қамын ойлап жүрген болар. Анасының күйі-жайы түсінікті ғой. Іштен шыққан жалғыз ұлдың дәйім тілеуін тілеп отырғанына еш шүбә да жоқ. Ана үніне қосамжарлана шырылдаған Алтынды айтсаңшы. Бұның да жаны ашып, қабырғасы қайысады деген белгі емей немене бұл түсі?..

Ойы сан-саққа жүгірген Мұстариза, мазалаған сауалға жауап таба алмай отыр. «Түс – түлкінің боғы» деген мәтелге сенейін десе, өткен түндегі оқиғаның түрі анау. Көрінеу ажалдан алып қалған жоқ па түсіндегі аян?.. Аруаққа имандай сенуші еді Мұстариза. Қатер кезіксе-ақ: «Ия, ата-баба аруағы, желеп-жебей көріңіз!» деп жалбарынатыны да содан. Бала кезінен келе жатқан дағдысы ғой. Сын сәттерде еріндері еркінен тыс күбірлей жөнелер еді. Ата-баба аруағы демейтініне сенімі кәміл қашанда... Олай болса, көзі тірі жанашырлар неге желеп-жебемеске? Бұл фәниден әлдеқашан өтіп кеткен бабалары бұның түр-сипатын да көрген жоқ қой. Өзі де дидарларын ғұмыры көрген емес. Оларға қарағанда, анасы мен қалыңдығы әлдеқайда жақын емес пе? Өйтпесе түсіне кіре ме?..

Ой жетегіне ерген Мұстариза кенет еңсесін тіктеп алды. Ендігі мақсаты айқын сияқты. Тек батыл қимыл, әрекет керек. Тамағын қырнай жөткірініп алды да:

– Шәке, – деп Шоматтың назарын өзіне аударып, – жоспар не деп сұрадыңыз ба? Жоспар бар-ау, бірақ іске асыру қиын бол тұрғаны да, – деп сәл кідірді де, үзенгілестердің елең ете қалғандарын аңғарып сөзін тарақта түсті. – Қалыңдығымның жайы ойлантады да... Үлкендердің ақ батасы бар, қыздың ықыласы да бар. Менің түрім болса мынау. Қайын жұрттан жеткен хабарға сенсем, қалыңдығыма көз алартқан мырзасымақтар бой көрсете бастаса керек... Біздің жақ әзір отыр. Менен ишарат болса, қалыңмалды түйдегімен жөнелтпек. Әйтсе де қызды алғаныммен қайда барып паналамақпын? Аңдып жүрген дұшпан үстімізден түсіп бас салмай ма? Тым құрығанда, неке қидырып отауға кіргізсемші. Содан кейін шешейге тапсырамын ғой. Ақ некелі жар атанып, тілеуімді тілеп, түгін түтетіп отыра берер еді. Шақшадай басты шарадай қылған осы мәселе ғана, Шом-аға, – деп сөзін тәмамдады.

Бұл кеңес жастар жағына майдай жаққанға ұқсайды. Шәризаттың жанарында қуақы ұшқын жылт етіп жымиыш қойса, Жақия Шоматқа көзін бір төңкеріп:

– Мен білетін Шақа болса, айласын табар. – деді де Мұстаризаға жүзін бұрып, – көп ойланып-толғанып қайтеміз, Ризаш? Алтынды ақ отауға кіргізіп, бетін ашсаңшы. Арғы жағын көре жатармыз. Қуғын келсе арпалысып бағармыз да. Қайда қалмаған ғазиз бас?! – деп мәселенің түйінін оп-оңай тарқатып жіберді.

Шомат бұнысына езу тартып қойды да, тіс жарған жоқ. Есіткенін ой безбеніне салып мүдірген түрі бар. Үйлену дегеннің қолбайлау екенін түсініп отыр. Шағалаққа бұл хабар жетсе, іздеп келіп, бас салмай ма? Алтынды кепілдікке алып, өз үкімін жүргізер. Бұ шонжар атаулы аярлыққа басудан тайынған емес қашанда... Осы жәйтті бірден есепке алды Шомат... Әйтсе де, жас досының сөзін жерде қалдыру қиын. Бұны тоқтаулы кісі, қамқорым деп үміт артып отыр ғой. «Бұл базынасын да көтерейін ендеше. Сапалаттың аруағы разы болсын. Маған сідет артып отыр-ау бұл бала. «Тас түскен жеріне ауыр» демекші, қолымнан істеуге тура келер. Қол ұшын бермегей едім, берген соң шыдап бағу керек. «Сый қылсаң, сыпыра қыл» демекші» деген ойы осыған құйылды да Мұстаризаға еңсе бұрып:

– Хош, олай болса! Таранған көгілдіріңді айдынға қондыра бер, жарқыным. Мына сахараның мен білмейтін ұңғыл-шұңғылы

болар ма екен? Екеуіңді жасырарлық бір мекен табылар. Жігіттерді сөз басылғанша елге жібере тұрармыз. Арғы жағы бір Аллаға мәлім. Бал ашатын балгер-құшынаш, ия жауырыншы емеспіз ғой. Көрген кепті көріп алармыз, – деп көзін күлімдете мұртын сылап қойды да, – мынандай сырластары бар жігіт тау-тастан кайтсын ба? – деп Жақияларға көз төңкеріп өтті де, – солай емес пе, уа, өңшең көкжалдарым? – деп қулана жымиды.

Жақия осы сөзді күтіп отырғандай-ақ, жұлып алғандай шапшаң жауаптасты:

– Дөп айттың, Шақа! Сомадай болып бір шүйкебасты жасыра алмасақ, еркек атанбай-ақ қойдық. Тек дұшпанды нұсқай біл. Қара қанын ұрттайын, бәлем! Солай емес пе, беу, Шері-аға? – деп Шәризатқа оқыс бұрылып, қылтасынан бүріп кеп жіберді.

Бейжай отырған құрдасы селк ете қалып жақтырмаған пішінмен:

– Осы сенің-ақ ойының қалмайды екен. Ес тоқтатар жасқа келді-ау деген дәмем қайда? Қарап отырған кісіні шымшығаны несі? Шөпжелкелерге еліктегенің бе мұндар-ау? – деп күңкіл шығарды.

Мұстариза болса, қос құрдастың сөз қағысына еріксіз езу тартып қойып, Шоматқа назар жықты да:

– Пейіліңе мың қайтара рахмет, Шом-аға. Тағы да сергелдеңге салдым-ау өзіңді. Тірі болсам, бұл жақсылығыңды бір қайтармай қоймаспын, – деп оң қолын кеудесіне қойып, асқан ілтипатпен бас иді.

Шомат бұл қимылын жақтырмағандай тыжырынып, серіктерін бір шолып шықты да:

– Е-е, азаматтар, өмір деген осы да. Біреу о дүниеге жөн тартса, енді біреулер тірліктің қамын күйттеді де, – деп күрсініп қойды. Сүдіні салмақты. «Қабірдің топырағы кеппей жатып әзіл ілген сықпытымыз мынау. Бұл да тірлікке тән құбылыс шығар» деп өзінше ой толғады.

Бозбастар үндей қоймаған соң сәл кідіріп:

– Мені сергелдеңге салдым деп уайым қылдың-ау, Мұстариза, әлгі сөзіңде. Оның бекер, шырағым. Бұ кәрі шөңге ағаң сергелдеңнен қашпақ түгілі, өзі ізденіп жүрген жоқ па? Жөргегімнен қағынған жанмын ғой. Жынды сүрей қылып жаратқан Құдайға

шараң болса қыл! – деп өзімен-өзі сырласқан кісіше Мұстаризадан назарын сырғытып, сонау көкжиекке көз көміп, ойындағысын ақтара түсті.

– Бағзы заманда өткен Ақтамберді жыраудың толғауын еш ұмытам ба? Тірлікте бар мұддағасына жетіп, тоқсанға келген қасқаң «батырларша жорық үстінде өлмедім» деп арман қылған екен. Ердің мақсат-мүддесі сол да. Әбден можа болып құр сүлдеріңді сүйретіп жүргенше, бойыңда қуат, жетенде сана барда баз кешкеннің өзі артық па дедім. Естен жаңылып, жастардан «алжыған қақпас» деген сөзді естіртпесе екен Құдайым. Күш-қайратым шиыршық атып тұрған қалпымда алса екен деп тілеймін, – деп және бір пікір түйген болды.

Аз отырған соң, кенет есіне әлдене түскендей, серіктеріне жалт қарап:

– Ал, не отырыс? Қарекет қылайық, азаматтар! «Жүрмек болсаң, зымыра» деген. Ас қамдайын алдымен. Арғы жаққа ел қонған соң атқа қонайық. Сарылып күтіп отырған бикеш бар емес пе? Сол тотыны алтын тұғырына қондырар мезгіл жеткен болар, Мұстариза шырақ, – деген сөзбен ежелгі машығына бағып, малдас құрып отырған жерінен шапшаң көтерілді.

Егде тартты дегізетіндей емес, қимылы шалт. Сөз осымен бітті дегендей-ақ, тобылғы сапты қамшымен саптамасының қонышын бір салып, аттарға таман қадам басты... Мұстариза аға достың лыпыл қаққан қимыл-қозғалысына сүйсіне қарап, ішінен: «Мына шалың оңайлықпен өле қоймас. Құр аттай аяқ тастаған жүрісіне болайын сабаздың» деп еріксіз миық керді де, көңілдегі куанышын жасыра алмай:

– Ал, аттандым қалыңдығыма! Періштем, Алтыным, сәл-пәл күте тұр. Қырық шілтен шылауымызға оралып қолдаса, қосыларымыз әлі-ақ, – деп күбір еткенін өзі де аңғармай қалды.

Бір сәттілік бұл көңілшектігін жолдастары байқап қалмады ма деп қысылып, көз құйрығын жіберсе, жігіттер еш аңғармаған сияқты. Орындарынан көтеріле белдерін буып, бөріктерін баса киіп, жүруге әзірленуде.

– Ия, сәт, бір Алла жар бола көр! Ата-баба аруағы қолдай гөр жаутаң көз көдектеріңді, – деген сөзбен Шоматтың ізін ала адымдай берді.

ТӨРТІНШІ ТАРАУ

Мәмбетәлі

Таң қылаң бере Қызылжар қаласынан былқылдақ жүрісті сәнді фазтон күйме шыға берді. Жеккені үш қарагер арғымақ. Үшеуі де семізден жараған доға жал, шоқтығы өргек, мүсінді жылқылар. Осы төңіректің қазағы «ырсақ» деп атайтын желгіш жүйріктер. Күйме иесі сән құмар кісі болса керек, үш арғымақ та бір қалыптан шыққандай түсі-түгі айырғысыз. Тіпті жалдарының жатысына дейін ескеріпті иесі. Үш аттың оң жағындағысының жалы қамшылар жаққа құласа, сол жағындағы арғымақтың жалы аттанар жағына қайырылған.

Ат-әбзел де осал оңтағай емес. Өрме жүгендердің екі жағында қайыстан қиып түйген сәнді шашақтар салбырай ырғалады. Ноқталары ызба жібек. Биік доғаның үстіңгі жағында жез қоңырау сыңғыр қағады... Күйменің козлосына қонжия қонып, делбені ұстап келе жатқан мауыздай азаматтың есімі Дүйсен. Жас шамасы отыздың маңайында. Күн жылы болса да киімі нығыз. Түйе жүн шекпеннің үстіне кебентай қабаттапты, басында далбай. Шикіл сары, сопақ бетті бұл жігітті ауылдастар «таз Дүйсен, жылмағай бет Дүйсен» деп атар еді. Себебі – ойма таздығының үстіне иегі жып-жылмағай көсе болатын. Мұрттан да ырым ғана бар, шашы-

рай шыққан қадау-қадау тал ғана. Мұрны да қисық біткен, көзі де сығырайған тышқан көз, ұсқын жағына ұяттылау еді Дүйсен. Есесіне бір кісідей-ақ қайратты. Делбені шенгелдеген қос жұмырғы кішігірім шоқпардың басына пара-пар. Бұл үш қарагердің басына анау-мынау делбеші ие бола алмайды да. Әлденеден үркіп ала жөнелсе, жөпшенді кісіге қайыру бермейді арынды жүйріктер. Ондай жағдайда Дүйсеннің темірдей қолдары ғана тежей алады бұл үшеуін. Құдыққа түсіп кететін дөнен өгізді жалғыз өзі алып шыға беретін әлуетті жігіт осал болсын ба? Осы қара күші сықпытының кем тұстарын жуып-шайғандай.

Төбесі мен есіктері сары түсті былғарымен қапталған сәнді күймені жанамалай, бір салт атты желдіріп келеді. Жетегінде дом болып жараған ақ бақай торы бедеу. Бұл келе жатқан Дүйсеннің інісі Бегімбет деген бозбас. Жасы жиырмадан асқан бұл жігіт, ағасындай емес денесі таразылау, мұрты жаңа тебіндеген қара торы өңі кескінділеу. Кигені де қалың емес. Иініне ілгені жадағай шапан ғана, басында түгі қырқылған көнетоз күзен бөрік.

Жолаушылардың өкше ізі Қызылжар шаһары болса, маңдай түзегендері сонау күнгеі жақтағы Көкше өңірінің Қылшақты өзені. Үш желгіш әдетте таңмен таласа шықса, көз байланбай-ақ жеткізетін атырап. Қылшақтының Шалқар көлге дейінгі ұзына бойы Шөбек әулетінің қан жайлауы. Жайлаудың бір жақ шеті сонау Жақсы Жалғызтауға дейін созылып жатыр... Келе жатқан күйменің иесі Шөбектің Жаналысы. Төрт-бес кісі еркін сиятын фазтонның ішінде екі-ақ адам. Петербургте оқып жүрген Мәмбетәлі мен бәз-баяғы әрі ұстазы, әрі жетекші ақылшысы Аполинарий. Ауыл-аймақ «Нәрке» деп атап кеткен орыс азаматы.

Биыл жиырма үшке толған Мәмбетәлі бойшаң, қыпша бел, жауырынды жігіт болып жетіліп қалған. Ортасы сәл көтеріңкілеу келген қыр мұрынды, бедері айқын жұқа ерінді, жазық маңдайлы, келімді бозбала. Бір-бірінен алшақтау қонған көздері кішірек келгенімен, келісті қиылған. Қызға лайық қайқы кірпіктер көздің ажарын арттыра түседі. Қаймыжық ерінге енді ғана теуіп шыққан түбіт мұрт та жараса қалыпты. Шаш қойысы да, киім киісі де қалаша. Киіміне аса мән бере қоймаса керек, матасы қымбат, тігісінің нобайы сәнді болғанымен, сюртугінің жаға-жеңдерін шаң ба-

сыпты. Табаны калың, фабрикада тігілген бәтеңкесінің жұлығына да тозаң тұрған.

Бұған қарағанда Аполинарийдің үсті-басы сонағұрлым бапты сияқты. Сонау Петербургтен тартылған ұзақ жол көрсе де, сюрту-гі мен чесунча шалбарының қыры сына қоймапты. Басына қонжита киіп алған төбесі биік цилиндр қалпағында да тозаң жоқ. Төсқалтасынан күміс сағаттың зәнжір бауы салбырай түсіп, ұшы қылтиған аппақ қол орамалмен үйлесім тауып жараса қалған. Жирен бакенбард сақалы мен ширатылған мұрты да күтімді. Қоңқақтау келген мұрнының үстіне қыстырған пенсенесі қияпатына бедел әперіп тұр. Жалпы алғанда, отыздың ішіне мол кірген Нәркенің порымы салдарлы. Оқыс қылыққа, артық-ауыс сөзге баратын жеңілтекке еш ұқсамайды. Бірақ, тәу дидарласқандағы бұл әсер шындыққа сәл-пәл жанаса қоймас еді. Таң жаңа атып келе жатса да. Нәрке сабаз аз-мұз жұтыңқырап алған. Күймеге жайғаса бергенде-ақ:

– Ал, мырзам, жол алыс, ұйқы соқпасам болмас. Сондық бір штоф шараптың дәмін татуға мәжбүрмін. Сөге жамандамассыз, тақсыреке, – деп қылжақтап, бір саптыаяқ мадера шарабын сіміріп алған.

Соның әсері болар, жолдың кедір-бұдырын, тонқылдақ жүрісті елемей көңілді отыр. Ұйқыға кетер сықпыты да әзірше білінбейді. Бір ерекшелігі – масандық дағдылы қалпы болғанымен, есін ұмытып сөзден жаңылған пенде емес. Күйменің әйнегінен айналаға үңіліп Мәмбетәліні сөзбен қажап келеді. Аузында шылым шегетін иір түтік. Онысын құшырлана сорып, ара-тұра бұрқ-бұрқ түгін шығарып қояды. Түтіні хош иісті. Себебі, анау-мынау арзанқолды темекіні тартпайды Нәрке. Жаналы мен Баялыдай шонжарлардың қаражатын аясын ба? Тапқан-таянғанын бұлды киім-кешек, дәмді тамақ пен сапалы шылымға жұмсамағанда қайтеді? Жылап отырған бала-шағасы, сәнді көйлек, қымбат тон әпер деп қыңқылдаған зайыбы жоқ қой. Салт басты сабау қамшылы сұрбойдақ болған соң өз бойын күтеді де...

Шағын терезенің әйнегіне үңіліп отырған Мәмбетәліге қулана көз тастап:

– Ия, мырзам, туған даланы тамашалап отырмысың? Жөн-ақ, өйтпеске шараң қайсы? – деп жирен мұртын жыбыр еткізіп мырс

берді. – Ұлан-ғайыр қырғыз-қайсақ сахарасы осы болады. Достым. Ресей империясының қиян түкпірі. Меңіреу медиен. Наполеон Буанартые «Тартария» деп атаған өлкенің мешеу пұшпағы десек әбден сиғандай, – деп бір қайырды да, аз үнсіз қалып, – сонымен, жігітім, Петербургтегі эп-әдемі тірлікпен хош айтыстық. Өркениетті шаһардағы тәтті дәурен көзден бұл-бұл ұшты. Демек, өкінішті-ақ! – езуіндегі түтіктің ұшын құшырлана сорған Нәрке, көкірек толтыра түтін жұтып, іле қос танауынан будақтата шығарды.

Түтін шығарудың да өзіндік кілтпаны бар. Жеткіншек жасынан шылым шегуге үйір Нәрке, бұл жағынан алдына жан сала қоймайды. Түкті аузын жартылай ғана ашыңқырап, сақинадай қылып дөңгеленте шығаратын әдісті меңгергелі қашан. Бәс тігіп түгіндетсе, бір деммен жиырма-отызға дейін сақина шығара берер еді сабазың.

Бірақ, дәл қазір ол өнерін тамашалайтын шаршы топ жоқ. Сондықтан, ерігіп отырған Нәрке жас серігін айналдырып сөзбен шалауайттай бергенді жөн көрді. Осындай зілсіз қағытуды ежелден-ақ ермек қылатыны бар.

– Сол Желябов пен Софья Перовская бастаған кіл сапастарға қосылып не көрінді сонша? Халықты көгертеміз дейді өздерінше. Айтақ! Бұл қара тобыр жақсылықты түсінуші ме еді? Сиыр сипағанды білмес деп, өзіңнің қазағың айтпақшы, – деп Мәмбетәліге көз тастап қойған Нәрке түтігін құшырлана сорып-сорып жіберді.

Серігіне деген өшін темекіден алғандай. Қияпатында жас мырзаға деген кейіс те жоқ емес сияқты. Мәмбетәліні оңашада «Мишель» деп, әзілдей атай беретін. Қалалы жерде французша да сұхбаттасатыны бар. Бұл тілге Мәмбетәліні баулыған да өзі. Орысшаны еркін меңгеріп алған шәкірті, шетелдің тіліне де қаражаяу емес. Барлық Еуропаға ортақ латын тілінен де мағлұматы мол, французшаға да қалада туып-өскендерден қалыса қоймайды... Нәркенің қынжылыс білдіргені – өткен жылдың оқиғасы. Соны ұмыта алмай келеді.

– Қайта, Құдай сақтады, Мишель. Туысқандарың дер кезінде килікті. Сәл кешіккенде ғой, қазіргі екеуіміз Омбының абақтысынан бір-ақ шығар ма едік, қайтер едік? Өзіңді қайдам, маған салса, өліммен тең ондай тірлік. Қаңғыбас күй кешсем де, ақсүй-

ек дворян нәсілімін ғой, қанша айтқаныммен, – деген Нәрке әлдеқандай келеңсіз жәйтты есіне түсіргендей күрсініп қойды.

Асылы, мінезі құбылмалы болатын. Қазір кейісе, ендігі сәтте күліп жіберуі де ғажап емес. Тілге тиек еткені – кейінгі кездегі оқиғалар еді. Жоғары оқу орнында жап-жақсы оқып жүрген Мәмбетәлі, бұқарашыл, демократия бағытын ұстанған жастармен жақындасады. Бұлар да әртүрлі оқудың соңындағы студенттер. Ұлт жағынан алса, дені орыс, ішінде бұратанадан Мәмбетәлі ғана. Нәркеге салса, дені нәсілсіздер. Ақсүйек дворяндары біренсаран ғана, өзгелері «разночинец» атанған әртүрлі тектен шыққандар. Нәркенің ұғымы бойынша сыйласуға тұрмайтын мешан, саудагер сияқты «кәкір-шүкірлер». Бұлармен салыстырғанда бұратана ұлттан болса да, Мәмбетәлінің әлеуметтік салмағы, шыққан тегі көш ілгері. Себебі – патша ағзамды қолдайтын жақсылардың әулетінен. Шөбектен өрбіген бар зәуазат ұлықтарға қызметімен жағып жүр. Қазақ даласындағы ақ патшаның сенімді өкілдері іспеттес. Шөбектің кіндігінен тараған бар бау-шарбақ жаппай ауқатты және орыс мәдениетінің озықтығын мойындаған жандар... Өйтпесе, қыршын көгілдір бір жеткіншек Мәмбетәліні сонау Петербургке аттандыра ма? Өзге байлар сонау солтүстік астана тұрмақ, мынау тұрған Омбыға да баласын жібере қоймайды. Оқуға қажет шығынды қазақтың қай жуаны көтеріп жатыр? Сүбесін сере май басқан өңшең киіз төбе, жуан қоныш немелер оқуға соқыр тиын шығармас. Артық-ауыс мал пайда болса, одан дағы жас иіс алып, төсек жаңғыртар. «Сарт байыса там салар, қазақ байыса қатын алар» деген мәтел тегін айтылмаса керек-ті. Бұны қазақпен тонның ішкі бауындай араласып кеткен Нәрке біледі де.

Сөйткен игі жақсылардың бір перзенті Мәмбетәлі, Петербургтің жаман-жәутік студенттерімен ауыз жаласып кеткені. Әмпей-жәмпей болып қыз-қырқынды жағаласа бірсәрі ғой. Тіпті арақшарап жұтып қойса да еш айыбы жоқ. Жастың аты жас емес пе? Бұла қайрат, жастық жігер қанасынан аспай тұрмайды да. Ара-тұра өзі құралыптастарымен жұдырықтасып қалса да пәлен оқасы жоқ. Тек арты ұлғайып, іс насырға шаппаса болғаны да... Осының бәрінің қызығын аз-мұздап татқанда, ләм деп тіл қатқан жоқ еді

Мәмбетәліге. Жігіт емес пе, өмірдің ашы-тұшысының дәмін білгені де жөн.

Жастық-мастық дегеннің бәрі түк емес-ау, Құдай ұрып, әлгі бұқарашыл студенттермен табыса кетпесе... Бастапқыдағы бета-лыстары эп-әдемі-ақ болатын. Көбінесе талқылайтындары әдебиет саласы, оның ішінде поэзия. Дәлдік пен нақтылықты қажет ететін техника саласының жетістіктерін де қызыға зерттер еді. Алайда бара-бара патшалық биілікті сынай бастап, «Народная воля», яғни «Халықтың еркі» деген ұйымның көзқарастарын қолдай бастаған. Ақсүйектер тұқымынан шыққан Андрей Желябов, Софья Перовская сынды оқымысты бұқарашыл демократтар бастаған бұл ұйым патша ағзамның өзіне ауыз салуды көздеп жүрген екен. Саясатпен шұғылдынбаса да, көкірегі ояу, жаңалыққа құлағы түрік Мәмбетәлі бұл ұйымның көзқарастарымен таныса бастайды. Асылы, Мәмбетәлінің қабілеті жан-жақты болатын. Сөзді емес, сарылыш зерттеуді, дәлдікті қажет ететін пәндерге жүйрік. Математика, физика саласын оңай меңгерген. Жаратылыстану, оның ішінде биология, химия сабақтарына да алғыр. Есейе келе астрономияға көбірек бой ұрды. Сабақтан келісімен-ақ Нәркенін басын қатыра беруші еді.

– Университетті бітірдің ғой. Өзін түгілі, әкең де, атаң да жоғары оқуды тәмамдаған екен. Тіпті Еуропада дәріс алғандары да бар деп есітем. Демек, білімге кенде емессің, – деп сөз басында көпшік тастай сөйлейді де, іле:

– Олай болса, мына сауалға не жауабың бар, хұрматлу мырза? – деп әзілдеп қулана қарайды да, ал келіп қитұрқы сұрақтарды жаудырсын.

– Ғарыш деген не құбылыс өзі? Шеті-шегі қайсы? Ал енді әр жұлдыз күннің көзіне пара-пар деседі ғылым сөзі. Олай болса, әр жұлдыздың айналасында жер сияқты планетаның болуы да ықтимал емес пе? Ендеше тірлік те болуы ғажап емес қой. Сонда адамзаттың да және бір түрі бар шығар. Осыған не дер едің, ақсүйек достым? – деп сөз арасында қағытып та қояды.

Осы тақылеттес күрделі сауалдардан мезі болып, ат-тонын ала қашар еді Нәрке. Себебі, қай сұрағын алсаң да, кісіні тығырыққа тірерліктей қитұрқы. Албырт көңіл жас емес қой, жоктан өзгеге жете қинап қайтеді Нәрке? Қазақтың өзі айтпақшы:

– Сау басқа сакина тілсеп жынды қойдың миын жеген кісі бар ма еді?

Тым тақымдай берсе:

– Оу, басымды қатырмасаңшы, студент мырза! Шақшадай басынды шарадай қылып өзіңнің миыңды да ашыта берме. Көп ойланған ғұламалар бара-бара бажып кетеді деседі ғой, – деп бұл да әзілге саяр еді. – Жаңағы сен қопсытқан мәселелерді біреу түгілі, мүйізі қарағайдай ғалымдар шеше алмай әлек. Жаратылыстың тылсым сырын зерттеп өткен сонау Коперник, Галилей, Джордано Брунолар небір соны жаңалықтарды ашқаны рас. Жер шарының доптай жұмыр және айналып тұрғанын дәлелдеп те берген. Бүткіл планеталар күннің көзін айнала жүретініне адамзаттың көзін жеткізе де біліпті... Сөйтсе де, ғарыштың тұңғиығына бойлау деген олардың да қолынан келген емес. Ол үшін аса қуатты телескоп қажет болар, мырзам. Оған адамзаттың қолы жеткенше қайда! Бәлкім жетпес те. Бұ құпияны ашу деген адамзаттың пешенесіне жазбаған да шығар, – деп көзі жайнап тұрған Мәмбетәлінің көңілін суытып бағар еді.

Бірақ, жас-желеңнің өрекіпген кеуілі онайлықпен басылған ба? «Қиял жүйрік, зерде алғыр, жігер шиыршық атады» дегендей. Маңдайы тасқа тимеген арынды жас болған соң ба, жете қинауға құмар-ақ.

– Жә, ол ғарыш болсын делік. Ғарышты зерттер қуатты құрал-аспап әзірше жоқ та шығар, – деп жығыла салған болады да, іле және бір сұрақтарды көлденең тартатынын қайтерсің?

– Сен өзің Чарльз Дарвиннің тұжырымына не дер едің? Адамзаттың шығу тегі жөніндегі теориясын айтамын да. Адамзат тұрмақ, бар хайуанаттардың шығу тегін эволюция теориясына бағындырғаны қайда ол ғалымның? Маймылға қоса адамды приматтар тобына жатқызыпты. Бұнысы – арғы тегіміз сол мақлұқпен ортақ деген сөз. Олай болса, ғылым ашқан жаңалық дін уағыздарына қайшы келеді. Адамды топырақтан жаратпай ма барша дін? Қасиетті кітаптардың һәммасы, яғни Таурат, Інжіл, Құран, Һауа-Ананы Адам атаның қабырғасынан жаратады. Ендеше, Дарвиннің ілімі дін уағызына кереғар келмек. Демек, діннің мызғымас тұғыры солқылдай бастады деген сөз емес пе бұл? – деп қадала түсетін.

Нәрке өзі де пәлендей діндар емес тұғын. Әйтеуір жүртпен бірге жексенбі күні шіркеуге бас сұғуды міндет деп біледі. Шынтауайтқа келсе, поп атаулыны жақтырмайтын. Шетінен іркілдеген семіз, арақ-шарапқа кет әрі емес, қара халықты обырдай сорған арамтамақтар деген пікірді ұстанар еді. Поптарға деген Пушкиннің көзқарасын қолдайтын. Ұлы акынның «Поп пен жалшысы Балда туралы ертегі» деген шығармасына тәнті еді. «Ашы болса да шындық осы» деп бейнелі жыр тілімен өрілген сол ертегіні аса жоғары бағалайтын.

Бертін келе қазақтың тірлігімен, әдет-ғұрпымен танысқан соң, мұсылман дінінен де бірталай мәлімет алған болатын. Молдалардың жүріс-тұрысын байқап, уағызына да құлақ түре бастаған. Мешіт пен шіркеуді де салыстыратын. Мұсылман дінінде бір тәнті еткені – мешіт ішінің жылтырағы жоқ қоңыртөбел жасауы және молдалардың қарапайым порымы. Өзі көрген поптардың кигені «риза» деп аталатын алтын зерлі жамылғы, бастарында лағыл таспен безендірілген аса бұлды қалпақ болса, молдалардың ініне ілгені қоңырқай шекпен ғана. Мешіт ішінде де басы артық жиһаз жасау жоқ. Оның үстіне поп атаулының дені арақ сілтегіш келетіні жасырын емес. Қара жұмысқа жоламастан бұрау басын сындырмаған соң, көбі іркілдеген семіз де болады.

Қазақтың молдекендерін де жаппай таразы денелі деуге болмайды, әрине. Ішінде етженділері де, тіпті месқарын семіздері де баршылық. Әйтсе де, поптармен салыстырса, тақуа келеді. Арақ-шарап деген мұсылман қауымына мүлдем жат. Шылым шегуді де білмейді. Молдалар болса, тіпті насыбай атқанды да бойына мін көреді.

Сөйткен тақуаларды сыйламағанда қайтсін Нәрке? Өзінің православие дінінің сөзұстарлары, яғни поптардың кей мінездері мен қылықтарын іштей құптамаса да, сынап-мінеген жан емес. Дін деген патшалықтың ең мызғымас ұстыны екенін неге ұқпасын? Қоғамның тәртібін ұстап тұрған да діннің уағыздары. «Құдайдан қорықпағаннан қорық» деп қазақ та айтады екен. Орыс халқының да ұстанымы сол. Ақсүйек дворяндар болсын, жер емшегін емген қарашекпенділер ия зауыт пен фабрикалардағы жұмысшылар болсын, табынатындары әуелі Құдай, содан кейін ақ патша. Патшаны жер Тәңірісіндей көреді Құдайдан қорыққан

орыс біткен. Орыстың үшінші ұстыны – Отаны. Ресей атанған алып империя. Сонау Еуропаға еліктегенімен, батыстың абат бақтарын өз жерінің мысқалына алар ма екен? Ақсүйектер жағы французша шүлдірлесе де, жеме-жемге келгенде шетелдіктерді өз ұлтына теңгермейді. Өз православиеcін де Еуропа тұтынған католик дінінен артық көреді. Жержүзіндегі ең алып империя, құрлықтың алтыдан бір бөлігіне қанат жайған туған мемлекетін дәйім мақтан тұтады орыс біткен.

Осы даңққа жеткізген ең алдымен, халықтың діндарлығы емей немене? Православие үшін қан майданда қаншама боздақ баз кешті десеңші! «Дін, патша және Отан үшін жан пида!» деп ақсүйектер де, шикі надан қара шекпенді мұжықтар да қару-жарақ асынып пәлен халықты тізе бүктірген.

Бұқара атаулы Құдайдан қорықпаса, мемлекеттің берекесі болған ба? О дүниенің мәңгілік рахатына да сенбек керек. Тозақтың азабынан сескенбесе, қайраты асқандар былайғы әлжуаз момындарды әлдеқашан қырып жібермей ме? Нәркенің өз басы ес білгелі-ақ, күнде пәлен мәрте шоқынуды парыз деп ұққан... Ата-анасының үйінің төрінде икона суреті ілулі тұрар еді. Ол иконада Иисус Христостың анасы Мәриям бейнеленген. Иконаның алдында күндіз-түні шырағдан жанып тұратын. Үйге кірген естияр кісілер алдымен Мариямға тағзым етіп, үш мәрте шоқынуды парыз деп білер еді. Үлкендерге еліктеген Нәрке де шырағданның тыйнақтай ғана алауына назар жығып, Мәриямның дидарына үңілетін. Құндақтаулы сәбиін құшақтай көтерген Мәриям ананың жүзі соншалық мейірімді көрінер еді. Жанарынан жылы шуақ себездеп, өне бойынды аймалап тұрғандай.

Не себептен екенін өзі де білмейді, суреттегі бейнеге үңілгенде көкірек тұсы алдымен шым етіп, көңілді бір жат сезім билеуші еді. Тәнті болу да, табыну да, тіпті сәл-пәл үрей де бар ма, қалай?.. Ойын баласы ғой ол кезде. Далада асыр салып қызық қуып жүретін бұла жаста болатын. Өмірдің парқы мен нарқына ой жүгірту деген санасына да кіріп шықпаған. Әйтсе де, төрдегі иконаны көрген сайын құйтақандай жүрегі лүп етпей қоймас еді. Орыс халқы төр жақты «қызыл бұрыш» деп атайды. Сол қызыл бұрышқа еңсе бұрып тас болып қатып қалар еді бала Нәрке. Мәриямның бейнесіне үңілгенде құдды бір о дүниемен тілдескендей әсерле-

нетін. О дүние болғанда, Мәриям арқылы ұжмакпен жансақдай болушы еді. Пейілдене қарап, майда ғана жымнаған жасар иенің анасы:

– Бала, Құдайға табына бер. Бар діліңмен илансаң, жұмақтың төрінен шығарсың түптің түбінде, – деп жұбатқандай көрінетін.

Жаратқан иені жарық дүниеге әкелген қасиетті анаға қайтіп сенбессің? Сол сезім аксүйектің ұлы, ауқатты әулеттен шыққан Нәркені ғана жақсылыққа жетелеген жоқ. Әкесінің меншігінде бір қыдыру «крепостной» кара шаруалар болушы еді. Шынтуайтқа салса, құлақ кесті құлдардың есебінде тірлік кешкен байғұстардың нағыз өздері. Тұрмыстары өте жүдеу. Талшығы нәрсіз. Талғажау еткендері «квас» атанған сусын мен кара бидайдың наны. Ет, май, ағарған сияқты кенеулі асқа ауыз тигізгендерін Нәркенің өз басы көрген емес. Көкөністен тіске басатындары шомыр мен қырық қабат. Киімдері де тым жұпыны. Аяққа ілгендері жөке қабығынан тоқылған шабата... Көрген күндерін біреудің басына салмасын. Таңның атысынан бастап ымырт үйірілгенше кара жұмыстан қолдары бір босаған емес. Сол еңбектерінен кара бастарына тінамдай пайда көрсейші! Бар тапқан-таянғанын иелері, яғни «помещік» атанған алпауыт қақшып алып кетеді. Сөйте тұра, түбі бір көретін жақсылықтан күдер үзбейтіндерін қайтерсің? Жақсылық деп үміт артқандары о дүниедегі бейіс қой. Бақиға асып көз жұмған соң, рахатқа кенелеміз деп біледі. Бұл фәнде неқұрлым көп бейнет кешсе, шын дүниеге жеткен соң-ақ, сол құрлым рахатқа кенелеміз деп сенеді. Шіркеудегі поптардың уағызының түрі сол дағы.

– Үсті-басын киіздей қотыр басқан, аш-жалаңаш қайыршылар бейістің қақ төрінде шәниіп жатпақ. Ал енді сүбесін май басқан арамтамақ ауқаттылар, сол жарлылардың қолына су құюға да жарамас о дүниеде. Бейістің бар рахатын кедей-кепшіктер, және бұл жалғанда азап шеккендер көрмек. Тек жоқшылыққа шыдай біліндер! – деп бұқараға дем беріп қояр еді дін жетекшілері.

Бұл насихатты ой елегінен өткізген бала Нәрке тығырыққа тірелетін. Есіткенді сынға салса, көрген-білгені поптардың уағызымен қабыспайды-ақ... Алдымен сол поптың өзі шіріген бай емес пе? Ғұмыр-бақи бұраудың басын сындырып көрді ме екен? Құрсағының жуандығына екі кісінің құшағы жетпес. Қияр тұз-

дайтын кеспектің көлденеңіндей дерсін. Нағыз арамтамақ деп соны айт әнекей! Шаруа сияқты жер тырмалап егін еккен емес, ия бейнет кешіп, мал баққан күні жоқ. Ел үстінен күн көреді де. Ақ-сүйек алпауыттар да солай. Түздегіні былай қойып үйлеріндегі бар майда-шүйде жұмысын да крепостной құлдар атқарады...

Нәрке ер баладан жалғыз болатын. Есесіне толып кеткен апақарындастары бар еді. Солардың кесірлері емес пе, атадан қалған мұраны бөліске түсіргенде, жалғыз бауырларын шөміштен қаққандары. Қыздар бір-бір «деревня» аталатын елді-мекендерді немденіп қалып, Петербургте оқып жүрген бұны алдап кеткен. «Алтын көрсе, періште жолдан таяр» деген сөз бар емес пе? Орыста «приданое» деп аталатын қыздың жасауы бар. Алпауыттардың әулетінен шыққан қалыңдықтардың жасауына деревнясымен бірге құлдарды қосады. Олардың саны неғұрлым көп болса, қалыңдықтың қадірі де солғұрлым артпақ. Сонысына қызыққан сегіз қыз атадан қалған мұраны пышақ үстінен үлестіріп әкелді де, жастықтың ырду-дырдуымен жүрген бұны алдап соғады. Жатырластар істеген сол мікір айланың салдарынан үйсіз-күйсіз қалып, қанғырды да кетті Нәрке. Бір кіндіктен өрбіген туғандар соншалық кісәпірлікке барады деп үш ұйықтаса түсіне кірер ме еді?... Енді міне, қазақтың меңіреу сахарасына қайтып келе жатқан сүдіні мынау...

Ой жетегіне ерген Нәрке фәттон есігінің әйнегінен тысқа көз тастады. Таң рауандап атып келеді екен, төңірек бозамық тартқан. Қаладан ұзап мидай даланың ішіне сұғынып бара жатыр күймелері. Бұл атырап қарағайлы, қайыңды шұбар. Сөйтсе де көңілсіз. Қызылжар өлкесі ағашты болса да, Нәркенің атажұртының табиғатына жету қайда-а! Ата-бабаларының мекені Ресей жерінің нақ кіндік тұсында болатын. Ит тұмсығы өтпес қалың ну орманы да бар, өзені мен көлі, қарабидайы бітік өнетін құнарлы егістігі де бар тамаша өлке ғой, несін айтасың! Орталық Ресейдің зәулім ағаштары қандай, шіркін! Ұшар басына қараған кісінің телпегі түсіп кетерліктей. Діңінің көлденеңіне мелжемді екі еркектің құшағы жетпес. Орман ішіндегі алаңқайлардың қақала біткен шалғыны кісінің белінен келеді. Сулы да, нулы өлке деп соны айт әнекей. От пен су мол болған соң мал да ірі болады екен.

Қара малдың салмағы қазақтың сиырларынан екі есе бағаласа да, есе де сиғандай. Қара ала, сары ала сауын сиырлардың желіндері ірі қазандай келеді. Күніне үш мәрте саумаса, желіндері сыздап, емшегінен сүт саулап тұратынын өз көзімен де көрген. Қазақтың мөшке сиырлары болса, Ресей қара малының қасында тайыншадай ғана. Бұ медиен сахараның жылқылары да әрі жатаған, әрі тұрқы ұсақ келеді. Қазанат арғымақтары болмаса, «жабы» деген тұқым ұсқынсыз-ақ бір мал. Тұяқтары добалдай. Қаба жал, шұбалаң құйрық, бастары ебедейсіз бірдеңе. Бойлары қашырдан аз-ақ қалқыңқы. Жылқылараның дені осы тектес. Граф Орловтың желісті арғымақтарымен салыстыруға да келмейді. «Рысак» деп атанған бұл арғымақтар әрі бойшаң, әрі мүсінді. Тұрқы ірі, омыраулы болған соң білекті де келеді. Қыс шана, жаз тарантасқа жегуге қолайлы-ақ. Бір арғымақтың өзін жексең де төрт кісілік карета-фаэтонды дедектетіп әкете береді. Ауқатты алпауыттар бір желгіш арғымақты місе тұтпай, үштеп-төртеп жегеді әдетте. Тіпті алты атты да бір пәуескеге жеккендері де баршылық. Қазақ байларына ондай салтанат қайдан келіпті? Бірен-сараны болмаса, дені салт жүреді... Тіпті үй жасауына да пәлен мән бермейді екен. Бар мақтаны – үйір-үйір жылқы мен ақтылы қой. Қайта мынау Шөбек балалары сияқты, қаламен тығыз қатынасы бар шонжарлар сән-салтанатқа бой ұра бастапты кейінгі кезде. Орыс ұлықтарына еліктеген буынның өкілдері ғой. Анау Жаналы болыс сияқты көзі қарақтылары тек мал жинай бермей, қаражатының қызығын да көріп жүр. Өзінен аямайды әйтеуір. Былқылдақ жүрісті рессорлы фаэтон ұстап, онысына асыл тұқым арғымақ жеккізеді. Үй жасауында қала жиһазы баршылық. Ақ болыскей кереует, кісі бойы ашпалы айна, кітап сактайтын сөрелі этажерка дегендер ағайынды байлардың үйінен әлдеқашан орын алған.

Әйтсе де Нәркенің бала кезінен көзі үйренген тұрмыспен салыстыруға еш келмейді-ау. Әсіресе, қазақ даласын тәу көргенде-ақ көңілі құлазығанын айтсаңшы. Ұшы-қиыры жоқ мидай құла түз тәу көрген кісіні қайтіп жабырқатпас? Қай жаққа назар тастасаң да, көз сүрінер бұдыр болсайшы. Күні-түні үздіксіз жүрсең де, еш бітпейтін маңқиған бір сахара. Іш пыстырар сұрықсыз көрініс. Омбыға жеткенше мың мәртебе өкінген шығар... Қайта Қызылжар атырабы Ресей жеріне ұқсайды екен. Қайыңды шоқтар да

баршылық, кей тұста кәдуілгі ну қарағай орман да ұшырасып қалады. Ағаш арасының шалғыны бітік өскен, түгін тартсаң майы шығатындай құнарлы бір өлке. Осы өңірге іліккенде көңілі біршама бірленейін деген. «Қаншама жер тусырап жатыр десеңші!» деген ой санадан шықсайшы. «Бұл тың жерге орыстың мұжығы түренін салса ғой, егін дүркіреп шығары сөзсіз» деген оймен қызығып та кеткен.

Әсіресе таңғалдырғаны – ақ селеулі боздың көрінісі. Ғұмыры соқа көрмеген шымы тұтас өлкенің бітік селеуі теңіздей ырғалады. Сәл жел тұрса-ақ, күмістей жалдары желбірей толқындана тербеле бастайды. Сонау көкжиекке дейін көсіле созылған алып аймақ, күміс толқыны көбік шашқан теңізге ұқсап кетеді екен. Бұндай сұлулықты тамашалауға көз керек-ау, шіркін! Омбыға жеткенше жұбанғаны осы көрініс болды-ау әйтеуір. Бастапқыда сұрықсыз болып көрінген сахараның ерекше бір өз әсемдігі барын да мойындай бастаған... Бұл күнгей Сібір мен қазақ сахарасы көрейін деген жері ме еді? Үш ұйықтамақ түгілі ұдайымен үш жыл ұйқы сілтесе түсіне кірер ме екен? Кірген күнде де шошып оянары сөзсіз. Петербургтің мәрмәр тепкішекті сәулетті ғимараттарына әбден көз үйреткен албырт жас, ит өлген қияннан бір-ақ шығасың дегенге әсте сенсін бе? Бірақ, қазақ айтқандай «ат баспаймын деген жерді үш басар, ер көрмеймін деген жерді үш көрер» демекші, қитұрқы тағдыр бұны Азияның қойнауына жөнелтті де жіберді.

Бұған себеп, әрине, ең алдымен мұқтаждық. Ата мен ана бұл фәниден өтіп кеткен соң, елден келер қаражат көзі сұйылайын деді. Апаларының жәрдемі болмашы бірдеңе ғана. Бара-бара сол мардымсыздың өзі саркылып та қалған. Күнкөріс қиындайын деді. Абырой болғанда оқуын тәмамдап үлгерді-ау әйтеуір... Әйтсе де білім құжаты қолға түскенімен, қызмет жоқ. Алып империяның астанасында қолайлы қызмет табу оңай болып па? Кіл ығай мен сығайлар шоғырланған бірегей шаһар ғой бұ Петербург деген. Қайдағы бір қаңғырған шикіөкпені көзіне ілсін бе деміне нан піскен шен иелері. Ататегі ақсүйектен болғанымен, қолында сылдыр ақшасы жоқ оқыған жасты бұл қауымның серкелері еш керек қылмайды екен. Осы қағиданы еріксіз ұқтырды-ау қиямпұрыс тірлік. Жоқшылықтың кермек дәмін де татуға тура келді. Киім-

кешек әбден тозып, ас-ауқат жағы кәдуілгідей уайымға айналды. Бір кеңсеге хат-хабар таситын курьерлік қызметке орналасып еді, оның ақысы тым болымсыз. Пәтерақы мен ішіп-жемнен артылмайды. Ішіп-жем болғанда, шөп-шалам қатқан, кенеуі жоқ көк жасық ассымақ бірдеңе.

Ұнжырғасы түсіп жүнжігені соншалық – баз-базда онашада көз жасына ерік те беретін. Ондайда тақыр мұзға отырғызып кеткен жатырластарға нәлет жаудырар еді алдымен. Марқұм ата-анаға да мұң шағар еді.

– Бүйтіп қор қылғанша, несіне оқыттындар? Оқытқандарың бар екен, ертеңгі күнкөрісімді қамтамасыз етерлік аз-мұз мұра қалдырмайсындар ма? Тым құрығанда, жиырма шақты үй-жаны бар деревняны мұра қылып, занды түрде бекітіп қалдырсаңдар, осындай сорлы күй кешем бе? – деп кейіс жолдағаны не сан.

Сары уайымға бой алдырған сондай кездерде өз әкесінің крепостной құлдарының келеңсіз тірлігін еріксіз еске түсіруші еді. Олардың азабы тіпті шексіз екен-ау, байыпқа салса. Қара бастары тұрмақ, бүткіл ата-бабалары бейнет теңізін кешіп өткен жоқ па?.. Сондағы бар үміт артқандары о дүниенің рахаты болса керек. Ит-тірліктің азабынан құтылып, шын дүниеге, мәңгілік бақытқа, бейіске жетеміз деп қана көңіл семіртіп өтіпті пақырлар.

«Мен де сөйтсем бе екен? Құдайдың жіберген бір сыны шығар бұл мүсәпір күйім. Қорлық пен жоқшылыққа төзіп берсем, бәлкім о дүниенің рахатына кенелермін» деп өзін жұбатып та баққан.

Сөйтсе, аштықты көтергенімен, қорлыққа, төменшік еңсе жаутанкөз ахуалға шыдау деген қиынның қиыны екен. Қатар оқыған бар әріптестер білдей бір-бір шен иесі болып жырғап жүргенде, қызғанбай, күйінбей көр мықты болсаң! Бір-екеуінің алдына барып жәрдем де сұрап көрген. Намыстанса да бас июге тура келгенін қайтерсің? Аштан бұратыла жаздаған соң амал нешік?... Төменшіктегеніне қарай оң нәтиже болса, бірсәрі ғой. Қайдам!.. Кешегі әмпей-жәмпей құрдастары қол ұшын беруге асыға қойған жоқ. Жобалғы киімін, арса сүйек жүдеп-жадаған қалпын көріп мұрнын шүйірді-ай кеп. Қабақ бермей сызданып, құр тіл емізіп шығарып салғанын қайтерсің? Сенатта ағасы істейтін біреуі тіпті мұны дәлізде тосқызып қойып, өзі экипажына мі-

ніп жөнөп те берген. Қыр көрсеткені ме, әлде алаңғасар ұмытшақтығы ма, ол арасы беймәлім. Әйтеуір кешегі әріптесін адам құрлы көрмегені анық.

Не керек, бұл қорлықты да көруге мәжбүр болды. Жастықтың, денсаулықтың арқасында төзіп жүрді-ау әйтеуір. Балалық дәурені ата-мекенде, табиғаттың аясында өтіп еді. Соның да септігі тиген шығар. Кенеулі ас, таза ауа, күтім мен бапта кемшілік болған жоқ о бір алаңсыз шақта. Уызынан жарып жетілген соң, кейін тап болған олқы құрсақ күйге, бүрсең қаққан жүдеулікке сыр бере қоймады. Петербургтің ауа райы аш-жалаңашқа аса жайсыз екенін сонда білген. Қаланың ірге тепкен жері лай-батпақ болған соң, көшелері сыз. Оның үстіне жанбыр жиі. Күн құрғатпай мазаны кетіріп, сіркіреп тұратынын қайтерсің? Ашық күннің өзінде ауасы мейлінше дымқыл. Күн сәл суытса-ақ, киім-кешегің суға малшып алғандай болып, бойынды дірдек қақтырады.

Сол ас-суаны мардымсыз, қоңтораз қалпымен әлі де біреу жыл Петербургте тұра берсе, бәлкім ауру-сырқауға шалдығып та қалар ма еді. Бірақ, бағына қарай, қол ұшын берер жанашырдың табыла кеткені. Желеп-жебеп жүрер періштесі бар екен, не қылса да. О дүниедегі ата-анасы мұң-зарын естіді ме, әлде Жаратушы ие көз жасын көрді ме, әйтеуір қаңтардың үскірігін төндірген тағдыр кенет шілденің күніндей болып жадырай қалғаны... Тосын жәрдем кәдуілгідей жұмыр басты пенде болып жетті. Өзімен бірге университетті тәмамдаған түйдей құрдасы. Ныспысы – Сергей. Сүмелек жаңбыр ықты кетірген сұрықсыз бір күні, көшеде айғай салмасы бар ма?

– Мәссаған, безгелдек, Апполинарий болмаса едің? Кәдуілгі су мұрын Аполошкасың ба, ей? – деп жауырынан қағып жіберіп, бас салып, ал кеп құшақтасын.

Өзі еңгезердей, өзі аюдай қарулы неме құшағына көміп кеп жібергенде сүйектері сықыр етпесі бар ма?

Сергейді оқу бітіргелі алғаш көруі. Өзге жастар қос астананың төңірегінде айналсоқтап жүрсе, бұл жігіт ұшты-күйлі жоқ болып кеткен. Оқу бітіргелі бес-алты жыл өткенімен, бұл жаққа ат ізін салған жан емес. Хабар-ошары да естілген жоқ. Бірер көзтаныстан сұрастырғанда:

– Кім біліпті қайда қаңғырып жүргенін? Саудагер көпестің ұлы ғой. Ол сапастардың тіміскілемейтін түкпірі болды ба? Жүрген шығар тиын-тебен сауып. Нәсілсіз неме тері-терсек сатудан да жиренбес, – деп Сергейді кеміте сөйлер еді.

Нәсіл жағына Сергейдің ұяттылау екені рас-тын. Әкесі саудагер-көпес, атасы дін қызметкері «дьяк» болған екен. Арғы бабалары тіпті крепостной карашекпен шаруа болып өтіпті-мыс. Онысын жасырып жүрген Сергей жоқ.

– Әкем еттірлігімен байыған. Атам маскүнемдеу дьячок болған соң, кімге сенсін? Бабам соқамен жер жыртқан құлақкесті құл, – деп әжелене сөйлеп, бірге дәріс алып жүрген ақсүйек ауқатты жастарға егесе көз қадар еді. – Сендердей әлжуаз шибұт емеспін. Французшаға да тілімнің икемі келмейді. Сендер сияқты Еуропаға жалтақтаған мінезім де жоқ. Бөтен жақтың ұжмағын да іздемен. Сори қалың бейнетқор орыс әулетінің зәузаты жат жердің иран бағын қайтсін? Орыс жерінде туған соң, орыс жерінде өтемін де, – деп соқтыға сөйлер еді.

Кейінгі жылдары жоғары оқу орындарында «нигилизм» деген ағым бел ала бастаған болатын. Бұл көзқарасты қолдаған жас буын, бұрынғы беделді ақсүйектерге жампаңдай қоймайтын. Батыстың озық білім-ғылымына бой ұрып, сауданы, кәсіпкерлікті қолдар еді. Еуропаның жетістігі болғанда, мәдениет жағы емес, өндіріс саласын көбірек көздер еді. Бұл қауым крепостной құлдыққа үзілді-кесілді қарсы да шыққан. Ресейді тежеп жүрген сол кертартпа, жексұрын үрдіс деп білетін. Нигилистердің кей ойшылдары патшалық монархияға да сын таққан.

Сергей болса, саясатқа немқұрайлы еді. Әкесі шала-шарпы білім алған саудагер болған соң ба, ақсүйек дворян жастарына жанаса қоймайтын. Білім, тәрбие деңгейі олардан сонағұрлым кемшін екенін сезген болар. Сонымен қатар төменшіктеп, майпаңдаған да емес. Олар кергісе, бұл да иілмейді. Есесіне, оқуға қомағай еді.

– Менің гувернер жетекшім болған емес. Дворяндардай тілім французша шыққан жоқ. Латынға да шорқақ едім бала жасымда. Олар титтейінен білген шет тілдерді мен гимназияда қиналып жүріп меңгергенмін. Университеттегі оқу да маған алынбас бір

камал тәрізді. Әйтсе де, алмай қоймаймын бұл камалды, – деп өз мінін жасырмай сөйлеуші еді.

Оның өзінде сыр шертісіп мұндасатыны Аполинарий сияқты биязы жас-желендер. Дәулет масы ісіктерге ішкі сырын білдірмек түгілі, жөндей сәлем берер ме екен. Аполинариймен де пәлендей арқа-жарқа қарым-қатынасы бола қойған жоқ. Әйтеуір сәлемі түзу, жүзі жарқын. Бұның бүкпесі жоқ, салдырлаған ақкөңіл мінезіне бола сыйласа керек.

– Шікірейген ақсүйектердей емес, сібер мінезден ада көрінесін. Осының теріс емес, құрметтім, – деп бұған пейіл бере сөйлер еді. – Бірақ, иің жұмсақтау ма дедім. Ақкөңілсің. Біздің қоғам адал кісіні шетқақпай қылмақ қашанда. Ежелден келе жатқан бұлжымас үрдіс осы, жарқыным. Түбі бір қу мүйіз тақыр мұзға отырғызып кетпесе не қылсын, – деп мінін көзге айтып қоятын.

Осы тақылеттес қысқа ғана сұхбаттары болмаса, сағаттап әңгіме-дүкен құрып, ішек қырындысына шейін ақтарылып сырласқан жандар емес... Соған қарағанда, бас салып құшақтай кеткеніне таңырқай қалған еді Нәрке.

Сергейдің порымына көз жүгіртсе, тұрмыс-тіршілігі ойдағыдай сияқты. Сықнып тұрып киініп алыпты. Киімі кіл жаңадан. Мода қуған бәйшікештердей әлеміштеп кимесе де, макинтошы мен желбегейі бұлды матадан. Порымы нығыз, көз қарасы сабырлы. Өмірде өз орнын тауып тоқтасқан азаматтың нысайы бар. Бұрын да етженділеу бітімді еді, бұл күнде торала түсіпті. Онысы еңсегей бойына жарасып, байсалдылығын арттыра түскендей... Дөңгелектеу, толық келген жүзінің беттері нарттай. Назар салған кісіге: «Сабаздың сықпытына болайын! Бетінің нұры балқып тұр екен» дегізгендей-ақ. Күн сүйіп тотыққан кескінінен, жұмырлана біткен мойнынан, кесек келген тұрпатынан денсаулық пен жігердің лебі есіп тұрғандай.

Кешегі әріптесінің қасында Нәрке өз басын соншалық қораш сезінгені. Тозығы жеткен киімсымағынан, сүйекке ілінген жүдеу қалпынан, сақарға салған сүйек түстес бозарған сүдінінен қарадай ұялып та барады.

Сергей де бұнысын аңғара қалды. Алғашқы арыны басылған соң-ақ, Нәркенің бойына бажайлап тұрып зер салған. Іле өңі өзгеріп, қабағы әңтек түйіле қалды. Байырғы әріптесінің мүшкіл ха-

лін танып, іштей мүсіркесе керек. Алайда, артық сөз бықсытқан жоқ. Жай-жапсарды қазбалап, сұрақ та қоймады. Сынайы жігіт қой, онсыз да белгілі жайды талқылауды әбестік деп білген болар.

Нәркенің қолын қысып біраз үнсіз тұрды да, кенет жалт қарап:

– Таста бұ тірлігінді, құрметті мырза-еке! Жүдеп-жадап, ашты-тоқты жүрген көрінесің. Бұ астана дегенің бақ масы, дәулет масы атаулыға ғана құшағын жаймақ. Панасы жоқ қарапайым кісінің сөлін сорып алып, шайнап-шайнап түкіріп тастап жатыр әнекей... Тілімді алсаң, маған еріп сонау Сібірге көш. Жүр, осы ұсынысымды асықпай-аптықпай талқылап алайық, – деп шынтағынан ұстай алып, жақын тұрған трактирге қарай бастай берді.

Екеуі оңаша бір үстелде отырып ауқаттанып алған соң, Сергей әлгі сөзін және тірілтті:

– Қайтесің бұ астананы? Жүйке тоздырған күйкі тірліктері құрсын! Кеңсесіне барсаң, кіл кепиетсіген шен иелерінен аяқ алып жүргісіз. Жер тәңірсіген сықпыттарына күлкің келеді. Дандайсу, бәсекемен өтіп жатқан бір ғұмыр, – деп алдында тұрған фужер толы арақты қағып салды.

Денесі ірі болған соң ба, әлде әбден еті өлген бе, ішімдікті көтере береді екен. Арақты сімірген сайын қызара бөрте түссе де, сөзінен жаңылар емес. Тек тарлау келген маңдайы тершіп, танауы делдие түседі. Сұйықтау келген, шабдар түсті кекілі артқа қайыранға көнбей, көзіне түсіп, жіпсіген маңдайына жабыса береді... Онымен іс-місі жоқ Сергей тұздалған саңырауқұлақты асап жіберіп, кеңесін өрбіте түскен.

– Ресейдің жері ұлан-ғайыр ғой. Сібір дегенің әсіресе, алып өлке. Байлығы ұшан-теңіз. Табиғаты қатал демесең, жері керемет. Түсінген кісіге ғажайып бір аймақ... Омбы деген шаһарда тұрып жатырмын. Табыс жаман емес, Құдайға шүкір. Петербургте бітірген оқымыстылар о жақта аса қадірлі.

Әкем саудагер екенін білесің ғой. Мен ол жағына орашалақтауым, ебім шамалы. Әкей де менің оқығанымды армандап еді. «Кәсіпті мен-ақ айналдырайын, сен білім жағын төңіректе. Біздің тұқымнан да көзқарақты, зиялы бір азамат шықсын да» деп бала кезімнен құлағыма құя берген...

– Мын жасағыр сол әкемнің қаражатымен оқып шықтым ғой. Енді міне сол оқудың жемісін көріп те жүрмін. Үй-жай, қатын-бала бар дегендей. Шеннен де кенде емеспін. Тіпті губірнатордың сәлемі де дұрыс, – деп сөзін үзіп, Нәркеге көзін бағжита қадала қалды. «Не ойда отыр?» деп зерттегендей.

Нәрке болса бұндай мол, нәрлі тағамды көптен бері татпай, дәмі тіл үйірген құс етін қарбыта асаумен болған. Бірақ қанша ашықса да, құлағы Сергейде. «Бұ жігіт сөздің басын қай жаққа бұрып барады өзі? Мені сол мақтаған Сібіріне ертіп әкетпектің қай жағы? Итарқасы қиянда қаңғырып жүріп өлгенім қалып еді. Олқы құрсақ күй кешсем де өз Ресейімде емеспін бе? Сібір дегені Азияның меніреу түкпірі ғой. Жаужүрек Ермактың басын жұтқан құрдым, мендей сорлыны талғамастан қылғытып жібермей ме?» деп іштей күдігін молайтып отырған.

Осы ойының дәл үстінен түскендей-ақ Сергей:

– Ештеңеден қорықпа, бауырым. Мұнда кем-қор болып күнелткенше маған ер де Омбыға ас. Сендей оқымыстылардың қаны жерге тамбай тұр ол өлкеде... Жұмыс тауып беремін. Бара-бара қонданадың. Омбыдан бір үй сатып алып мал малданып, жан жанданып тұрасың әлі-ақ. Бірінші гильдиядағы мықты саудагер көпестердің небір мөлдіреген бойжеткен қыздары да баршылық. Әкелерінің байлығы шаш-етектен. Ондай қыздар өзің сияқты ақсүйектің нәсіліне құлай кетеді. Байлыққа зәру емес олар, тектілікке мұқтаж. Білімге де қызығады. Анандай біліммен қор болып жүрсің сен. Французша шүлдірлегенде, аузың аузына жұқпаушы еді. Фортепианоға да майталмансың. Осы өнеріңмен барсаң, Омбының бой түзеген шүйкебас атаулысы хан көтеріп алмаса, маған кел! Сөзді қой да, бер келісімді! – деп бастырмалатып әкеткені.

Құс еті мен отқа қақтай қуырған торайдың жаясына ықылық ата тойған Нәрке ойланайын деді. Сергей сөзінің жаны бар сияқты. Бүкпесіз пейілімен жаны ашып отырғаны да анық. Адамгершілікке бағып, көзкөрген құрдасқа қабырғасы қайысқан түрі де. Әйтпесе Нәркеден бұған не пайда? Ата-бабалары ақсүйек алпауыт деген дақпырт болмаса, қалтасында бақыр тиыны жоқ түрі мынау. Бапсыз жүрген бір міскін.

Тірліктің китүрқы сорабын болжап болған ба? Адам мінезі сияқты жұмбақ құбылыс қой. Мысалы, мына Сергей мұншалық

мәрттік танытады-ау деген ой жетесіне де кірмеңгі бұрын. Мұжығырлау, бипаздап сөйлеуге жоқ, оның үстіне «тексіз» деп өяе студенттер бұны тең иық тұтпай жүретін. Қайта Сергеймен салыстырғанда, Нәркені тең-тұс, өз қауымының өкілі деп білер еді. Бұны «Аполоша» деп еркелете атаса, Сергейді:

«Сокадан шыққан мұжық, шала мас дьячоктің ұрығы» деп келеке қылатын. Бұл қыжыртуларына пысқырған Сергей де бола қойған жоқ. Тектілермен егескендей қасарысып жүріп, оқуын тамамдады... Енді міне, бар ақсүйектен асып түсіп, адамгершіліктің үлгісін танытқан түрі мынау.

Әйтсе де, ұсынысы оңай емес. Сібір десе, әр орыс баласының бойы тітіренбей қоймас. Ол алып аймақ қашаннан абақтымен пара-пар. Бар қазанбұзар қарақшыларды жөнелтетін жер тозағы мәнзелдес. Патшаға бар ділі мен жүрегімен берілген адал жандар үшін құбыжыққа айналған меңіреу орман, жердің түбі... Сергей тілге тиек еткен Омбы шаһары жөнінде Нәркенің мағлұматы тым мардымсыз еді. Патша қаруы қырғыз-қайсақ даласына сұғынғанда салынған бекініс қамал екенін есіткені бар әйтеуір. Демек, Азияның қияндағы бір пұшпағы. Өзіне салса, нағыз «ит өлген жер»... Шығыстың тарихына шорқақтау еді Нәрке. Асылы, Ресейдің құбыласы батыс, яғни Еуропа ғой. Петр патша салып кеткен бағыт осы-ақ. Сол пір тұтқан Еуропасы орыс атаулыны «жабайы, дөрекі» деп мұрын шүйірсе де, батыс десе, ішкен асын жерге қояды ақсүйек дворян қауымы.

Өліп-өшіп французша шүлдірлеген түрлері сол табынудың салдары емей немене? Сөйткен француздың көсемі Наполеон:

«Орысты тырналай тазалап көрсең, татардың жоны қылтып шыға келер» деп сын таққанын қайтерсің? Бұдан өткен мазақ болушы ма еді?.. Сөйтсе де, батысқа телміруден бір жаңылар емес Ресейдің серкелері. Петр бірінші немістерді пірдей тұтып, легімен бері қарай тоғытқаны тарихтан мәлім. Әрі жаңашыл, әрі тентек сол патшаның тұсында Еуропаның бар қағылған-соғылғаны шығысқа лап қойған болатын. Америкаға кетіп үлгермеген тентек пен телі, «қу бастан қуырдақтық ет алатын» алаяқтар Ресейге ал кеп ағылсын. Орыстың аңқау мырзаларын оңай жем, бордақы семіздей-ақ көріп, ауыз салғаны жасырын емес.

Не керек, біраз тайрандады-ау шетелдіктер! Өзгені қойып, ұлыларды місе тұтты ма екен? Иісі орыстың маңдайына біткен Пушкинді қаңғырған бір француз атып тастаған соң не оңсын? Сол Дантес деген саппас аман-есен құтылды да кетті. Қылшығы да қисаймастан әбден кәртайып, можа болып баз кешіпті... Батысқа соншалық жалпақтаған Ресей зиялылары, шығыс тарапына келгенде қылжыр тартатынын қайтерсің? Нәрке бала кезінен сүйсініп оқитын Белинскийдің өзі Ресейдің шығыс жақ елдерін «татарщина, азиятчина» деп мешеуліктің ордасындай сипаттаса керек.

Сергей шақырып отырған Омбының төңірегінде «қырғыз-қайсақ» деген ұлт мекендейтінінен хабардар еді. Кешегі Алтын орданың шашырандысы деген мәліметпен де таныс. Мына тұрған Қазанның татарларын Белинский «жабайы ел» деп қомсынса, сонау жер түбіндегі қырғыз-қайсақтар қайбір оңып жүр дейсің?.. Арғы шеті Памир тауларына тірелген ұлан-ғайыр бұл дала ежелден-ақ көшпенділердің тұғыры іспеттес. Ол жағын ден қойып зерттемесе де, Карамзин жазған тарихтан оқығаны бар Нәркенің. Бату хан бастаған қалың қол Ресей жерін жаншып өтіп, сонау Венгрияға дейін ат ойнатып, дүйім Еуропаның зәресін ұшырса керек. Содан бері үш ғасырға жуық Еуразияның апайтөсінде билік құрыпты киіз туырлықты көшпенділер. Карамзинға сенсе, Куликов даласындағы шайқастан соң ғана басталса керек Ресейдің азаттығы. Бірақ, Карамзинның өзі тарих жазғанда, орысқа бүйрек бұрмай тұрмайды, әрине... Нәркемен бірге оқыған кей сұңғыла студенттер тарих құжаттарын өз беттерімен іздене зерттеп, соны бір деректің шетін де шығарған. Күмәнды ауыздарға қақпақ болармысың? Өздері орыс бола тұра, билік қолдаған ресми тарихқа сын тағатындарын қайтерсің? Әділдік көздейді де өздерінше. Бүйректен сирақ шығаратын қыңырлар әр қауымда баршылық болар.

Кітапхананың қоймасында шаң басып сақталып жатқан небір құжаттарды тіміскілеп тапқандарын айтсаңшы. Шындықты іздеген түрлері де. Сол пысықайлардың мәліметтеріне сенсе, Шыңғыс хан орнатып кеткен ұлы хандық әлемдегі ең алып мемлекетке айналыпты-мыс. Бүгінгі Ресейдің жер көлемі сол орданың бір пұшағы ғана. Сарай Берке, Аштархан деген аса сәулетті шаһар-

лары жержүзіне мәлім болышты. Ол қуатты мемлекетті ыдыратқан орыс күші де емес. Куликово шайқасы орда ішіндегі бақталастан туған көп шайқастың бірі ғана. Орыс сардары Дмитрий, Тоқтамыс ханның бұйрығын орындаушы ғана екен. Шыңғыс хан ұрпақтарының ырқынан шыққан Мамайды тәубесіне келтірген түрі.

Пәлен жүз жыл мызғымай тұрған Алтын орданың түбіне жеткен өз ішінен шыққан жау болса керек. «Ақсақ Темір» деген ұлы қолбасшы. Бұл да әлемді тітіретіп өтіпті. Тоқтамысты жеңген соң Ресейге де шабуыл жасамақ болған. Сол бір қатерлі кезеңде бар орыс баласы Құдайға жалбарынып: «Бұ сойқаннан құтқара гөр!» деп көз жасын шырадай төгіпті. Мейірімі шексіз Жаратқан ие, православие дініндегі сүйікті құлдарының мінәжатын ескеріпті де. Ақсақ Темір алғашқы жоспарынан айныған екен. Қаһарлы сардар табиғаты қатал теріскейді менсіне қоймай, қосындарын күнгей жаққа бастапты. – Әлемнің оңтүстігін жаулаймын. Жер дүниенің тұрмысқа жайлы көркем бөлігі күнгейде көрінеді. Жер жаннаты күнгейде, жер сұрықсызы теріскейде екен, – деп жеңімпаз қосындарын жылы жаққа қарай бұрады.

Бұл хабарды есіткен Ресей түгілі, бар Еуропа да жойқын апаттан құтылғанына шаттанып, демін бір алыпты... Сөйткен қорлықты орыстың игі-жақсылары қайтіп ұмыта қойсын? Көшпенділерді, арғы жағындағы Тұранды құбыжық көретіні содан болар...

Осы тақылеттес пікірді Нәрке де ұстанып жүрген. «Орыстың даңқты қаруы әбден іріп-шіріген хандықтар мен әмірліктерді тізе бүктірді. Енді ұлы Ресей сол бағынған жабайы ұлттар ішіне өркеннет нұрын таратуда. Біртін-біртін жуасытып, тәртіпке баулып, түбінде тәубесіне келтірмек. Діни миссионерлерді жіберіп, біртіндеп шоқындырмақ жоспары да бар... Әзірше ол шаралар Қазан татарлары мен башқұрттардан аса қойған жоқ. Еділ бойындағы қалмақ болса, икемге келіп жуасыды. Осы күні қалмақтан атты әскер де бар. Орыс-казактар сияқты бұлар да ұлы империяның сойбылын соғуда. Күнгей беттегі өзге бұратана ұлттар орыс низамына әлі толық көндіге қоймаған сияқты».

Сергей шақырып отырған Омбының маңайы болса, құжынаған кырғыз-қайсақ. Бергі жағымен бағынса да, икемге келе қой-

маған арда халық. Кешегі жер жиһанды тітіреткен Алтын орданың нағыз мұрагерлері болса керек. Ақсақ Темірді де өз әмірі деп мақтан тұтады екен. Күмәнды ауыздарға сенсе, етті талғамай шикілі-пісілі асай береді-мыс. Биенің сүтінен өзге сусынды қажет те қылмайды. Кигендері де кіл жылқының терісінен...

Ойы сан-саққа жүгірген Нәрке, бұл күдігін Сергейге жұқалап жеткізді де. Бекіре балықтың уылдырығын тіске басып, дәмін тұшынған сұхбаттасы бұл сөзіне езу тартты. Майланған ұртын ақ сүлгімен сүртіп қойып басын шайқады да, Нәркеге күлімдей қарап:

– Е-е, бауырым, астананың тас көшесінен ұзап шықпаған басың не білуші еді? – деп сауал тастады да, сәл үнсіз қалды.

Кірпігі әрі сирек, әрі қысқа, шегір көздерде әжуа бар сияқты. Бірақ кекесінсіз, достық әжуа. Нәркені жассынып отырғанға ұқсайды. Өмір көрген, ысылған жанның кейпі бар. Петербургтен аттап шықпаған Нәркемен салыстырса, аузынан уыз табы кетпеген жасөспірімнің қасындағы от пен судан тайынбайтын ысқаяқ азамат дерсің. Сөзі де орнықты. Өз қара басына қатысы жоқ тақырыптарды қозғап, сөзді шығын қылмайтынға ұқсайды. Және айтар ойын әбден пісірмей сөйлей де қоймайды. Сол сапар да дағдысынан жаңылған жоқ.

– Ол жақта біздің саясат дәуірлеп тұр. Сперанскийдің реформасы жүзеге асуда. Бұрынғы бас білмейтін асау, арда қырғыз-қайсақтар осы кезде қойдан қоныр. «Бөліп ал да билей бер» деген айла-шарғы бар емес пе? Сол тәсіл өзінің өміршендігін қырғыз-қайсақ даласында да дәлелдеуде. Айтпақтайын, ол ел өз ұлтын «қазақ» деп атайды.

Сергей өзіне таңырқай қарай қалған Нәркеге жымия көз тастап, басын шұлғып қойды. – Ия-ия, достым, еш таңданбай-ақ қой. Біз білмейтін мәлімет аз боп па? Біздің анау Дон казактарымен бірдей аталады ол ұлт. Асылы, Донның казачилері соларға еліктеп аталса керек о бір заманда. Ноғай ұлысы әлсірей бастаған соң шығыста қазақ хандығы ту көтерген ғой шамасы. Кезінде айбарлы мемлекет болған ғой сірә. Донды төңіректеген алуан түрлі қашқындар сол хандықтың атауын иемденсе керек. Орыс-казактың ең алғашқылары түркі тайпалардан шыққанға ұқсайды. Бертін келе орыстанып кеткен ғой. Тілін де, шыққан тегін де

ұмытқан. Әу бастан қалғаны сол «казак» деген атауы ғана. Бірақ біздің тіндерге сенсек, бұл сөздің мағынасы «еркін, дербес, ешкіміс бағынбайтын» дегенді аңғартса керек, – деп соны бір мәліметтің ұшын қылтитты.

Сергейдің бұл пікіріне Нәрке бірден құлай кеткен жоқ. Петербургте орыс-казактарды көрмей жүрген жоқ қой. Сықпыттары кәдуілгідей сары орыс. Патшаға бар жан-тәнімен берілген сенімді күш. Православие діні үшін, ұлы империяның мүддесі үшін қастасқан жаудың қанын судай ағызуға бар. Сыртқы жау түгілі, билікке қарсы шыққан өз орыстарын да еш аяған емес. Петербургтің студенттері мен жұмысшылары орыс-казактың дойыр қамшыларын талай жеп те жүр. Сөйткен патшаның қолшоқпары мәнзелдес топас күш, әу баста түркітілдес тайпадан тарады деген сөзге илану қиын, әрине... Осы ойын сұхбаттасына құлаққағыс қылды да.

– Сергей, достым, мына бір сөзіңнің тым тосын естілгені. Қысынға келеді деп, бас шұлғи бастасам, күнәға белшеден батар едім, – деп бас шайқап қойды да, – бұл орыс-казактар барып тұрған дүлей күш – жандармдар емес пе? Зауыт пен фабрика жұмысшыларының, студенттердің наразылығын қанға бөктірген нағыз жеңдеттер. Сөзінде, жүріс-тұрыстарында еркіндіктің, озық ойдың иісі де жоқ. Керісінше, қоғамдағы еркіндіктің титтей болсын ұшқынын жаншып тастайтын кертартпа қауым... Қырғыз-қайсақты да «казак» деп атауың тіпті миға конбайды. Сол орданың Көшім ханын тізе бүктірген Ермактың казактары емес пе еді? Патшаның қайқы қара қылышы емес пе бұ орыс-казактарың? – деп өзі білген уәжін көлденең тартқан.

Сергей бұнысына таласа қойған жоқ. Тіпті мақұлдағандай басын да ізеп қойған. Әйтсе де бұл мәселеге өзіндік көзқарасы бар екен.

– Аполинарий достым, сөзіңнің міні жоқ. Бұ орыс-казак баяғыда-ақ жандармға айналғанын кім көрмей жүр дейсің? Бұл метамарфоза, яғни өзгеріс бірер жылда болмағаны да анық. Оу баста «казак» деген атау өр рухтың, арда күштің, желдей еркіндіктің баламасы да болғаны рас. Ресейдің қара шаруалары құлдықтың қамытынан сегіз жүз жылдан бері құтыла алмай келеді ғой. Доның казактары болса, бертінге дейін тәуелсіздіктің самал лебін

сіміріп келген скеп. Анау түкті жүрек атамандары Кондратий Булавин, Степан Разин, Емельян Пугачев дегендері патшаға қарсы шыққан жоқ па?

Ресейдің крепостной құлдары да алпауыттардың тепкісіне төзе алмай Донға қаша беріпті. Іздеп барған әскермен тіресіп, жеңістік те бере қоймаған. «Доннан қашқын бермек жоқ!» деген мәтел сол заманнан қалыпты-мыс.

Әйтсе де, орыс-казак та алыса-алыса ақыры қажыған. Әр көтеріліс қанға боялып жаншылса, қашанғы шыдасын? Батырға да жан керек. Жуаси-жуаси келе қарғылы төбетке айналғаны да рас. Шет аймақтарды ұстап тұрған бірден-бір күш сол орыс-казактар ғой».

Сергей және бір көзгелдек толы арақты қағып жіберіп, басытқы татпастан шылым тұтатты. Асықпай отырып әңгіме-дүкен құрмақ сынайы бар. Онысын іле дәлелдеп, әңгіменің тиегін баппен ағыта берді:

– Бұл орыс-казактың кебін өзге жабайы елдер де кимек түптің түбінде. Еділ бойындағы қалмақтар осы күнде Ресейдің жыртысын жыртуда. Татар мен башқұрттар солдаттыққа көнді. Қырғыз-қайсақ даласы мен Орта Азияның әмірліктері де бұлқынып қайда барар дейсін? Біртін-біртін тұқырту керек бұларды. Үлгі – өзіміздің орыс-казактардың тарихы. Бір кезде арда көшпенділердің сарқыншағы болса, осы күні қоспасыз нағыз орысқа айналып отыр. Патшаның сенімді құлдары, – деген Сергей хош иіс шылымын құшырлана сорып, түтінін будақтата шығарды. Нәрке сияқты бұл да түтінді сақиландыра баппен шығаруға шебер болатын.

– Барлық ұсақ ұлттарды да осы жол күтіп тұр. Анау мордва, удмурт, мари сияқтылар жаппай орыстанып кетті ғой. Біртін-біртін ассимиляцияға көндігіп те келеді. Татардың алды шоқына бастады. Православие дінін қабылдады дегенше, өз ұлтынан безді дей бер. Тілі мен дінінен айрылса, ассимиляцияға ілігеді. Орыстың қарашекпен шаруасы болып шыға келеді, көп кешікпей-ақ, – Сергей аз бөгеліп, өзіне таңырқай қарап отырған Нәркені келеке қылғандай мырс берді. Құрдасының аңқай сықпытын қызық көрсе керек.

– Немене аңырап қалдың, достым? Бұратана ұлттарға қабырғаң қайысты ма әлде? Бұ айтып отырғаным тірліктің заңы, біле

білсең. Адамзат қоғамының даму барысын айтамын да. Адамзат қатарлы дамыған ұлттар өз үстемдігін жүргізбек кәшанда. Әзір ұлттар біртін-біртін құрып кетпек. Тілдері де ұмыт болады. Бара-бара дүниежүзінде бес-алты-ақ ұлт пен тіл қалар бәлкім.

Ресейге бағынған халықтар қайта бақытты ма дедім, байыпқа салсақ. Америкадағы үндістерді ағылшындар жаппай қырып салған жоқ па? Сөзге де келген жоқ. Қалған-құтқанын резервацияға қамап тынды... Қара жұмысқа құлдар қажет болып еді, беттері бүлк етпестен Африкадан зәңгілерді тоғыта бастаған жоқ па? Жұмыс малы есебінде жұмсап жүрген түрлері анау. Ағылшындармен салыстырғанда, біздің ұсақ ұлттарға деген саясатымыз әлдеқайда ымырашыл емес пе? Бар қояр шартымыз – орыстың озық мәдениетін қабылда, заңына мойын ұсын.

Сергей шылымын тартып болып, бықсыған тұқылын күміс күлсалғышқа тастай салды. Кескіні салмақты. Құдды бір Ресейдің сыртқы да ішкі саясатын уайымдап отырған шен иесі дерсің. Кенет миығына жымыс пайда болды да, Нәркеге қуақылана көз тастады.

– Айтпақтайын, соны идеяның төбесі қылт етіп көрінгені, достым. Қазақ ішінде бір тамырым бар еді. Лауазым иесі, волостной управитель. Қазақ қауымында беделі зор бұлардың. Қалтасы да қалың сол бір тамырымның. Қазақтың ең көреген шонжарлары балаларын орысша оқытуды ойластырып жүр кейінгі кезде. Өзге надандары біздің миссионерлік мектептерді құдды бір құбыжықтай көреді. Балаларын оқуға беруден ат-тонын ала қашады-ау өңшең мұндарлар. Панасыз жетімектерді жиып беріп, өздерінше құтыла салады.

Мына тамырым болса, өзгеше. Баласын Омбыдағы мектепте оқытып жүр. Ол ол ма? Шет тілдерін білетін гувернер жалдап, гимназияға дайындамақ. Түпкі мақсаты – университетте оқыту. Соған өзінді үгіттегелі отырмын, достым, – деп сұхбаттасына қадала қарай қалды. Тосын ұсынысты есіткен Нәрке нендей әсерде екен деп зерттегендей. Сәл бөгеліп, құрдасының жауабын күтпестен-ақ, кеңесін дамыта берді.

– Аталмыш тамырым жуан бір әулеттің бас көтерер өкілі. Қазақтар қауымында әлі күнге трайболизм, яғни рушылдық дәстүрі дәуірлеп тұр. Мықты руға сүйенген шонжарлар қолдағы билікті

бөтендерге бере қоймайды. Бұл кісіні қалың шоғыр ағайыны қолдаған соң, мүмкіндігі де мол. Сені әрі писарь қылып, әрі анау жеткіншегіне гувернер-ұстаз қылуға шамасы жетіп тұр. Жалақысына Омбыдан үй де аларсың, тұрмыстық жағдайыңды да түзерсің. Түбінде бір ауқатты саудагер-купецтің пісіп отырған қызына құрық та саларсың. Соқа басың қашанғы жүре бермексің? Петербургта бөрі құрсақ болып бүрсен қакқанша, Сібірде дүниені жалпағынан басып жүргенің жөн емес пе? Ә, құрметтім! Бер уәденді көп ойланбай! – деп бастырмалатып, кеңесін көтеріңкі леппен тәмамдады.

Сергей қызықтыра сөйлегенімен, Нәрке салған жерден құлай кетпеді. Сұхбаттасының еліктіргені орынсыз серпу сияқтанған. Бір есептен итарқасы қияндағы аты құбыжыққа айналған Сібірден сескенсе, екіншіден «гувернер» атанудан қорланды. Өз орысының ақсүйегіне қызмет қылса бірсәрі. Оның өзінде текті «дворян» деген атына шіркеу. Бұл күнде қанша сорлы күй кешсе де, кешегі алпауыттардың тайыры емес пе? Қайдағы бір азиялық қысық көз шонжардың қарамағында болу деген намысқа тиер жәйт. Оқымысты кісінің бойына мін, әрі-беріден соң.

Және Петербургті қайтіп қимақ? Иісі Ресейдің мәдени орталығы мәнзелдес, сәулеті ғажайып шаһар ғой. Жалғыз Эрмитажының өзін қиып кету еш мүмкін емес. Олқы құрсақ болып күнелтсе де, әлем таныған өркениетті шаһарда өмір сүрген қалай, империяның меңіреу бір түкпірінде салпақтап жүргені қалай? Мейлі, қаражат тауып жетіскен күнде де ұтары шамалы. Қарны тоқ, киімі көк болғанымен, мешеу өлкеде ұмыт болу деген сөз ғой бұл. Құрдымға жұтылғанмен пара-пар...

Сөйтiп, ойы сан-саққа жүгiрiп, дағдарып отырғанда, әрiптесi және үн қатты. Асылы, кiсi көңiлiн аңғарғыш болып шықты Сергей. Жер жұқартып көп жүрген жан ғой. Алуан түрлi қауымдардың өкiлдерiмен дәмдес-тұздас болып, әбден ысылса керек. Сол тiсқаққандығы ма, әйтеуiр Нәрке ойының дәл үстiнен түстi.

– Қылшылдаған жас кезiң емес пе? Ел көресiң, жер көресiң, өмiрдiң бұралаңын танысың әрi-берiден соң. Бүкiрейген шал болғанша осы Питерде жүре бермекпiсiң? Қос астанадан да тыс дүние бар, шырағым. Қайнаған тiрлiктiң көкесi сонда. Театр, сахна дегендерiңнiң ең шынайысы да сол адамы құжынаған өмiрдiң

ішінде. Ең шебер деген әртістерің де сол ел ішінен табылады, біле білсен.

Обломовтай ғұмыр-бақи диваннан дүмінді көтерместен өтпекпісің? Ол заман келмеске кеткелі қашан. Арамтамақ помещиктерді асырайтын крепостной құлдар өндіріске топ-тобымен кетуде. Алдымыздағы заман – ептінікі. «Капитал» деген алып күш, кертартпа феодализмнің сарқыншағын жұтпай қоймас. Сондықтан, қарекет қылып жаңа дәуірде өзіміздің орнымызды табу қажет. Білімің бар екен, сол біліміңді сата біл, достым... Ал мынау Питерге ертең шәу тартқанда да оралып келерсің әлі-ақ. Провинцияда жүріп қоттанып, қорланып ал алдымен. Ертең қайтып келгенде, қалтаңда сылдыр ақша, банкіде қомақты есеп-шотың болсын. Қаласаң, сол Омбыда тұрақтап қаларсың, бәлкім. Түбінде ішкі Ресейге қайтамын десең, еркің өзіңде емес пе? Айтпады деме, осы жолы жүрексініп маған ермесен, ғұмыр-бақи өкінерсің. Ескертерім осы-ақ. Сенің жүдеу сикынды көріп жаным апуда. Әйтпесе, анандай майлы орынға кісі таппай жүргенім жоқ. Талапкерлер жетерлік, Құдайға шүкір. Қазақ байының баласын орысша үйрететін пысықайларды сол Омбының өзінен де табам, шындасам, – деп үгітін дамыта берді.

Әйтеуір не керек, акыры Сергейдің ырқына көнуге мәжбүр болды-ау, сол бір ұмытылмас күні. «Қайдан шықсаң, одан шық» деп қолды бір-ақ сілтеп, тәуекелдің ақ желкен қайығына мінді де кетті. «Омбы, қайдасың?» деп аттанды-ау ұзақ сапарға... Өркені өскір Сергейден көп жақсылық та көрген.

«Танымаған жерде тон сыйлы. Иінің жүдеу болмасын» деген желеумен, өз қаражатына шыт жаңадан киім де әлерген. Қымсынған Нәрке:

– Несие деп біл. Жалақы қолға түскен соң-ақ шығыныңды қайтарармын, – деп келе жатыр еді, – мырс берген әріптесі:

– Жоқты айтпа. Қайдағы несие? «Сый қылсаң, сыпыра қыл» деген сөз бар, біз бара жатқан қазақ елінде. Ақы-пұлы сұраусыз бар бергенімнің. Тиын сауған алыпсатар-ростовщик емеспін. Саудагер-купецтің ұлымын. Орыстың купецтері досқа адал, сертке берік келетінін білмеуші ме едің, ақсүйек замандасым? – деп Нәркені жауырынынан қаға жауаптасқан.

Кейін байқаса, Сергей Омбыға барғалы қол қусырып жай жүрген жоқ екен. Ең әуелі таңғалдырғаны – қазақшаны әп-әжептәуір меңгеріп алыпты.

«Бұны қайда жүріп үйрендің?» деген сауалға, миығынан күліп қойып жауаптасқан. – Е-е, достым, ұлан-ғайыр өлкені мекендеген ел ғой бұл қазақ. Қаладан қарғаадым шықсаң-ақ тілің байланады да қалады. Мылқау кісіше жүргенің. Және менің қызмет бабымен араласқаным да қазақтың сорпа бетіне шығарлары. Демек, сол ұлттың ділі мен мінез-құлқын тануым қажет деген сөз. Бір ойшылдың айтқаны бар емес пе? «Ұлттың мінезін зерттеймін десен, алдымен тілін үйрен» деген. Сол нұсқауды жадта ұстап, қарекет қылған түрім ғой өзімше, – деп Нәркеге күлімсіреп көз тастады. – Саған да үйренуге тура келер. Қазақ ішіне барсаң тілін үйренуге мәжбүрсің. Еуропа тілдерінен күрделі емес шығар. Әлі-ақ сайрап кетерсің. Титтейіңнен латын, грек сияқты пәлен тілді жаттап жетілген ұлсың ғой. Және бір тілді лезде меңгеріп кетпесең, маған кел! – деп миық керіп мазатсып та қойған.

Сергейдің болжалы дәл келді де. Шөбек әулетімен танысқалы-ақ, қазақ тіліне еріксіз көңіл бөлуге тура келген. Бастапқыда Сергей бірталай көмектескен. Содан кейінгі ұстазы Мәмбетәлінің өзі болды. Омбының мектебінде оқып жүрген бала орысшаға әжептәуір төселіп алған екен. Әдебиетке, музыкаға үйір бала болып шықты. Қолына түскен орыстың ақын-жазушылардың шығармаларын ден қоя оқи беріпті.

Нәрке екеуі салған жерден тіл табыса қалды. Бай нәсілі болса да, еш кергуі жоқ, ұяң да сыпайы жеткіншекке бірден іш тартты Нәрке. Екеуінің тіпті мінездері де ұқсас сияқты. Таныса келе сыр мінез болған соң, бейнебір бала кезіндегі өз-өзімен қауышқандай әсерленген. Бұл да бала жасында өте ұялшақ еді. Мәмбетәлі де ұлдан жалғыз. Соңынан ерген үш қарындасы ғана бар екен.

Әкесі Баялы қара торы, кесек денелі кісі. Сүрепеті суық. Қазақ ұлтымен енді ғана танысқан Нәрке, тәу жүздескенде ішінен: «Кескіні қандай жат еді, нағыз моңғол ғой мынау. Сонау бұлдыр заманда Шыңғыс ханның жасағын құраған кіл баскесерлер осындай-ақ болған шығар. Еуропаға маза бермеген скиф, сармат, гундардың сарқыншағы десенші бұл ұлтты. Бұ қырыс кабак номадпен қалай ұғыспақ екем?» деп тіксінікіреп те қалған.

Шашын ұстарамен тап-тақыр қылыш қырғызып алатын Баялының қияпаты ішкі Ресейден тәу келген адамға шынымен-ақ тосындау көрінсе керек-ті. Күн мен желге тотыққан өңі жылтыр қара. Бұнысы да жат көрінді. Нәркенің ұғымында қара нәсіл сонау күнгедей, аптабы ми қайнатқан өлкені мекендесе керек-ті. «Бораны ұлып, аязы қақаған Сібірде де мұншалық қара кошқыл кескінді кісілер бола береді екен-ау» деп іштей таңырқағаны бар.

Қабағы қалың, қою қасты Баялының беттері табактай-ақ. Шүйдесі тоқпақтай, басы қазандай дерлік. Көздері дәл еуропалықтар суреттегендей пәлен қысық та емес. Қайқы кірпік, нәркес көз. Әйтсе де, шықшытты, ат жақты, қалқан құлақ қияпаты жалпы алғанда монғол нәсілінің үлгісіндей-ақ. Әу бетте тастан қашалған балбал тастың мүсініне де ұқсатып жүрді. Қазақ атаулыны көпке дейін бір-бірінен ажырата да алмаған. Кейі шикіл сары, кейі құбақан, енді біреулері қазанның түп күйесіндей қара болса да, пішіндері бір қалыптан шыққандай сияқты. Ішінен: «Ресейді монғол мен татарлар жаулады дейді тарихшылар. Өзім көрген татарлардың орыстан айырмасы шамалы. Нағыз көшпенділер осы қазақтар емес пе, Құдайым-ау! Бар ғұмыры ат үстінде өтеді. Көлігі де, азығы да, сусыны да – жылқы. Киіз үйлерінің түрі анау. Жорыққа нағыз таптырмайтын баспана. Түйеге артып ал да, жер түбіне жорта бер. Азықтары да ұзақ жортуылға арналғандай. Құрт дегендері айлап жүрсең де бүлінбейді. Әрі тоқ, әрі маньзды тағамның өзі.

Жылқыға деген құрметтері өз алдына бір жыр. Бар өмірлері осы түлікке байланысты болғанның салдары да. Көзін ашқаннан-ақ көргендері үйір-үйір жылқы болса, жаппай ат құлағында ойнамағанда қайтсін? Жаяу жүрген кісіні көрмейсің әйтеуір. Ең сорлысы өгіз мініп алады. Найза мен садақтың дәуірінде бұл елдің тұрмыс-тіршілігі әскери жорыққа ең лайық емей немене? Монғол тайпалары Ресейге лап қойғанда, киіз туырлықты бұл ел қол қушырып қарап қалған жоқ шығар. Бату хан қосындарының алғы сапында жүрген шығар, дәу де болса. Анау қаба жал жатаған аттарын сар желдіріп, қара нордай қаптай төнбесе, маған кел!» деген оймен Баялы ауылындағы халайыққа сұқтана беруші еді.

Әу бетте тағамға да көндіге алмай жүрген. Шөбек әулеті ауқатты, әрі қонақжай тұқым ғой. Қайсыбір сырдаң байлар сияқ-

ты емес, өзінен аяған кезі де жоқ. Ішіп-жем қашанда мол. Әйтсе де тағамның дені ет пен сүмесін. Май, құрт, ірімшік аса нәрлі тағам екеніне көзі де жеткен. Сонымен қатар нан тапшы екен ауылда. Қыс бойы Мәмбетәлі екеуі Омбыда тұратын. Әрі күтуші, әрі аспаз әйел орыс еді. Ас-суды Нәркенің қалауымен әзірлейтін. Омбы қаласының наны да ерекше дәмді келеді. Асылы, бұл өлкеде өнген егіннің сапасы аса жоғары болады екен. Сондықтан жергілікті ұннан өндірілген тағам біткен тіл үйіргендей.

Жайлаудағы өмір болса, алғашқы кезде қиынырақ соқты. Қазақтың ала жаздай қорек қылатыны қымыз бен сүр ет екен. Бетінде майы көлкіген бірер аяқ қымызды сіміріп алған қазекең, өзге асты пәлен іздей де қоймайды. Қымызға бірден үйрене алмаған Нәрке шай жағына өктей берген. Бірақ, уақыт оза келе жайлаудың тағамына да, табиғатына да үйренейін деді. Шөбек әулетіне қарасты ауылдар Қылшақты мен Шағалалы өзендерінің саласын жайлайды. Қоныстары сонау Шалқар көлге дейін созылып жатыр. Жолай ірілі-ұсақты көлдер де бар. Қазақтың сахарасын тәу көргенде көңілі құлазыған Нәрке, жайлауға келгенде алғашқы пікірін өзгертейін деді. Көкшетау атырабына жататын бұл өлкенің жазғы көрінісі тамаша. Қырдың көкпеңбек көдесі киіздей тұтасып өскен. Сонау көкжиекке дейін жайып тастаған қалы кілем дерсің. Қақала біткен қалың шөптің иісі бұрқырап адамды мас қылғандай. Көз ұшында таулардың сұлбасы мұнартады. Сағымға малынған көгілдір көрінісі көз тойғызғандай. Мидай жазықта суреттей-ақ әдемі көрінеді екен.

– Бұ не биіктер иректеле созылған? – деп Мәмбетәліден сұрап еді, ұстазының аңырған кейпін қызықтап тұрған шәкірті, «Көкшетау» деген таулар ғой. Сұлу жер. Маңайында суы мөп-мөлдір көлдер де бар. Жол түссе көрерміз әлі, – деп келте ғана мәлімет берген.

Бірер аптада жайлаудағы күнкөріске көндігейін деді. Кейін ойласа, денсаулыққа нағыз пайдалы сол тірлік екен-ау. Денсаулыққа қайтіп жақпасын, ауа саф, ауқат нәрлі болса? Жүйке ол тыныш, себебі, қаладағы жанталас жоқ. Киіз үйдің жазғы рахатын да көрді сол бір жайлауда. Баялы бұған арнап жеке қонақүй тігіп берген. Жалғыз шәкірті Мәмбетәліні сонда оқытады. Боз

үзiктi, жасаулы үйдiң тынысы кең. Ыстықта салқын, Ызырық желде жылуды сақтайтын аса жайлы баспана.

Құсжастықты қолтығына умаждай басып, бірсалардың үстінде шөніп жатып, керегедегі тұскиізге көз жүгіртер еді. «Мына ақ киізді ойлап тапқан көшпенділердің ісмерлігін айтсаңшы! Үй ішінің ауасы құдды бір бейіштегідей дерсін. Алып шаһарлардың ғимараттары сәулетті ғой, әрине. Бірақ, тынысы онсыз да тар қаланың ішіндегі тас ғимаратта қайбір таза ауа бар дейсің? Әрі сыз, әрі қапырық, өкпе қабындырар бірдеңе. Жанның рахаты көк майсаға тігілген боз орда екен-ау. Түн баласында түшіркеніп ұйқы да қандырасың, күндіз салқындап рахаттанып дем аласың» деген қорытындыға келіп, таңдай қаққаны не сан.

Студент кезінде Шыңғыс хан жөнінде кейбір мәліметтермен танысқаны бар-тын. «Жарты құрлыққа әмірін жүргізген ұлы қаған бар ғұмырын киіз үйде өткізіпті-мыс» делінген еді сол құжатта. Қытай, Мәуереннахр, Иранның небір сәулетті ғимараттары иелігінде болса да, ешбірін жаратпапты кемеңгер қолбасшы. Сандуғашы сайраған, мәуесі төгілген, абат бақты әсем шаһарларды еш менсінбепті. Табиғаты жұмақтың төріндей небір жерлерді жаулап алса да, жусанның жұпары аңқыған өз сайын сахарасын қимаса керек.

Осы деректі оқығанда, мұрты жаңа тебіндеген жас Нәрке езу тартып еді. Ішінен: «Е-е, жабайы көшпенді иран бақтардың қадірін түсінуші ме еді? Бәдізшілердің қолынан шыққан сәулетті құрылыс, ғимараттардың салтанатын пайымдасын ба? Киіз туырлықты лашығында күнелте береді де, шаһардың рахатынан еш хабары болмаған соң» деп мінеп те қойған.

Алайда, жайлауда бір жазды өткізген соң-ақ, бастапқы пікірін өзгертейін деді. Себебі – денсаулығына деген оң әсер. Петербургте жүргенде ымшық-шымшық аурулары көп еді. Қит етсе, күркілдеп жөтеліп, тұмаулата беретін. Жайлаудағы бірер айдан соң-ақ, тұмау-сымаудан құлан-таза айығып шыға келмесі бар ма? Бұрын асқа аса зауқы соқпайтын. Ашты-тоқты жүріп әбден біршек болып қалған ғой. Қарны ашса, шылымын бұрқыратып, улыған асқазанын алдап жүре беретін.

Қазақ ішіне келгелі темекі тартуды доғара қоймап еді. Әйтсе де, тәбеті бұрынғыдай емес, асқа зауқы соғатын болды. Саф

ауаның әсері ме, алдына дәм келсе, сылқия тойып алады. Бұрын шыр бітпеген денесі кәдуілгідей торалайын деді. Ет, қымызға үйренгені соншалық – күніне мелдектей бір тоймаса, іздейтінді шығарды... Көп кешікпей салт жүруді де үйреніп алған. Бай ауылдың жүрісі жайлы су жорғалары болатын. Мәмбетәлі екеуі соларды ерттетіп сейіл құрады. Бара-бара салт жүрісті іздейтінді де шығарды. Қазақ «жүйрік аттың арқасының желі бар» дейді емес пе? Сол сөздің байыбына да жетті. Жорғаның бол-бол қаққан тайпалған жүрісімен екі бетің алабұртып, бар денең қызып, өкпең ашылып жүрген қандай, шіркін! Бойың жеңілдеп, кеуілдегі бар өкпесакпаң, санадағы келеңсіз ойларын қайда кеткенін білмей де қаласын.

Жайлаудағы тірліктің дәмін татып, Мәмбетәлінің көмегімен тілді де игере бастаған соң, қазақтың мінезін де түсіне бастады. Кеңпейіл, сабырлы халық екен. Ішінен: «Мынандай табиғатта, мынандай тоқ тұрмыс кешкен ел не қылып мінезі салмақты болмасын?» деп пікір де түйген.

Бұдыры жоқ жазық далада сонау көз ұшына дейінгі аймақ алақандағыдай сайрап жатады. Қырда туып-өскен кісінің көзі әдетте қырағы келеді. Демек, сонау көкжиекке дейінгі кеңістікте еш қауіп-қатер жоғын біледі қазақ баласы. Қатер туа қалса да, кам қыларлық уақыт жеткілікті екенін де түсінбейді емес. Орман ішінде мекендейтін халықтардың ондай мүмкіндігі жоқ, әрине. Әр бұтаның түбінде, орман шытырманында ұры-қары, ия жыртқыш тағы дегендей қауіп-қатер бұғып жатуы мүмкін. Тіпті, сонау төбедегі қарағай басында сілеусін сияқты жыртқыш тағы жасырынып, өз құрбандығын аңдып жатуы ықтимал. Содан болар, орманды жердің тұрғындары қашанда сак, қырыс мінез келеді. Қабақтары оңайлықпен жазыла қоймайтыны да содан болар.

Нәркенің және бір байқағаны – қазақ бұқарасының еркіндігі. Сыпайылық, үлкенді сыйлау, жақсы-жайсаң атаулыны қадірлеу деген салт-дәстүр мықты, әрине. Сонымен қатар, Ресейдегі сияқты шамадан тыс төменшіктеу жоқ. Жарлы-жақыбайлар байлардың үйлеріне емін-еркін кіре де алады. Тіл байлығы бар тақтақтар сөз де қайтара береді... Мысалы, өз әкесінің крепостной қарашекпендері ақсүйек нәсілінен біреуді көзі шалса-ақ, басындағы телпектерін асыға шешіп, иіле қалады. Ол ол ма? Қожайынның қаһа-

рына іліксе оңбай таяк жейді кара халық. Зәуі сайтан дүре үстінде жан тапсырса, ақсүйекке ешқандай сот та жоқ. Содан бөлек, өзі көрген орыстың қарапайым халқы қойдан қоңыр да, тепкіге көнбіс.

Есіткені мен оқығанына сенсе, шығыс халықтарында құлдық сана тіпті дәуірлеп тұрса керек. Алайда, қазақ қоғамында көрген тірлік бұл пікірді теріске шығарайын деді. Бұнда да құл есебінде жүрген бейбақтар баршылық, әрине. Бұлар өткен жаугершілік заманда қолға түскендердің тұқымдары. Ия болмаса, алыс рулардан әлдебір себептермен қашып келіп паналап жүрген кірмелер. Бұларды «тобы жоқ құл» деп кемсітеді байырғылар.

Ал енді өз елінде жүргендер қанша жарлы болса да, басы азат, құқығы толық, еркін азаматтар есебінде өмір сүреді. Жалпы алғанда, әрбір қазақтың ағайыны, руы, яғни жанашыры болады екен. Зер салса, иесіз, ағайынсыз жүрген қазақ жоқ сияқты. Руы әрі иесі, әрі қорғаны мәнзелдес. Қылмысына да руы жауап береді, алда-жалда жапа шексе, болысатыны да өз ағайындары. Осыны білген қазақ жаутаңқоз болушы ма еді? «Ә» десе, «мә» деп, өжеленіп шығатыны арқатұтар ағайынның буы емей немене?

Сонымен қатар, ағайын келесінің үкімінен де қия басып шыға қоймайды қазақ баласы. Қылмысқа, бұзықтыққа баспайтыны да содан. Себебі, қазан бұзып бірдеңе бүлдірсе, бүткіл руға сазмак түсетінін жақсы біледі.

«Е-е, бәсе, бұлар абақтысыз қалай өмір сүреді деп басымды қатырсам, гәп осы рулық жауапкершілікте екен ғой. Бас жарылып қол сынса, ия болмаса, кісі шығыны болса, ру болып құн төлейді бұл көшпенділер. Сол себептен аксақалдар өз телі-тентегін тырп еткізбейді. Көпшілік болып басалқы айтса, сыңарезу тентектер қия басушы ма еді?» деп ой толғағаны да бар Нәркенің.

Және бір таңғалғаны – қазақтың жаппай шешендігі. Әсіресе бұқараның тіл жүйріктігі тәнті етті. Өзі білетін Ресей қауымындағы жағдай қазақтікінен мүлде алшақ. Бір елді мекенде қатар өмір сүретін ақсүйек дворяндар мен қарашекпен бұқара екі тілде сөйлейтін сияқты. Ақсүйек қауым өзара көбінесе французша сұхбаттасады. Орысша сөйлегеннің өзінде, шетел сөз түзісіне еліктейді. Қарапайым бұқара болса, орыстың байырғы халықтық тілімен сөйлейді. Ол тіл әдеби тілден, кеңсе тілінен мүлде бөлек сияқты.

Ақсүйектер қауымы бұқараның тілін менсінбейді. Қарапайым халық болса, оқыған білімді ортаның тіліне шорқақ. Пушкин, Лермонтовтың шығармаларын қарашекпен шаруалар парықтай да қоймайды. Бір ұлттың ішінде екі қауым қатар өмір сүрсе де, бір-бірімен еш ұғыса алмай жүр дерсің.

Әдебиетті өркендетіп жүргендер де кіл оқымыстылар. Жоғары білім алған, бірнеше шетелдердің тілін меңгерген ақсүйектер. Езілген бұқараның жоқшысы атанған, халыққа ұғынықты тілмен жазатын Некрасовтың өзі сол ортаның өкілі. Қарапайым халықтың әдебиетке қосып жатқан үлесі жоққа тән. Құлдықта өмір сүріп, үпәд бейнет кешіп жүрген елден өнер шыға қоймасы түсінікті де шығар.

Крепостной шаруалардың тірлігін көріп өскен Нәрке, бұрыннан-ақ осындай пікірде-тін. Енді келіп байқаса, қазақ қоғамы бұл көзқарасын жоққа шығарғандай... Бірде Баялыныкіне жатаған жабысын тепендетіп, қанжығасына домбыра бөктерген бейтаныс шал келе қалсын. Киімі жобалғы болса да, жүріс-тұрысы нығыз. Қазақтың өзі айтқандай – сөзі түйеден түскендей-ақ.

Мәмбетәліден «бұл кім болады» деп сұраса, «жырау ғой» деп түсіндірді. Орысша баламасы – «сказитель».

– Бұл шалың төкпе ақын да. Суырып салып өлең шығара береді. Импровизацияның майталманы, – деп сипаттамасын әрлендіре түскен шәкірті.

Нәрке бастапқыда менсіне қоймай:

– Сынайық бұл импровизаторсымақты, – деп езу тартқан да қойған. Ішінен: «Мектебі жоқ, ол түгілі, шаһары да жоқ елде не өнер болушы еді?» деп, күнтақа өнді, шоқша сақал, қысық көз қартқа жөндеп назар да салмаған.

Алайда, көп ұзамай-ақ көкірексіген мінезді өзгертуге тура келді. Алғашқы пікірден айнытқан, бәкене бойлы томашадай ғана қарттың ғажайып өнері болатын. Сол бір күнгі көрініс оңайлықпен естен де кетпес. Күні кеше ғана болғандай көз алдында сайрап тұрғаны... Баялының ақбоз ордасы халайыққа лық толы. Ірге түрілген. Іргеде самсаған көз. Үйге сыймағандар керегені айнала қоршап алып жырауды тыңдауда. Малшы-жалшы, жарлы-жақсыбай атаулы да бәрі осында. Есікке кептеліп, керегенің көзінен сығалап, құлақ түрісе қалған.

«Демократияның белгісі емей немене осы көрініс? Біздің көкір помещиктер бұндайда жабайы халықты маңайына жолатпа ма?» деп таңырқағаны есінде. «Бұларды азиялық деспоттар, тек қара күшті ғана танитын кертартпа қауым деген пікірдің жаңсақ болғаны ма?» деген оймен үй ішіндегілерге зер сала назар қыдыртқан.

Баялының ордасында осал кісі бас қоспайтыны бесенеден белгілі. Кіл бір-бір жуан аталардың бас көтерер серкелері сол жолы да жиналған. Кигендері бұлды матадан, порымдары маңғаз. Ғұмыры бұрау басын сындырып көрмеген топ екенін іркілдек бітімдері айғақтап тұрғандай.

«Мына кілең төресүйек қасқа мен жайсаңға анау мыжырайған шал не айтпақ? Аспабының сикы болсайшы. Орыстың балалайкасына ұқсаған көзге қораш бірдеңе. Несіне ентелей қалды мына халайық? Алдында құрып қойған нотасы жоқ, кітаптан оқыр мәтіні жоқ, мына жырау дегендері шаршы топтың назарын не өнерімен аудармақ?» деген оймен отырғанда, бір зерен қымызды сіміріп алған жыршы домбырасын шерте бастады.

Шертуі мұң еді, тас болып қатты да қалды Нәрке. Өз құлағына өзі сенбегендей. Жыршының лыпыл қаққан саусақтарынан көзін айыра алмай. Салалы саусақтар болса бірсәрі ғой. Сексеуілдің былтығындай әрі қысқа, әрі быртық қолдар мұнша икемді болар ма! Перне қуалай кеткенде көз ілестірсеңші. Бәрінен бұрын күн мен жел қақтаған қоңырқай қолдардың лыпылынан туған әуезді айтсаңшы!

Нәрке қаршадайынан-ақ музыкаға бейімді болатын. Әуен танауға туа бітті қабілетке де ие еді. Онысын музыканың мұғалімі, мосқал неміс те таныған. Сол ұстазынан дәріс алып, он екі-он үш жасында Моцарттың сонаталарын фортепианода нәшіне келтіре орындай беретін. Аспабына қосылып, опералардан үзінді де шырқаушы еді. «Тенор» аталатын дауысы шағын болса да, нақысында мін болған емес. Әйтеуір музыка жағына келгенде, небір аристократ төрелер бас қосқан ортада өз-өзін еркін сезінер еді. Бұл қабілетін Омбыға келгенде Сергейдің айналасындағы дос-жарандар да салған жерден мойындаған. Әсіресе, тәңті болған Сергейдің жұбайы Елизавета. Бұның әкесі музыка мұғалімі болса керек. Өзі де фортепианоның майталманы. Омбыда өзімен қосы-

лып төрт қолдан бір клавиатурада ойнайтын шебер жоқ екен. Нәркенің тартысын тәу есіткенде-ақ балаша қуанған.

– Аполинарий мырза, құлдығың болып кетейін, енді осы қаладан ешқайда кетпеңізі! – деп бұны өзімсіне, билей сөйлегені.

Түйдей құрдас, әрі ежелгі көзтаныс болған соң еркінсіген түрі ғой. Петербургта қыздардың гимназиясында оқыған кезінен-ақ, Сергей екеуінің сырлас екенін білетін. Содан болар, Омбыда жүздескенде құдды бір кіндіктес бауырымен қауышқандай-ақ қуанғаны бар емес пе? Нәрке Баялының ауылына жүрмек ойын сездіргенде, кәдуілгідей кейіп:

– Атама ауылды, Аполинарий! Ол жақтағы тұрмысқа ақсүйектің баласы төзе де алмас. Анау дудар басың қайызданып, үстің биттеп, жүдеп-жадап кетерсің зәтте-ақ. О не сұмдық? Қызмет осы шаһарда да табылар, – деп үзілді-кесілді қарсы да болған.

Сергей екеуі болысқа берілген уәдені тілге тиек етіп, ал келіп көндіре алсыншы. Қаражаттың қажетті сомасын тапқан соң-ақ, міндетті түрде қайтып келмеске серт беріп, әрең дегенде рұқсатын алған болатын. Онысы музыкаға деген қабілетін жоғары бағалап, сыйлаған түрі ғой Лизаның. Мамандар сөйтіп қадірлеген басы, шын өнерді арзанқол жылтырақтан ажырата алмасын ба?

Ұсқынсыз, бұжыр бетті жыраудың домбыра шертісі еріксіз елең еткізгені. Добалдай саусақтар туғызған әуен өте нақысты шықты. Скерццо, стокатто деген әрі нәзік, әрі күрделі дыбыс иірімдерін оп-оңай сұңқылдата берді сабаз. Аң-таң күйде құлақ түрген Нәрке ішінен: «Табиғи дарын-ау осы шал. Музыка теориясынан мүлде бейхабар кісі мұнша шытырман әуезді әсте орындай алсын ба?» деп тәнті болған.

Жырау аспабын безілдетіп сәл аял қылғанда, халайық ал кеп көтермелей айғай салсын. Осы сәтте Мәмбетәлінің құлағына төніп:

– Аты кім бұ кісінің? Мына тартысты қайдан үйреніп жүр? – деп сұрағаны бар.

– Ныспысы – Шәкей. Өзі сияқты домбырашылардан үйренген де. Бұл күйші емес, жырау ғой. Бұның өктейгіні сөз өнері. Мынау тартысы әншейін кіріспесі ғана. Жамағатты қыздырып алмақ тәсілі. Нағыз дәулескер домбырашыларды «күйші» деп атайды қазақ. Оларды да бір естірсіз әлі, – деп жымиып қойды шәкірті.

Нәрке ішінен: «Әуен емес сөз өнерін баққанның түрі мәнсіз болса, «күйші» дегеннің деңгейі қандай болмақ?» деп таңданып Шәкей жырауға көзін көме түскен.

Ең қызығы алда екен. Кейін білгендей, қарт өнерпаз «Мұңлық-Зарлық» деген ұзақ киссаны орындаған екен сол жолы. Дауысы сәл қарлығыңқы болса ды, құлаққа жағымды. Ал енді орындау мәнері тіпті ғаламат. Кәдуілгі әртісше біресе найза ұстаған ердің кейпіне еніп, өңін суытып ызбарлана қалады. Әйел атынан сөйлеген тұста шебер құбылып, нәзік дауысқа салғаны да жарасымды. Ол кезде Нәркенің қазақшадан хабары мардымсыз еді. Соның өзінде жырдың жалпы мазмұнына түсінген. Шәкейдің әсіресе, мыстан кемпірдің ұнамсыз дауысын келтіргені қызық екен. Тығжырынған түрі де, майланбаған арбадай қықылдап-шықылдап шыққан үні де аумаған мыстан кемпір... Мәмбетәлі құлаққа төне ақырын сыбырлап, дастанның мағынасын аударып отырған.

Нәркенің және бір жаңалық ашқаны – «Мұңлық-Зарлық» жырының кей тұстағы оқиға желісі Пушкиннің поэмасымен үндестігі. Бұнда да қос сәбиді залым өгей шешелері өлімге қиып, дарияның суына ағызып жібереді... «Япыр-ай, бұл шығыстың көне жыры ғой. Сонда біздің ұлы ақын бұл шығармалардан хабардар болғаны ма? Ол да мүмкін. Қалмақ ішіне келгені мәлім емес пе? Пугачев көтерілісін зерттегенде Орынбор өлкесін де аралаған. Сол саяхатында естіген болар» деп өзінше долбар да жасаған.

Шәкей жырау ауылда бір жұмадай жатты. Күн-түн демей, кисса-дастандарды түйдегімен тоғытты-ау келіп. Бір де бір шығарманы екі қайталаған емес. Толғайтыны үнемі ұзын-сонар қиссалар. Ара-тұра топ ішіндегі игі-жақсыларға арнап өлең де шығарып жібереді. Тілді еркін ұқпаса да, сөз ұйқасының жарасымдылығын аңғара білді Нәрке. Өзге жұрт қарасөзбен тіл қатқанның өзінде, қызды-қыздымен арқасы әбден қозған жырау өлеңмен жауаптасатынды шығарды.

«Япыр-ай, бұл неткен тұтқыр жады? Кітап бетіне үңілместен ақ, апта бойы жыр төгілту деген не керемет... Импровизациясы да ересен. Аузынан шыққан бар сөзі ұйқасып жарасып жатады әйтеуір» деп таңырқаған қалпы, Мәмбетәліден Шәкейдің кәсібі жөнінде сұрады.

Миығынан күліп қойған шәкірті:

– Анғарғаныңыз рас, мұғалім. Бұ кісіге қарасөзден өлең онай. Пәлен кнссаны жатқа суылдата беретін өнерпаздың өлеңдете сөйлесетіні заңды да шығар, – деп жымиған қалпы сәл ойланып барып, – кәсібін сұрадыңыз ба? Көшпелі елде қандай кәсіп болушы еді? Бірер қарасының сүмесімен күн көреді де. Негізгі азбеніші сол. Ел аралап, өнер көрсеткені әуестігі ғой. Туабітті дарыны бойына сыймайды да, – деп өз түйгенін паш етіп еді.

Шәкей жырауды апта бойы тыңдаған Нәрке, қазақтың сөз өнері жөнінде ойлана бастаған. Байқап тұрса, бұл халық сөйлер сөзге де бай, шешендік өнерді қадірлейді де. Шәкей дәл аттанар күні ауылға және бір өнерпаз келе қалған. Бұл Шөбек тұқымына жиеншар болып келетін жас мырза екен. Ауқатты әулеттің баласы, өзі серілеу.

Ерігіп отырған ел қызық іздеп, сөзуар мырзаны Шәкейге шүйлеп салсын. Жұрттың кеу-кеуіне арқасы қозған қос ділмар айтыса кетті. Нәркенің сол текетіресте таңғалғаны – екі шешеннің еркін көсіліп, сөзді еш қиналыссыз түйдегімен жібергені. Суырып салған өлеңдері сәтті шыққанын да түсінген. Себебі, тыңдарман қауым күлкіге қарық болып, қошемет сөзді аямай-ақ боратқан.

Бұндайды алғаш көрген Нәрке, Мәмбетәліден:

– Бұл не дәстүр? Импровизация өнерін салыстыру ма? – деп сұрағанда, қос шешеннің сөзсайысына құлақ түрген оқушысы, – бұны «айтыс» дейді қазақ. Әзіл өлеңмен қажақтасып, өнер жарыстырады ақындар. Жеңілгенін өзі мойындау керек, ия болмаса, ақсақалдар алқасы өз үкімімен жеңімпазды атайды, – деп қысқаша ғана мағлұмат берген болатын.

Бұндай өнер сайысы барын Нәркенің алғаш естуі. Еуропадан үлгі алған Ресейдің мәдени қауымында бұл сынды үрдіс жоқ. Орыс деревнясында «частушки» деген халықтық импровизацияның түрі бар. Той-томалақ үстінде билей жүріп әндеткен қыз бен жігіт бір-бір ауыз өлең әуелетеді. Әдетте әзіл іліп, бір-бірін сынап қағытар еді... Қазақтың айтысы сол өнермен өзектес болар деп топшылады. Алайда частушкадай бірер шумақ өлеңмен шектелмей, ұзақ толғайды айтыс ақындары. Мысалы, арқасы әбден қозып, шабытына мінген Шәкей ширек сағат жыр төгіп, ақыры жас мырзаны жеңіп тынған.

Женгеннің айғағы, әлгі сері жігіт ініндегі ине-жіптен шыққан көк торғын қаптал шапанын шешіп алып, Шәкенді иығына жауып кеп жіберді. Ауыл иесі ретінде және жиеншарының айып-қиыбы есебінде, Баялы ат мінгізіп, тарту-таралғышы үйіп-төгіп берген. Әйтеуір не керек, қолауы түскен шобырын ідби бастырып жеткен жырау, ырғап-жырғап қайтты.

Осы көргенін парыққа салған Нәрке қайран қалғаны бар «Демократияның бір белгісі осындай-ақ болар. Сөздің құдіретін мойындай білетін неткен көргенді халық бұл? Ауы атқа жарымаған кедей өнерпаздың сөзіне тоқтап, жеңілгенін мойындаған мырзаның мәрттігін айтсаңшы. Ресейдегі кекір помещиктер бұндай ірілікке өлсе бара ма екен?» деген оймен, осы оқиғаның әсерінен бірталайға дейін арыла алмай жүрген.

Жайлауда өткізген сол бір жазда, қазақтың мінез-құлқы, салт-дәстүрінен әжептәуір мағлұмат та алып еді. Той-томалақта атжарыс, көкпар, қызқуу, сайыс, күрес, жамбы атуды тамашалағаны ойына батпан-батпан азық та болған... «Тегінде, ер көңілді ұлт-ау осылар. Қызық-думанының бәрі тартыс, жарысқа негізделсе керек. Күрес, сайыс сияқты жекпе-жек түрлері өз алдына. Поэзиясының өзін жекпе-жектің бір түріне айналдырғанын айтсаңшы. Бір-бірін сөзбен бүріп айтысқандары жекпе-жек емей немене?» деп өз көрген-білгенінен бір қорытынды шығарса, көкпар, жамбы атуды еске алып және ой толғайды.

Той үстіндегі ойын-қызықтарының өзі әскерилердің жаттығуы сияқты. Шауып келе жатқан аттың үстінен жамбыны атып түсірген жігіт дайын сарбаз емей немене? Анау бауыздалған ешкіні сылтау етіп көкпар шапқан салт аттылардың жаппай жөнкілісі ше? Жүздеген ат сапырылысқан бұл ойында шыныққан жас-желең қай кавалериядан ыққандай?

Ер-азаматтарды айтпай-ақ, қыздарының өздерінің түрі анау. Күнделікті өмірде сынықсып жүргенімен, атжарыста жігіттерге есе бермес. Шығыстың төменестектісі томаға тұйық, ауызынан сөз шықпас ынжық болады деуші еді. Сонау Қоқан, Хиуа жақтағы ұлттардың әйелдері шадыра, пәрәнжі киетінінен хабардар еді. Болса болар да... Ал мынау қазақтың жөні бөлек болып шықты. Атүсті күн кешкен көшпелі халық болған соң ба, қыз-қырқындары жүзін бүркеу дегенді әсте білмейді. Атқа мініп шап-

канда жігіттерден қалыссайшы. Қыз қууда тақымына желаяқ жануар түссе болды, ағыза жөнеліп бозбаладан кашса, жеткізбейді, қуса құтқармайды-ау пәтшағарлар. Үкідей ұшып барып, бұзауіс камшымен қашқан жігітті шықпырта ұрғанын көзі де көрген.

Сол көрініске куә болғанда ішінен: «Құдай сақтасын, мына қыздың қолына қылыш ұстатса не болмақ? Қасарысқан жауды жүндей түтіп жіберер мына екпінімен. Көне гректер «амазонка» деп атаған жауынгер әйелдер осы көшпенділердің сол замандағы бір тайпасы болмағай. Грек мифологиясында «кентавр» деген кеудесі адам, бөксе жағы жылқы денелі кейпкерлер бары мәлім. Айтпады деме, осы көшпенділерді көрген соң әсерленіп, қиялдан туғызған бейне шығар сол кентаврлар... Себебі, қазақ атаулының дені жаяу жүріске жалқау көрінеді. Қарғаадым аттауға мойны жар бермейді-ақ. Таяқтастам жерге бару үшін бұтартар іздейтінін қайтерсің? Етіктерінің порымының өзі жаяу жүріске жарамсыз. Өкшелері жырта қарыс, қонышы кестелі, сүйір тұмсығы шаңғының басы сияқты қайқая біткен сәндікке ғана тіккен бірдеңе. Салт жүріске арналып тігілген аяқкіім ғой... Бес жасар баласының өзі аттың шоқтығына жабысып алып жайдақтата жүре береді. Сөйткен шабандоз халық көне гректердің қиялына да түрткі болған шығар».

Ойдан ой қуып, пікірі осыған құйылды да, іле өзіне басалқы да айтқан. «Сап-сап, көңілім! Эллиндер қайда, қазақ сахарасы қайда? Аралары атпен жүрсе, алты айлық жер емес пе?» деген сауалды көлденеңдетіп, жауап іздейді. Тарихтан хабардар болған соң, бұл жұмбақтың шешуі де кешікпей табылады.

«Римді күйреткен гундар емес пе? Азияның қойнауынан шыққан көшпенділер. Римға жеткен тоқпақ жал жатаған күліктері эллиндердің мекеніне жетпеуші ме еді?» деп өз сауалына уәж де қайтарады. Әйтеуір не керек, сол бір жаз соны әсерлерге жемісті болған екен, еске алса.

Қазақтың бар шығыс әлемімен ежелден-ақ тығыз байланыста болғанына да көзі жеткен еді. Баялының үйінде араб әрпімен жазылған сандық-сандық кітаптар бар екен. Сырт нобайын зерттеп, парақтап көрсе, баспадан шыққанға ұқсамайды. Қолдан көшіріліп жазылса керек. Ішінде сурет деген атымен жоқ болса да, жазуы өте мәнерлі. Хас шебердің қолынан шыққан кесте дерсің. Мұқа-

басы былғарымен қапталған, сиясы алтын түстес кітаптардың қалыңдығы сүйем қарыстай.

– Қайдан әкелген кітаптар? Бағасы қымбат болар? – деп Мәмбетәліден сұраса, – қалашылар әкеледі де. Жылына бір мәрте біздің жақтан сонау күнгейдің базарларына «ақ шомшы» деген керуен шығады. Бұрын, орысқа қарамай тұрғанда астықты сол жақтан жеткізген Арқа қазағы. Тәшкен, Хиуа, Үргенішке дейін сапар тартатын керуендер бар. Ол шаһарларда кітап көшірумен айналысатын молдалар бар болса керек, – деп ұқтырды да, сәл ойланып барып, – пұлын сұрадыңыз ба? Дәл бағасын біле қоймаушы едім. Қымбат екенін естігем әйтеуір. Базар нарқын қайдам, біздің жақта бұндай кітапты құлынды биеге де бере қоймайды, – деп күлімсіреп жауап қайырған.

Бұл не қылған ұшан-теңіз жазба әдебиет деп қызығып, Мәмбетәліге:

– Орысшаға тәржімалап бер, – деп қолқа салады. Өз басы шығыс әдебиетінен естігені «Мың бір түннің» ертегілері ғана. Пушкиннің «Құранға еліктеу» деген өлеңдерінен алған мағлұмат болмаса, ісләм дінінің хадистерінен де хабарсыз.

Мәмбетәлінің бір артықшылығы – мұсылманша оқуға жүйрік. Омбыға бармай тұрғанда ауылдағы молдадан дәріс алыпты. Ол молдасы білімдар кісі екен. Ұлының оқуына дәйім көңіл бөлетін Баялы, он екі пәнді тәмам қылған қалпені арнайы шақыртса керек. Ол ұстазының бар білгенін қағып алған Мәмбетәлі, араб әліпбиіне мүдірмейді. Кітапқа көп шұқшиғанның әсері болса керек, бала болып құрдастарымен онша ойнай да қоймаушы еді. Мінезі де әрі орнықты, әрі ұяң... Содан болар, Нәркенің бұйымтайын еш ауырсынбай, керісінше, қуанған сыңай аңғартты. Сандықтан кітаптарды бір-бірлеп шығарып:

– Бұлардың тақырыптары бірнеше сала. Дінді насихаттайтын бір парасы бар. Бұнда өлең тілімен пайғамбар мен сахабалардың өмір жолы, соғыстары суреттелген. Екінші сала – батырлық дастандар. Арабтың «Мың бір түн» ертегілері де бар. Және бір мол сала – ғашықтық киссалары. Бұнда шығыстың «Ләйлі – Мәжнүн» сияқты жырлары да бар, қазақтың «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» сияқты өз төл дастандары да бар. Қайсысынан бастайын? – деп ұстазына сұраулы жүзін бұрған.

– Дін насихатын естіп жүрміз ғой. Батырлықтың да мақсат-мүддесі мәлім. Ел қорғау, еріккенде сыбай елдерді жаулау дегендей... Жүрек қылын шертетін ғашықтық жырдан басташы, достым. Адамды адам қылған, хайуандардан биік қылған рухани әлем ғой. Оның шыңы – махаббат екенін білеміз. Киіз туырлықты көшпенді қауымның бұл тақырыпқа деген көзқарасымен танысайын да, – деп Мәмбетәліге «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырын ұсынған болатын.

«Ләппай, тақсыр-еке, бұйрығыңызды құп алдық!» деп жымыған шәкірті қалың кітаптың бетін ашып, мәтініне үңіле берді. Нақпа-нақ аударуға орысша сөз қоры жетіңкіремесе де, ұзын-ырғасын тәптіштеп, еш жалықпастан жеткізе білген. Бұл аудармасы бірнеше күнге созылды. Содан дәндеген Нәрке, біртіндеп-біртіндеп бар ғашықтық қиссаларды оқытқызып алып еді. Тындаған сайын қызыға түсіп ойға тереңдей де берген, зердесінде алуан түрлі сауалдар да бой көтерді.

– Бұл жырлардың авторы кім? – деп Мәмбетәліден сұраса, шәкірті ол турасында ойланбаған болса керек, таңырқаған пішінмен, – қайдам? Ел аузында көне заманнан бері жүрген дастандар ғой. Сонау есте жоқ бұлдыр заманда әлдебіреулер шығарған болар. Халықтан шыққан туынды да, – деп мардымды жауап бере алған жоқ.

– Демек фольклор, яғни халықтың ауыз әдебиеті ғой. Бірақ мынандай оқиғасы шытырман, ұзақ дастанды дүйім ел болып бас қосып отырып шығармаса керек. Өлеңмен жазылған роман десеңші бұны. Пушкиннің «Евгений Онегиннен» әлдеқайда көлемді. Оу баста аса дарынды бір ақынның шығарғанына еш шүбәм жоқ, – деген сөзбен ойға және шомып еді Нәрке.

Ой тербеуіне себеп те мол-тын. Шәкірті тәржімалап берген жырлардың мазмұны жетеге азық болғандай... Бұл қазақтың дастандарын бағзы заманда өткен дарындар шығарды-ау. Тарихқа атын қалдырмастан өтіпті есіл шайырлар. «Шынайы көркем туынды автордың атын қажет етпейді» депті ғой бір ойшыл. Сол пікір рас та болар.

Парыққа салса, қазақтың қисса-дастандары өз алдына бір ұлан-ғайыр әдебиет. Батыс болса, бұл қазынадан бейхабар десе де болады. Батысқа танымал болсам ба екен-ау деген шығыс жоқ, өз

кеңістігінде бір-бірімен сапырылысып, тығыз байланысып жүр. Бәйіттердің мазмұнын зерттесе, қазақ ежелден-ақ дүйім Азияға танымал іргелі мемлекеттермен етене араласқаны сайрап тұр дерсің. Қызылбас, қалмақ, араб, шың-машынды сырдықта көршідей көреді. Ара-тұра соғысса да, мәдениеті мен рухани мұраларынан хабардар. Шекарасы астасып жатқан аталмыш елдерді былай қойып, тіпті сонау Африкадағы Мысыр мемлекетіндегі Ніл дариясының жағасынан да шығарады дастандардағы кейіпкерлерін... Еуропаның әдебиетін керек те қылып жатқан жоқ бұл шығыс. Өз рухани байлықтары ас та төк болған соң, біреуге телміріп қайтсін?

«Сонда біздің орыстың фольклоры соншалық жұтаң болғаны ма? Пушкин мен Лермонтовтың поэмалары бар, әрине. Алайда оларды іздеп, оқып жатқан қарапайым халық бар ма? Оқығанымен, ұға қоюы неғайбіл... Ал мынау қазақтың қиссалары ұлттың бар өкілдеріне ұғынықты. Ғұмырында жібі түзу киім киіп көрмеген малшы-құлшысына дейін ұйып тыңдайды екен... Анау Шәкей жырау сияқты жалғыз атты кедейлерінің өздері бір кітапханаға қор боларлықтай қисса-дастандарды жатқа қирағаттайды. Олай болса, бұл ұлттың мәдениет деңгейі соншалық жоғары болғаны ма?» деп өз-өзіне сауал қойып, жауап та іздейді.

Жүз жиырма миллион қара шаруа бар екен Ресейде. «Мұжықтар» аталатын қауым. Халықтың дені солар. Зауыт-фабрикаларға жұмысшы болып кетіп жатқан да солар. Әскери борышты да атқарып жүрген солар. Патша ағзамға пәлен елді бағындырып берген де сол мұжықтардан шыққан солдаттар. Ресейде не арзан, мұжықтардың басы арзан. Соғыс атаулыда зеңбірек оғының сутегін жемі рәуіштес бұл қауым. Басы арзан болған соң Суворовқа еріп, сонау ми даладағы Әлпі тауына дейін барып, көк мұзда бір парасы қырылып та қалған... Мына қазақ ордасын бағындырып берген де сол мұжықтардан шыққан рекруттер.

Сол құмырсқадай құжынаған, қалың нор қара шаруалардың өресі неге соншалық тар? Мына қазақтың бұқарасы да олардан сауат жағынан оза қойған жоқ. Шаһары жоқ көшпенді ел жүйелі оқуға қол жеткізе алмасы белгілі ғой... Әйтсе де бұларда аса бай ауыз әдебиет бар екен. Насихаттайтыны – адамгершілік. Тілі халыққа әбден ұғынықты. Сондық, бұқараның тәрбиесіне деген ық-

налы орасан. Ізгіліктің үлгісін санасына сіңіріп өскен жастар әдепті болары заңды да...

Ойдан ой жетелеп, ақыры осындай қорытындыға келгені де бар. Сол бір жазда ауыл өміріне, адамдардың қарым-қатынасына да көңіл бөліп зерттеген болатын. Өзі білетін Ресей қоғамымен салыстырып та қояды. Салған жерден аңғарғаны – ауылдағы тәртіп пен әдеп-әркен. Келген бетте мауыздай-мауыздай жігіттерді көргенде, көңіліне аз-мұз секем алғаны да бар. Кейі тапал келгенімен, кіл төртпақ, сайдың тасындай мығым екен. Әу бетте түрлері жат болып ұшыраған... Мысалы, мына дәл қазір козлода жайғасып делбе ұстап келе жатқан Дүйсенмен тәу жүздескенде, еріксіз іш жиып та қалған. Жұдырығы жас баланың басындай дерлік, сығырайған қысық көз, мұрны қысық біткен репеті соншалық сиықсыз көрінгені. Бір ерекшелігі – өңі де, шашы да сары екен. «Қазақта жирен шаштылар болушы ма еді?» деп таңданғаны есінде. Түксиген сүдініне қарап, «мына кісімен зәуі-сайтан елсінде кездесе, ондыртпас» деп қаурайлаған да болатын.

Алайда, таныса келе момын жігіт болып шықты. Бөстекі сөз айтпақ түгілі, дауысын қаттырақ шығарған жан емес... Бір күні ұдан қарлығаштың балапаны түсіп қалмасы бар ма. Соны барынша сақтықпен мәпелеп көтерген Дүйсен қасындағы ұсақ балаларға:

– Балапанға тиюші болмаңдар. Тисең, қарғайды. Қарғысы жаман болады. Жалпы жәндік біткенге зорлық қылу – күнә. Жазықсыз жәндікті жәбірлеген пенде Құдайға жазады, – деп бастап, ерінбей-жалықпай бірталай өнеге де айтқан.

Сөйткен Дүйсенді көкпар үстінде де көргені бар. Тақымында бір жылпос бедеу, түтігіп кеткен өңі өрт сөндіргендей. Шауып келе жатып қышқырғанда, түрінен де, кикауынан да жан түршігеді. Өзін де, тері сүмектеген күлігін еш аяған жоқ. Додаға түскенде ат-матымен құлап, тырапай да асқан... Соның салдарынан бұғанасы мертiгiп, сынықшы кемпір сылап-сипап сүйегін орнына келтіргенде, ыңырсыған да жоқ қасқаң. Қарт әкесі:

– Не болды сонша өлерменденіп? Серке көрмеп пе едің? Өліп те кетуің ғажап емес қой мына түріңмен, – деп күңкіл шығарғанда, езу тартып, – е, несі бар? Еркек тоқты құрбандық деген, – деп жайбарақат қана жауап қайырғанын қайтерсің.

Айтпақтайын, бұл халықтың мақал-мәтелдерінде көп сыр жатыр-ау. Ұлттың мінезін, тірліктің әр құбылысына деген көзқарасын мақалынан танырсың. Өздері шеттерінен мақалға жүйрік. Сірә, ана сүтімен санаға сіңіріп жетілсе керек. Мысалы, мына келе жатқан Дүйсен әліпті таяқ деп білмесе де, мақалдап сөйлегенде аузы-аузына жұқпайды. Өмір тудырған әр сұраққа жауабы әзір әйтеуір.

Нәрке ден қойған соң, Мәмбетәлі өзі білген мақалдарды аударып та берген. Француз романдарын оқып өскен Нәрке өз орысының мақал-мәтелдеріне мән бере қоймайтын. Енді байқаса, қазақ мәтелдерінде небір терең пәлсапа жатыр екен. Мысалы, «Дүниенің кеңдігінен не пайда, аяғыңдағы етігің тар болса?», ия болмаса, «Алтын ерің атқа батса, алтынын ал да отқа жақ». Бұлармен «Мынды айдаған бірді ғана мінеді» деген нақыл да үндесіп жатыр.

Осы есіткендерін парыққа салып, қайран қалғаны да бар. Қарапайым ғана сөзде мұнша терең сыр жатар ма? Университетте Канттың, Гегелдің, жалпы неміс философтарының шығармаларын қызыға зерттегені бар. Бұл ойшылдардың тұжырымдары әрі тосын, әрі байыпты көрініп еді. Алайда, уақыт өте байқаса, күнделікті тұрмысқа қажеті шамалы сияқты. Қомақты да күрделі болған соң ба, жадқа түсіре қою оңай емес... Ал енді аталмыш мақалдар болса, әрі ұғынықты, әрі еске сақтауға да оңай. Сондық, ұлттың мінез-құлқына деген әсері де мол.

Ойлап тұрсаң, бұл қазақтың нақылында Еуропа ғұламаларының бар пәлсапасы жатқан сияқты. Пәлсапа болғанда, ең сығынды тұнбасы, квинт-эссенция сияқты нәрлісі. Осы бағзыдан бері жинақталған қысқа да нұсқа ғибрат сөздерді басшылыққа алған ұлттың сара бағыттан адаспауы заңды да шығар. Бұ қазақтың абақты тұрғызбай-ақ қоғам тәртібін ұстай білуі содан болар. Орыс сияқты бір-бірін кәтіргіге де айдамайды, Қап тауындағы ұлттар сияқты тұқым қуалаған қанды кекті де қумайды...

Қалың ойға шомған Нәрке Мәмбетәлінің дауысынан селт ете қалды. Сапарласы бұны жеңінен тартқылап отыр екен.

– Беу, мырза, ұйықтап қалғаннан саумысың? Көзін бақырайтып ашқан қалпы да ұйқы соға береді екен-ау адам деген, – деп әзіл іліп, дағдысынша жымия тіл қатты.

Шынымен-ақ өз ойымен өзі болып, серігінің барын да естен шығара жаздапты Нәрке. Түтіктегі темекісі де әлдеқашан күлге айналған.

– Мен бой жазып аз-мұз салт жүрейін деп едім. Мына қорапта ішім пысып әбден зеріктім. Сәл-пәл оңаша қалдыра тұрайын өзінді. Айыпқа бұйырмассың, Нар-аға, – Мәмбетәлі көзін күлім-детіп, сапарласының тізесін нұқып қойды.

Салт жүруге әзірленген түрі болса керек, ауылдан жіберген кәмшат бөркін милықтата киіп те алыпты.

Нәрке досының бұл ниетін бірден құптай қоймады. Жаңа көргендей бақырая қарап:

– Ия, бұ не жаңалық? Тыпыршымай тыныш отырсаңшы. Аман-есен әкеңе тапсырайыншы өзіңді. Сонсоң не істесең де еркің, – деп жорта өңін суытып еді, бірақ бұнысынан нәтиже шыға қойған жоқ.

Нәті биязы, сыпайы кісі ғой, бұйыра сөйлеуге жоқ. Бұл мінезі өзіне мәлім де. Үнін іле жұмсартып:

– Көптен бері салт жүрген жоқсың, абай бол, достым. Шапан кигенің де теріс болмас. Күн жаз болса да ми дала ғой, қанша айтқанымен. Ішіңе жел қарысып жүрер. Петербургтің қапырық көшесі емес шығар, бұ самиян сахара, – деп бұл да миығынан күліп қойды.

Әзілдеп айтса да, жаңағы сөзінде салмақты мағына бар еді. Шөбек әулетіне өз басы қарыздар деп білетін... Олай болмағанда ше? Білдей бір ұлын сеніп қолына тапсырған түрлері анау. Қаражаттан қаққан жоқ. Осы күні қаладан бір шағын үй сатып аларлық шама-шарқы да бар, Құдайға шүкір. Үй демекші, бұрын құрып қойған жоспарды өзгертуге тура келер. Себебі, Сергей қызмет бабымен Омбыдан Көкшетау қаласына ауысыпты. Соңғы хатында:

«Осы жерде тұрақтайтын ойымыз бар. Шағын ғана, жаңа өркендеп келе жатқан қала болса да болашағы бар. Табиғаты тамаша. Төңірегінде көлі, тауы, қарағайлы, қайыңды орманы баршылық екен. Бірді-екілі өндіріс ошақтары бой көтеріп келеді. Жылына екі мәрте жәрмеңке ұйымдастырылып жүр. Өзіңе де қызмет қарастырып қойдым. Міндетті түрде хабарлас» деп жайжапсарын баян қылған.

Хатты Елена өз қолымен аяқтапты. «Бойдақтықпен қоштасу кез келді, құрметтім. Сізге бір қалыңдық әзірлеп жүрмін. Байқады әулеттің баласы. Сахараны кезгенді доғарып, түтін түтетер мезгіл жеткен болар, қадірлі замандас. Тез жетіңіз, біздің үй іші және фортепианомыз сізді зарыға күтуде» деп көкейіндегісін жеткізіпті.

Достарының хатын еске түсірген Нәрке жымыып қойды. Ерлі-зайыптылар болса да, мінездері екі басқа-ау. Жазулары да сол мінез-құлықтарының айғағындай. Сергей сөзді шұбатпай, нақты ойын ғана жеткізсе, Еленада сезімталдық басым. Жазуының әріптері де біркелкі, кестедей-ақ тізіле қалыпты. Сергейдің қолтанбасы болса, айқыш-ұйқыш, әріптерін ажырату да қиын, асыға-үсіге сүйкей салған тәрізді.

Бастасын еске алған Нәркенің жүзі жылып сала берді. Қалай жазса да жараса береді Сергейге. Мына жат өлкеде сол әулеттен өзге жанашыры бар ма? Тіпті сонау Ресейде де бұны іздеген пенде ырымға болсайшы. Емшектес әпкелерінің сиқы анау, шеттерінен тасбауыр... Лиза:

«Үйлен!» деп құлағын сарсытқалы қашан. Жаны ашымаса, сөйте ме?

Елизаветаның аққұба, әрлі қияпатын, сындарлы бойын елестеткен Нәркенің жанарына жылы шуақ пайда болды. Үш-төрт құрсақ көтерсе де, құлын мүшесі бұзылмаған құрбыға қызықпайды емес. Сергей аузының салымы бар азамат-ау. Анандай көгілдірді қолына қондырып алып, шылқа майға шылқа батып жүр әнекей.

«Осы жерде тұрақтап, тұрмыс құр» дейді екен тату құрбылары. Айтқандары болсын-ақ. Құбыжықтай көрінген шет аймаққа бауыр басып қалғандай осы күнде. Өз қандастары түгілі, байырғы ұлттың ішінен де дос-жаран табылған жоқ па? Бұ қазақ дегенін мейірбан, қонақжай халық екен. Анау Баялы, Жаналы сияқты бас көтерерлері орысты пір тұтқандай...

Өз ойының жетегіне қайтадан ерген Нәркені Мәмбетәлінің лебізі елең еткізді. Күймені тоқтатып тысқа шығайын деп жатыр екен.

– Ал, мырза-еке, айыпқа бұйырмағайсың, мен атқа қонайын. Ішін әбден пысса, шақырарсын, – деген сөзбен сапарласы топ етіп жерге секіріп те түсті.

– Байқа, көп жүрме. Дағдың жоқ, дүмің түсіп те қалар. Балырыңды қажатып алма, – деп ескертуді өзіне міндет деп білді Іәрке.

Қылшылдаған жас жігіт тілін ала қояр деген үміті де шамалы. Ырқын көгілдір жас-желең алғау дегенге бой алдыра қоймас. Өзі е сондай албырт дәуренді басынан өткізген жоқ па? Альнбайтын қамал болушы ма еді сол бір нағыз дер кезінде? Қайғыға жүнжіген бе жауқазын жастар? Мынау Мәмбетәлінің репетін көрген адам, үкіметтің қанды қақпанынан әрең құтылған жан деп әсте сенер ме? Бал-бұл жанған қияпатының ағы ақ, қызылы қызыл...

Бегімбетке таман жіті адымдап бара жатқан серігін көзімен ұзатып салған Нәрке, тынысын тереңнен тартып бір күрсініп қойды... Алайда, жас серігінің көңіл күйі жөніндегі долбары шындықтың ауылынан алысырақ еді. Іші қапырық күймеде отыра беруге жалыққан Мәмбетәлі, өз ойынан да қашқысы келгендей сыртқа асыққан болатын. Қара жерге секіріп түскен соң-ақ, «манадан бері сөйтсемші! Несіне сарылып отырдым?» деген оймен атынан түскен Бегімбетке көз тастады.

– Саптама киемісің, Мәмке? Аяғыңдағы мына кебіссымағын салт жүруге жарай қоймас, – деп құрдасы жетегіндегі торы арғымақтың шап айылын тарта бастады.

Ауылдағы жас-желең Мәмбетәлінің есімін шұбыртпай «Мәмке» деп атаса, үлкендер жағы «қаратаяқ бала» деп әзілдей беретін. Шаһар оқуын тәмамдаған соң, шен несі қызметкер болмағын меңзеген түрлері ғой.

Құрдасының мына ұсынысына үнсіз ғана езу тартып, ішінен: «Аяғымдағы бәтенкені «кебіссымақ» деп кемсіткенін қарай гөр, мына ұя бөріктің! Бағасы бір тайға татитынын білсе ғой майтымақ неме» деп бозбасты кекетіп қойған. Бірақ бұл ойын сыртқа шығара қойған жоқ. Момын ауылдасы кіді алып қала ма деп, әзіл сөзді іркіп қалған.

«Мынауың жуас па өзі? Елендеген түрі жаман. Үркек неме тастап кетпесін» деп ауыздығын қарш-қарш шайнап, көзін алайтқан торыға секемдене көз тастап, шылбырдың ұшын ұстай берді.

Елге соңғы мәрте келгенде жана үйретілген бір дөнен бұрынғынен қыршып алғаны бар. Содан бері орнында тұрмай елден малдан аз-мұз жасқанушы еді.

– О не дегенің? Тарпанды мұндай жолға алам ба? – деп таралғыны сәл ұзартқан Бегімбет, жауабын сауал түрінде қайырды. – Бұ ақтабан торың өзі жуас, өзі жүрдек, өзі тайпалған жорға жануар. Бөркінді алшыдан кигізіп бол-бол кактырмаса, маған кел! – деп сендіре сөйледі.

– Өзің міне аласың ба? Орыс ішінде жүріп салт жүруді ұмыттың ба әлде? – деп тісін жарқырата әзіл де ілді. Аңқаулығымен қатар жаяу қулығы да жоқ емес-тін.

– Уа, мені кім деп тұрсың өзін? Бұтымда безім бар емес пе? Әкел атты сөзді қойып. Мақтаған жануарыңды сынап көрейін мен. Үдемнен шықпаса, әуселеңді де көре жатармыз, – деп бұл да әзілдеп, торының шоқтығына қолын апара берді.

Үзеңгіге аяқты нығарлап қойып атқа бір-ақ қарғып мінді. Екі тізгін, бір шылбырды шеңгелдей тақымды қыса беріп еді, торы жорға билей басып тайпала жөнелді... Бегімбет өз атына қонғанда, Дүйсен де делбе қақты. Осы келе жатқандардың ішінде естияры өзі екені есіне түссе керек, жол көргендігін аңғартып:

– Ал кеттік, ия, сәт! Жас мырзаның жолын оңғара көр, Жасаған ием, – деп сапарластарына естірте лебіз шығарды... Бұнысы Нәркені елемегендік емес, әрине. Оны әрі оқымысты, әрі ұлық деп сыйлайды Дүйсен. Әйтсе де діні мен тегі бөлек қой. Осындайда жол амандығын тілеуді қайдан білсін.

Торы жорғаның жүрісі шынында да жайлы екен. Құдды бір қайықта тербеліп отырғандай Мәмбетәлі насаттанып, төңірекке назар қыдыртты. Күннің көзі көтерілсе де ауа ыси қойған жоқ. Ат екпінімен ескен самал бетті өбіп, жайлы тиеді. Бетегелі өлкенің көрінісі ғаламат. Жаз жаңбырлы болып, көк дүркірей шығыпты. Соны шөптің қымыздай жұтымды жұпар лебі бұрқырап жүргіншіні мас қылғандай. Самиян сахараның өзіне тән үні де бар. Күймеден шығысымен-ақ, дала дауысы бозторғайдың шырылы болып жетті де, бір де бір сәт үзілместен төбеден төне тұрып алды. Мамыражай да бейбіт әуен. Маңқиып жатқан түздің әлдіні дерсін. Бұл әуезге қалың шөптің ішінен шыққан шегірткенің шырылы

қосылып, көңілісіздеу келе жатқан Мәмбетәлінің жанын жадыратты да жіберді.

«Па, шіркін, туған жер-ай! Ақ селеу бозыңа болайын» деп өзімен өзі тілдесіп, өкшені торының бүйіріне қадай түсті...

Бегімбет екеуі күйменің оң жағын ала сар желдіріп келеді. Елді, кең байтақ жазираны қаншалықты сағынғанын енді ғана түсінгендей Мәмбетәлі. Ел түгілі, мына тақымында ойнақтап келе жатқан торы азбанның өзі ыстық көрінгенін қайтерсің? Өз басын малсақтардың қатарына қоса қоймаушы еді. Елде жүргенде малдың бар-жоғына тіпті мән де бермеген. Енді міне торыға қонуы мұң еді, жылқы баласын кәдуілгідей сағынғанын сезгендей болды. Жорғаның жібек жалынан мытып, түгі атластай құлпырған жұмыр мойнынан құшып, ащы тердің иісін құшырлана сіміре берді. Қазанаттың жүзіктің көзінен өткендей-ақ келісті мүсіні соншалық ыстық көрінгені. Ресей шаһарларында бұндай жыкы жоқ қой. Фазтондарға жегілетін желгіштер іребдел болғанымен, қырдың сәйгүлігіне жету қайда! Денесі жеңіл, қағылез келеді ғой сахараның жүйріктері. Бойы тайлаққа жетеғабыл, ебедейсіз «рысактар» бір айналғанда, түздің жылпос тумыш аты ұршықша үйіріліп он айналар. Мініске де берік. Күнұзақ жортсаң, белі бір боңсымас...

Тізгінімен алысқан торының жүрісіне көңілі өскен Мәмбетәлі сәл қалыңқы келе жатқан Бегімбетке еңсе бұрып:

– Оу, Бегім, қатарлассаңшы былай. Немене, ізіме түскен кісідей желкеге төніп келесің, – деп дауыстады.

Бегімбет болса, жас мырзаны сыйлап, аттың басын әдейі тартыңқырап келе жатқан. Жөн-жосықтан хабардар жігіт емес пе? Түйдей құрдас болса да, бай баласының орны бөлек екенін неге білмесін? Мәмбетәлінің сөзін бұйрық деп біліп, тізгін қақты да, үзеңгі қағысып қатарласа жүрді.

– Ия, Бегім, елден не хабар бар? Тыныштық қой әйтеуір, – ер үстінде бір жамбастай отырған Мәмбетәлі бар денесімен үзеңгілесіне бұрылып, сұхбат құруға ықырар білдірді.

Шынын айтса, ана тілін де сағынып еді. Нәрке қазақшаны едәуір меңгергенімен, көп сөйлей қоймайды, әрине. Оның орысшасының өзі жартылай французша. Және ұзақ жолда скеуден-екеу не сөйлей берсін? Орысша шүлдірлеуден жалыққалы қашан.

Қазақтың ауыз толтыра сөйлейтін жалпақ тілін сонау Петербургте де аңсап жүруші еді. Енді мынау өз ауылының бірге өскен бозбасын көргенде, ел көшіп келгендей-ақ қуанып, тілдесуге асыққан түрі болатын.

– Елде не жаңалық болушы еді? Тілеуінді тілеп, өзінді күтіп жүр де ауыл-аймақ, – елең ете қалған Бегімбет асыға жауаптасып, тісін және бір жарқ еткізді.

Бұғанасы қатқан зиңгіттей жігіт болса да, насыбай ата қоймайтын. Содан болар, маржандай тізілген тістері аппақ. Тісті ысқылап тазалау дегенді, ия үлкендер сияқты мәсуәк қолдануды ғұмыры білмесе де, денсаулық арқасында болар, ауыз толы маржандарының ақтығы соншалық – тіпті көгілдір тартқандай көрінетін.

Құрдасына қызыға қараған Мәмбетәлі ішінен: «Мен ғой күніне екі мәрте тісті ақ ұнтақпен ысқылап әуремін. Сонда да түсі сарғыш, сонда да азу тісте ақау бар. Мына қаратабан неме болса, тіс тазаламақ түгілі, бетін де жөнді жуа ма екен? Әйтсе де тістері жарқырап тұр. Аузы толған зүбәржат дерсің. Азулары балғадай болар, құдай біледі» деген оймен күлім қақты.

– Айтпақтайын, жаңалықтың көкесі бізде екен ғой. Құдай ұрып естен шығара жаздаппын, – ақкөңіл Бегімбет құдды бір қылмыс үстінде ұсталғандай-ақ, еңсесін тұқырта жаутаңдай қалды, – Жәния қарындасыңды ұзатқалы жатыр кіші ауыл. «Өлітірісін» беріп те қойды құдалар жағы. Тойға әзірленіп жатыр біздің ел, – деп бастап, бірталай мәліметті шұбырта жөнелді.

Жәния дегені – Мәмбетәлінің немере қарындасы. Жасы биыл он жетіде. Талдырмаш келген жұқа өнді бойжеткен. Бегімбеттің кіші ауыл дегені – Нұралыға қарасты ағайын шоғыры... Асылы Шөбек әулетінде жетіліп қалған екі қыз бала бар. Біреуі аталмыш Жәния болса, екіншісі Мұқанның қызы Мәлике. Жас жағынан алса, кезек Мәликенікі. Бұл қыз өң жағынан да келімді. Тіпті, үріп ауызға салғандай сұлу десе де әбден сыйғандай. Он төрт жасқа ілінер-ілінбесте-ақ, сыбай елдер «Мәлике-сұлу» деп атай бастағаны тегін емес шығар... Мұқан Шөбектің тоқалынан тарайды. Мәлике әрі ажарлы, әрі қылықты болған соң:

«Ауылдың көркіндей бұл балам. Малға зәру емеспін. Бұлаңдап оң жақта жүре тұрсын. Қайда қашар дейсің тұрмыс құру де-

ген» деп ұзату жөніндегі сөзді сырғыта берген. Айттырған жерінің малын да ала қоймаған. Мал берілген соң күйеу тек жатпасын неге білмесін?

Мәлике өзі де ерке болатын. Әкесіне өз дегенін істетуші еді. Келімді болған соң мінезі де тәкаппар. Ойын-сауықта мұрын шүйіріп, жігіт-желенді жарата қоймайды. Сырбаз қарындасының сол бір қылықтарын еске түсірген Мәмбетәлі миық керіп қойды. «Е-е, ерке тотайымыз Мұқан ағаны ырқына көндірген ғой. Ағайын келесі бұл жаз Жәнияны ұзатпаққа ұйғарған екен» деп түйіп, сампылдай сөйлеп келе жатқан үзеңгілесінің сөзіне құлақ төсей берді.

– Бұл бір айта қаларлықтай той болмақ, Мәмке. Ақан серіге де хабаршы кетті. Ойын-сауық жағын басқаратын шығар, келе қалса. Тамашаға қарық болармыз. Дөп келе жатсың, не қылса да, – деп білгенін дәттеуге асыққан Бегімбет жымия сөйледі.

– Қойшы-ей! Ақан серімен қырбай емес пе еді әкейлер? Сабазың біздің үлкендерді қирата сынап, бәйіт шығарғаны қайда? – бұл жаңалыққа елең ете қалған Мәмбетәлінің көзі шарасынан шыға жаздағандай-ақ таңырқай қарай қалды.

Кейінгі қатынағанда, Шөбектен тараған ағайын серіге наразы болатын. Өз әкесінің мінезі томырықтау ғой, бір қисайған жағынан түзеле қоюы екіталай. Нұралының да кепиеті атан түйеге жүк боларлықтай. Ішінде айлалысы да, икемге келгіші де Жаналы. Түптен ойлайтын сырқынды болушы еді. Қажет тұста өз намысын да ауыздықтап, кішірейе салуға бейім.

Мәмбетәлі елге соңғы қатынағанда, сол ағасы қымыз ішіп отырып туысқандарына: «Ақжігітті бауырға тарту керек, мен білсем. «Таспен атқанды аспен ат» деген жоқ па атаң қазақ» дегенде, мінезі шапшаңдау Нұралы, – о ненің ақысы? Аузына уақып болсын, сайқымазақ неме. «Ауыз – дарбаза, сөз – самал» деп, көкі бермей. Тапқан екен ойнайтын кісіні. Шөбектің бау-шарбағынан аулақ жүрсін әуейі неме, – деп жақтырмай қалған.

Баялы үндемесе де, Жаналыға ала көзімен ата қарап, мұртын жыбыр еткізген. Бұл анық құптамағандықтың белгісі.

Мәмбетәлі ағайын ішінде Жаналыны ерекше сыйлайтын. Кең ақыл, кішіпейіл мінездің иесі деп үлгі тұтушы еді. Қос бауырына

не уәж айтар екен деп, әрі жаны ашып, әрі қызығыш та құлақ түсе қалған.

Жаналы дәл осындай қарсылықты күтсе де керек, айылын да жиған жоқ. Керісінше, көзін қулана жылт еткізіп, жымнысын мұрт тасасына жасыра қойды. Іле салмақты нысайға мініп:

– Оу, ағайын, біз жақтырмағанмен, елге қадірлі болып тұр-ау бұл сері. Әйтпесе қайбір емешегім үзіліп тұр дейсің? – деп әрірек жайғасқан Мәмбетәліге де көз тастап қойып, кенесін өрбіте берген. – «Шамның жарығы түбіне түспейді» демекші, өзіміздің Қарауыл болған соң көп елей бермейміз Ақжігітті. Әйтсе де, біз місе тұтпағанмен, иісі Алашқа аты кетті бұ серінің. Оған сонау Қояндыға барғанда көзім жетті де. Қанбазар жәрменкеге бір шеті өр Алтай, бір шеті Жетісудан саудагерлер келетінін білесіңдер. Арғынды былай қойып, Үйсін, Найман, Абақ Керей тоқайласар тұста осы. Сол шалғай жатқан елдер Ақан серінің әнін де біледі, өмірбаянынан да хабардар. Қайсыбіреулері Атығай-Қарауылды білмесе де Ақанның атына да, әніне де қанық... Біздің кей кекірлеріміз шам көріп, тыжырынса да, ақиқат осы. Демек, Ақжігіттің аты өшпейді деген сөз бұл. Ұрпақ ауысса да, ән жасай бермек. Олай болса, ертеңгі ұрпаққа жеккөрінішті болмайық десек, Ақжігітпен табысқан жөн. Біз мойындамасақ та, бұ өнерпаздың ныспысы таурихта қалмақ тәрізі бар. Өштескенді де, достасқанды да ертеңгі буын ұмыта қоймас. Зәузатымыз, жауқазын ұрпағымыз бізге бола ұятқа қалмасын десек, серімен ат құйрығын кесісуге болмас. «Ұлық болсаң, кішік бол» демекші, ісік мінез кімді ұшпаққа жеткізген? – деп сөз аяғын сауалға тіреп қойған.

Баялы бірден жауап қатпаса, Нұралы көп ойлана қойған жоқ. Ағаларын арқа тұтып өскен кісі ғой, мінезі киіпкетпелеу еді.

– Е, немене, аяғына жығыл деймісің? Атағы Алашқа кетпек түгілі, Шың-Машын асса да мейлі. Әні үш қазаққа мәлім болса да, сал-серінің өнері кімге дәрі? Ет пен тері арасындағы желік те. Кесер бас, жүрер аяқ, шұрқыраған жылқы болмаған соң, салмағы қаңбақ құрлы жоқ дей бер. Кейінгіге аты қалғанымен, көрген күні мұқтаждықпен өтсе жетіскені қайсы? Ондай даңқы өзіне! – деп бастырмалатып ірге бере қоймады.

Баялы болса, қос туысқанына назар қыдыртып өтіп, өзіне қарай қалған Мәмбетәліге көз тастап қойған. Жалғыз ұлға тәлімсіп

сөйлейтін әдеті жоқ еді. Баулыса өз қарекетімен, үлгісімен баулытын. Сол жолы да, «мына сөзімді санаңа тоқи бер» дегендей, мағыналы бір қарап, лебіз шығарған.

– Бедел де, абырой да ежелден күштіде. Күш дегеніміз билік қой. Билік пен байлық ұштасып жатпақ қашанда. Қоғамда үстемдік қылатын осылар ғана, – деп Жаналыға көз төңкеріп өтіп, ойындағысын дәттей берді, «сал-сері, ақындарда салмақ жоқ» дей алмаймын, әрине. Көпшіліктің еркелері екені де рас. Алайда, сол көпшіліктің өзінде не қауқар бар дейсің? Ауызбірліктен жұрдай тобыр әншейін. Құм жиылып тас болған ба? Бұқараның тізгініне ие игіжақсылар қашанда. Ақының бар, серің бар, жақсылардың ырқынан шықпас болар. Сыңар езулеп бұра тартса, өз обалы өзіне. Отырған жоқ па сол Ақан серің өз қыңыр мінезінен опық жеп? Үздігіп сүйгені не керек, мағшұғынан қол үзді әнекей. Қотты тұрса ғой, қалыңмалын беріп, маңдайынан шертіп жүріп алар еді ұнатқан шөпжелкесін... Ол аздай-ақ, қонысынан да айырылды, азулымен егесем деп.

Даңқы қазақ түгілі, әлемге кетсе де не пайда, мінер ат, ішер астан тарықса? – деп бір қайырып, көзінің құйрығын Мәмбетәліге және жіберіп қойды. Тындап отыр ма екен деп барлағандай. Ұлының кең ашылған көзін, құлағын түре қалған сергек қалпын байқап, көңілі көншісе керек, тамағын кенеп алып, сөзін өрбіте берді.

– Ғұмыр бір-ақ мәрте беріледі, біле білсек. Қамшы сабындай сол ғұмырды рахаттанып кешкенге не жетсін, шіркін! Рахат дегеніміз не? Рахаттың көкесі – үстемдік құру. Оған қол жеткізген – сүт бетіндегі кілегей сияқты игі жақсылар... Ал енді өзге шортмазарат, кәкір-шүкір атаулы сол жақсылардың шашбауын көтерүшілер ғана. Өнерпаз деп дәсердей қылатындарың да сол тобырдың ішінде... Ақанның даңқы ертеңгі ұрпаққа кетеді дедін-ау. Көзің кеткен соң, даңқтан не пайда? Тірлікте көрмеген қызық адыра қалсын, маған салса. Жалба тымақ бұқара иіліп қоғадай жапырылса, мұратыңа жеткенің емес пе? Дәулеттің иесі болсаң, жауынды да мұқатасың, өнерпаз атаулы да алдында құрдай жорғалар. Ақын біткен майпаңдап, мадақ жырын десте-дестесімен төкпесе маған кел! Ақынның ғазалы, серінің әні де сатулы емес пе? Бір шапан кигізең, таңды-таңға ұрып, өңеші іскенше қар-

қуардай сайрап берер. Небір заржакты көріп те жүрміз ғой, Талай, ағайын. Мақтаған Ақаның шаяндай улы тілінен жақсыларды жазып жүр екен. Алатаудай атағы жақсылардың кәрінен араша болар ма екен, көрерміз әлі-ақ, – деп кенесін тұйықтаған болатын.

Сол бір мөлтек мәжілісте Жаналы жалғыз қалып, сөзі өтпей қалған. Енді міне, Бегімбет естірткен жаңалықтың түрі мынау. «Бұ Жәкем әрі табанды, әрі айлалы еді. Ағайынды қажай берің. Ақыры дегеніне жеткен болар» деп түйіп, Бегімбетті және сөйлеткісі келді.

– Оу, Бегім, осы Ыбырай жөнінен не хабар бар? Кейінгі бір келгенде «Үкілі» деп атанғанын құлағым шалып еді. Сол атануы баянды болды ма екен? Мен естіген әні әлемет еді. Сол өнерін қуып жүр ме әлі? Доғарған жоқ па әйтеуір, – деп соны такырып ұсынып, сауалды түйдегімен жіберді.

Жол серігі жауапқа еш мүдірген жоқ. Мүдірмек былай тұрсын, өзіне таныс мәселе қозғалғанына қуанған немеше көзі шырадай жанып, шыбындаған жылқыша басын шұлғи берді.

– Ой-бой, Мәмке-ау, есіме жақсы түсірдің-ау. Сол Ыбырайды да айтқалы келе жатыр едім, – Бегімбет бірер сәт кідіріп, кеберсіген ернін тілімен жалап қойды.

Бұл әдеті Мәмбетәліге бала кезінен-ақ мәлім еді. Кішірек кезінде құрдастары «жаалақ» деп ат қойып, айдар да таққан Бегімбетке. Соқталдай жігіт болса да, сол машығы әлі қалмапты.

Мәмбетәлі керіліп бара жатқан езуіне ие бола алмай мыре берді де, ішінен: «Мына шіркіннің тілі мұнша ұзын болар ма? Сиыр сияқты танауына жеткізе жаздады ғой мұндар саппас!» деп құрдасын кекетіп қойды.

Бегімбет болса, тершіген маңдайын көнетоз бөркімен сүртіп жіберіп, білген-түйгенін дәттеп келеді.

– Әнді доғарды ма дейсің-ау! Қайдағы доғарған! Талай қыз-қыркынға ән арнап шығарып, атағы дүрілдеп тұр сол Ыбырайдың. Өз басым лебізін ести қоймасам да, есіткендер жер-көкке сыйғызбай мақтап жүр әйтеуір. Жап-жас басынан ақындық та құрып жүр деседі. Өтірік айтса өздері білсін, аттыға жол, ауыздыға сөз бермейтін өжет те өзі, ділмәр да өзі деп, ауыздарын кепердей созады көріп келгендер... Тіпті Ақан серінің өзі бұны «ізбасарым» деп дәріптесе керек. Не шықса да біздің Қарауылдан шыға-

ды ғой әйтеуір, – осы тұста Бегімбет қиратқан немеше басын кекжең еткізіп, қораздана қалды. «Мені көрдің бе?» дегендей-ақ сұхбаттасына тоқмейілсі қарап та қойды.

Бұл сықпытын іштей келемеж қылған Мәмбетәлі:

«Қайран, қазағым-ай, бала мінезің қалмады-ау әсте! Рушылдығын мына жаман неменің. «Трайболизм» деген дерттен арылар күн болар ма сіре? Мына түрімізбен қайдам! Надандықтың шыр-мауынан шығу оңай емес-ау. Аттың төбеліндей-ақ аз қазақ руға бөлініп, бір ұлтты алалаған соң не оңсын? Құмырсқаның илеуіндей кара нор орыспен мына түрімізбен қайтіп иық теңестіремкіз?» деп ой қуа келе, сынның соқпағына түсіп кеткенін өзі де аңғармай қалды.

Ыбырай жөнінде есіткен хабар елең еткізіп, сонау бір танысып-біліскен күнді еске түсірді. Содан бері дидарласудың сәті түспепті. Ыбырай тарту еткен қолжазба кітапты әлі күнге дейін сақтап келеді. Петербургке де ала барған. Өз үйіндегі сандық-сандық кітаптан біреуін де қаламай, бала Ыбырай берген қолжазбаны тастамай жүргені өзіне де жұмбақ, шынын айтса. Сонау шалғай шаһарда, жат қауымда бұл кітапты туған елдің көзіндей көргені анық әйтеуір. Бетін ашып үңілсе болды, Жаман Жалғызтаудағы жүздесу мен сырласу көз алдына көлең етіп шыға келер еді. Ыбырайдың жыр сұңқылдатып отырған порымы, қуатты, сөзді лебізі жадта жаңғыра кететін.

Өз ауылында талай ақын-жырауларды көргені де бар. Таңдытанға ұрып, қисса аңырататын өнерпаздар жоқ емес қой. Күміс көмей әншілер болса, Шөбек әулетіне қарасты ауылдарда тіпті көп... Әйтсе де Ыбырай сияқты жеткіншектің орны бөлек сияқты. Біріншіден, қылқан кескендей жап-жас басымен соншалық көлемді дастандарды жаттап алғаны тәнті етті. Екіншіден, өжет те жайсаң мінезі қызықтырды. Және бір таңғалдырғаны – тапқырлық пен шешендік. Заматта суырып салып өлең суылдатқанда, жеткіншектің көкірегінен шыққан сөз деп илану да қиын. Тісқаққан, ысылған ақындай көсіледі-ау қасқаң... Аталмыш қабілеттің бәрі Мәмбетәлінің өз бойынан табыла қоймайтын. Содан болар, Ыбырайға ұқсағысы да келді. Сонау Петербургте оқығанда еліктеп те бакқан.

қоймай, «атамекенім» деп жанындай көретін де болар. Онысы түсінікті де. Еуропаның ең дарынды деген архитекторлары жобалаған, ғажайып шаһар екенін бүткіл әлем қауымдастығы да мойындаған. Әйтсе де, сахараның төлі Мәмбетәлі сол сәулетті шаһарға бауыр баса алмай-ақ кетті. Онысына өкінбейді де. Түпқазығы бұнда емес екенін бір де бір сәт естен шығарған емес. Алтын қазығы мына маңқия көсілген сар дала екенін дүниеден баз кешкенде ғана естен шығарар. Туған жерге деген махаббаты сүтпен кірсе, сүйекпен ғана кетерін қайтіп білмесін?!

Десе де, сонау ішкі Ресейге де әжептәуір бауыр басып қалыпты оқу соңына түскен жылдарда. Он төрт жасында Петербургті тәу көрсе, жиырма үшке толған кезінде қош айтысуға тура келді мінекей. Аттай тоғыз жыл деген оңай ма? Және адамның нағыз қалыптасар шағы ғой. Бала кезде бір күн бір жылдай, бір жыл болса, тұтас бір ғұмырдай болып көрінетіні мәлім. Әсіресе, елден жырақ, бөтен ортада жүрген бала үшін уақыт деген сағыздай созылмақ. Оның үстіне Мәмбетәлі сияқты әсершіл балаға алғашқы жыл аса ауыр тиіп еді. Елге қайтар әр күнді санап, санамен сарғайып жүргені. Қасында Нәрке болмаса, бәлкім іш құсаға бой алдырып, елге тартып та кетер ме еді, қайтер еді? Ұлты басқа болса да, ауылды көрген, қазақтың мінезіне қаныққан кісі ғой. Қанша айтқанымен серік... Не керек, екі-үш жыл өткен соң ғана, әуірімдеп көндікті-ау бөтен қауымға. Көндіккені сол – тіпті алғашқы махаббатын да сол ортадан тауып еді.

Бұ табиғат дегеннің бұлжымас заңы бар емес пе? Пенденің жағдайын ескерсін бе? Мәмбетәлінің өзге ортада, басқа ұлттың ішінде жүргенін елеген жоқ жаратылыс деген. Мезгілі жеткенде жеткіншектің сезімін ғашықтыққа бөледі де жіберді. Тегінде, мезгілі жеткенде адам баласы махаббатқа еріксіз бой алдырса керек-ті. Маңайда қазақ қыздарының ырымға да жоқ екенін ескерсін бе сезім деген? Көзі шегір, ерні қаймыжықтай, дудыраған шабдар шашты орыстың бір қызалағына ғашық етті де жіберді.

Ныспысы Ольга деген ол жеткіншек қыздың тегі тіпті орыс та емес, украиндік екен. Онысын анықтаған, ия мән берген Мәмбетәлі жоқ, құлай сүйіп, өліп-өшті де қалды. Қан-сөлсіз шикіл сары өнін, істіктей мұрнын қаперіне де алған жоқ. Сүйегі нәзік, тал-

дырмаш бітімді сол бір қызалақты періштеге балап, бар мінді көзді жұмып кеп жібергені.

Ғашық болғаны да қызық. Өзі де әлі он бестен он алтыға қараған қылқан кескендей жас қой. Жақындасып, тіл қатысу дегенді еш ойына да алмаған. Өз елінде жүрсе, ерте пісіп, ерте ширар еді бәлкім. Ауылда өскен бала қаршадайынан қызойнақты көріп, жастардың алтыбақан сияқты ырду-дырду ермегін тамашалап жетіледі ғой. Бұл болса, алып шаһардағы қауымда күн кешті. Қыздар дәріс алатын гимназиясы да ер балалардікінен бөлек. Ауласы көзкөрінім жерде демесең, оқу орындары екі басқа. Бірақ сол аулада алыстан көзі бір шалғанның өзін дәсердей көріп, кәдуілгідей шаттыққа бөленіп қалушы еді. Өзге құрбыларына қарағанда, киім киісі жұпынылау болатын Ольганың. Сірә, пәлендей ауқатты әулеттен болмаса керек. Кей қыздарды нардай биік желгіш арғымақтар жегілген сәнді күйме-экипаждар күтіп алып әктер еді. Басыбайлы көшірі козлоға қонжия қонған, сәнді киінген малайы есігін ашатын дәулетті үйлердің дербес көліктері ғой. Оля қызды болса, қартаңдау бір еркек жаяу-жалпы тосып алатын. Сірә, гувернер болса керек, имиген түріне қарамай құтындап, бәйек болып жүргені.

Қыздың қасында нөкері болған соң, жолығып тіл қату мүмкін емес, әрине. Алайда сөйлесуді көздеген Мәмбетәлі жоқ, алыстан ғана тамашалап соңынан еріп отырар еді. Тым жақындап кетуге де бата алмайды. Ия қыз, ия серейген ұзын тұра нөкері сезіктеніп қала ма деп қаурайлайтын. Сонадайдан көзін тойдырып, бір көргеннің өзіне кәдуілгідей марқайып қалушы еді. Сыздаған жүрек байыз тауып, жан рахатына бөлене, төбесімен көк тірегендей әсерге бөленетін.

Ия десеңші, сөйткен алғашқы махаббатының дерті де біртін-біртін жазылды-ау. Осы күні еске алса, үнсіз ғана жымып қояды. Өз ынжықтығына ұялғандай. Ольгаға өз сезімін еш сездірмей кетті-ау... Қайда екен сол шикіл сары қызалақ? Тұрмысқа шығып, байсалды бір бикеш болған шығар ендігі. Қайда жүрсе, де бақытқа бөленіп, мұратына жетсін көз көрген құрбы. Адам баласына Тәңірі сыйлаған ең ізгі сезімді оята білген жан емес пе?..

– Оу, Мәмке, тізгінді тарта отыр! Ақбақайдың мойны бусанып келеді екен. Абайламасаң болмас, – қамшылар жақтан оқыс жеткен Бегімбеттің үні еріксіз елең еткізді.

Тақымындағы торының мойыны шынымен-ақ тегіс терлепті. Басын шұлғи тастап, жүріс тілегендей тізгінді керіп келеді. Бірер мәрте оқыранып та қойды.

– Жуас мал дегенің қайда? Әлгінде ғана мақтауын асырып едің ғой. Ендігі абайла дегенің қалай? – деп таңдана қарап еді, көзін жыпықтатқан серігі, – жуасы жуас қой. Әйтсе де, еті қызса, ағып кететіні де бар. Тізгінге ие болып, алаңсыз отырма деп, ескерткен түрім дағы, – деп жайды ұқтырды.

Торы жорғаның басы қаттылау екенін енді ғана сезді Мәмбетәлі. Көптен бері салт жүрмеген соң ба, қары тала бастағандай ма, қалай? Әйтсе де тақымы сүйсініп барады. Арынды жануар болса да, ала жөнелетін малға ұқсамайтын сияқты. Ауыздығын қарш-қарш шайнағанымен, ырықтан шығар тарпы әзірше біліне қойған жоқ. Бегімбеттікі не ендеше? Әлде іші пысып, үзеңгілесін сөзге тартқан түрі ме екен?

Сар желдіріп келе жатқан серігіне көз тастап еді, құрдастың репеті дағдылы салмақты қалпында сияқты. Сонау жер түбінен келе жатқан жас мырзаны мазаламақ ойдан мүлде ада дерсің. Мәмбетәлі өзі тіл қатпаса, суырылып сөйлер тарпы да жоқ.

«Е, бәсе, мен білетін Бегім болса, салдарлы мінезінен жаңылмаса керек-ті» деген оймен сапарласының бойына көз қыдыртып өтті. Сыпайылық сақтағанына көңілі толғандай. Ауылдан ұзап шыға қоймаған бозбас бұның көкейіндегісін ұға қойсын ба?

Артқы қасы жалпақ, былғары көпшікті, жез пыстанды жайлы ердің үстінде шалқайыңқырап отырған Мәмбетәлі ой жетегіне қайта ергенін аңғармай да қалды. Жадтан шығарайын десе де, пәлен жыл дәмін татқан алып шаһар оңайлықпен ұмыттырар емес-ау мүлдем. Әсіресе кейінгі жылдардың оқиғасы ғұмыры естен кетпестей. Тұтқыр сары желіммен жабысқандай-ақ, сананы еш босатар емес... Ниеттес дос-жаранның тұтқынға алынуы. Жандармның соққысы мен тепкісі. Басшы азаматтардың кәтіргіге айдалуы.

Бұлар үкіметке қарсы қол, іс-қимыл-әрекет жасап үлгерген де жоқ еді. Бар қиратқандары – жиі-жиі бас қосып, жастардың ара-

сында монархияға қарсы үгіт-насихат жүргізу. Бірер үндеу жария таратқандары да бар... Алайда, үкімет болмашы қарсылықты өзін басып-жаншып әңгіртаяқ ойнатып тынған. Себебі, Софья Перовская бастаған наразы ұйымның бір тобы Александр екінші патшаның қыр соңына түсіп, бірер мәрте өлтірмек болып қаркет жасаған еді. «Ресейдің бұқарасын қанап жүрген кертартпа монарх, демократияны тұншықтырған барып тұрған деспот» деп үкім шығарып, көзін жоймақ болады. Ақыры мақсатына жетелі де, 1881 жылдың бірінші наурызында патша экипажына бомба тастап, Александр екіншіні о дүниеге аттандырады жанкешті жастар. Бірінші бомбаны тастаған Гриневицкий деген бозбала табан астында өзі де өледі. Әйтсе де екінші тасталған бомба нысанаға дөп тиген. Бұл қарекетті басқарған әскери губернатордың қызы, ақсүйек әулетінен шыққан Софья Перовская еді. Бір империяның ұстынына дақ түскен соң, үкімет қарап қалсын ба? Наразылыққа қатысы бар студент атаулы тұтқындалып, дені жазаға тартылады. Жиыны екі жарым мыңдай жас-желең істі болады сол бір көктемде. Ішінде Софья бар, бес басшы азамат «Семенов плацы» аталатын алаңда үшінші сәуір күні дарға асылады. Софья Перовская билікке қарсылығы үшін дарға асылған алғашқы әйел болды.

Қылшылдаған кіл жас-желеңді өлімге қиып жіберді қаһарлы билік. «Оқығандар-ау» деп, «ақсүйектер-ау» деп еш мүсіркеген жоқ. Қандай-қандай азаматтар ажал құшты-ау жап-жас басымен! Орыс ұлтының іріктісі дерсің. Әсіресе, сонау жеткіншек шақтан сыралғы дос Андрейді айтсаңшы!..

Ойға шомған Мәмбетәлі кенет қабағын түйіп, өңі бұзыла қалды. Алқымына тіреле қалған түйінді жұта алмай, көзі жасқа тола бастағанын да сезді. Үзенгі қағысқан Бегімбет бұл босағанын аңғарып қала ма деп, қымсынып та келеді. Ер-азаматқа көңілшектік жараспайтынын білмейді емес, әрине. Әйтсе де, оңаша болса, егіліп жылап та жіберер ме еді, қайтер еді? Соңғы мәрте көзіне жас алғанды ұмытып та кетіпті. Жеткіншек кезінде әлжуаздау болып, ересек балалардан теперіш көргені де бар. Сонда да көзі көгеріп, мұрны қанап жүрсе де, жалынып, біреуге мұң шаққан кезі жоқ екен, өткенді еске алса. Тіпті былтыр ұсталып, қол-аяққа кісен салынып, көзі ақиған бір жандарм:

– Саған не жоқ, бұратана неме? Александр екінші сынды асқаралы таудай патшаға сен де айбат шекпек болдың ба, өле алмай жүріп? – деп ақырып, – енді дарға асыласың, бәлем! Мына қолыммен тура өзім иттей керіп асып қоярмын! – деп күрзідей жұдырығымен құлақ-шекеден тапсырғанда да сыр бермеген.

Аузы-мұрнынан қан бұрқ еткенде де, жүректе пәлендей қорқыныш жоқ еді-ау. Бір қызығы, көңіл қобалжыса да, арғы жағын еш ойламапты. Жастық жігер ме, әлде төнген қатердің бар салмағын парықтамағаны ма, әйтеуір алдағы ажал сәтінен де сескене қойған жоқ.

«Топас жандармның домбытпасы болар. Өлімге айдағандай не дүниені бұлдіріппіз? Оқ жұмсап, ия жарылыс ұйымдастырған жерім жоқ. Бар қиратқаным – үндеу таратқан екенмін. Зәуісайтан іс насырға шапса, дос-жар көрген кепті мен де көрермін. Серіктерімнен жаным ардақты емес шығар» деп түйіп, өз-өзін қайрай берген.

Ұсталған топта азиялық нәсілден жалғыз өзі ғана еді. Өзге серіктері жаппай орыс. Қайсы біреулері қазақ деген ұлттың барын білмек түгілі естімеген де. Бұны қалмақ, ия тунгуспен шатастыра беретін. Тергеу барысында іс ушыға бастап, өлім сағаты елестей бергенде, ішінен бар тілегені:

«Құдая, дәтке қуат бере көр! Ата-баба аруағы, қолдай көріңіз. Ақтық сәтте осалдық танытпауға жәрдемдес, Жасаған ием. Арпа ішінде бір бидайдай, соқа басым шетте жүрген бір көдек едім. Өзірейіл келіп, жан аларда сыр бермейін тек. Ұлымды ұятқа қалдырмасам болғаны. Жауынгер елдің баласы емес пе едім? Сол ержүрек бабалардай ажал аранына кірпік қақпастан күмп бермекке мызғымас сабыр бере гөр, Тәңірім» деп жалбарына берген.

Сол бір санамен сарғайып, жүйке жұқарған мезгілде «Арқалық батыр» жырын еске ала беретін. Жалғыз таудың баурайында Ыбырай сынды жеткіншек нәшіне келтіре қирағаттаған әйгілі дастанды ішінен қайталай берген. Қалмақтың қолына түсіп, көп қинау көрген ер Арқалық өз серігі Жұбай дүре жеген азапқа төзе алмай тәлтіректеп, жатқан жерінен тұра алмай қалғанда, ақырып қалып еді. «Жұбатар әкең бар ма еді бұ жерде? Тұр кәнекей, дұшпанға таба болмай!» деп намыс шақырған болатын.

Арқалықтың сол бір сөзін жадқа мықтап тоқып алды М. М. тәлі. «Әйтеуір өледі екем. Жалынбай ажал құшайын олай ба деп барынша бекініп баққан.

Ерік-жігерін жаныған шақта ақын бала Ыбырайдың бейнесі де көлең етіп жадта жаңғыратын. Күнге тотыққан келімді дидары ойнақы да өжет жылт ұшқындаған жанары елес берер еді. Батырлық қиссаны барынша беріле жырлағаны ерекше еді-ау, шіркін! Құдды сол бір жаугершілік заманның өз өкілі ғайыптан пайда болды дерсің. Домбыраны құйқылжыта тартқаны, жырды арындата төккені, құдды бір тоғанды эне-міне бұзғалы тұрған асау толқынды дарияны елестетуші еді. Жап-жас басымен ұлттың қайыспас рухын бойына сіңіре біліп, жыр мақамымен жеткізді-ау Ыбырай бала...

«Шетіңнен ауыр жазаға тартыласың. Бұ фәнимен бақұлдаса беріңдер» деген жат хабар жеткенде, қолқа тұсы шым етіп, жүрегі атқақтай жөнелген еді. Сол бір азап сәтте тоназыған бойын әрең билеп: «Дәл қазір менің орнымда Ыбырай құрбым болса, кайтер еді? Мен сияқты зәресі ұшып, апалақтап қалар ма еді ол дағы? Тізем дірілдеп, тісім сақылдап, сорым қайнап отырған түрім мынау. Ол да ет пен сүйектен жаратылған пенде ғой, ұнжырғасы түсер ме еді?... Жо-жоқ, олай болмас! Қаршадайынан батырлық жырларды жаттап өскен жастың берекесі қаша қоймас. Атам қақтың атұстар атанған айдарлысы ажалдан тайсалмаған екен. «Еркек тоқты – құрбандық» деген аталы сөзбен өз өмірлерін қия берер еді. Жеткіншек Ыбырайдың қайсар порымы сол ерлікті мегзеп тұрған жоқ па еді?.. Мен сияқты салым суға кетіп, жүнжіп отырар деймісің?» деп өз басын қайта-қайта сынап, жүрегін орнатуға тырысқан болатын.

Сол бір сұрланған қалпын Андрейдің аңғарып қалмасы бар ма? Бұның ішкі арпалысын ұққандай мейірлене қарап:

– Әлі, достым, немене үндемей қалдың? Номадтардың ұрпағы емессің бе? – деп езу тартты да, құлағына төне беріп, – сенің арғы бабаларың Ресей түгілі, Еуропаның қақ төрінде ат ойнатқан. Қытай өзінің ұлы қорған қабырғасын еріккеннен салды деймісің? Көшпенділерден ыққан соң салған... Топас жандармерияның қокан-лоққысынан ығайық па? Не істеуші еді дүлей күш? Әрі кетсе,

жанды алар. Әділеттің үнін өшіре алмас. Патша деспотиясының тамыры әлі-ақ қырқылар. – деп, дем бере сөйлеген.

Өлім жазасына тартылу үкімін есітсе де, өз қара басына қайғырмай, серігінің қамын көздегенін айтсаңшы. Андреймен бірінші курстан-ақ тату болатын. Бұны өзгелер бұратана көріп шеттегіп жүргенде, өзі келіп жақындап жылы ұшыраған. Басқалардың Мәмбетәлінің есіміне тілдері де келмей «Михаил» деп орысша айдар тақса, Андрей қашанда қадірлеп толық атайтын. Бертін келе Нәркеге еліктеп «Мәке» ия болмаса «Әлі» дер еді.

Талай рет өз үйіне қонақ қылып ертіп те апарған. Васильевский аралында шешесімен ғана тұратын Андрейдің құжырасын бара-бара тіпті өзімсініп те алған Мәмбетәлі. Шешесі өздері оқыған университетте шығыстану кафедрасында қызмет атқаратын. Түркі, парсы, араб тарихынан дәріс беруші еді. Шығыс тілдеріне де жетік болатын. Содан болар, салған жерден Мәмбетәліге оң қабақ танытқан. Бойы бәкене ғана, сөзі сыпайы, жүзі иманды сол ұстаздың аналық мейіріміне бір кісідей-ақ бөленіп еді. Шешесінің үлгісі болса керек, Андрей де шығыс тарихына аса жетік болып шықты. Мәмбетәлінің таң-тамаша қалғаны – түркітілдес халықтар жөніндегі мол білімі. Қазақ хандығы туралы да мағлұматы әп-әжептәуір екен.

– Сенің ұлтың қырғыз-қайсақ емес, қазақ қой. Руың, тайпаңды білемісің? – деп сұрағанда, Мәмбетәлі аңырып та қалған. «Мынау өзі көрші ауылдың шалы сияқты ататекті қазбалай бастағанның қай жағы? Петербургке келіп трайболизмнен құтылдым ба десем және алдымнан шыққаны ма? Айдаладағы орыстың өзі руды сұрай бастағанын қайтерсің?» деген сауалдар санада тізіліп, езу тартқан болатын.

Қапелінде сөз тапсайшы. Есін жиған соң:

– Е, әлбетте. Білмей не көрініпті? – деп ататегін қысқаша паш еткенде, қира шашының сақиналана біткен кекілін артқа бір қайырып қойған Андрей:

– Тайпам – Арғын деймісің? Пой-пой десеңші, осал болмадың ендеше! Тарих сахнасында ежелден-ақ із қалдырған танымал елдің ұрпағы екенсің. Сонау Сібірдегі Енисей өзенінің бір тармағы «Аргунь» деп аталады. Ал екінші Аргунь өзені мына тұрған Қап тауында. Тегіннен-тегін ат қойыла ма? Бағзы бір замандарда Ар-

ғын тайпасының мекен еткен өлкелері де. Демек, сенің бабаңның өткен жолы, – деп тұздай көкпеңбек көздерін Мәмбетәліге қадамасы бар ма?

Екеуінің достықтары сол бір оңаша сұхбаттан басталып еді-ау. Басталауы мұң екен, көңілдері жарасып, арадан қыл өтпестей-ақ сырлас болды да қалды. Көлденең көзбен сырттан қараса, по-рымдары бір-біріне мүлде кереғар. Мәмбетәлі бойы науша, қыпша бел келсе, Андрейдің сүйегі сом, бітімі төртпак. Бет әлпеті де жалпак, негі ауырлау, қою жирен қасы, бакенбард сақалы өнін есейте түскен бозбас еді. Бой тұрқы марқұм әкесіне тартса керек, айта қаларлықтай қайраттың иесі де болатын. Үлкен шаһарда не көп, қағылған-соғылған бұзақылар көп емес пе? Әсіресе тракторлар төңірегін көбірек торуылдай жүретіні бар. Ондай жерлерге студенттер де бармай қоймайды, әрине. Жастың аты жас емес пе? Бозбастардың ішінде ішімдікке кетәрі еместері де, ұрыншақтары да кездесе береді. Әсіресе ауқатты әулеттерден шыққан жастардың әрі кеудемсоқтау, әрі шікәмшіл келетін мінездері бар. Сондай желбастар пунш пен мадера шараптарын сылқия сіміріп, төбелес бастаушы еді. Біресе өздері сияқты масаңдау жас-желендерге соқтығады, біресе тобымен жүрген теңізші матрос-тармен жаға жыртасып жүргендері. Қара жұмыспен шыныққан теңізшілер теке-тіресте дес бере қойсын ба? Шибұт студенттердің талайы темірдей жұдырықтың төмпешін көріп, шекелері күптей болып ісіп те шыққан... Ондайда өзге құрдастардың алға тартатындары – Андрей.

Жайшылықта моп-момақан жігіт алыс-жұлыс үстінде арқаланып кете ме қалай, әйтеуір алапат күш пайда болып, оңайлықпен ығыса қоймайды. Арпалыста аюдай қайратты. Оның үстіне ешқашан ақыл-естен айырылмайтын, өрекіп дегенді білмейтін сабырлы мінездің иесі. Жойқын қайратын орынсыз жұмсаған жері де жоқ. Арамтер болып қайтсін, бір пергенінің өзінен мауыздай еректер омақа асса?

«Менің арғы бабам жер емшегін емген қара шаруа болған. Соқамен жер жыртқан мұжық» деп өз бойындағы күшін атадан ауысты деп түсіндірер еді. Бабасы кәдуілгідей «крепостной» құл болғанын ғұмыры жасырған да емес. Қорыну былай тұрсын, тіпті мақтан тұтатын.

– Бабам Петербургке сонау елу шақырымнан жаяу-жалпы қатынан жүріп, жұмыс істеп пұл тауып, ақыры өз басын құлдықтан азат еткен. Өз иесі алпауыт помещикке ақша төлеп, бостандығын сатып алыпты. Өзі мелжемді кісі болса керек. Әжемнің айтуынша, аңшылық үстінде аюмен соқа басы ұстаса береді екен. Сонда қолында мылтығы да жоқ. Бар қаруы «рогатина» деген найзасымақ. Бірде помещиктің сүзеген бұқасын мүйізінен бұрап, тонқалан асырған екен. Содан кейін бұқалақ, яғни «бычок» атанып кетті. Менің ататегім, жөнім «Бычкунов» деп жазылатынының себебі де сол, – деп бір оңашада дәттегені бар.

Алайда, бойына күш бітсе де, жанжал мен егесті суқаны сүймеуші еді. Трактир атаулыға да әуес емес. Өзге жастар желігіп, ішімдік алдырып топтана бастаса, бұл Мәмбетәліні қолтықтап:

– Қой, достым, карамызды батырмасақ болмас. Мына саппастар және бірдеңеге ұрынғалы жүр, – деп бастап, бұны шынтағынан тартқылай берер еді, – одан дағы біздің үйді табайық та, шешейдің құлпынай тоспасы қатқан шайын сораптап, әңгімені ермек қылайық. «Қасқыр да тоқ, қой да дін аман демекші», – деген сөзбен үйіне қарай икемдейтін.

Ия болмаса, екеуі жұбын жазбай кітапханаға жөнеп беретін. Таңның батысына дейін кітап ішіне үніліп, сарылып отыруды екеуі де ұнатар еді. Құнығатындары соншалық – баз-базда күнұзаққа нәр татпастан кітапханадан шықпайтын... Көп оқып, ойлап-толғанған жас та алғыр зерде қоғамдағы әділетсіздікті аңғармай қалған ба? Кешікпей-ақ Андрей де көкейіндегісін ақтара бастап, небір қитұрқы сауалдарды ортаға салған. Аялы келген көздерін кеңірек ашып, Мәмбетәліге назар қадар еді.

– Не ойлағаның бар, достым? Жан-жағыңа байыптап қарашы бір. Біздің қоғамның құрылысы тозып біткен жоқ па, парыққа салсақ? Монархия дегеніміз деспотияның ең бір сорақы түрі екені мәлім. Бұқараның дені сауатсыз. Ресей байғұстың өркениетті елдердің ең соңында сүйретіліп келе жатқан түрі мынау. Себебі қайда жатыр дейсің ғой. Себебі – қара халықтың бұғауда жатқанында. Миллиондаған кісі үпәд бейнет кешіп, күнкөрісімен әуре. Әліпті таяқ деп білмейді. Сол мазлұмдардың ішінде қаншама дарын тұншығып өліп жатыр десеңші!.. Еуропадағы алғашқы университет Ресейдікінен жеті жүз жыл бұрын ашылған екен. Демек,

ол ел білімнің игілігін бағзыдан көріп келеді деген сөз бұ : Міне, гәп қайда жатыр!

Білімі асқан соң Еуропа мемлекеттері техника жетістіктерін де бұрын меңгеріп алды. Олар әлдеқашан пароходпен мұхит кезіп жүргенде, біздің көпестер бурлактарды өгіздей жегіп, өзен сала-сымен кеме сүйреткен. Еділ бойындағы міскіндерді айтам да, – деп сөйлей келе қызбаланып кетер еді.

Ондайда жазық маңдай, әнтек таңқылау мұрынды келген қияпаты күренденіп, ажарын аша түсетін. Қызды-қыздымен өз қара басын да сынауға айналар еді. Әжуасы ащы да келетін.

– Несіне жетісіп оқып жүрміз осы біз? Мақсат-мүддемізді айтшы кәнекей, – деп жалпақ біткен сыдырым қасын кере көтеріп, Мәмбетәліні құдды бір тәу көргендей-ақ сұқтана қарар еді.

– Ойлап тұрсам, алдымызда нысанаға алған үш-ақ мақсат бар екен. Бұларымыз – құлқын тойдыру, ұрпақ көбейту, қауымда үстемдік құру... Ал енді дәл осындай мақсат бар хайуандарға да тән емес пе? Кәдуілгі тауықтың қоразынан айырمامыз шамалы-ау, ойлап тұрсам, – деп кенет бүйректен сирақ шығарғандай-ақ, соны бір тұжырымның шетін қылтитып еді.

– Қораздың бар қарекеті – жемсауын толтыру, мекпендерге иелік етіп, тұқым көбейту. Одан қалды, жоғарырақ бір тұғырға қонжиып алып, төмендегілердің басына саңғу. Яғни, өз үстемдігін паш ету... Біздің күйкі тірлігіміздің сол әтештікінен айырмасы қайсы, айтшы, достым? Оқуды не үшін қуып жүрміз осы? Ертең жоғары шен иелену үшін. Шенге қол жеткізген соң, дәрежесі төмендерді басынамыз-ай келіп. Оған қоса обыр құлқынымыздың қамын күйттейміз. Қарын қамписа, ұпай түгел дегендей. Сөйтіп жүргенде тірлік те өте шығады. Бар болғаны осы-ақ... Ал енді хайуандардан айырمامыз қайсы, айтшы кәне мықты болсаң! – деп көзін кең аша, сұхбаттасына төне түседі.

Мәмбетәлі болса, әншейіндегі сабырлы мінезді досының қыз-баланғанын қызықтап езу тартады да:

– Ал сонда не қылмақ абзал сеніңше? Парасатты деген азаматтың мақсат-мүддесін айтсаңшы, құр сынай бермей. Қарын қамы емес, зия мен ар-ұждан қамы қайсы? Жөн сілтеп жіберсеңші, көкесі, – деп еруліге қарулы дегендей, бұл да сауал тастайды.

Андрей жұлып алғандай-ақ іле жауаптасар еді. Сірә көптен бері көкейде сақтап, ойланып-толғанған мәселесі болу керек.

– Зия дедің бе, зия деген не өзі? Тек қана мол білім емес шығар. Білімге қоса жете қинайтын ізденісті, жан тебіренісін қос, құрметтім. Санаға салмақ түсіріп, ғылымда жаналық аша біл. Ия болмаса өндірісте, өнеркәсіпте жаңалық тауып, сол саланы дамыта біл. Мысалы, от пен будың қуатын пайдаланып, паровоз жүргізуге біреудің алғыр ойы жеткен екен. Міне, адамзаттың дамуына үлес қосты деп осыны айт! – Андрей аз кідіріп ойға қалды да, көзіне түсе беретін бұйра кекілін жалпақ қолымен артқа бір қайырып тастап:

– Әрине, жұрттың бәрі техниканың майталманы емес шығар. Ғылымда жаңалық табу қолыңнан келмесе, білім шапағатын елге тарата бер. Қалың бұқара қараңғы түнекте жатқан жоқ па? Мешеу жатқан елді мекендерге барып бала оқыт. Бұл әрекетінді бұлдама да. Артық пұл да, атақ-абырой да дәмеппе. Ың-шыңсыз ғана туған халқынды ағарта бер. Ия болмаса, дәрігер болып, елді емде. Бұқара халқын білімнің игілігін көрсін әйтеуір... Міне адамгершілік үлгісі! Өзгенің бәрін жылы жауып қойса да болады. Әурешілік те бос. Күйкі қарбалас пен далбаса. Нәпсі семірту, құлқын тойғызу, қатарыңнан озып, мақтан қуу. Бұл тірліктің арғы тегі хайуани қауымға апарып тіреледі. Эволюция теориясына илансақ, адамның шыққан тегі – хайуанат әлемі. Сол әлемде ең жақын туысымыз маймыл екенін де ғылым дәлелдепті... Жоғарыда аталған қыбыр әрекеттерді қуған пенденің маймылдан айырмасы шамалы ма дедім. Құй патша төңірегіндегі пысықсыған жоғары мәртебелі шен иелері болса да. Әтір иісін бұрқырата жағып, алтын эполетті мундир кісе де, құйымшағына құйрық бітіп, салақтап жүр. Кәдуілгідей түк басқан маймылдың құйрығы. Ұзындығы сала құлаш дерлік.

Осы тұста шыдай алмаған Мәмбетәлі күліп жіберген. – Беу, сабаз-ай, бұтына толған дүйім лауазымдыларды апарып тастадың ғой. Түкке тұрғысыз қылғаның қалай? – деп басын шайқап қойып, – ақыл айту оңай-ау. «Ауыз – дарбаза, сөз – самал» демекші. Ал енді өз басың еш мансап қумастан сонау түкпірдегі губернияға барып бала оқытар ма едің? Шалғайдағы мешеу губернияның тұрмысынан хабарың бар ма еді өзіңнің? Мына Петербургта

сияқты Эрмитаж жок ол қиянда. Зиялы қауым, театр, кітапхана мұражай дегендерден де күдер үзуге тура келер... Жүдеу тұрмақ қа шыдауға қалайсың, достым? Меңіреу түкпірде өркениеттен қол үзіп, қарайып қалу қауімі де бар. Сүбенді май басып, сен де бір бордақы шенеунікке айналмасыңа кім кепіл? – деп бұл да қытығына тиген болатын.

Андрей дағдылы сабырлы қалпын тауып:

– Гәп сонда ғой, Мәмбетәлі. Жел сөз бар да, қарекет, іс бар. Жанағы насихатым құр қысыр кеңес емес екенін нақты іспен дәлелдеуім қажет әлбетте. Одан тайсалмаймын да, бауырым. Ресейдің түкпірі түгілі, саған еріп сонау сайын сахараңа да кетер едім. Шыңғыс хан жорықтарын көп зерттеп едім, сол ұлы қолбасшы шыққан өлкені көруге құмартамын да. Сол жақта бала оқыту, білім жарығын тарату жоспарым да бар, – деп бір қайырып, аз кідіріп қалған.

Репеті ойлы. Айтар сөзін әбден салмақтап алмақ тәрізді. Бір кезде жауабын тапқан кісіше өңі нұрлана қалып:

– Мешеу орта батпақ сордай ұйығына әкетпек дейсін бе? Бұ пікіріңмен таласу қиын, әрине. Себебі, зиялы қауыммен араласу бір басқа да, қараңғы қауымда білім жарығын маздатып жүру бір басқа. Көзі ашық озық ортада парасатты ұстаздардың дәрісін тыңдап жүрген қалай, надандықпен соқа басың алысып, мыңмен жалғыз арпалысқан қалай? Тауаның шағылуы ғажап емес.

Әйтсе де, Петербургтің қақ төрінде жүрсе де, кертартпалыққа белшеден батқандар жыртылып айырылады, мен білсем. Сонымен қатар ит арқасы қиянда ғұмыр кешсе де, ізгілікті ту етіп өткен абзал жандар қаншама, – деп Андрей және мүдіріп, Мәмбетәліге қарай қалды.

Жанағы тұжырымын дәлелдемекке сөз сайлағандай. Жауабын күттірген де жок. – Сен маған «Арқалық батыр» деген дастанды тәржімалап беріп едің ғой. Тамаша жыр. Әсірелеуі жоқ, көшпенділердің өмірін шынайы суреттейтін бояуы қанық, тілі сөлді шығарма. Ер-азаматтың ақпейіл мінезін асқан шеберлікпен жеткізе біліпті автор... Сол Арқалық қандай кедей болса да, адамгершілігін мәпелеп өткенін айтсаңшы. Жолдас жігіті Жұбай ше? Өз өмірін қыып, «достым, сен құтыла бер! Мені тастап жүре бер!» деп серігінің қамын жегені нағыз гуманизм емей немене? Ал енді

мұнша көркем жырды кім шығарды? Авторы белгісіз екен. Ал енді маған салса, нағыз парасатты адам осы дастанды шығарған ақын болса керек-ті. Ойланып-толғанып, санасында қорытып, көкірегінің жалынына балқытып, шабытының кәусарына суарып барып дүниеге әкелген екен... Және бір ерекшелігі – өз атын қалдырмапты есіл көзел. Анандай оқиғасы шытырман, күрделі қисаны шығарған майталманға өз ныспысын бір-екі шумаққа қосып жіберу бұйым болып па? Жоқ, әрине. Келістіріп тұрып, оқиға желісіне де өріп жіберер еді, қажет деп тапса.

Бірақ бармаған ондайға аты мәлімсіз шайыр. Атақ іздемепті шаһбаз өнерпаз. Дәріптегені – өз елінің қарапайым азаматы. Сіңірі шыққан кедей жігіт Арқалық. Жарлы болса да арын ту қылып көтеріп өткен қайыспас ер... Бір аңғарғаным – билеуші тапты, төрелерді мейлінше жақтырмайды автор. Өз Әжі төресін де, қалмақтың Ежен ханын да дәйім ұнамсыз қылып суреттейді. Бұл да ақынның даралығы. Шын дарын озбырлыққа, үстем тапқа қарсы тұрар қашанда. Есесіз момындарды жақтар. Жыр шығарғанда өз арына ғана жүгінер... Ал енді атақ қуып, ия болмаса дүмділерге майпаңдап пайда көздесе, дарынымен қош айтысар. Дарын дегеніміз аққу құс рәуіштес. Айна көлге ғана қонады. Айдынның беті ластанса, ұшып кетеді зәтте. Лас дегеніміз – өз құлқыны, мақтан мен атаққұмарлық, билікқұмарлық.

Олай болса, аталмыш «Арқалық батыр» жырын шығарған ақын нағыз ғазиз жүректің иесі деп білемін. Ту-у ит арқасы қиянда, Азияның қақ кіндігінде өмір сүріп өтсе де, иісі адамзаттың рухани дамуына үлес қосқан гуманист. Ал енді біздің Петербургтің салтанатты мәжілістерінде сары ала эполеттері жарқырап, айдынын асырып жүрген мәртебелі тақсырлар, хайуани қауымнан ұзап кете қойған жоқ. Себебі, тірлік ұстанымдары, яғни принциптері нағыз хайуани. Бәз-баяғы өз үстемдігін асыру. Бұл тірліктерінде еш жаңалық та жоқ. Миллиондаған жыл осы үрдіспен ғұмыр кешіп келеді хайуанат атаулы... Біз екеуіміз де сол шенеуніктердің қалың сапын көбейтпекпіз. Әсірелеп айтсам, маймылдың құйрығын өсіре түспекпіз. Ащы болса да, шындық осы, бауырым, – деп жалпақтығы күректей ауыр қолын Мәмбетәлінің аяғына артып, жымынып қойған. Өзілін жуып-шайғандай.

Асылы, екеуі әбден сыралғы болып емін-еркін әзілдеседі. Мінезі орнықты Андрей небір қыжыртуды көтере береді. Әзілдескенде тілге самар Мәмбетәлі, ілгешекті сөзге шабандау досын әдетте он орап әкететін. Бірақ қалжыңның шегін білетін Мәмбетәлі, сыпайылық жағын қатты қадағалар еді... Сол бір келелі кеңес үстінде де ежелгі дағдысына басқан болатын. Андрейге күлімдей қарап:

– Сөзіңді тірілтейін, достым. Сертінде тұра біл, олай болса. Оқуды тәмамдаған соң маған еріп, қазақтың сахарасына асасың. Білім жарығын жеткіз мешеу өлкеге. Миссионер поптар православие дінін уағыздаса, сен ғылымды насихатта. Эволюцияның теориясын қалай қабылдар екен көшпенді қауым? Біздің ел:

«Жер тақтайдай жазық. Жерді көк өгіз мүйізімен тіреп тұр. Өгізді ұстап тұрған наһан балық. Балықтың асты су, судың асты бу. Будың астында не барын адамзат баласы білмек емес» деп сенеді. Коперниктің, Галилейдің жершары турасында паш еткен пікірлерін айтып көр, мықты болсаң. Жердің алмадай жұмыр екенін қайтіп дәлелдер екенсің, көрейін бәлем! – деп бұл да езу тартып, қыжырта сөйледі.

Арғы жағында Андрейдің намысын түртпек еп-есебі де жоқ емес. Ішінен: «Шіркін, осы жігітті біздің жаққа баруға көндірsem ғой. Ізденімпаз, көкірегі ояу, зейінді жас осындай-ақ болар. Үлгі тұтсам, Андрей сынды зерделіні үлгі тұтсамшы» деген оймен әріптесіне қызығып та қойған.

– Несі бар? Айтқаным – айтқан. Менің арғы тегім қара шаруа ғой. Мен түгілі, нағыз ақсүйек, асыл текті Пушкиннің өзі қалмақтардың дәмі-тұзын татқан жоқ па? Киіз үйінде де қонған, қалмақ қызына газалын да арнаған... Мені де танакөз, қаламқас қазақтың бір бикешімен таныстырарсың, бәлкім. Әлде кәпір деп менсінбеймісің? Ағыңнан жарылып, шыныңды айтшы осы. Шамыма тимек түгілі, бауыздап кетсең де аяма! – деп қулана қараған.

Әзіл жағына келгенде, Мәмбетәлі ірге берсін бе? Шаһарда оқыса да, ауылдың баласы ғой. Қазақ қашанда қитұрқы сөзге үйір келмей ме? Өз ауылдары да жағына тілін жаныған тақтаққа кенде емес. Үш-төрт кісінің басы қосылса-ақ, бір-бірін қағытып, қай-қайдағыны қазып қыжырттып отырғаны. Қаршадай кезінен-ақ небір ілгешекті сөзге ұста шешендерді көріп өскен басы, қаланың

тікбақай оқымыстысынан ыға қойсын ба?.. Бұл да жорта салмақсып, маңызсыған нысайға мініп алды да:

– Мәссаған, безгелдек! Сөзінің түрін. Өз дінінді шеттеткенің бе? Азна күні сайын шіркеуде шоқынып жүрген Құдайдың құлы емессің бе? Оның үстіне император ағзамның адал бір үмбетісің. Ұлы орыс ұлтының таза нәсілді өкілі екенсің... Олай болса, бұратанамен шатаспақ ниетіңе жол болсын. Мына сөз саптасың ұлттық намысыңа томпақ келмей ме? – деп шамын шабақтай сөйледі.

Андрейдің өмірлік ұстанымын біле тұра, қасақана сынай түскен түрі. Сөйлетпек ниеті және бар. Сұхбаттасы жауабын күттірмей, зәтте тіл қатты. Миығынан мырс беріп:

– Әй, қу мүйіз-ау, шапқа түртесің-ау мақтамен бауыздап... Шоқынғаным бергі жағым ғой. Атеист екенімді жасырған емен. Әйтсе де, көпке топырақ шапып нем бар? Қара тобырдың көзінше шоқынудың ырымын істей салған түрім ғой. Шешейдің де көңілін қалдырмай жығыла салам. Шынтауайтқа келсем, діннен әлдеқашан арылған басым бар. Арылғанда, көрместей болып аттонымды біратола ала қашқам. Күнәһар десен де, сырым осы. Тамұқтың отына біреу қақталса, алдымен өзім қақталармын, – деп бір қайырып, аз-кем кідіріп қалды. Сұхбаттастан пікір күткендей Мәмбетәліге көз тастап та қойған. Досы үндемеген соң, кеңесін желілей берді.

– Бірақ бейіске барамын деп, мінәжат қылғандарды оқтасанда ішімнен мүсіркеп те қоямын. Арамтер болып жүр-ау кіл аңқау мен поптардың арбауына сенгіштер. Үміт артқан ұжмақтары бар ма алдымен? Соқыр сенімнен өзге дәлел болсайшы. Ғылымда «сенім» деген ұғым жоқ. Ғылым тек фактіні, яғни дәлделденген құбылысты қабылдайды. Негізсіз сенімнің жетегіне ерер аңқауың мен емес, – деген сөзбен Мәмбетәліге көзін бір төңкеріп өтті де, – ертең шетінесек, жер құртына жем болып шіріміз де қаламыз. Бар болғаны осы-ақ. Өкінішті жәйт, әрине. Бірақ амал нешік? Маңдайымызға жазғаны осы екен, сондықтан табиғаттың үкімін мойындауға мәжбүрміз, – осы сөзбен Мәмбетәлінің жауырынынан қағып қойып, екеуі сұхбат құрып отырған кішірек бөлменің ішінде әрлі-берлі жүре бастады.

Бұл Андрейдің өзіне ғана тиесілі, меншікті мәнзелдес оңаша жай еді. Төбесі биік бөлменің бір қабырғасын тұтасынан кітап

сөрелері алған. Төменнен бастап орналасқан сөрелердің ең жағарғылары қолдусыным биіктікте. Ұзына бойы сыңысқан кітаптар. Бұл құжыраға Андрейдің шешесі бас сұға қоймайтын. Әсіресе Мәмбетәлі екеуі пікірталасты қыздырса, кеңестерін бөлген емес. Аса сыпайы оқымысты кісі ғой, ара-тұра шайға шақырмаса, мазалаған кезі жоқ. Дәмге шақырғанның өзінде, іргелес бөлмеден сыпайы ғана тіл қатады.

– Оу, студент мырзалар, жүрек жалғауға қалайсындар? Үнемі мәжіліс құра бермей, оқта-текте нәр сызбаймысың? Бір ауық демалғаның да теріс емес... Бұ пікірталас дегеннің шеті-шегі жоқ қой. Әлемдегі асқынып кеткен бар мәселені шешпекпісің осы сен екеуің? Бірлі-жарымын патша мен Сенатқа қалдырсаң етті. – деп әзіл араластыра лебіз шығарар еді.

Сол құжырасында ерсілі-қарсылы жүріп кеңесетін дағдысы болатын Андрейдің. Әсіресе шабыттанған кезде бір орнында отыра алмайтын. Бұла қайраты бойын кернеп кете ме, әйтеуір отырған жерінен атып тұрып адымдай бастайды. Сол бір ұмытылмас күні де ежелгі машығына бағып, күреске түсетін балуандай-ақ балпаң басып жүріп алды да, сөзін сабақтай берді:

– Ұлт мәселесін тілге тиек еттің-ау, құрметтім. Ол тақырыпқа да пікірім нық, көзқарасым айқын. Шовинистік пиғылдан мүлде ада екенім өзіңе аян. Адамзат баласының баршасын бауыр тұтатынымды да жасырмаймын. Іргедегі қазақ түгілі, сонау Африкадағы зәңгілерді қандасымнан кем көрем бе екен?.. Маған салса, бұ тіпті бас қатыратын сөз де емес. Адамзатты былай қойып, маймылдардан да тым қашық кете қойғанымыз жоқ. Бәріміз приматтар тобына жатамыз. Оның ішінде ең жақынымыз шимпанзе, – деп бір қайырып күліп жіберді де, «бұ тұжырыммен қайтіп таласарсың?» деген кісіше қулана көз тастап, Андрей-екең білген-түйгенін тарата түсті.

– Империялық саясатты да жанай өттің ғой, жаңағы кеңесіңде. Сын тағуың орынды-ақ. Жалпы адамзат қоғамы хайуандардың, оның ішінде жыртқыштардың тірлігінен пәлендей алшақтап кетті дегенге сенемісің шынымен-ақ? Сенсең, барып тұрған ашықауызсың... Адамзат қауымы гуманизмге, яғни адамгершілік деңгейіне қол жеткізгенше әлі қайда-а! Әлсіздерді азулылар жаншыған қатыгез заманға кез келген жайымыз бар, достым. Зорлық-

шыл қоғамның нағыз сорақы түрі үстемдік құрған дәуірде өмір сүріп келеміз. Қазақ жері мен Хиуа төңірегіндегі елдерді Ресейдің отарлағаны соның айғағы емей немене? Қап тауындағы ұлттарды да зеңбіректің күшімен тізе бүктірген.

Ал енді Ресей бұл өңірлерге қанат жаймаса, Британия қарап қалмас еді, әрине. Зорлықтың ең тұрпайы түрін сол көрсетіп жүрген жоқ па? Өзін «өркениет жаршысымыз» деп аузы көпірген ағылшындар Американың үндістерін қанға бөктірген түрі анау. Тып-типыл қылып қырып, қалған-құтқанын ат байласа тұрғысыз аймақтарға қамап қойғанын бар дүниежүзі біледі. Ол аздай, Африкадағы зәңгілерді топ-тобымен тұтқындап, құлдықта шірітті... Міне, жауыздықтың шыңы. Бұған қарағанда Ресейдің қылмысы баланың ойыншығындай.

Әйтсе де, құптамаймын өз патшалығымның басқыншылық саясатын. Себебі, әр ұлттың даму жолында өз хақысы бар. Қандай ұсақ болса да, өз тілінде сөйлесін, өз дінін ұстанып, тиесілі аймағын иелене берсін. Анау чуваш, мордва, черемис, вотяк сияқты саны аз елдерді әбден басынып алғанымыз зұлымдық емей не болушы еді? Тілін ұмытып, жаппай орыс болып жазылып жүр.

Ол кеп сенің қазағыңның да басына келмек, түптің түбінде. Бұратана елдерді бірте-бірте орыстандырмақ, ассимиляция қазанынан өткізіп алмақ саясат бары жасырын емес. Сонау Сібірдегі ұсақ ұлттар осы зұлымыр саясаттың нәтижесін көре де бастады. Аттары кілең орысша, өз тілін жастары ұмыта бастаған түрлері анау. Ол аздай, жаппай арақ ішіп, маскүнемдікке салынуда. Ресейдің апарған «игілігінің» сиқы сол. Бұның түбі – ұлттың құруына, жер бетінен біратола ғайып болуына соғары сөзсіз.

Сондық, жаңағы аталмыш дастан сияқты шығармаларды осы бастан насихаттай бергенің жөн, мен білсем. Поэзияның саф жауһары емей немене сол реалистік жыр. «Өнердің саф жауһары автордың намы-жөнін қажет етпейді» деген пікір бар екен. Әбден орынды тұжырым ба дедім, – деп осы тұста бөлменің қақ ортасында тоқтай қалған Андрей, Мәмбетәліге оқыс бұрылды. Әлденені есіне түсіргендей сынайы бар.

– Айтпақтайын, осы қиссаны саған жазып та берген, нәшіне келтіре жырлап та берген бала ақын дегенің бар емес пе? Өзі та-

бан астында суырып салып назал шығара береді деп едің. Демек импровизатор деседіші. Жаңылмасам, ныспысы Ыбырай демең де едің? – деп сұхбат желісін өзге арнаға оқыс бұрып, сауалды түйдегімен тоғытты.

Бұны несіне қазбалай сұрады деп Мәмбетәлі аң-таң. «Ұмытпапсын, дәл таптын. Суырыпсалма акын екені де рас. Жеткіншек жасында-ақ заматта бәйіт шығарғанын өз құлағыммен естігем. Біздің елдің әдетінде табан астында өлең шығара алатын өнерпаз ғана акын атанады. Суырыпсалма қабілеті жоқ өленшіні бұқара акын деп танымайды да. Себебі, акын атанған өнерпаз өз елінің атынан айтысқа түсуі шарт. Ондай сенім тек импровизацияның майталманына ғана жүктелер.

Сол Ыбырай бізбен түйдей құрдас, айтпақшы. Бұ күнде дындай азамат та болған шығар. Сол бір кездесуден соң, жүздесе алмай-ақ қойғаным. Өзім де дидарласуға құмармын» деп білгенін дәттеп берген.

– Ендеше, дәл сол шайырмен мені таныстырасың! Бұл Ыбырайдың нағыз халықтың қайнаған ортасынан шыққан дарын болса керек-ті. «Арқалық батыр» дастанын да кезінде жазған дәл осындай халықтан шыққан біртуар акын емес пе? Біздің орыста да сонау бағзы заманда жыраулар болыпты. «Гусли» деген ұлттық төлеспіш та солардакі. «Крепостной» деген нәлет заң шығып, халық үшін тұншықтырды ғой. Ақсүйек тектілер батысқа еліктеп кетті. Орыстың төленері түгілі, тілін де менсінген емес... Қазақтың бұқарасы болса, бертіңге дейін еркіндігін сақтап келген екен. Сол себептен ауыз әдебиеті де мейлінше дамыған. Жыраулар мен импровизация шеберлері – айтыскер акындар сол әдебиеттің екілі іспеттес. Ендеше, майталман акынмен жүздесу бізге шарыт деп білемін. Қайткен күнде де таныстырасың! – деп шығарта тұжырдды.

Қиянаты салмақты. Өзі даш еткен байлауға шын бежіген кейпі бар.

Мәмбетәлі тапырқанын жасырған жоқ. Ағынан жарыла сөйлеген досының порымын тамашалап, езуін жия алмай отыр.

– Сен шынымен-ақ маған еріп, қазақ даласын көрмектіңің? Осы сөзіңді ұмытпа ендеше. Ертең тайысып шықсаң, жігіт емес, мігіт болғаның. «Мігіт» деп біздің ел сөзін жұтқан босбастарды

Алайда, Андрей маңғаз офицердің үдесінен шыға қойған ба?
Жауабы әрі тосын, әрі нық естілді.

– Патшаға жалпақтап жүргендер баршылық қой, Құдайға шүкір. Майпаңдаған шенеунектерден аяқ алып жүргісіз. Сол қасқалардың қалың сапын көбейтпей-ақ қояйын. Жаланбұт бір студент бұл фәниден жампаңдамай өтті деп білерсіз, – деп қасарыса сойлеген.

Мұнша өр жауап офицердің менмендігін қоздырайын делі.
Кеспіріне қан теуіп шығып:

– Сорлы-ау, анадң ойласаңшы. Көз жасын көл қылып, санамен сарғайып жүрген болар. Сен күшікті бағып-қағып, түн ұйқысын төрт бөлген жоқ па? – деп бастырмалата тіл қатты.

Ширатпа сұлу мұртты. өне бойынан әтір иісі аңқыған, аппак перчатка-қолғапты кербезсіген біреу еді, зәтте тұтап, өні өзгеріп кетті. Сірә, Андрейдің шешесін бұрыннан танитын болу керек, айтпесе жандармерия офицерінің бұзақыға жаны ашысын ба?

Андрей болса, бұл сөзге де қайысқан жоқ. Іші алай-дүлей болса да, сыр берместен:

– Қанша боздақтың басы кетпей жатыр? Мына Петербургтің іргесі крепостной құлдардың сүйегінің үстінде тұрған жоқ па? Олар да біреудің болпашы мен әздегі. Олардың да мүрдесіне сорлы аналардың көз жасы тамған. Менің шешем де сол міскіндердің кебін киеді де. Не көрмей келе жатыр дейсің сорлы аналар? Адамды адам қылғытқан қаныпезер заманға тап болған соң, шараң қайсы? – деп уәж қайтарған.

Сөйтіп илместен кетті-ау, есіл ер! Тек дәл қоштасарда қол алысып Мәмбетәліні құшағына көмді де:

– Жол түссе, шешейді ескере жүр, достым. Бір кимасым қалып бара жатыр мына жарық жалғанда, – деп кірлігіне іркіле берген маржан тамшыны сұқ қолымен сілкіп тастаған.

Сол бір сұрғылт күнді көзіне елестеткен Мәмбетәлі қабақ шытып, күрсініп қойды. Арыстай азамат, қатар өсіп біте қайнасқан қанды көйлек достан айрылғаннан қиыны жоқ екен-ау. Бір жақ қабырғасы сөгіліп кеткендей қайғырды-ау әу бетте. Сонша рақымсыз жаза қолданатындай не бүлдіріп еді Андрей? Декабристер сияқты ауыр әскер басқарып, Сенат алаңына шықса бірсәрі. Аты әйгілі студент Дмитрий Каракозовқа ұқсап, қолына қару

алып, патшаға оқ жолдаған да емес. 1866 жылдың сәуірінде орын алған сол қастандықтан соң патша әкімшілігі студенттердің титтей наразылығының өзінен секем алатын болған. Николай Рысаков сияқты 1881 жылдың бірінші наурызында патша күймесіне бомба да лақтырған емес. Андрейдің бар қиратқаны – үндеу жазып, демократияны уағыздады... Сөйтсе де билік шошыды бұл әрекеттен. Ойыннан өрт шығар деп зәресі кеткен болар. Демек, патша-екең өз тағының ұстын-тіреулері былқылдай бастағанын сезді деген сөз. Мәңгілік ештеңе жоқ қой бұл дүниядә. «Ұра берсе, шайтан да өледі» демекші, ұлан-ғайыр аймақты билеп-төстеген озбырлар да түптің түбінде үстемдігімен қош айтысар. Өттең, ол заманға жеткенше Андрей сияқты талай боздақ құрбандыққа шалынады-ау! Қылқан кескендей жап-жас азаматтың бар үміті кесілгенін айтсаңшы! Қазақ ішіне келіп, ағарту ісімен айналысуды да армандап еді-ау ақпейіл жігіт! Халықтан шыққан өнерпаздармен, ақын-жыраулармен диалогтаспақ болып жоспар да құрды-ау. «Ыбырай сынды жас талаппен міндетті түрде танысамын» деген ниетінің өзі қайда жатыр! Үлкен шаһардың қай оқымыстысы империяның түкпіріне аттанбаққа ықырар аңғартақандай?..

Ойдан-ойға көшіп, сырт дүниені мүлде ұмытқандай келе жатқан Мәмбетәлінің құлағына кенет бір әуен шалынды. Ойдан арылып жалт қараса, сәл қалыңқы келе жатқан Бегімбет екен. Үнсіздіктен әбден зерігіп, сапарласының сұхбатқа құлқы жоқ екеніне көзі жетсе керек, ыңылдай ән салып келеді. Мәмбетәлінің мазасын алмайын дегендей, үнін танауының астынан ғана бәсең шығарып ыңылдауда. Лебізі құмығыңқы шықса да, анық естіліп елең еткізді. Бұрындары айтылмаған соны ән сияқты. Ырғақты нақысымен құлаққа жағып барады.

Қызыға кеткен Мәмбетәлі бір жамбастай отырып, еңсе бұрды да:

– Оу, Бегім, шығарыңқырасаңшы үніңді! Әдемі ән екен. Бер-тін шыққан ба, бұрын есіткен жоқ сияқтымын, – деп серігіне назар тіктеді.

– Үкілі Ыбырайдың әні ғой. Көңілі кеткен бойжеткенге арнаса керек. Әйгілі «Алтыбасары» осы да, – әнін күрт үзген сапарласы атын шаужайлап қатарласа берді.

Жас мырза тым созылып кеткен үнсіздікті үркітіп, өзіне қарап аударғанына өркештеніп қалған сияқты.

– Шырқасаңшы былай, лебізінді еркін жіберіп. Жол қысқарар ма екен? Әнге қалай едің өзің, әу дейтінің бар ма еді? Ыбырайдың әндерін білуші ме едің? Басшы ащы айқайға, білсең, Іштегі шер тарқар ма екен? Әлде әуез жағына ұяттымысың? Мұрнынның астынан мырылдап келе жатқан түрің жаман, – деп күлімдей қараған Мәмбетәлі әдейі қыжырта сөйледі. Мақтаншақтау құрда-сының мінезін біледі ғой. Бұл айласы нысанаға дөп тиді де. Мыжырайған бөркін қозғап қойған Бегімбет:

– Бір қағарым неге болмасын? Шұңғырша Қарауыл емеспін бе? «Атығайға барсаң, «ақынмын» деме, Қарауылға барсаң «әншімін» деме» деп сыбай-хошына елдер бекер айтқан жоқ шығар? Өзіміздің Ыбырайдың әнін ұға алмай, сонша не көрініпті? – деп кәдуілгідей қоқилана қалды.

– Жіберсеңші ендеше бір ырғақтысынан. Көңіл бірленсін. «Шұңғыршамын» деп тақылдап болмадың ғой. Мықты екеніңді сынайын бәлем, – деп езуін жия алмай келе жатқан Мәмбетәлі, үзеңгілесінің намысын шабақтай түсті.

Сол-ақ екен, Бегімбет тамағын қырнап алып, әнді аңыратты да жіберді. Қоңыр дауысының қуаты шағын ғана екен. Ырғағы да сын көтере қоймайды. Олақтау ұстаның қолынан шыққан бұйым болушы еді. Асығыста түрпіден өткізіп, майда егеуді тигізбей, шығара салған. Бегімбеттің айтысын сондай бұйымға ұқсатты Мәмбетәлі. Музыкадан әжептәуір хабары бар болатын осы күнде. Нәркеге еліктеп фортепианоны да меңгеріп алған. Нотаны еркін танып, күйсандықта шағын пьесаларды көп-көрім орындап та жүр. Сол тұрғыдан сынаса, сапарласының лебізіне көңілі толмайды, әрине. Әйтсе де, орындаушы үдесінен шықпағанымен, әуездің сұлулығын салған жерден аңғарды Мәмбетәлі.

Ей, қалқа, жан туған жоқ сенен асар,
 Бұл күнде, менің сәулем, халім нашар,
 Айырылып сенен сәулем кеткен күні,
 Әніме бір басайын «Алтыбасар», – деп төгілген ән бір шалқып, бір баяулайды да,
 Алтын айым,
 Салма уайым,

Жұлдыздай жарқырасын

Ақ мандайың! – деп екпінді қайырмаға ұласады.

Орындаушысы сын көтермесе де, әннің өзі аса сұлу. Кең тынысты қажет ететін әуез шымырлай аққан арналы өзенді елестеткендей. Елге қатынаған сайын Еділ бойынан пароходпен өтуші еді Мәмбетәлі. Көбік шашқан күміс толқынды алып өзенді тамашалап, тәнті де болған. Мына «Алтыбасарды» дәл сол кең арналы өзеннің ғаламат көрінісіне ұқсатты.

«Неткен әуен десеңші! Мына маң даланың маңғаздығын да, көз жетпес кеңдігін де бойына жинап алды дерсің. Сөзі де әуезімен біте қайнасып үйлесе қалыпты. Бұл әнді шынымен-ақ өзі шығарды ма екен? Мен көргенде ел ішіндегі бір жас талап жеткіншек бала еді ғой. Алғыр да зейінді болғанымен, кәдуілгідей көптің бірі ғана. Жанынан бәйіт шығару бір басқа да, тыңдар құлақты елең еткізер ән шығару бір басқа. Мына «Алтыбасарды» шығарған өнер иесі композитор аталуға лайық емей немене? Иісі Алашқа дабылы кеткен Сегіз сері, Біржан сал, Ақан серілермен иық теңестірмегенде несі қалды?» деген оймен іштен тынып, тіс жармастан келеді.

Біржанды да, Ақанды да бала кезінде көргені бар. Ел қыдырған сал-сері атаулы Шөбек тұқымына қарасты ауылдарға соқпай кетпеуші еді. Біржанның «Айтпайың», Ақанның «Майда қоңырына» ұйымаған қазақ баласы жоқ шығар. Ел қаймағы – игі жақсылардан бастап, малшы-құлшыға дейін ол өнерпаздарды хан көтере қадірлеп еді... Өзгелерді қайдам, бала Мәмбетәліге сал-сері біткен ертегінің кейіпкеріндей көрінетін. Енді міне өзінің көзтаныс жеткіншек Ыбырайы «Үкілі сал» атанып, мұнша әсем ән шығарыпты. Сегіз сері, Біржан, Ақан әндерімен үндесетін жүрек тербер тамаша бір туынды. Олай болса, Шолпан жұлдыздай ерекше тұрған сол шаһбаздардың шоғырын молайтты десеңші...

Бегімбет бар ынты-шыптысымен беріле шырқап болып, әнді күрт үзгенде, Мәмбетәлі шыдай алмай:

– Па, шіркін, бәрекелді, Бегім! Міне, ән! Осыны шынымен-ақ Ыбырай шығарды дейсің бе? – деп сауалын және пысықтады.

Самайын айғыздаған терді жеңімен сүрте салған Бегімбет:

– Е, сені алдап не көрініпті сонша? Бұл ән Ыбырайдікі болғанда қандай. Шыққан тарихына дейін алақандағыдай мәлім.

«Алтын» деген қызға арнап шығарса керек. Он алты жасына кірмегені мағшұғына ән жолдапты ғой сабазың. Құдай берген өнерді алып ба? Қыз шіркінің қызыл түлкі ғой. Қызықтырмай қойған ба. Небір жігіт сұлтанын телмендетпеді дейсің, – деп қыз-қырқын жөніндегі өз пікірін де қыстыра кетті.

– Дәмді екен не қылса да. Тағы білетінің бар ма Ыбырайдан? Аңыратшы білсең. Әуезі соны екен. Өзің көп-көрім шырқайды екенсің ғой. Әнге қара жаяу емессің әйтеуір. Шұңғыршаны жерге қаратпайды екенсің не қылса да, – деп үзеңгілесіне және қолқа салды.

Бегімбетті әдейі мақтап та қойды. Данғойлау мінезінен хабардар ғой. Тайпасын, руын дәріптеп, көпшік тастап жіберсең, Бегімбет-екең өлуге бейім. Жалғыз атты жарлының ұлы екенінде іс-місі де жоқ. Құтты бір дүйім Шұңғыршаның маңдайына біткен солқылдаған мырзасы болар ма?

Мәмбетәлінің айласы өз нәтижесін күтгірмеді де. Сәл бөгелген Бегімбет:

– Азанда мұздай шалап ішіп едім. Дауысым қарлығып қалыпты. Әйтсе де, қоңырлатып көрейін, – деген сөзбен тамағын қырнап алып, – Үкілі Ыбырайдың «Гідігай» деген әні. Бұ әнді Жалғызтаудың басында, «Қатынтас» деген шыңға шыққанда шығарса керек, – деп, кәдуілгі ысылған өнерпаз сияқты әннің шығу тарихы жөнінде қысқаша мәлімет берді де, шырқай жөнелді.

Торы жорғаның жайлы жүрісіне тақымы сүйсініп келе жатқан Мәмбетәлі, құлағын түре берді. Барынша беріліп ән әуелеткен үзеңгілесіне таңырқай назар қыдыртып та келеді. Ішінен: «Осы Бегім ғой, оқу атаулыдан нырай қалған жас. Кедейліктің кесірінен молдадан жөндеп дәріс те алмаған. Сөйте тұра әнге бейімдісін қарай гөр! Демек, әсемдікті ұға білген жан десеңші. Ұпак түгілі, мойындап табынады да. Ал енді әсемдікке табынған жан адамгершіліктен аттамасы мәлім. Олай болса, адамгершілікке бастаған әннің құдіретіне қайтіп тәнті болмассың? Әліп-әбжадтан мақрұм қалған кісінің ізгілік сезімін оята білген өнер тегін емес шығар. Ол өнердің иесі Ыбырай да ерек туған жан ендеше. «Алмас кездік қап түбінде жатпас» демекші, бойына өнер қонған соң жарып шығып жарқ берді әнекей.

Мен ғой жер түбіне барып, түк өндірместен сандалып келе жатқан сықпытым мынау. Не университетті тәмамдай алмадым, не демократияшыл үзеңгілестерімнің жолын қуып жарытқаным жоқ. Ағайын-туған араласып, абақтының темір торынан құтқарып еді, жасықтық таныттым да, ел қайдасың деп, жылыстап кеттім мінекей. Өз әріптесім Андрей болса, абақты түгілі, ажалдан да тайсалған жоқ. Демек, табанымның бұдыры жоқ деген сөз бұл.

Елдегі және бір құрдасым Ыбырай болса, өз жолын тауыпты. Жол болғанда қандай! Ізгілікке бастайтын сара бағыт. Менің оқуыма ағайын қыруар қаражат жұмсаған екен. Ыбырай әулетінің қолы қысқа болып дарынды ұлын шаһарға жібере алмапты. Сонда дағы өнерімен ел аузына ілікті жүйрік құрдасым. Табанды мінез иесі деп соны айт энекей! Он үш жасында көргенімде өнер қуып еді, содан бері ізіне біратола түскен ғой. Маңдай терін төге шұғылданып, іздене берді деген сөз. Жалықпастан қумаса, бойға біткен дарыны көрнек бермес те еді. Ұшқынды үрлеп дем бермесе, жалын лаулаушы ма еді? Жасындай ғана ұшқынды лапылдата білу керек. Ол үшін барынды салып, ынты-шынтыңмен берілмесең болмас. Тесікөкпе еңбекқорға ғана жалын ұстатар өнердің пырағы. Ыбырай сынды замандасым болса, сол қанатты пырақты ерттеп мініп, арқырата шауып та жүр. Мен болсам, салым суға кетіп, байынан безген қатындай сүмірейіп келе жатқан түрім мынау. Қолақпандай жиырма үш жасқа келген екенмін. Не тындырдым осы ғұмырымда?»

Ойға тереңдей өз басына сын таққан Мәмбетәлі әнтек қабақ шытып, күрсініп қойды. Жол амандығы болса, бүгін-ертеңдері әкеймен жүздеспек. Не бетімен бармақ әкенің алдына? Міне гәп қайда жатыр.

Алда тосып тұрған жолығысу сәтін елестеткісі келмей көзін жұмып, басын бірер мәрте сілкіп те қойды. «Қойшы соны, уайымдай бермейін! «Болған іске болаттай бол» деген екен аталарымыз. Қайран бабалар, неткен терең ойлы едің. Өмірдің бар сұрағына әлдеқашан жауап сайлап қойған даналығыңнан айналып кетсе болмас па. Әкейдің кәрін де көріп алармын. Тұзым тұщы, жолым болмайтын бір жан екенмін. Талайымнан көрем де. «Жүні жығылғанның күні жығылған» демекші, жүнжімейін мен... Келе жатқан жоқ па мына дәл өзімдей Бегімбет міз бақпастан. Өмір

шіркін. еш мағынасыз өтіп барады-ау деген сияқты. Пінәлтай уайымы болсайшы. Ағы ақ, қызылы қызыл болып, әндетін келеді сабазың. Осыныкі дұрыс білем. Олай болса, Бегім құрлы жокпын ба? Қайдағы-жайдағыны қоздатып, ой шытырманына бойлай бермей, осы қарапайым жігітке ұқсап бағайын да» деген тұжырыммен үзеңгілесінің әуелете салған әніне құлақ түре берді.

***

Туған ауылына жолаушылар күн байымай-ақ жетті. Көптен бері салт жүрмеген Мәмбетәлі бірер сағаттан соң күймеге қайта жайғасқан. Ауылдың қарасы көрінген соң-ақ Дүйсен делбе тартып жүрісті бәсеңдетті. Жанамалай жортқан Бегімбет те тізгін тартыңқырады. Себебі, қотанға жай бастырып кіру – атазаманнан келе жатқан үрдіс.

Дегбірсіденген Мәмбетәлі күйменің есігін ашыңқырай төнірекке көз жіберіп еді, бала кезінен таныс та, кеуілге ыстық жайлау суреті көрініс берді. Өзеннің арғы беті бұталы бұлаң. Бергі беті жазық дала. Ауыл жуырда ғана жұрт жаңғыртса керек, мал тұяғына таптала қоймаған шалғын бітік те көкпеңбек. Боз үйлердің сыртында салқар желі. Ағытылған мама биелер өзенге қарай ілби басып, су ішуге кетіп барады. Биебаудың басында көнек ұстаған, шелек көтерген сауыншылар бұларды көріп аңырыса қалған. Көгендегі саулықтардың маңындағы қатын-қалаш та күн сала қарап тұр. Бұзау байланған арба жақтан бірер ит бұларға қарсы абалай ұмтылып еді, Бегімбеттің жекірген дауысын танып, құйрықтарын бұлғандата қалды. Малды-жанды бықыған бай ауыл кешкі абыр-сабырда.

– Ибай-ау, жаным-ау, Мәмке келіп қалды ғой! Тәтемнен сүйінші сұрайын, – деген әйелдің дауысы естіліп, іле бірер ақжаулық алты қанат боз ордаға қарай қалбалақтай жүгірді.

Мама ағашқа көз тастап еді, бөтен аттар жоқ сияқты. «Е-е, ауылда мейман жоқ екен. Жақсы болды-ау, үй ішімен оңашада қауышатын» деген оймен күйме тоқтамай-ақ жерге топ етіп түскен Мәмбетәлі, жол соғып тастаған бойын жаза берді. Майқара жусанның лебі бұрқ ете жетіп, танау қытықтады. Жерошақтан көлбей көтерілген түтіннің көңірсіген иісі де келіп, бірден бала кездің әсерлерін жадта жаңғыртып жіберді. «Бас-сирақ үйітіп жа-

тыр ма біреу? Бір бойдақты сойып тастап па әлде?» деген оймен қараша үйлерге қарай көз тастап қойды. Жерошақ басында бірер әйел ас қаузап жүрген көрінеді. Жолаушыларды көре салысымен істікке шаншылған бас-сирақты қоя салып, бәрі жаппай бері шұбатылды.

Малды-басты ауыл кешкілік күйбең үстінде. Қозы жамырап, құлын кісінеп, бұзау мөңіреп бықып жатыр. Осы көріністі сонау жер түбіндегі алып шаһарда жүргенде, соншалықты сағынғанын айтсаңшы!.. Жалдама пәтерлері жайлы еді. Күтуші әйел де үй ішін таза ұстайтын. Тамақты қала үлгісімен әзірлеуге де епті. Антрекот, котлет дегендерің дастархан мәзірінен үзілмеуші еді. Нәрке екеуінің төсек орындары да мұнтаздай болатын. Ақ моразға малып алғандай аппақ сейсептерге, теңкиген тоқ бүйір жастықтардың бәтес тыстарына қылау жұқпайтын... Әйтсе де туған ауылға жету қайда!

Әсіресе алып шаһардағы алғашқы жылдар қиын тиіп еді. Қалша жасында ту-у жер түбіне кету оңай ма? Елден келіп, алғашқы түні жалдамалы пәтерде қонғанда көздің жасына ерік берсін-ай келіп! Көрпенің астында үнсіз тұншығып жыламасы бар ма? Сәулетті ғимараттары аспанға шаншылған алып шаһар да, сұрғылт толқынды Нева дариясы да, тіпті, жатқан бөлменің тоқ бүйір қызыл реңкті комоды да – бәр-бәрі соншалықты бөтен көрінгені. Өз үйінің алаша, текеметін, иір мойын жез құмғанын көз алдына елестеткенде, қолқа тұсын әлдекім сығып алғандай шым ете қалатын. Әсіресе аяулы жандарды айтсаңшы. Кішкентай қарындастарының жүздері, анасының мейірбан жанары, ауылдас ағайынның жылы ұшыраған дидарлары мұнша ыстық көрінер ме? Тіпті ғұмыры жылы қабақ бермейтін әкенің өзін ең бір қимасындай сағынғанын қайтерсің?

Үй ішінің жандары және сүйек жақын ағайын өз алдына ғой. Анау күйменің козлосына қонжия жайғасқан Дүйсеннің өзі есінен еш шықсайшы. Ауылда жүргенде көзге ілді ме мұны? «Таз Дүйсен», «қисық бас Дүйсен» деп қатын-қалаш қыжырта беретін жігітті бұл да менсіне қоймайтын. Қыста да, жазда да бір сеңсең шалбар, тай жайқымен жүре беретін, көзін былшық басқан, бойы тер сасыған жылқышыны санатқа қосқан ба жуан ауыл? Әйтсе де,

сонау жат жерде туған ауылдың малшы-жалшысына дейін сөйледірады екен.

Енді міне үздігіп ансаған ауылға жетті-ау қанат қағып. Әкейдің үмітін ақтамаса да, басы аман келді... Айтпақтайын, әкеймен жүздесу бар екен-ау. Мінезі томырық кісі қаһарына міне ме екен, қайтер екен? Былайғы күнде де жалғыз ұлға сын таққыш басы, оқуын бітірместен үкіметке жазықты болып келгенін кешірмес, әрине...

Ойы сан-саққа жүгіріп аңырып тұрғанда, сынғыр еткен нәзік бір лебіз жалт қаратты. «Ағатайым келіп қалды, алақай!» деп айғай салып жүгіріп келе жатқан кенже қарындасы Шолпан екен. Тоғыз жасар ерке қыз әй-шайға қарамай, еш қымсынбастан құлдырандай жетіп, мойынға бір-ақ асылды.

– Мен бірінші көрдім ағатайымды! Енді ешқайда жібермес-пін! – деген сөзбен жабысып алып босатар емес.

Мәмбетәлі елге қатынамағалы екі жылдың жүзі болып еді. Былтырғы жазда полиция рұқсат бермеген соң, қаладан шыға алмаған. Соған қарағанда, Шолпанның әбден сағынып қалғаны түсінікті де. Бұл қыз төрт баланың ішіндегі ең еркесі еді. Балаға қатты Баялының өзі кенжесінің тәйтік мінезін көтере беретін. Шолпанның бойы қатар құрбыларынан кішірек болған соң ба, әлде қияпаты ұлы әжесіне айнымай тартқан соң ба, әйтеуір тәксіз өсіріп келеді.

Қарындасын құшақтай алып көтерген Мәмбетәлі еріксіз езу тартты. Екі жылда әп-әжептәуір өсіп те қалған екен шолжаң бала. Киімі бір сыдырғы сәнді де. Ойын баласы болса да кәдуілгідей қосетек кәнипас көйлек, жасыл пүліш қамзолша киіп бой түзей қалыпты. Басында үкісі бұлғаңдаған барқыт топы. Ауқатты әулеттің төлі екенін құлағындағы алтын сырғалар айғақтап тұрғандай. Мәмбетәлі ішінен: «Қыз болмай кеткір, жылтырақ тағып сәнденіп қалыпты ғой мына бала. Есеюге асығатынын-ай осылардың» деп еріксіз жымып қойды.

– Ағатай, неге келмей кеттің? Сарғайттың ғой осы жолы. Енді бар ғой, осы ауылдан аттап та шықпайсың! – деп жорта бұртиған Шолпан құшағын қыса түсті.

– Қайтеді-ей мына қыз! Әбден есіріп алды-ау осы бала. Жабысып алғаны несі бас салып? Жібер кәне, жұрттан ұят тағы! – сонадайдан жеткен дауыс өзіне назар аудартты.

Үй жақтан келе жатқан шешесі екен. Қасында жаулықтары ағараңдаған бірер сақа әйел. Шешесінің тасасында Мәмбетәлінің қарындастары Сәуле мен Рәзия. Он төртке шыққан Сәуледен Рәзия екі жас кіші. Ес біліп қалған қызалақтар Шолпандай емес, сызыла басып келеді. Ана тәлімін көріп өскен балалар ғой. Ағасын қанша сағынса да, анасының қабағын бағып, иба сақтауда. Бұлар да бой тартып қалыпты. Бүйрек бет, қара торы Сәуле әкесіне тартқан кесектеу бітімді. Қою, жалпақ келген қасты демесең, пәлен ажарлы емес. Рәзия шешесіне тартқан нәзік, талдырмаш тұрпатты. Өңі ақсары болғанымен, бұның да кескіні сын көтере қоймайды. Сопақтау келген қияпатындағы мұрны тым қоңқақтау болып бітіпті. Ер балаға лайық бұл мұрын қызалаққа жараспай тұр.

Апалы-сіңлілі екеуінің мінездері де екі басқа. Сәуле ажарқын, күлегеш болса, тетелесі тұйықтау. Бұл екеуі де құлақтарына үзбе сырға, саусағына маржанкөз жүзік салып, бой түзей қалыпты. Денесі бітімді келген Сәуленің омырау тұсы бұлтиып, бұрынғы сидам тұрпаты торала түскен. Бірер жылдан соң-ақ, піскен әңгелектей бойжеткенге айналары көрініп тұр.

Қарындастарына зер салған Мәмбетәлі, топ алдында келе жатқан анасына назар жықты. Балалы қаздай байпаңдай басқан Сапура ұлына қадала қарап келеді. Жүзі маңғаз. Бұл дағдылы пошымы ғой. Жуан ауылдың байсалды бәйбішесі атанған соң, салмақ сақтамай қайтсін. Мәмбетәлінің көзіне шешенің дидары оттай ұшырады. Ең аяулы жақынын қаншалықты сағынғанын енді түсінгендей.

Қырықтың қырқасынан асқан Сапура өңін бермей келеді. Орта бойлы тұрпаты толысқанымен, жалпайып кетпеген. Төрт құрсақ көтерген сарықарын бәйбіше дейтіндей емес, келіншек кезіндегі құлын мүшесін сақтай біліпті. Бір таңырқарлық жәйт, қыздары ұсқынсыз келсе де, Сапураның өзі айта қаларлықтай бәденді. Аппақ жамалына екі бетінің ұшындағы жұқалаң қызылы, қаламмен сызып қойғандай жіңішке қастары, пісте мұрны жараса қалған. Көздері кішірек келгенімен, жебе кірпіктері бұл мінін жасы-

рып, ажарын арттыра түскендей. Бұл көзге әсіресе ерекше көңіл аударып, әперіп тұрған – есті жанарынан себездеген майда шұғыла. Кісіне әрі сынай, әрі күлімдей қарайды. «Е-е, қарақтарым, жай-жапсарың алақанымда ғой, бүкпенді қайтіп жасырарсың?» деп тұрғандай-ақ.

Әлді әулеттен шығып еді Сапура. Бұның төркіні – Сүйіндік руының Темеш деген тармағы. Аталарының байлығы Шөбек әулетінен кем емес. Сапура болса, пәлен ұлдың ішінде жалғыз өскен ерке қыз. Әкесі:

– Аз күнгі қонақ қой, бетіне келмендер, – деп алақанға салып шолжандатқан соң, ағаларын билеп-төстеп жетілген. Ұзатылған соң да бұл мінезін оңайлықпен қоймады. Еркелігінің үстіне есті де айлалы болатын. Содан болар, айналасына сөзін өткізе біледі. Тұрмыс құрғаннан-ақ Баялыға өзі би, өзі төс. Жуан атадан несіне ықсын? Тектілік жағына келсе, сүйегі сүйегіне сай. Білім жағынан да кенде емес Сапура. Бар әулет ұлдарының тілін сындырмаққа оқымысты молда ұстайды ғой әдетте. Сөйткен ғұлама қалпеден Сапура да әп-әжептәуір ғибрат алған. Хадис пен аяттарды еркін оқып, мағынасын айыра береді. Сондықтан, келін болып түскелі өз абыройын төмендетпей баққан. Титтейінен ататегін мақтан тұтып жетілген жас ару, жаңа ортада өз есесін жібермеуге тырысты. Темеш Сүйіндіктің бір бұтағы болса, Сүйіндік Арғынның бес Мейрамына жатады. Бес Мейрамды өзге Алаш «Арғынның сауыры» деп атап кеткені мәлім. Мейрамнан Абылай ханның өзі ыққанына кәрі тарих куә. Заманында Ботақан жөнінде туған кикілжіңде Мейрамның қолы сайланып келіп хан ордасын да қамаған. Ордаға қауіп төнгенде төре мен төлеңгіттер еш қайран қыла алмапты. Тілінен жағы бұрын сөйлейтін Көтеш ақын ханға «сен» деп сөйлеп:

Абылай, күйіп кетті салған қалаң,

Мейрамға не еді жапқан жалаң?

Жанайды дәл бүгін босатпасаң,

Болады ертең жесір қатын-балаң! – деп сөз запыранын да төккен.

Сол сын сағатта ханды о бастан қолдап жүрген Атығай мен Қарауыл Мейрамға қарсы шыға алмай, тартынып қалса керек.

Қайтіп шықсын, арғы түбі бір ғой. Бұлар да Арғыннан тарайтын «Жеті Момын» атанған ру бірлестігіне кірер еді.

Қарауылдың және бір осалдық танытқан тұсы – Ақан серінің Құлагері мерт болған қайғылы оқиға. Құлагерге қызығып, бірнеше рет сұратқан Қуандық ішіндегі Алтай руының Хамза деген бір дүмдісі болатын. Сол Хамза Құлагерге қызығып, серіге сәлем жолдайды. – Тұлпарын қисын маған Ақжігіт. Құнерездік қылмаймын, әрине, баспа-бас төлеуіне қыз алсын. Бойжеткеннің небір шолпаны бар ғой Қуандық-Сүйіндікте. Маңдайынан шертіп жүріп бір сұлуын тандасын. Қалыңмалын өзім көтеремін. Қызға қоса айғыр, үйір жылқы және алсын, – депті Құлагерге көзін сатып жүрген бай.

Сері мықтының айдынына жығыла қойсын ба? – Мені саудагер дей ме екен мырза? Қызыққанын сатып алып дәндеген шонжар ғой бұ Хамза. Сұлу қыз бен жүйрік ат көздің құрты, мақтан ғой. Қол жеткізбесе талай дүмді тағатынан айырылар. Сәйгүлік түгілі, кісіні да сатып алар дәулеті бар екенін есіткен де. Әйтсе де, бұ дүниеде сатылмайтын да кісілер барын білсін мырза. Баспа-бас қызға атымды бермек түгілі, шақша екеш, шақшамды да Хамзаның бар малына айырбастармын ба? Таразының бір басына өзі тұрса да айтқаны болмас. Серінің мүлкіне сауда жүрмейді. Сөзім осы-ақ. Талағы тарс айырылып сақалын жұлса да, айтқаным айтқан, – деп өр мінезіне басады сері.

Бұл сәлемін Хамзаға он есе өсіріп, әрлендіріп жеткізеді арадағы елшілер. Әрине, шонжардың шамына тиер жағын ұлғайтып баққан. Өзін бір таудың текешігі деп біліп, деміне нан піскен мырза, мынандай жауапқа ыршып түсері белгілі ғой.

«Төренің атын ерттеп, күнін көрген жаман Қарауыл дәсиін деген екен! Дәсітпейін мен сені олай болса! Құлагерді тақымыма ия басармын, ия баспаспын. Ол арасын жалғыз хаққа тапсырдым. Бірақ менің қолым жетпесе, саған да бұйырмас, ісік сері. Азулымен ұстасқанды көрсетейін мен саған» деп қанына қарайып алады да, сәтін күтеді... Сәті Сағынайдың асында келеді. Батыраш пен Қотыраштай ағайынын қайрап айдап салып, тұлпардың көзін жойып тынады ақыры.

Бұл егесті сырттан бақылаған Сапура, асқан жауыздыққа жаны түршіккен. Сонымен қатар Қарауылдың ынтымағына шәк

келтіріп, ішінен пікір де түйген. Ақан сері жәбір шөккенде қайсыбір ақсақалдар:

«Құлагердің құнын жоқтамаймыз ба? Мұндар сері – Атығай-Қарауылға олжа салған сандал керім» деп зар еңіреп жүрген түрі анау. Он екі ата Дәуітке сідет артпай-ақ қойып, тым болмаса Қарауыл болып ұран шақырайық та. Намысқа шаппай қол қусырып отырамысың, ағайын?» деп Шөбек әулетіне салмақ салған.

Бұндайда Шұңғыршаның сөзін ұстайтын Баялы. Ресми шен, болыстықты інілеріне әперіп, ел ішіндегі дау-шарға көбіне-көп араласатын өзі. Ақсақалдар намыс отын қоздырғанымен, ысқаяқ атқамінер елпілдей қойған жоқ. – Бұ Ақжігіт о баста-ақ ағайын келесінен шығандап бөлек жайылып кеткен жеке батыр емес пе? «Саяқ жүрсең, таяқ жерсің» дегеннің кебін киді де. Алтай-Қарпықпен ұстасып, өле алмай жүр ме еді? Алтай-Қарпық дегеніміз – Қуандықтың тармағы, Қуандық пен Сүйіндік бес Мейрамның ұстыны. Айтқан жоқ па сонау Қобылан Бәрібайұлы сынды ақтаңгер ақын:

Мейрамға кім жетеді Арғындағы,

Орта жүз әулетінің арғымағы.

Елінде қазағымның Алтын орда,

Қайнардың қайнап шыққан бал-бұлағы, – деп.

Сондықтан, іші бок, сырты түк бір хайуан үшін ағайынмен шайырғал кетісер жайым жоқ. Шапқа түрткендер арамтер болмай-ақ қойсын, – деп сөзуарлардың алды-артын орап тастаған.

Бұл уәжі Сапураның көңіліне майдай жақты. Себебі, дәл сол тұста Баялы тарапынан тоқал алу жөнінде сөз шыға бастаған. Өзі үндемесе де, тілі сүйрендеген абысындарды салып:

– Ер баладан жалғыз ғана тұяғы бар байыңның. Бала үшін төсек жаңғыртса, теріс болмас еді. Салиқалы бәйбіше атаңғанының өзі мәртебе емес пе? Тоқалды жұмсап, қатын біткенді бір шыбықпен айдап отырасың әлі-ақ, – деген сөзді жұқалатып жеткізген еді.

Онысына кемпірлер жағы қосылып:

– Ата-бабаңның жоралғысы осы да. Дәулеті жетсе, жас иіс неге алмасқа? Үй ішінен үй тігіп отырған жоқ па анау Жаналы мен Нұралы. Әкесінің соңынан Мәмбетәлі жалғыз ерген қалай. Бірер бауырын ерткен қалай? Жалғыздың шаңы шыққан ба? Әке-

сі төсек жаңғыртса, әлі талай іні де ерер соңынан, – деп бұлар да тосын сөздің шетін қылтитқан.

Осы тұста Сапураға өр мінезін жарқ еткізуге тура келген. Бұндай бықсыма сөзге бұрыннан-ақ әзір болса керек, кемпір-сампырды аяғына да отырғызған жоқ.

– Соны да кенеулі сөзім бар деп айтады-ау қайсыбір құла ауыздар. Мәкештей құлыным жалғыз екен-ау деп жасыын деген мен жоқ. «Жалғыздың жары – «Құдай» деген. Мың қарға бір сұңқарға беттей алған ба?.. Ата-бабаның жол-жоралғысы көп қой. Өсиеті де аз емес, Құдайға шүкір, – деген сөзбен құлақ түре қалған қатын-қалашқа назар қыдыртып алып, – «екі сиыр – айран, екі қатын – ойран», «бәйбіше – Құдай бұйрығы, тоқал – иттің құйрығы», «кіші қатын – кісі қатыны» деген нақылдар да баршылық екен. Тере берсең, әлі де шұбырта берер едім, бірақ сөзді сапыра бергеннен майы шыға қоймас, – деп сәл кідірді де, лебізін нығырта түсіп, – ұзын сөздің қысқасы – мырзаны ондай мерездікке қимаймын. Ер ортасы жасқа келгенде, қылмындаған тоқалы көзіне шөп салса, тірі өлім емес пе? Құдай бұйрығы қосқан басыммен, түгі қызыл екен-ау деп, бір дүрегейдің құйрығын бұлғандатпаспын мен. Ал енді зәуі-сайтан «әлгінің» кеуілін шайтан түртсе, төркінімді табармын. Азуы алты қарыс Сүйіндік бір көдегін жылатпас. Мәкешімді де нағашысына алып кетермін. Оқыған бала ғой Мәкешім, шешесін кейітпес. Қолымнан алып көрсін. Мықты болса, Ақан серіге неге ара түспеді бұл ел? Алтай-Қарпықтың мысы басты ма әлде? – деп турасынан кеткен.

«Әлгі» деп ауыл әдетімен өз күйеуін атаған түрі ғой. Бұл сөз Баялыға неше түрлі құлпыра жетерін қайтіп білмесін... Құр қызыл тілдің бұндайда жәрдемі аз екенін де білді жетелі әйел. Ыңғайлы бір жігітті шақыртып алып, дереу ағаларына аттандырған. Не сәлем айтқанын өзі білсін, көп ұзамай сонау Өлеңті мен Шідерті бойынан қырық жігітті бастап Серғазы есімді немере інісі сау ете қалсын. Ерткен азаматтары сайдың тасындай кіл «мен атайын, сен тұр». Мінгендері қылаң ұрған саңлақ. Жетектерінде және бір-бір жарау бедеу. Қарулары да сай. Тақымдарында шоқпар, айбалта. Бірен-саранында бытыралы құс мылтықтар да бар... Ат шалдырып, сусындаған Серғазы желпінісіп, терін басқан соң, жөнін ұқтырды.

– Ақсақалдардың жұмсауымен шыққан беттеріміз ғой. Қызылжар жаққа жылқымыз желдеп кеткен еді. Соны бір бишікештің сөзбұйдаға салып қайтармай қойғаны. Сөз ем болудан қалған қағынған заман ғой бұл. Қара күшті ғана сыйлайды бүгінгі пысықайлар, – деп Баялыға мағыналы бір көз тастап қойып, мырс етті, – сөзге тоқтамаса, өз обалы өзіне. Осы сапар тізсені батырыңқырауға тура келер. Екі есе қылып құжатұяқты әкетпесек, бетке түкір! – деп қысық көзін жарқ еткізді.

– Тебінгі терім алтын Темешпін! Арғынның ақ некелі бәйбішесінен туған Сүйіндікпін. Өзім өлмей, кеудемді бастырмаспын, – деп жуан дауысын шығарыңқырай, қызына сөйлеген.

Сапураның ағалары сес көрсетуге жіберер жігітті таба біліпті. Серғазының шомбал бітімі, табақтай бетіндегі тышқан көздеріндегі суық жылт, кімді болса да ойландырмай қоймас еді. Сөзге жоқ, томсарған жігіттерінің сүрепеттері де өрт сөндіріп келгендей.

– Бұл ауылға апа-жездем бар деп бұрылған түрім ғой. Әйтпесе жолдан бүйрек кетіп жынды қойдың миын жеппін бе?.. Біздің Темеш қыз баланы қадірлейтін ел ғой. Ұзатса да іздеп жүреді. Әсіресе, Сәпкемдей апамды өлсем ұмытармын ба? Елеп-ескеріп жүремін қашанда, – деп көзін жыпықтатып, кенет босаған нысайға мініп алды. Көңілшектігі ұстаған кісімсіп көз жасын да сығып алған. Алпамсадай азаматтың бұл мінезі сырт көзге сәл-пәл тосаңдау көрінгендей. Бұнысы жорта құбылған айласы екенін жиылған ағайын қайдан білсін.

– Түнеугүні бір түс көргенім. Әпкемнің қабағында кірбің бар сияқты. Апырмай-ау, бұ не болды деп тағат тапсамшы. «Әлде жездемді біреу кейітті ме екен?» деп, мазамның кеткені. «Құланның қасуына – мылтықтың басуы» демекші, мына жортуылдың кез келгені. Жасақты өзім басқарып келгеннің себебі сол, жездеке, – деп құймыр көзін отағасыға және бір төңкеріп өткен.

– Түс дегенің түлкінің боғы ғой. Әйтсе де әпкемнің қамы шабақтай шоршытып жатқызбады. Бауыр деген оңай ма?.. Еншалла, апамның жүзі жарқын екен. Ымырасы келіскен Шұңғыршаны, апамды алақанға салып күткен жездемді көрдім. Кеуілім орнықты не қылса да. Сүттей ұйыған қалпыңа көз тимегей тек. Қайсыбір есірік байлар қос-қостан қатын алып, басына пәле сатып алып.

сандалып жүрген жоқ па? Отбасынан шаң-шұң арылмай, шакшадай бастары шарадай болған түрлері анау.

Киіз төбе, жүн жеп, жабағы тышқан майтымақ байларға со керек, әріберіден соң. Бір аспанның жүзінде бір-ақ Ай мен Күн болар. Мына әпкем екеуің сияқты. Осыны түсінген өзіңе разымын, жездеке, – деп кеңесін тұйықтады.

Баялы да әккі бөрі ғой. Сөз ауанын салған жерден ұқты. Әйтсе де, сыр білдірмей езу тартып:

– Е-е, балдызым, көңілге желік кірсе, шара бар ма? «Сарт байыса, там салар, қазақ байыса, қатын алар» демекші. Сананы қиял кеулесе, біреуге ақыл салмас та пенде. Пайғамбар сүннеті дегендей, шарифат жарықтық төрт қатын алуға пұрсат берген соң, еркін көсіле береді де қотты ағайын, – деп сүйейсалды жауап қайырған болатын.

Бірақ, Серғазының келісі нәтижесіз болған жоқ. Ұр-кеппелеу балдызының сотқар түрі ойлантты ма, әлде «құлды ертіп төркініме кетем» деген жамағатының домбытпасы секем алғызды ма, әйтеуір тоқал алу жөніндегі сөз пышақ кескендей тиылған... Сөйткен жеңіске жеткен Сапура енді міне тұла бойы тұңғышы, сағындырған жалғыз ұлмен қауышпақ.

– Келші, құлыншағым! Жеттің бе қанат қағып, жалқы балапаным? – деп Шолпан босатқан Мәмбетәліні құшақтай алып, – жігіт болып қалыпсың ғой. Бойың әкеңе тартқан ба қалай? Енді ме енді, ешқайда жібермеспін. Оқуы құрып қалсын! – деп көзі жасқа малынған Сапура, тұңғышын маңдайынан қайта-қайта өбе берді.

Өз бойының қаншалықты өсіп қалғанын енді аңғарды Мәмбетәлі. Бұрын өзінен сәл ғана аласалау шешесі, осы күні тым кішірейіп қалыпты. Бетінен сүйгізу үшін едәуір еңкеюге тура келді. Анасының аппақ күндігінен қымыздың ашқылтым иісі жетіп танау қытықтайды. Қымыз иісіне әтір жұпары да араласқан. Заманында «кербез келін» атанған Сапура бой-басын мейлінше күтер еді. Жастайынан-ақ әшекейге, бұлды киім-кешекке жаны құмартын. Қос-қостан алтын білезік, жауһар көзді қапсырма, лағылы жылтылдаған бұрама сырға тал бойына жараса қалар еді. Кезі алпыс сом Хиуаның ақ зерін жүгіртіп бешпет тіктіруді, қасыкөзін сүрмелеп, бетке опа-далап жағуды осы ауылдың төменетектісі Сапурадан үйренген... Қайсыбір желауыздар сыртынан сөк-

кен де болатын. Алайда, әрі ажарлы, әрі үлде мен бұидеге мағына киіне білетін желекті келіншегін Баялы бетінен қаққан жоқ. Керісінше, іштей мақтан тұтып та жүрді.

Сақая келе қасын сүрмелеуді ерсі көрген Сапура, хош пісті әтірді қолдануды тыя қоймаған. Осы күні де қалашыларға арнайы тапсырып, ең бір қымбатын алдырар еді. Онысын салған жерден аңғарған Мәмбетәлі құшағын жаза берді де, «біздің шешей жасы ұлғайса да, бой түзеуді қоймаған екен. Бұ әйел заты дегенге дауа болмас. Әлдеқашан тұрмысқа шықса да, еркек затын сән-салтанатымен арбай бермек» деген оймен жымиып қойды.

– Пой-пой, бәйбіше, армысыз! Сіз өзі барған сайын жасара бересіз бе, қалай өзі? – Нәркенің саңқ еткен лебізі жиылған халайықты елең еткізді.

Күймеден түскен Аполлинаруй үсті-басын қаға биік цилиндр-қалпағын қақырайта киіп, сәнді таяқшасын жерге кірші қадай, адымдап келеді екен.

Сапураның қасындағы шикіл сары Раушан, сықи көз Кәбираш сынды көрші-қолаң әйелдер беттерін үзіп-үзіп алысты.

– Ойбай, көтек! Ұлық келіп қалды ма десем, өзіміздің Нәрке екен ғой. Қазақшаны ұмытпапты сабазың. Басына қонжитқаны не зат өзі? Сәукеледей ұп-ұзын бірдене ғой, – деп алыстан жеткен жолаушыны бірталай сөз қылысты.

– Е-е, Сапура-ханым, балаңыз онсыз да елден кете қоймас. Ауылдан қырық шақырымнан артық ұзап шықпасын деген үкіметтің қатаң бұйрығы да бар. Қалаға қатынап, урядникке көрінуі де міндет. Машақаты көп айта берсек, – шаһар салтымен ілтипат білдіре иіліп Сапураның қолын сүйген Нәрке, Мәмбетәліге қулана көз тастап, – қиратып келді ғой біздің Мәмке осы сапар. Жығылсаң жығыл нардан, ажалың әлдеқайдан» демеуші ме еді қазақ? «Жығылмаса да бір сүрінді мырзамыз. Айға шапқан арыстаннан кем болмады әйтеуір. Ақ патшаның өзіне ауыз салған соң, былайғы жұртты шопақ құрлы көре ме екен заңғарымыз? Александр екіншінің басын жұтты не қылса да. Жаңа тағайындаған үшіншіні тағынан құлатып келмегеніне тәуба. Қуырдақтың көкесін сонда көрер едік, – деп езу тартты.

Сопақ бет Раушанның онсыз да бадырақ көздері шарасынан шыға жаздап:

– Не дейді мына имансыз? Қайдағы патша? Онда не жұмысы бар баламыздың? – деп ернін сылып еткізді.

– Аузына келгенді оттай береді де кәпірің, – етжеңді келген Кәбираш Нәркеге жақтырмай қарап, күндігінің шетімен дымданған көзін сүртіп алды да, – қазақшаға судай екен өзі антұрған. Мәтелдетіп сөйлегенін қайтерсің? Ит арқасы Кетрамбордан емес, сыбай қонған Атығайдың бір ауылынан жолаушылап келгендей-ақ, – деп бұл да ернін шығарды.

Өзара сын тағып күңкілдескенімен, Нәркеге естіртпейді, әрине. Тік келуге бет қайда? Әдеп-әркен жібермейтіні өз алдына ғой. Оның үстіне Баялымен әмпей-жәмпей оқымысты орысты бұл ел үлкен бір ұлық деп таныр еді.

– Ал, бәйбіше, мына азаматымызды ел-жұртқа табыс етейін деп едім. Басы аман, дені сауда құтылмасам болмас. Кешегі жасқаншақ жеткіншек жастан асып кетті-ау бұ жігітіміз. Бағынудан қалғалы қашан. Сынаптай сырғып қолда тұрар емес тіпті. Жалындаған жастар тежеуге көнген бе? – езуін жимай көңілді тұрған Нәрке үй жаққа көз тастады, – мырзамыз ауылда жоқ-ау шамасы. Жолаушылап кетті ме, бұ қашан келер екен? – деп мойнын созып, қотан сыртындағы қырқа жаққа назар қыдыртты. Сонау белес беттен бері құлап келе жатқан аттылар көзге шалынбас па екен деген кісідей-ақ.

– Тықыл-таяндатып жүретін кісі ғой мырзамыз, – Сапура миығын сәл толғап қойып Нәркеге көз төңкерді, – бір дау-шармен айналысып бөгелген шығар. Жол амандығы болса, кешікпей келіп те қалар. Баланың келетінін біледі ғой... Үйден күтіп алсаңшы дегенге құлақ асты ма? Дүниеде не қатты, әкенің жүрегі қатты деген осы да, – осы сөзбен Мәмбетәлінің маңдайынан және бір құшырлана иіскеп, құшағынан босата берді.

Осы сәтті күтіп тұрған Раушан:

– Ал енді бізге де кезек келіп қалған шығар! Молда баламызды армансыз аймалайықшы бір. Зарықтырды ғой оқу қуып.

– Айтпа деймін. Дидарын бір көрсетпей, қарасын батырды ғой мүлдем. Не көрінді сонша миды ашытып оқи беріп? Анау Болатнайдың медіресесін-ақ тәмамдап, молдалық құрмайсың ба, шырағым-ау? – деп Кәбираш та үн қосты.

Бұл кезде бүкіл ауылдың қатын-қалашы жиналып отырды. Сонадайда жалаңаяқ, жалаңбас бала-шаға шуласын:

– Ағатай келді! – деп сандарын шапалақтай асыр салып, ауылды басына көтеруде.

Ер-азаматтың дені Баялыға еріп кетсе керек, бірен-саран малшы-жалшы ғана бой көрсетіп тұр. Әйелдер жағы топтана қалса, үнсіз тұрған ба? Ауыздары жабыса шүңкілдесіп қызу пікір алысуда. Мәмбетәлінің келісі бұйығы жатқан ауылды селт еткізіп, марғау қалпынан оята гу-гу сөзге сылтау болғандай... Халайықты әсіресе таңғалдырғаны Нәркенің цилиндр қалпағы. Бегімбетті қоршап алған қойшылар:

– Пой-пой, шіркін, телпегіне болайын! Шошайған қалпы табан қарыс болар.

– Хан қалпағы «мұрақ» болыпты-мыс дегенді естуші ек, соның сыңары болмағай.

– Диунаның күлесіне келеді. Мынандай қалпақты тегін кісі кимес!

– Жандаралмен ілік-шаттыс деймін бұны. Ойнап көр Нәркемен! – деп ауыздарының суы құрып шала бүлінді де қалды.

Бегімбет Петербургқа өзі барып келгеннен бетер қоқиланып:

– Айтарың бар ма? Кетрамборға анау-мынау кісі барсын ба?! – деп момын ағайынға маңызси қарайды.

Өйтпесе тағы болмайды ғой. Сонау Қызылжарға барып келген жоқ па? Осы тұрған ағайынның дені ғұмыр-бақи ауылдан ұзап шықпағанын неге білмесін...

Ақ көбікке малшынып келген аттар сарығын бассын деп қаңтарып, терін үгіп тұрған Бегімбет қойшылардың сауалдарына бірден жауап та бере қоймайды. Нығызсып, күттіріп барып, керенау тіл қатады. Өз беделінің бірден шырқағанын біліп-ақ тұр. Жас мырзаны ту-у Қызылжардан күтіп алған жігіт абыройлы болмағанда ше? Кіләм-сіләм бозбасқа мұнша жауапты міндетті тапсырмас та болар...

Осы тұжырымына және бір өркештеніп қалған Бегімбет, торы жорғаның терін үгіп болып, кезімдей бастады.

– Әкелші, молда баланы бір иіскейін. Мына Раушаны бар болғыр жабысып алып, мүлде босатар емес қой. Қой әрі сілекейінді жаға бермей. Дәретің бар ма еді өзіңнің? Қасиетті кітапты

ұстаған таза қолға жармасқандай? – деп айғай салған Кәбираштың үні халайықты ду күлдірді.

Осы сөзбен Мәмбетәліні құшақтай алған Кәбираш, жігіттің басын өзіне таман еңкейтіп, маңдайынан иіскеді. Бұл екеуін қоршап алған қатын-қалаш тобы улап-шулап өз кезегін күтуде. Таяққа сүйенген бүкіш бел бір кемпір жігіттің қолына жармасып өбіп жатыр.

– Он екі пәнді тәмам қылған мақсым бала ғой. Періштедей пәк құлыным-ау сол, садағаң кетсем болмас па! Шапағаты тиер ме екен жарықтығымның, – деп Мәмбетәлінің алақанын маңдайына қайта-қайта тигізіп әуре.

Қарадай қысылған жігіт кемпірге өзі еңкейіп:

– Ой-бұй, шеше, ұят қой мынауыңыз. Мен қайбір пірәдар едім? – деп көзінен сорасы аққан, арық қолдарының тамырлары талаураған, қаңбақтай салмағы жоқ кейуананы құшақтай алды. Ішiнен: «Менің қандай «молда» екенiмдi бiлсе ғой бұл әжей, ыршып түсіп бетiме түкiрер ме едi, қайтер едi?» деп ыңғайсызданып та тұр... «Андрей екеуiмiз араласқан орта шеттерiнен атеист қой. Өздерi орыс бола тұра, поптардың қарғысына талай ұшырап едi-ау сабаздарың. Коперник, Джордано Бруноның iлiмдерiмен танысқан жетелi жастар дiн уағызына ұйысын ба? Құбыласы соқыр сенiм емес, ғылым болушы едi. Саналы азаматтар қолмен ұстап, көзбен көрмесе, бiреудiң кенеусiз насихатына сене қоймайтын. Сөйткен қауымда пiсiп жетiлген басым, молдалық құрудан аса алыс екенiн қайдан бiлсiн бейуаз қария?»

Осы тақылеттес ойлар санасында тiзiле берген Мәмбетәлi әжейдi алдап тұрғандай-ақ қысылып, өңi қызараң тартты... Осы бiр ұялшақтығы-ай! Соқталдай жiгiт басымен iштегi сырды жасыра алмай, болмашыға бетi дуылдап шыға келедi. Мына пақырдың алдында өзiн күнәлi деп бiлсе де, шындықты былшi еткiзiп көңiлiн қайтiп қалдырсын. «Апатай, мен дiндар емес едiм, айып етпенiз» деп кешiрiм өтiнгенi ерсi емес пе? Баз-базда көңiл жықпастықтан туған алдаудың да пайдасы бар болса керек...

Осы ойға бекiген Мәмбетәлi кемпiрдiң құлағына таман еңкейе берiп, дауысын қаттырақ шығара Фатика сүресiн судырата жөнелдi. Құлағы мүкiс екенiн бiледi ғой. Абырой болғанда сүренi ұмытпапты. Мүдiрiссiз, Бұқар мақамына салып, нәшiне келтiре

қирағаттап шықты... Бұнысына өзі де аң-таң. Құран сөзін есік алмағалы бірталай уақыт өтсе де, әр әрпіне дейін жақта сәйресіп тұр екен. Асылы, бала кезінде ден қойып жатпаған кітап насихаты ғұмыр-бақи ұмытылмайтын шығар. Баланың жады дәптердің аппақ парағы рәуіштес. Не жазсаң да ізі баттып қала бермек.

– Үй, күнішегім сол, алда разы болсын! Әнекей шарғы сөзіне қарық қылды да жіберді. Мешіттегі мәзіндей дауысы сұлу болар ма. Буындап тұрып мәділегеніңе болайын, жарықтығым! – деп көңілі босаған кемпір кемсеңдеп жіберді.

Осы кезде Сапураның үні шығып:

– Ал, жамағат, не тұрыс? Жолаушыларымызды есік алдында иіріп қоймақпысың? Сусын ішіп, таңдай жібітсін. Ал, үйге кірелік! – деп Мәмбетәліні қолтықтай алып, Нәркеге еңсе бұрды, – құрматлу мейман, бүгінгі төр сіздікі. Қымыздың дәмін ұмытқан боларсыз, – деген сөзбен, «алға озыңыз» дегендей қолын сілтеп иек қақты.

Бұл сөзге ілесе боз орданың ішінен сабаның күмпілі жетті. Милықтата киген цилиндрін желке жаққа ысырып қойған Нәрке:

– Е-е, бәйбіше, есті кісі қымызды ұмытар ма? Мас қымыз, дәрі қымыз, дертке шипа қымызға сусын жеткен бе? Қаланың арағы мен шарабы қымыздың қасында жіп есе алмас. Кезінде, бір жаз ішкенде-ақ тұлпытай домаланып семіріп шыққанымды қайтіп естен шығарайын?! – деп көңілдене күліп жіберіп, Сапураның соңынан ілесті.

Бегімбеттің қасында көнетоз бөркін мыжырайта киіп алып, үсті-басының шаңын қаққыштап тұрған Дүйсен, таңырқаған кейіппен басын шайқап қойды.

– Төбесі жарық итін қазақша қалай-қалай сайрайды-ей! Аузы-аузына жұқсайшы, – деген сөзбен айнала тұрған жамағатқа назар қыдыртып өтті. – Арғы жағында зейін бар-ау. Кей жамандар өз тілін де жарытып білмей, екі сөздің басын құра алмай әлек. Бұ орысың пәлен уақыт сыртта жүрсе де, тілді ұмытпақ түгілі, қайта төселе түсті дерсің. Құдай-екең сана берейін десе, қиын боп па? – деп таңдай қақты.

Осы мезет үй жақтан айғай салған дауыс жетті. – Әй, Дүйсен, немене тұрсындар омалып? Үйге бас сұқпаймысың? Қиратып келген немеше кергуін жаман неменің! Мына тұрған Қызылжарға

бір барып келгеніңді бұлдаймысың әлде? Кел, ас ауыз тиіндер. Бәрің жаппай кел. Осы елге жететін қымыз бар. Құдайға шүкір, – деп қол бұлғап тұрған Раушан екен.

Бәйбішенің көңілін ауламақ болып өзінше шүленсіген түрі ғой. Бүгінгі қуанышты пайдаланып, жалшы-жақыбайға мейірімі түсімсіп, жақсы ат алып қалмақ есебі де бар.

– Беу, шіркін десеңші, бес биенің терісі қара саба инеп тұр деп еді, қуанышқа жинаған ғой бәйбіше.

– Қолы ашық-ау Сәпкенің, дәл бүгін жамиғи жұртты бір той-ғызбаса, маған кел!

– Қысырдың тайын жылқыдан әкелді ғой, құрмалдыққа ша-лады да.

– Жалғыз ұл патшаның құрығынан құтылған соң, несін аясын?! – деген дауыстар жан-жақтан шығып та жатыр.

– Ал, көп шуылдақ, сөзді доғар да кеттік үйге қарай. Аңқамыз кеуіп қаталап келдік. Боз ала таңмен таласып тұрып жол жүру оңай ма? – самай терін жеңімен сүрте салған Дүйсен үйге таман жіті адымдады. Топ бастайтын серке табылғанына қуанысқан жобалғы киімді көпшілік, жылқышы жігіттің ізін ала табан көтере бастады.

* * *

Боз орданың көлеңке жақ іргесі түрілген. Күн түстен ауып, қоңыржай тартқан мезгіл. Ашық іргеден дермене жусанның, айрауықтың қышкылтым иісі аңқып тұр. Бұл леп өзен жақтан ескен самалмен араласып, танауға жұпардай білінеді. Жайлаудың қымыздай жұтымды, шыныдай мөлдір хош ауасын құшырлана сімірген Мәмбетәлі, қолтығындағы құсжастықты умаждап қойып керіле түседі. Өз үйінің төрінде рахатқа батып шәниіп жатыр... Нәрке бір қонған соң көп бөгелмей қош айтысып, жүріп кеткен. Баялы жатқан ауылға жолай соғып сәлемдеспек. Қош айтысарда Мәмбетәлімен төс түйістіре құшақтасып:

– Көкшетау қаласында болармын. Сергей досым шақырып еді. Бәлкім тұрақтап қалармын да, – деп жас серігін жауырынынан қағып қойды да, – жоғалып кетпе, достым. Қараңды көрсетіп жүр, міндетті түрде. Сергейдің үй ішімен таныстырайын сені. Еленасы күйсандықтың майталманы. Музыка тыңдарсын. сұхбат

құрармыз. Әйтпесе мына сахарادا шет тілі тұрмақ, орысшаны да ұмыттарсың көп ұзамай-ақ. Осыны ескере жүр, Мишель мырза. – деп езу тартып, Мәмбетәлінің топшысынан мытып қойды да, күйменің тепкішегіне аяқ арта берді.

Мәмбетәлінің қасында тұрған кішкентай Шолпан Нәркені көзімен ұзатып салып:

– Ағатай, сені қалай атайды әлгі кісі? Мешеу дегені қай мазағы? Ерсі емес пе? Әлде орысшалаған түрі ме? – деп ағасын жеңінен жұлқылап, сұрақ жаудырып еді.

Енді міне, сол қарындасы және қасында жайғасып алған. Ағасын әбден сағынса керек, келгелі көлеңкедей соңынан еріп бір ажыраған емес. Түнде қойнына жатса, күндіз құлдырандай томпалаң қағып еріп жүргені. Ересек тартқан қос әпкесі бұны ұсақтүйек шаруамен жұмсай берсе керек, ағасының келгенін сылтаулатып, ол екеуіне жоламай жүр шолжаң бала.

Бұ кенже қызды келе жатқанда ескерген болатын Мәмбетәлі. Шешей мен тетелес Сәулеге базарлық таңдағанда, Рәзия мен Шолпанға бір-бір сәнді шаршы-орамал сатып алған. Шолпанға оның үстіне қуыршақ қосып еді. Енді міне әшекейлі жағланның үстіне ине-жібін, құрақ-құрақ мата қалдықтарын жайып жіберген қарындасы, қуыршағын ермек қылуда. Ақ зоңның қиындысынан желек істеп басына кигізді де:

– Бұ қуыршақтың аты Алтын болады. Сәуленің әніндегі қыздыкі сияқты, – деп сары шашты, көгілдір көзді қуыршаққа сүйсіне көз жүгіртті.

– Ия саған! Мына қызыңның сиқы қазаққа жанаспайды да. Көзі тұздай, бұрымы жіп-жирен бірдеңе. Орыстың мәтушкесі ғой мынауың, – деп Рәзия килігіп, төменгі ернін бұлтың еткізді.

Қос сіндісінің сөзіне араласпай Сәуле отыр. Өзін есейіп қалғанға санаса керек, шанағы кішірек үкілі домбыраны тыңқылдатып ән ыңылдауда. Үй оңаша еді. Сапура қонақүйдің маңында шаруа қамымен жүрген. Дүйсен бастаған жігіттер бір тайды бауыздап тастап, ақтармалап жатыр. Бұлары Мәмбетәлінің аманесен елге келгеніне шалынған құрмалдық. Сойысқа бас-көз болып жүрген Кәбираш пен Раушан. Қазыларды шекке айналдыру, қарын-қартаны мұқияттып аршып тұздау деген сияқты жабдықтар баршылық қой. Сапура ондай уақ-түйекке араласқан кісі емес. Өз

беделін түсірсін бе... Асылы, қолы ашық болатын. Мал сойылғанда қасапшының қолкесер еңбегін, яғни тиесілі бел тамырын, қойшының сыбағалы көтенін, қатын-қалаптың сыбағасы – жақ ет, тоқішек сияқты тиесілі көр-жер үлесін бергізбей қоймаушы еді. Бай ауылдың көл-көсір сүмесіні де дүйім жұртқа молынан жеткендей. Әйтеуір жарты құрсақ жүрген жан жоқ. Жарлы-жақыбайдың киімі жамаулы болса да, бүтін. Бұл жағын бәйбіше өзі қадағалайды. Малшы-құлшының үсті-басы тым тозып бара жатса, Раушанды шақырып алып:

– Анау иіс алмас кеше немеге құлаққағыс қыл. Бешпеті жамаудан көрінбейді. Біздікінен бірер кез ләмбок алсын да, қатынына тыстатып алсын. Бір жадағай шапандық доқаба да бергіз. Сумұрын қатынына тіктіріп алсын. Ине-жіп ұстай білетін шығар, мырық неме! – деп дауысын қаттырақ шығарып тапсырар еді.

Көрші-қоланға жорта қабақ шытқанымен, ғұмыры беттерінен қаққан жан емес. Алдына келгеннің меселін да қайтарған күні жоқ. Не керек, кедей-кепшік атаулы байды жағалап, жалап-жұқтап күнін көріп жүр. Содан болар бар халайық Сапураны сырттан «біздің Сәпке» деп атаса, көзіне «бәйбіше» деп дәріптейді. Сапураның өзі болса, Баялыға тоқал алғызбағанымен, қадірлі атауға кет әрі емес. Бұл дәрежеге сәйкес өзін ұстап та жүр...

– Қайдағы мәтушке? Бұл – нағыз Алтын қыз. Шашы сары болса, Алтыншаш болады да, – әпкесіне жеңістік бере қоймаған кенже қыз қуыршағының желегін әспеттей берді.

– Бұл қыз Үкілі Ыбырай ән арнаған Алтын сұлудың өзі, біле білсең, – деп Рәзияға қиястана қарап қояды. «Мен осал жау емеспін!» дегендей сықпыты бар.

Бұл сөзге Мәмбетәлі елең ете қалды. – Үкілі Ыбырай дейсің бе? Оның әнін білуші ме едің? Алтын дегенің кім? – деп бастырмалатып кенже қарындасқа қадала кетті.

– Пәлі! Үкілі Ыбырайдың әнін білмейтін жан бар ма? Елдің аузында емес пе әндері? – деп Рәзия мен Шолпан қосамжарлана жауаптасты.

– Сәуленің тартып отырғаны сол Ыбырайдың «Желдірмесі» емес пе? Мен де бұл әнін білемін, – деп Рәзия асыға сөйлеп, Шолпанға шекесінен қарап қойды. – Таңдайың тақылдаған неме болсаң да, маған жету қайда! – дегендей-ақ түрі бар.

Мәмбетәлі манадан бері Сәуленің тартғысына көңіл бөле қоймап еді. Мына сөзден кейін жантайып жатқан жерінен оқыс көтеріліп:

– Кәне, тарта түсші. Үніңді де шығарсаңшы былай, Сәукентай! – деп қызыға кетті.

Ағасын екі жылдай көрмеген Сәуле аз-мұз жатырқап та қалған болатын. Оның үстіне Мәмбетәліні үлкен шаһарда оқыған, жол көрген, ысылған азамат деп біліп аса қадірлер. Сол себепті қаймығуы да жоқ емес. Оң-солын тани бастаған қызалақ болған соң, балалықтан әлі арылмаған сінділеріндей емес, емін-еркін шүйіркелесіп кете алмай жүр. Мәмбетәлі қолқа салғанда қара торы өңі ду етіп, сасқалақтап қалды.

– Мен жай әншейін оңашада айтып жүрмін ғой. Нақысын келтіре алмаспын, – деп күмілжи берді.

– Білгеніңді айта берсейші. Өзіміз ғой. Сын тағатын емес. Менен ұяламысың өзін? – қызыға кеткен Мәмбетәлі тақымдай түсті де, Рәзияға еңсе бұрып, – кәне, Рәзкен, сен де қосыл. Танытсаңшы өнеріңді. Ағаларыңа әніңді қимаймысың? – деп қос қарындасына базынасын білдірді.

Сәуле қызарактаған қалпы:

– Жақсы ұққанымыз «Алтыбасар» еді. Соған басып көрейік ендеше, – деп қос ішекті қағып-қағып жіберді.

Шертісі әп-әжептәуір нақысты екен. Дауысы да жоқ емес. Жарықшағы болса да, сынғырлай шығады. Бастауы мұң екен, Рәзия де қосыла кетті. Ырғағы сұлу әуез боз орданың ішін толтыра шаңыраққа қарай әуелей берді. Тіпті қуыршағын мәпелеп отырған Шолпан да шыдай алмай қосыла кетті.

Беу, қалқа, жан туған жоқ сенен асар,

Бұл күнде болып жүр-ау халім нашар, – деп еркін құйқылжып тербеле қалқыған келісті саз ашық іргеден далаға кетіп жатыр.

Балаң дауыстардың өз тартымдылығы бар ғой. Әсіресе, қыз баланың нәзік лебізі құлаққа жағымды келеді. Үш қарындасы қосыла шырқауды машық қылып алса керек, әндеткені жарасымды шықты. Әсіресе Шолпанның жіңішке үні құлақтың құршыын қандырғандай. Қорамы оймақтай ғана кішкене күміс қоныраудың сынғыры дерсің. Көңіл тербетер сазға елтіген Мәмбетәлі іштей аң-таң. «Апырай-ә, бұ неткен тамаша! Кешегі жеткіншек Ыбырай

мұнша танымал болар ма? Бала-шағаға дейін әнін жаттап алғанын айтсаңшы. Міне, ғаламат! Шынайы өнердің құдыреті-ау осы» деп қайран қалды.

Көңілінде зәредей қызғаныш жоқ. Тек көз көрген құрдасты көрмекке құштарлығы арта түскен. «Жо-жок, жатпай-тұрмай Ыбырайға жолығу керек. Шығандап кетіп Еуропа ілімін қуып кеткен менен ауылдағы өнерпаз озды. Не сиқыры бар әндерінің? Қылшылдаған жігіт Бегімбет те, құйтақандай бала Шолпан да барынты-шыынтысымен беріліп әуелеткені анау» осы оймен қосыла шырқаған қарындастарға назар қыдырта берді...

Сөйтіп отырғанда, биебау жақтан абалаған иттердің шуылы естіліп, үйдегілерді елең еткізді. Әнін кілт үзген Сәуле қос ішекті алақанымен баса қойып:

– Тегін емес. Біреу келе жатыр, – деген сөзбен іргенің ашық тұсындағы керегенің көзіне үніле берді.

Іле Рәзия мен Шолпан да атып тұрып, керегеге жабыса қалды.

– Анау шабдар жорға Мәликенікі ғой. Дәл өзі, Мәлике сұлуымыз, – көзі қырағы Рәзия Мәмбетәліге жалт қарай қалды. «Ағатайыма сәлем бергелі келген ғой, тәтем ауылының жастарын бастап» деп өз жорамалын паш еті.

«Тәтем» дегені – Нұралы. Мәлике болса, Мұқанның бойжеткен қызы. Мұқан Шөбектің тоқалынан өрбіген ағайын.

– Жәния да бар ішінде. Бұ не қылып ауыл қыдырып жүр? Ұзатылатын қыз үйде отырмай ма? Шошаңдап жүргені несі? – Сәуле үлкенімсіп, өз пікірін де қыстыра кетті.

– Тиыштық та жүр ғой әнекей. Бетім-ау, бұ несіне жетісіп жүр десеңші. Елдің бетіне қарауға дәті шыдайды екен, – Рәзия да әпкесінен қалыспай, туысқандарын ағашатқа мінгізе бастады.

Мәмбетәлі бұл сөздің астарына түсіне қойған жоқ. Елдегі жаңалықтан бейхабар ғой. Тиыштық Жаналының ұзатқан қызы. Мінезі кекірлеу болатын. Жаналының бәйбішесі Шара шолжаңда тып өсірген соң ба, тым шікәмшіл менмен болып жетілген. Әкеліп бара жатқан ажары жоқ, аққұбалығы болмаса, сопақ бетті, қушық шеке өңсіздеу еді. Қыз балаға жараспайтын бойы да тым ұзынтұра. Бұл келіншек кезінде Бағаналыға ұзатылған болатын. Барған жері әлді әулет. Ұзатылғанына екі-үш жылдың жүзі де болып қалған.

«Төркіндеген түрі ме, бұ қыз елде не қылып жүр екен? Рәзия нікі не сөз, түк түсінсем бұйырмасын» деген оймен қарындасына бұрылып:

– Елдің бетін көрместей бұ не бүлдіріпті сонша? Бағаналыны ата қонысынан көшіріп жібермеген болар, – деп әзіл ілді.

– Қайтып келді ғой Тиыштық. Білмеуші ме едің, ағатай? – деп Сәуле килікті.

– Қайтып келгені несі? Тұрмыс құрған қыз қайтып келуші ме еді? Бұ не сөз? – Мәмбетәлі бірден түсіне алмай аңырып қалды. «Қайтып келген қыз жаман, қайта шапқан жау жаман» деген нақылды санаға сіңіріп өскен соң, мына тосын жаңалық құлағына түрпідей тиген рас.

Ағасының бұл жәйттен хабарсыз екенін енді естеріне түсірген қарындастары жарыса сөйледі:

– Ойбай-оу, бұл бір жай түскендей оқиға болған жоқ па?

– Мінезі шапшаң ғой әпкеміздің, барған жеріне сыймаған да.

– Тәтем кісі аттандырып алып келді ғой ақыры, – деп Сәуле мен Рәзия бастырмалатса, әпкелерінен соң Шолпан да өз білгенін іркіп қалмады.

– Қайбір жетіскеннен келді дейсің? Арты дауға ұласпаса игі еді. Мал берген жақ қарап отырар деймісің? Жоқ дегенде, қалыңның жарымына ауыз салар, – деп естияр кісімсіп, бұл да бір бүйірден қыстырыла кетті.

Кішкентай қарындасының салмақты пікіріне еріксіз езу тартқан Мәмбетәлі орнынан тұра беріп, «Қой болмас. Күтіп алайық туысқандарды» деп кебісін қоңылтақ іле салып, есікке қарай беттей берді.

Шабдар жорғаның шылбырын бала-шағаға ұстата салған Мәлике былқ-сылқ басып, қарсы келе жатыр екен. Соңында бірер қыз бен жеткіншек ұлдар. Нұралының қызы Жәния мен үш ұлын тани кетті Мәмбетәлі. Үлкені Ералы Сәулемен шамалас, тетелестері Серәлі мен Бегәлінің аралары бір жастан. Жәнияның ізін ала бойы серейіп Тиыштық келеді, өзге қыз-қырқынды шырамытқанымен, жыға танымады. «Жамағайынның балалары болар, қыз дегенің екі-үш жылда жетіліп қалады ғой» деп топшылап, Мәликеге қарай бұл да қадам басты.

Бұны «сұлу» деп бскер атамаса керек-ті ағайын келесі. Бар топтың ішінде алдымен көзге түсетін жалғыз өзі дегізгерлектей ажарлы қыз болатын. Сымға тартқандай науша порымы топ қаздың ішіндегі аққудың көгілдіріндей-ақ. Ақ мандайы жарқырап, тостағандай көздері күлімдеп, тал шыбықтай белі бұраңдап, қадам басқан сайын жібек көйлегінің етегін теуіп, бала қаздай байпаңдап келеді. Бір өзін мың кісіге балағандай-ақ, шымы тұтаса біткен жерді еріне басады.

Мәмбетәлі арсаландай жетіп, «Беу, Мәлікөш, есенбісің? Күйлі-қуатты бармысың? Өзің тотыдай-ақ түрленіп кетіпсің ғой мүлде!» деп құшақ жайып еді, Мәлике иіліп сәлем берді де, ернін сәл ғана қыбырлатып, «Ш-ш-шүкір» деп сызылып, келтесінен ғана қайырды.

Бұнысы – бойжеткен болып қалғанынын белгісі мәнзелдес. Бұрынғыдай ардың-күрдің жүріспен, алаңсыз балалықпен қош айтысып, сәулімдерше иба сақтаған түрі... Онысын елеген Мәмбетәлі жоқ, құшақтай алып мандайынан бір иіскеді де, Жәнияларға бұрылды. Нұралының бұл қызы сұңғақ бойлы, ақсары келгенімен, көрік жағына ұяттылау. Ашаң өң, қаймыжық ерін, қысқа кірпікті көздері қысыңқылау келген көп қыздың бірі ғана. Ұзатылатын болған соң ба, бұл да үлде мен бұлдеге малына киініпті. Бұл да ілтипат көрсете иіліп:

– Армысыз, ағатай? – деп үнін баяу ғана шығарып есендесті.

Мәмбетәлі бұны да құшақтай алып, «О не бәрің сызыла қалғаның? «Сіз» дегендей не көрініпті соншама, ә Жәкөш?» деп езу тартты.

Жәнияның соңын ала үш інісі қол қусырып сәлем беруге тізіле қалысты. Бұлардың елібі бір қалыптан шыққандай-ақ әкесіне тартқан. Кіл торсық шеке қараторылар. Үлкені Ералы естияр кісімсіп, салмақты пішінмен ауыз толтыра:

– Ассалаумағалейкөм, Мәмбетәлі ағатай! Ат-көлік аман жеттіңіз бе? – деп қол қусырып сәлем берді.

Қос інісі сәлемін де, бар қимыл-қозғалысын да айнытпай қайталап жамырасып жатыр... Ауқатты әулеттің балалары екендерін киім киістері айғақтап тұр. Үшеуінің де бешпеттері қоңыр түсті барқыттан, құндыз бөріктерінің тыстары алқызыл масаты. Етіктері де кәдуілгідей көксауыр қосай-қолаш. Жігіттерге еліктеген

болса керек, алтыөрім тобылғы сап камшысын бүлдіргісінен білезігіне іліп алыпты Ералы. Жезмойнақ сабын уыстап етігінің қонышын қаққыштап қояды.

– Е-е, азаматтар, дындай жігіт болып қалыпсыңдар ғой. Амандықты молдадай-ақ созғандарыңа болайын, – деген сөзбен Мәмбетәлі бұларды да құшағына көмді.

– О несі-ей, шәлтірік-мәлтірік бала-шағаға айналып тұрып алғаны? Әпкеңмен көріспеймісің ең алдымен? – саңқ еткен Тиыштықтың үні еріксіз назар аудартты.

Солапаттау келген ұзын бойлы туысқаны жіті басып жақындады да, Мәмбетәліні құшақтай алды.

– Өзің шоқынып кеткеннің қай жағысың? Киімің жат, көпнедей шаш қойысың өрескел. Мұсылман баласы қира шашты еркімен қоя берер ме? Сеңсең бөрік пе деп қалғаным, – деп Жаналының үлкен қызы салған жерден сын таға сөйледі.

Қайын жұртына сыймай қайтып келген сияқты емес, сөз саптасы өктем. Сүрепетінің де ағы ақ, қызылы қызыл. Киім киісі де есік көрген келіншектей емес, бой түзеген сәулімге көбірек ұқсайды. Қосетек кәніпас көйлек, қынама бел қамзол, бәт құндыз бөркінің Жәниянікінен еш айырмасы жоқ. Әйтсе де, табиғат көрік бермеген соң, бұлды киім ем болмайды екен. Бітік көз, сопақ бет, иегі шамадан тыс сүйірлене біткен Тиыштықты қалай киіндерсе де, көзге сүйкімсіз ұшырайды. Бұның себебі мінезінен де болар. Кей кісі ажарсыз болғанымен, көзге салған жерден жылы ұшыраушы еді. Онысына бірден-бір сеп – ішкі нұр, яғни мінезінің биязылығы мен пейілінің кендігі. Ниеті дұрыс кісінің өңі де тартымды келмек... Тиыштық тәксіз өскен соң ба, мейлінше таукөкірек болып қалыптасқан. Сол марлат мінезінің кесірінен барған жерінде де барқадар таба алмады...

– Ал, не тұрыс? Үлкендерге сәлем беріп, үйге кірейік. Аңқам кеуіп келді, бұ күні түскір мұнша қапырық болар ма! – сәмпылдай сөйлеген Тиыштық бұл ауылды өзімісініп, билеп-төстеп барады.

Меймандарды көзі шалған Сапура өзі де бері беттеп келеді екен. Маңғаздана басқан қалпы, жамырай есендескен жастарға райлана көз қыдыртты.

– Хош келдіңдер, өңкей сылқымдарым! Пай-пай, Жәнияміз құлпырып барады ғой мүлде. Жатжұртқа қиятындай бала емес

тіпті. Әттен, Құдай бұйрығы болған сон, шаран қайсы? – деп қалыңдыққа көпшік тастай тіл қатты да, – ал үйге кіріңдер. Таңдайын кеберсіген шығар, ас ауыз тиіндер. Қуырдақ та әзір болып қалар, – деп қызылды-жасылды топты үйге бастай берді.

Бойжеткендер әдеппен сызыла басып, сыңқылдаса күлісіп шоқпардай үкілері бұлғалақтап, мәре көйлектерінің етектері жер сызып, ауылды сән-салтанатқа бөледі де жіберді. Ел қыздарын көптен көрмеген Мәмбетәлі мына көрініске көзі тоймағандай аңыруда. Әсіресе Мәликенің сипаты ерекше. Бойынан бұрқыраған жұпардың лебі бозбас біткенді эсте беймарал қалдырмастай. Бұл лепті сімірген сайын қай-қайдағың қозып, алпыс екі тамырдағы ыстық қан туламасқа лаж қайда! Әсіресе, аппақ маңдайға жараса қалған нәркес көздерді айтсаңшы. Төңкеріле бір қараса, жүрегің атқақтамай шыдап көр, мықты болсан. Қарындасының үлбіреген беттеріндегі жұқалаң қызылға, қайқая біткен кірпіктеріне сүйсіне қадалған Мәмбетәлі: «Пай-пай, мына кірпіктер талай жүрекке жебе болып қадалмаса не қылсын!» деп ішінен тәтті болды.

Өз ұлтының қыз-қырқын атаулының артықшылығын енді пайымдағандай. «Біздің сәулімдер қызылды-жасылды киінгенді ұнататыны тегін емес-ау. Бояуы қанық, сөлді түстерді қалайды екен қырдың баласы. Кигенін өз сипатына ұқсатса керек. Дидарлары көздің жауын алғандай келеді емес пе. Көздері мойыл қара болса, өндері қызыл шырайлы. Күлім қаққанда ауыздарынан дүр шашқандай. Алқызыл ерінге маржандай тізілген тістері мұнша жарасар ма?.. Жеңді білектей бұрымдары ше? Қадам басқан сайын салмақпен ырғалып, шолпысын сыңғыр қақтырғанын айтсаңшы! Екі аяғын бір басуға ерініп, мына жұмыр жерді сымбатты порымымен құдды бір жарылқап тастағандай-ақ Мәликедей сәулім көлең етіп шыға келсе, естен танбай көр!

Шаһардың бозарған қан-сөлсіз бикештері қыр қызының қасында жіп есе алмайды екен-ау. Қаланың сыланған сәнқойлары опа-далап баттитып ажарын арттырмақ. Бұл әрекеті жасандылық қой. Табиғаттың таза ауасының әсерінен пайда болған шынайы әсемдікке жетсін бе онысы?.. Өз қарындастарым бәйшешектей құлпырып жетілмейінше осы ақиқатты түсінсемші. Сән-салтанат

та, шаттық пен думан да өз елімізде, жайлаудың төрінде «мен-ау» деген оймен меймандардың сонын ала үйге беттей берді...

Қымызға қанып, тершіген маңдайын дегдітіп желпінісіп жайғасқан соң, төр жақта тізе бүккен Тиыштық Мәмбетәліге назар тіктеді.

– Ия, бауырым, әңгіме-дүкен баста. Сөздің ірісі сенде шығар. Оқудың түбіне жеттің бе өзің? – деп езу тартып, – әбден жүдеп кетіпсің ғой. Орыстың шөп-шаламы қазақ баласына жаққан ба? Біршек болып қатып-семіп қалыпсың мүлдем. Өнешіне қанша май тыққыштасаң да, қабырғасы ырсып шыр бітпейтін әлекедей болармысың, – деп үйдегілерді күлдіріп қойды.

– Бәсе десеңші, ит өлген жерге кетіп көз майыңды тауысқандай не оқу өзі? Елден ұзамаған ағатайымдар да ештеңеден құр қалып жатқан жоқ қой. Жағалай би мен болыс, – Мәлике де сөзге килігіп, қасын серпе көтеріп қалды. Бұнысы өзіне жарасатынын білсе керек, қаламмен сызғандай қастауыш қасын керген қалпы:

– Болыс болам десең, оқудың да қажеті шамалы көрінеді ғой. Песірің мен тілмашың бар емес пе, жазу-сызуға жүйрік? Жұмса-саң, поштабайың әзір тұр, – деп көзін бір төңкеріп өтті.

Мойнын бұра тастап қарағанында, сыңғырлай сөйлегенінде, тіпті шынашағын шошайта тостаған ұстағанында жарасымды бір наз бар. Келімді бойжеткендердің деніне тән қылық қой бұнысы. Қыз-қырқын, аға мен інілердің ішінде отырса да, дағдылы ерке қылықтарын қояр емес.

– Тәйірі, теріс жазатын орыста қайбір ғылым бар дейсің? Миды ашыту да құр текке. Сарф, наху, дуруссо ашшафахияны меңгерген Марал ишанды айтсаңшы әнекей, оқыған деп. Мұқтасарды зерттеп, хадистен мағына айырған нағыз ғұлама. Кітаптың сөзін буындап мәділегенде, дүйім жұртты ұйытады, – Жәния да өзінің қалыңдық екенін естен шығарып, сұхбатқа қызбалана араласа кетті.

Асылы, мінезі еркін, сөзге тақ-тақ болатын. Мәликенің ажарын аз-мұз қызғанатыны да жоқ емес. Көз құйрығын сол сыңайласына бір жіберіп қойып, сөзін өрбіте берді.

– Қайдағы бір Кетрамборда жүдеп-жадап жүргенше, Қызылжардың медресесінде дәріс алсаң етті, ағатай. Ендігі ғой молдекең атанып жүрер едің. «Қалпе», «хазірет», «ишан» деген атақ

қандай десенші. Ел үстінен күн көріп, айдында сабаттаған қоңыр қаздай жүрген түрлері анау, – деп бұл да өзінше тәлімсі қалды.

Сапура өз қолымен қымыз сапырып беріп, тысқа шығып кеткен еді. Үйде қалғаны кіл жас-желең. Үлкендер жоқ болған соң, бас қосысқан ағайын балалары еркін отыр. Шөбектен өрбіген бұл буынның ішінде еркек кіндіктіден үлкені Мәмбетәлі. Бұның ізін басып келе жатқан немере-шөбере болып туысатын бауырлары жасырақ. Бой түзеген қыз-қырқынның саны болса, ер балалардан біршама көп. Содан болар, қолдарына түскен оқыған туысқанын айналдырып сөзбен қажай бастады. Сәуле мен Рәзия ағасын қызғанғанымен, бойжетіп қалған әпкелеріне тік келу қайда? Көргенді үйдің балалары емес пе? Әдеп-әркен сақтап сөзге киілікпей тартынып отыр... Алайда ерке мінезді Шолпан намысқа шыдай алмай:

– Ер-азаматқа жөн сілтер болар ма? Не көрсе де еркі емес пе? – деп ағасына араша түскендей болып, Мәмбетәліге еркелеп белінен құшақтай алды.

Мырс берген Тиыштық:

– Мына шөпжелкенің тілінің тақылдағанын-ай! Өліп-өшіп бауырсырағанын қарашы өзінің, – деп көзін ойнақшытып, – тұра тұр бәлем! Мәмкені біздің үйге алып кетпесем бе осыдан. Айлап жатқызып, жібермеспін. Сенің ағаң болса, маған бауыр емес пе? – деп жорта дүрсе қоя берді.

Бірақ, ыға қоятын кішкентай қыз жоқ. Әдеп сақтап сөз қайтара қоймаса да, ағасын тас болып құшақтай алған қалпы Тиыштыққа егесе, тайсалмай қарайды. Кенже қарындасының өткірлігіне сүйсініп, көңілі елжіреген Мәмбетәлі жымыып қойып, Шолпанды маңдайынан құшырлана иіскеді. Күнұзақ далада ойын соғатын баланың шашына күннің, шөптін, самалдың лебі әбден сіңіп қалған сияқты. Нәп-нәзік иығынан құшақтай түсіп, ішінен: «Ағатай» деп шырылдап араша түскен қылығыннан айналдым, құлыншағым! Құйтақандай жүрегің мұнша мейірімді болар ма?! Өзіңдей ғазиз жан сағынып жүрген мен бақытты екенмін-ау! Ағаң біреудің арашасына зәру емес екенін білмейсің-ау, қарында-сым. Бұл ағаң сонау қиян шетте пәлен жыл шошқа тағалап жүрген жоқ болар. Азды-көпті білім жинаған шығар. Надандыққа қалқан қыларым сол оқуым мен тоқуым емес пе» деген оймен

От өшіп, халайық есін жия бастаған кезде Тыныштықтың да үні шығайын деді. Бетін баса бүк түсіп жатқан жерінен адымен бір көзін аша сығалап, қауіп жоқ екенін көрген соң ғана басын көтере берді. Еңсесін жазып:

– Мәмке, өлтіремісің ағайынды? Зәрем зәр түбіне кетті ғой. Құтыла алмай жүр ме едің әпкеннен? – деп шамдана бастады. Іле жан-жақтан:

– Бұ не ғаламат?

– «Естімеген елде көп» деген осы да!

– Күйдірмейтін от та болады екен-ау!

– Бар сиқыр орыстың шаһарында екен ғой! – деп таңырқаған үндер естіле бастады.

Далаға атып шыққан Нұралының ұлдары да босағадан бастарын қылтитты. Осы ауылдың жалаңбас, жалаңаяқ уақ балалары түрулі іргеден жасқана сығалайды. Тіпті кербез Мәлікенің өзі сызылған сәулім екенін ұмытып қалса керек. Бұрынғы алаңсыз кездегідей көзі жайнап, қызыққанын жасырмастан Мәмбетәлінің қолындағы бенгал шыбығының қалдығына төне кадалды.

– Үй, Мәмкесі бар болғыр деймін! Бұ не пәле өзі? Қолыңды не ғып күйдірмеді бұл ұшқын? Айтсаңшы, бол енді! – деп бастырмалатты.

Жұртты есінен бір тандырғанына насаттанған бозбас:

– Е-е, ағайын, бұл әншейін ойыншық қой. «Бенгал» оты дейді бұны шаһар халқы. Той-томалақта қызық көріп лаулатады да. Кісіге еш зарары жоқ, – деп қасына қайта жүгіріп келіп, бауырына тығылған Шолпанды құшағына көме беріп, – шошып қалдың ба, ботақаным? Еш абыржыма, анау Сәулені көрмеймісің, беті де бүлк етер емес. Міз бақпастан отыр сабазың, – деп жымып, үйдегілерге назар қыдыртты.

– Орыс қаласында несіне қаңғырып жүрсің дедіңдер-ау, жаңағы сөзіңде. Өнердің көкесі сол қауымда болған соң қайтіп бармассың?.. Мына көрсеткенім жай әншейін ойыншық қой. Қызыққа ала салған едім. Қолды күйдірмейтін шашыранды суық от дейді бұны... Ал енді ғаламаттың нағыз көкесі алыстағы сонау шаһарларда екен, илансандар. Адам дауысымен ән салатын жансыз граммофон, от пен будың күшімен жүретін отарба, жанармайды жағып жүретін мәшина – бәр-бәрі сол ішкі Ресей жерінде баршы-

лық. Сол ғажаптардың мәнісіне жетпек болып білім қуған түрім де. – деп сәл аял қылды да, Тиыштыққа ойлы көзін бір төңкеріп өтіп, – енді сол білімді елге таратпақ ниетім бар, шынымды айтсам... Шен қуу, мансап іздеу дегеннен аулақ едім мүлде. Қазақ баласы жаңағы аталған жетістіктерден мақрұм қалмасын деген ой дағы. Сырым осы-ақ, туғандарым, – деп түбіт мұрттың астынан жымып қойды.

– Молдалық құрам десеңші, жөні осы. Иініндегі мына орысша киіміңмен қош айтысарсың, олай болса. Дудыраған кекіліңді де тұжыртуға тура келер. Біздің шалдар қира шашты молдаға бала беруші ме еді, – деп Жәния сұхбатқа килігіп пікірін ортаға салды.

– Молда бар да, мұғалім, ұстаз бар. Ескіше, қадымша емес, жәдидше дәріс беру деген ағым шықты кейінгі кезде. Төте оқу дейді оны. Бұл оқуда тек шарғы уағызы емес, дүннетанымы пәндері де оқытылады, – деп бір қайырып Жәнияға күлімсіреп көз тікті, – мысалы «жаграфия» деген пән бар. Өте қызық. Қыс пен жаз неліктен алмасатынын, күн мен түн не себептен пайда болатынын түсіндіреді бұл ғылым... Міне, осыны ұғындырайын деп едім бала-шағаға. «Физика», «химия» деген сабақтар және бар. Ол да шытырмансыз көп, аса күрделі ғылымның салалары. Бұ сабақтардан хабары бар шәкірт жаңағы мен тұтатқан бенгал отынан еш шошымайды. Шайтан, жын-пері, жезтырнақ сынды, тағысын тағы қиялдан туған құбыжықтарға пысқырмайды да.

Арманым осы-ақ, туғандар. Мына тұрған көген көздерді оқыту. Надандықтың шырмауынан құтқармақ едім бұ қарадомалықтарды, – деп түрүлі іргеден сығалап тұрған балаларды нұсқап, иек қақты.

– Қайдағы-жайдағыны сөз қылып кеттік-ау! Зәресі кете бай-балам салғанын ұмыта бастаған Тиыштық дағдылы қалпын тауып, өктем сөйлей берді. – Аузыңа қайдан түсті сол пәлекеттер? Кәне, ән басташы жай отырғанша. Оу, Мәлике, ал домбыраны. Ағаң алыс жолдан аман келді ғой. Бір лебіз шығаршы көңілі көтерілсін, – деп керегенің басында ілулі тұрған домбыраны алып, сіңлісіне ұсынды.

– Е, бәсе, айтқандай-ақ. Әнмен құрметтейік те Мәмкені. Жат жерде жүріп ән-жырды сағынған болар. Әу дейтінің бар еді ғой, – деп Жәния да дем беріп қойды.

– Әлгі «Үкілі Ыбырай» деген жас пері шығыпты ғой Қалдманнан. Әніне ғазалы миясар екен. Не шықса да, осы Қарауылдан шығып жүр ғой. Ақан сері дүйім елді аузына қаратып еді, енді мына ізбасары халайықты тәнті қылуда. Сол Ыбырайдап ұққанын бар ма? – деп домбыраны бірден баурай қоймай, тартғыныңқырап отырған Мәликеге Тиыштық тақырып ұсынды.

– Ибай-ау, мен қайбір әнші едім? Ауыл арасында әу дегенім болмаса, – домбыраның құлағын қатайта бұрай бастаған Мәлике, аз-мұз бұлданыңқырап алды да, – Ыбырайдың өзін көрмесек те, әніне қанықпыз ғой. «Желдірмесін» қоңырлатып көрейін, – деген сөзбен қос ішекті қағып-қағып жіберді.

Бастапқыда сынықсып отырса да, бір-екі шумақтан кейін дидарына қан теуіп еркін көсілді. Өз ауылы ғой, несіне қымсынсын? Дауысы шағын болғанымен, сазы нақысты екен. Шертісі де шебер. Әнші лебізі мен аспап үнінің үйлесімі құлақ құрышын қандырғандай-ақ. Домбыраны әбден меңгеріп алғаны салған жерден аңғарылады. Музыкалық сауаты бар Мәмбетәлі ішінен: «Мынандай шертіске қол жеткізген талапкер күн құрғатпай домбыра тартса керек-ті. Оның өзінде кем дегенде бірер сағаттан шұғылданғаны жөн. Әйтпесе шынайы өнер жалынан ұстатпас.

Мына Мәлике тек қана қылмыңдаған беті жылтыр қыз ба десем, өнерге бейім жас болып шықты-ау. Мына тартысы кәсіби деңгейге жетеғабыл ғой. Сыңғырлай төгілген лебізі де көңіл тербегендей. Демек, оңашада сарылып отырып ұзақ жаттыққанның белгісі бұл» деп қарындасы жөнінде пікір түйіп, «Желдірменің» сазына құлақ түре берді.

Әннің әуезі екпінді де ойнақы. Таудан құлаған сарқыраманы елестеткендей. «Апырай-а, бұл әуез де Ыбырайдың көкірегінен гуды-ау. Неткен шабыт десеңші! Арқасы бар өнерпаз-ау. «Алтыбасармен» салыстырса, әуен ырғағы мүлде бөлек. «Алтыбасар» арнасы кең, шымырлай толқып аққан дарияны елестетсе, мына «Желдірмесі» сонау құзар шындағы тас бұлақтан бастау алып, еңіске құлай буырқана аққан таудың асау өзенін еске салғандай. Көбік шаша, бұрқырай құлаған бұла су... Бұл неткен жан-жақты, алуан қырлы дарын болды, мынадай алуан түрлі саз тудырса?» деген оймен таңырқай түсті де, демін ішінен алып, Мәликенің перне қуалаған сүйрік саусақтарына көз тіге берді.

Үйі толы жан да ұйыш тындай қалған. Ән біткен соң босағадан бас сұққан Раушан:

– Мереке-думан мына үйде екен ғой. Бәрекелді, айта түс, көзжақсым! – деп бойжеткенді көтеріп қойды.

– Е-е, бұ қыздың сыналар шағы әлі алда. «Ыбырай сері келеді» дейді біздің тойға. Жәнияны ұзатқанда шырқарсың әлі-ақ. «Бас жақсы, аяқ жақсысын» алып болды құдалар. «Өлі-тірісін» берген соң күйеу жақ жатушы ма еді? Қалдаманның ән шығарғыш сылқым серісіне орай, бұ Мәликені шығарамыз да, – деп Тиыштық оң қабағын кере тастап, көзін ойнақшытты.

Лебізінде мыскыл да жоқ емес. Өзі бәденді, өзі өнерлі сіндісін қызғанбайын десе де, іштегі сімсік сезім бас қылтитып еркіне жібере қоймайды. Пенде емес пе? Оның үстіне әйел заты. Төменекті атаулы өңі жылтыр сыңайласын жақтырған ба? Мәлике түгілі, мынау отырған сары сұр, кертеш танау Жәнияні да көре алмайды Тиыштық. Өз туысқаны болса да, оң жақта бұлғаңдап жүргеніне қайтіп қызықпасын?! Өзі болса, барған жеріне сыймай келген түрі мынау. Өз қисық-қыңыр мінезінің кесірінен қайтып келгенін де түсінбейді емес. Әйтсе де, адам деген өз мінін мойындаған ба?.. Есік көргендігі есіне түскен Тиыштық, Мәликені нысанаға алып сөзін көйіткелі оқталып еді, сырттан шыққан айғай үйдегілерді елең еткізді.

– Мырза келе жатыр! Әне жабданнан құлап келеді! – деп биебау жақтан дауыстаған сауыншылар екен.

Бұл хабардың дүңк етуі мұң екен, үйдің іші әбігерге түсті де қалды. Жасы кіші ағайын-анжы Баялыны «көке» деп атайтын. Иісі Шұңғыршаның ішінде беделі ерекше кісі ғой. Сондық, жас-желең біткен Баялының көзінше аяғының ұшымен жүрер еді. Ән салмақ былай тұрсын, тіке қарауға дәті барар ма? Ол кісінің ойын-сауықты жақтырмайтыны да осы елге аян. Домбыраны – жастардың желігі, түкке тұрғысыз әуейілгі деп біледі. Бір тайпа елдің қамын ойлаған атқамінер басымен ән-күй сияқты әуестікке желіксің бе?! Елдегі дау-шар, сырттың алыс-берісі бар дегендей, игі жақсының қам-қарекетсіз, жайбарақат қарап отырған күні болған ба? Сол себепті селтең жүрісті жақтырмайды Баялы-екен...

Осы мінезін білетін үйдегілер, күшігенді көрсен топ шымшықтай-ақ, дүр ете көтерілісті. Үлкендерге сәлем беру парыз ғой. Босағадан сыртқа көз жіберген Тиыштық:

– Көкемнің қасында бір қыдыру жан бар екен. Енді қайттік? – деп абдырайын деді.

Раушан да апалақтап, танауы делдиіп, мойнын үйректің кежегіндей қылқың еткізді де: «Біздің үйге барындар. Үй оңаша, жан жоқ. Мәликені ортаға алып өздерің отырасың. Кәне, кеттік!» деген сөзбен бар жас-желенді бастай берді.

Әкей келе жатыр дегенді есіткенде жүрегі еркінен тыс атқақтай жөнелген Мәмбетәлі де, Жәниянің соңын ала табалдырықтан аттады...

***

Қонақұйдің ішінде Шұңғыршаның жақсы-жайсаңы алқақотан жайғасып әңгіме-дүкен құруда. Мезгіл құлама бесін, үйдегілер майлы қуырдақты жеп алып, қымызға кіріскен. Халайықтың көңілі дейіл. Қысыр емген семіз тайдың еті былқылдай пісіп, самар астауларға салынып қойған. Пышақтары жалаңдаған ыңғайлы жігіттер табақ жасап, боз үйге қарай таси бастады. Төрде жайғасқан ақсақалдар қутындасып:

– Пай-пай шіркін, семіз екен жануар! Жаздың мына ыстығында жас малға екі елі шығу деген оңай ма? – деп бір-бір жұтынып қойды.

Қақ төрде – Торсан қажы. Кеудесіне түскен сақалын тарағыштан мүлгіп отыр. Өзгелер етті көріп бәкілеріне жармаса бастағанда, қажы-екеннің беті де бұлк еткен жоқ. Кірпігін бір қаққаны болмаса, маңғаз қалпын бұзар емес. Қасиетті қағбаға зиярат етіп келген пірәдар ғой. Құлқын қамына бола жан тыныштығын үркітсе, асқар таудай абыройына мін екенін қайтіп білмесін?

Қажының оң тізесін ала Баялының өзі жайғасыпты. Ұзын бойлы сары сұр Торсанға қарағанда, отағасының бітімі де шомбалдау, өңі де қошқыл. Кең маңдайлы, дөңгелене біткен жалпақ кескіні ерге лайық пішілген. Жүзі бір көрмеге сұстылау, қабағы салқын. Жазық қабақты сыдырым қастары, қой көздері мен бүйрек беттерімен үйлесім тауып, таңқылау келген танауының кемшілігін жасырып тұр.

Оң жақ бетінде болмашы тыртық бар. Жеткіншек кезінде тай тепкеннен қалған таңба бұл. Сол тебіс күрек тістерін де сындырып, аузын опырайтып жіберген еді. Ақан серінің мысқылдап «кемпірауыз Баялы» дегенінің себебі де сол. Сақая келіп қаламен араласқан соң, алтыннан тіс салғызып та алған. Осы күні езу тартса-ақ, жарқ ете көрініс береді төрт тісінің саф алтыны. Әйтсе де, «айтылған сөз – атылған оқ» демекші, көре алмайтын дұшпандар «кемпірауыз» деген теңеуді әлі күнге қыстыра кетуге құмар.

Бұл салмақты жиынның ішінде жас-желең атаулыдан Мәмбетәлі ғана. Босаға жақта елеусіз отыр. Жүзі солғын. Келмейін деп еді, шешесі ерікке қоймаған соң, қарындастарының арасынан қынжыла жетті. Біреу кежегесінен тартып тұрғандай-ақ, әкейдін тобына беттей алсыншы. Әбден болмаған соң Сапура:

– Ұят емес пе, бұлданғандай? Осы үйдің жаңа түскен келіні ме едің? Сенің аман-есен келгеніңе орай, шалған құрмалдық қой бұл. Тым құрығанда төбенді көрсетсеңші үлкендерге, – деп сөйлеген соң, амалсыз көнген.

Аяғын сылбыр басып сүйретіліп келе жатқанда, Раушан құлағына төніп:

– Торсан қажыны көресің. Керей-Уақтың дүмдісі. Мәкка мен Мәдина барған ғұлама деседі көргендер. Уағызын естіп, ғибрат аласың. Өзгелер де осал емес. Кіл ел қаймағы жақсылар, – деп тілін сүйреңдете бастырмалатып еді.

Енді міне төменірек тұсқа тізе бүгіп, төр жаққа телмендеп отырған сиқы мынау. Торсанның сол тізесін ала осы ауылдың молдасы Кәріпқан малдас құра жайғасқан. Бағанағы Раушанның қосағы осы. «Кіл жақсылар» деп тегіннен-тегін дәріптесін бе өйтпегенде. Кәбираштың күйеуі Пазылтай да осында. Баялымен тұрғылас бұл туысқандар бидің қос қанаты іспеттес ең сенімділері. Майда сөзді жылмаңдаған Кәріпқан ел таразысын бағып, мырзаға соны хабар-ошар жеткізсе, мінезінің бұдыры бар, омырау қимылға бейім Пазылтай сыңар езулеп бара жатқандарды жуасытуға лайық.

Бұл екеуінің қыр-сыры Мәмбетәліге мәлім болса, Торсанның ішкі дүниесінен еш хабары жоқ. Бала кезінде бір көргені болмаса, қайтып жүздескен кісі емес. Раушан мақтауын асырған соң қажыға зер салып, бажайлап отыр.

«Меккеге барып парызын өтеген мүсілім ғой, демек, ел көрген, жер көрген жан. Ойға азық боларлық келелі кеңес бір шыкса, осы кісіден шығар!» деген үмітте.

Алайда, әзірше қажыдан кенеулі сөз ести алған жоқ. Бастапқыда сыпайысып тартынып отырғанымен, семіз ет туралған соң бұл да шеңгелін қазы-қартаға салды-ай келіп. Саусағының салазынан майды ағыза жылы-жұмсақты қарбытып-ақ жатыр. Басына сәлде орап хақ жолына толайым түскен пірәдар атанса да, Пазылтай сияқты дүнияуи замандастардан қалысар емес.

Мәмбетәлі алдыңғы жылдары елге келіп жүргенімен, әкейдін айналасындағы атқамінерлермен дастархандас бола қойған жоқ. Үлкендердің үйлеріне кіріп сәлем бергені болмаса, мәжілістерін де көрген жан емес. Енді міне топ бастаған серкелерге амалсыз қосақталып, кеңесіне құлақ асуға мәжбүр. Өзіне мұң-мұқтажы, сыры көмескі көсем қауымды жіті көзбен бақылауда. Мәжілістеріне ширек сағаттай куә болып отырса да, әзірше елең еткізерлік соны сөз, ия тұшымды пікір есіткен жоқ... Бар таңғалғаны – үлкендердің етке деген комағайлығы. Тартылған табақ үшеу еді. Төменгі табақта алты-жеті кісіден болса, төрдегі табақта Торсан бастаған төртеу отыр. Сол төртеуі үйеме табақ майлы етке төніп алып, түгеспейінше кері серпілмегеніне қайран қалды. Майы түрілген жеңді білектей қазылар, қыртысы қалың жая мен жал ширек сағаттың ішінде зым-зия жоқ болды да кетті. Игі жақсылар терлеп-тепшіп, ырсылдай ыңкылдап, майлы етті қарбытуда. Мәмбетәлі ішінен: «Енді тойған шығар, кем қойғанда тайдың бір сирағын түгескен болар. Төрдегі қажекең әне ықылық ата бастады» деп отырғанда, құрт езген сорпа тартылды.

– Пай-пай, шіркін, сорпаның орны бөлек қой. «Ет – етке, сорпа – бетке» деген, кәне хазірет, ауыз тиіңіз, – деп Пазылтай қос қолдап ұстап сырлы зеренді ұсынып еді, Торсан бас тартқан жоқ. Бас тартқаны былай тұрсын, үлкендігі кішігірім керсендей аяқты басына бір-ақ көтерді.

Буы бұрқыраған ыстық сорпа онсыз да етке сылқия тойған кісіге әсер етпей қойсын ба? Қажекең пора-пора терлеп езілді де қалды. Кәріпқан ұсынған ақ доқаба сүлгімен беті мен алқымын сұрткілеп, қызара бөрітіп ыңкылдап отыр. Пазылтай:

– Жұмырыңызға жүк болсын және бір аяғын ішіңіз. Тоғыңызды басады. – деп еді, Торсан. – әкелсе әкелсін, күн қапырықтау ма қалай? Шәлімді қандыра ма екен? – деп бұл ұсынысты да оң қабылдады.

Мәмбетәлі аң-таң күйде: «Ауыз тиген түрі мынау болса, битін салып кіріскенде не болмақ? Кіл жеңді білектей семіз қартаны қарбыта асап, бетінің көлкіген майы бір елі мұнша сорпаны қылғытқан соң не жаны қалды десеңші мына пірәдардың? Мұнша майды қорытқан асқазаны не күйде десеңші?» деп іштей тыжырынып та қойды. Жиреніш те жоқ емес. Жиренбей қайтсін? Торсан желпініп алқымын айғыздаған терін дегдіткенде, мүнкіген иіс босағаға дейін жетеді.

«Күнді ыссы деп ауа райына кінә артқанын қарай гөр! Отызға тарта еркек майлы сорпаға бөгіп үйде омалса, терге малшынбағанда несі қалды» деп бір ойласа, кіл құж желке, кебеже құрсақ сүйек мүжуге кіріскен меймандарға назар қыдыртып, «Ия десеңші, игі жақсыларымыздың сиқы мынау. Бар мақсат-мүддесі – кекірік аздыра етке тою дерсің. Жеген сайын оңазаланып обырдай обып барады. Бұ тірліктерінің аты кәдуілгі мешкейлік емей неме не... Түптің түбінде мен де осындай болам ба екен? Айналаңдағы қауым, өмір кешкен орта әсер етпей тұрсын ба? Бара-бара мен де осы киіз төбе, жуан қоныш қыр байларының кебін киермін ау» деп түйіп, өз болашағына жорамал да жасап қояды.

Келенсіз ойлар меңдеп және бір аңғарғаны – бұл топ ішінде «зиялы» деп айдар тағуға лайық кісінің ұшыраспағаны. Қанша зер салып үнілсе де, ішкі бір нұры бар, қазақ айтпақшы «жүзінен иман төгілгендей» бейнені көре алмағаны. Кіл бір тоқ тірлігіне масаттанған, ішкен-жегенге мәз қызара бөрткен кескіндер. Ізгілік, ой ізденісі дегеннен нышан болсайшы. Меккеге барып, қасиетті Қағбаға тәуәп етіп келген Торсанның да сықпытында өзгелерден айырма жоқ. Әу бетте мүләйімсігенімен, алдына ет келгенде құбыла кеткенінің өзі бір алуан көрінді. Дүмділерге тән менмен көзқарас, нойыс мінез бұған да тән екені еш шүбә туғызбайды да.

«Діндарымыздың сиқы мынау болса, елді хақ жолына бастап жарытпас» деген тұжырым ойға келіп, кенет сонау жеткіншек жасында жүздескен Ережептің қияпаты жадында жаңғыра кетке-

ні. Бір-ақ мәрте көрсе де, диуананың дидаһы ғұмыр-бақи амалы-тылмастай болып есте қалыпты.

– Діні берік деп соны айт әнекей. Нәпсіні ауыздықтап алғаны сүдінінен-ақ аңғарылып тұр. «Келбеттіден кеңес сұра» деген сөз бар ғой қазақта. Асылы, ой мен ниет адамның әлібінде сайрап тұратыны рас болса керек-ті. Пейілі тазаның өңі де сүйкімді болмақ. Ережепті тәу көрген адам салған жерден диуананы өзімсініп, бар сырын жайып салатыны содан болар. Мына қажы-екеңнің түксиген қабағы болса, еріксіз түңілдіретін сияқты, – деген оймен көңілі жүдеңкіреп отырғанда, жілікті шағып, майын «күс, күс!» деп ағаш қасыққа түсірген Пазылтай, Торсанға қарап тіл қатты:

– Осы бар ғой, қажы-еке, көптен сұраймын ба деп жүр едім, – деп уыс толы жілік майын аузына тастап кеп жіберіп бір-ақ қылғытты да, ұртын сұртпестен сөзін жалғай берді, – ораза кезінде нәр тату харам екенін білеміз. Тіпті ми қайнатар ыстықта да тамшы суды ауызға алуға пұрсат жоқ екен, – деп кенет кісімси қалып, әлеуметке көз қыдыртты да, – ал енді ауызда іркілген сілекей ше? Оны жұтпасқа лаж қайсы? Жұтып қойсаң, мәкүрік болады екен. Өне бойы түкіріне берсең, бойда су да қалмас. Бір жағы жұрттан да ұят. Жын шашқан бурадай күнұзақ түкіре беремісің... Біздің Кәріпқан молдаға салса, «Жұтынуға да жол жоқ ораза кезінде» деп тынысты тарылта түседі. Бұхараның «Көкілташ» медресесін тәмамдаған қалпе ғой. Шарғыдан сөз таластырғанда былайғы жұртқа жеңістік беру қайда!.. Осыған нендей төрелік айтар едіңіз, – деп сақалын саумалай сипап отырған Торсанға қадала берді.

Кәріпқанның оқығаны рас, шарифатқа да бір кісідей-ақ жетік. Бұған қарағанда Торсанның оқуы шала-шарпы, қажылыққа малдың күшімен барғаны болмаса, терең білімге ұяттылау. Тосын сауалға не дерін білмей дағдарып қалды. Әйтсе де айлаға әдісқой байырғы жуан емес пе? Шаршы топта қадіріне нұқсан келтірсін бе? Кірпігін айқастыра мүлгіген кісідей ыңырана біраз отырды да:

– Бұ сұрақтың жауабын табу үшін пәлендей оқудың қажеті бола қояр ма екен? Жетесі кемел мүминге салса, жауабы сайрап тұрған жоқ па! – деп жеңсізінің қалтасынан таспифын шығарып тере бастады.

– Жұрттан ұят болды деген не сөз. Пазылтай-ау? Жұрт дегеннің тобыр емес пе? Жасаған иемізден ұялсақ етті алдымен. Ұялмақ былай тұрсын, қорықпақ парыз жұмле қауымға. Сілекейді жұтқан харам емес-ау, әйтсе де мәкүрік. «Ауыздан шыққан түкірік, жерге түссе, мәкүрік» демекші. Құдайға жағам деген мүмин мәкүрікті татпас болар, – деп тұжырды.

Осы тұста қажы-екеннің пікірін есіткен ақсақал-қарасақалдар шыбындаған жылқыдай бастарын шұлғып, қошеметті жаудырып кеп жіберді:

- Сөз-ақ, бәсе солай болса керек-ті!
- Оқығанның аты оқыған-ау, шіркін! Кіл нырай не біліппіз?
- Біздің Қақандар да осал емес-ау, уағызы қажекеңмен үндесіп жатыр, – деп бастап, Кәріпканды да ұмытпай бірталай даурығысты.

Бұл көрініске бір жағы таңырқап, бір жағы қарны ашқандай әсерде қалған Мәмбетәлі еріксіз ойға қалды... «Талқыға салған мәселенің түрін! Осыны да сөзім бар деп, ауыз толтыра айтады екен-ау ел серкесі жақсылар. Қажы-екең аса бір «терен» пікір айттым деп маңызсып та қояды өзінше. Уайымы осы болса, қарамағындағы елді көгертеді екен-ау бұл «ғұламаларымыз». Рухани көсемдерге жарыған екенбіз» деген мысқылмен төрдегілерге назар қыдыртты.

Өз басы тыныш қана елеусіз отырмақшы еді, бірақ тіл жануға сылтау іздеген ағайын ерікке жібермеді. Түкірік жұту сияқты көржер мәселені бірталай талқыға салған соң, Торсанның назары Мәмбетәліге ауды. Тәлімсіген сыңайға мініп:

– Шырағым, анау үстіндегі киімнің жарамас. Көңіліңе келсе де, айтқаным осы. Кәпірдің шаһарынан келген екенсің, енді бұрнағы қалпыңды тап. Қира шашты да жұқарту керек. Орыстың сәні қазақ баласына лайық емес. Кетрамборың ақ патшаның тұрағы болса да, бізге үлгі бола алмас. Неге десең, діні ғана емес, дәстүрі де бөлек. Яки, салт-сана да басқа, – деп сөзін үзіп, тамағын кеней берді... Жұрттың назарын жаппай өзіне қаратып алмақтың тәсілі бұл. Мол денесімен ырғала түсіп, сөзін сабақтай берді.

– Бұ орыстың кәсібі озық болғанымен, мұсылманға жат салты көп-ақ. Соған сақ болайық, жамағат. Шылым шегу, арақ ішу деген пәлелері бар дегендей. Бұларын біртін-біртін сіңірмек біздің

елге. Жат дәстүр мысықтабандап келер... Алдымен киімін киесек, бара-бара жылқының жалындай желкілдетіп шаш қоярмыз. Азғындық дегенің бір бел алса, құтылып көр! Сондық, жаттың салтынан бойды аулақ ұстаған лазым, мұқтарам жамағат, – деп нығырта тұжырды.

Кәріпқан іле:

– Міне дуалы ауыздан шыққан кенеулі сөз! Жастарымыз бұзылып барады әнекей. Жәдидтің молдасымақтары шаш қойып, шылым шегетін көрінеді. Бұ не маскара? Әптиекті үйреткен молданың сиқы сол болса, надан ел орысқа еліктемегенде не қалды? – деп жаныға сөйледі... Кенет есіне әлдене түскендей көзі жайнаң етіп, – бұ орыстың діні былай тұрсын, қорегі де мұсылманнан мүлде бөлек қой. Шөп-шаламын біз татпасақ, қазы-қартаны олар аузына алмайды екен. Тіпті жылқы етін харам десе керек, әлгі ішкі Ресейде тұратындар. Біздің желөкпелер болса, сол кәпірге еліктеп әлек. Ондай құрық әкеткендерді тыйғаныңыз әбден жөн, қажы-еке, – деп сөз аяғында Торсанға көпшік тастауды ұмытқан жоқ.

Кәріпқанның мінезіне қанық еді Мәмбетәлі. Бұл осалдығына мін тағудан да ада. Күлтектемесе мықтыларға жанаса ала ма? Мықтыларсыз күні жоқ қой... Осы жәйтті ескеріп, молдекеңнің мінезіне қашанда кешірімді болатын. Бұл сапар да қажақтаспай-ақ үнсіз құтылмақ еді. Алайда, бір қызып алған Кәріпқан еркіне жібермей соқтыға сөйледі:

– Бұ шаш қойысың да, бұтыңа жыбыстыра киген тар шалбарың да мәкүрік, біле білсең. Осыдан жатпай-тұрмай дереу құтылмағың қажет, шырағым. Асқар таудай әкенді жерге қаратып ұялтпасаңшы, – деп бұл да өзінше насихат айтты.

Мәмбетәліні бәз-баяғы жеткіншек көріп, тәлімсіген түрі. Кешегі шикіөкпе жасөспірім пәлен кітап ақтарып, бірталай білім жинағанын қайдан білсін? Оның үстіне өзі сияқты оқығандармен пікір таластырып, шешендікке де әжептәуір төселіп алғанынан бейхабар ғой молдеке. Мәмбетәлі бұл түртпегін де көтеріп шыдап бермекші еді, «Әкенді ұялтпасаңшы» дегені шымбайға батып, аузынан жауап ақтарыла кеткенін аңғармай да қалды.

– Молдеке, «мәкүрік» деген сөздің мағынасын толайым ұғынамыз ба әуелім? Мен білсем, мәкүрікке араб елі жылқының етін

де жатқызады. Өздері жылқының етін жемесе керек. Араб тұлпарларының даңқы әлемге мәлім ғой. Пәлен ғасыр сұрыптап шығарған желаяқтарды жеуге қымайтындары түсінікті де. Сондық, доңыздікіндей «харам» демесе де, азық қылуға тыйым салып «мәкүрік» деп атаған.

Арабты былай қойып, өзіміздің бауыр ел халифа түріктері де, тіпті мына тұрған түрікпендер де жылқы етін ауызға салмайды. Майлы кісегені шеңгелдеп асайтын өзіміздің қазекең ғана. Бұ сөзімді Мекке-Мәдинаның дәм-тұзын татып келген қажы-екең теріске шығара қоймас, – деген сөзбен Торсанға назар тіктеді.

Өз өжеттігіне өзі қайран. Жасамыстардың салмақты жиынында бұрын-соңды сөйлеп көрген жоқ еді. Екі бетінің қызараң тартқанын сезіп те отыр. Әйтсе де айтылған сөз атылған оқ, қайтып ала алмайсың. Нәтижесін көріп алуға тура келер... Өзі паш еткен мәліметтің шын екенінде шүбәсі жоқ-тын. Араб халқы мен Анадолы түріктері жылқы етін жемейтінін ғылыми зерттеулерден оқыған. Қажылыққа барған Торсан бұдан хабардар болуы тиіс. Біле тұра жоққа шығарса, күнәні өзі арқалар.

Бүйректен сирақ шығарғандай жаңағы сөзі, жамағатқа төбеден жай түскеннен кем әсер еткен жоқ шығар. Баялының бетіндегі түгі тікірейіп кеткендей болып, онсыз да қошқыл өңі тіпті қарайып кетіпті. Көзі қанталап, шарасынан шыға жаздағандай... Ақсақал-қарасақалдар қақырынып, көз құйрықтарын бір-біріне жіберісе, дағдара қалған. «Қарғайын десем» жалғызым, қарғамайын десем, жалмауызым» демекші, ауыл иесі мырзаның жалғыз ұлына қайтіп жекісін.

Бұл жәйтті Торсан да салмақтап дағдаруда. Баска біреудің аузынан жаңағыдай сөз шыкса, өзі бас болып түтіп жер еді, әрине. Пайғамбар елінің жылқы етіне нендей көзқарасы бар-ау деп бас қатырған пенде емес-тін. Шынын айтса, мына бозбастан естіген мәліметтен еш хабары да жоқ. Мәмбетәлінің тұжырымы негізсіз емес екенін де түсініп отыр. Көзі ашық, оқыған, зейінді де алғыр жас екенін салған жерден-ақ аңғарған. Бұндай жігіт қысыр кеңеске бармасы бесенеден белгілі.

Әйтсе де, әлгі айтқанын мойындауға да жол жоқ. Арабтарды «қожа елі» деп қанша дәріптесе де, өз ұлтына жеткен бе? Өз ұлтының негізгі қорегі болса – жылқы еті, сусыны – дәрі қымыз.

Қорек дегеніміз – тірілік. Ал тірлікке не жетсін? Шынтуайында келгенде, о дүниенің рахатына өз басы иланған жан емес. Нағыз рахат деп тек осы жарық дүнияді білген о бастан-ақ. Шарғыны уағыздаса да, арғы жағында іш пікірі әманда өзінде. Меккеге барғаны да осы дүниенің қамы ғой алдымен. Қажы атанған мүмин бұ қазаққа Пайғамбардың сахабасындай-ақ қадірлі екенін қайтіп білмесін. Қиял әлеміндегі ұжмақтың емес, бүгінгі тірліктің рахатына бөленгісі келеді алдымен. Пірәдар атанғандағы мақсаты сол-ақ. Өйтпесе, тақуа жолын құмай ма, Меккеге барып әуреленбей-ақ. Дін тазалағын іздеген мүсілім алдымен жүрегін, ниетін тазартса керек-ті... Сонау Ережеп диуанадай. Бірақ, ондай жанкештілікке баратын Торсан емес, әрине. Үйсіз-күйсіз жүріп қара тобырдың құрметіне бөленгеннің несіне қызықсын?.. Иен дәулет, шұрқыраған қыдыра жал бар ғой, Құдайға шүкір. Байлық қолда болса, дәреже қашқан ба? Малды төгіп жіберіп, Қағбаға тәуап етіп келді де, асқар таудай абыройға қолды бір-ақ артып алды. Байлыққа қажылық қосылған соң, беделі аспандамағанда несі қалды? Ел ішіндегі бүгінгі дәрежесі мызғымас Алатаудай дерсін. Осы салмақпен тап берсе, мына кісіміз отырған шибұт оқымыстыны жаншып тастамай ма?.. Алайда, бұл жас күшік Баялының бел баласы болған соң, бір қиқарлығын көтеруге мәжбүр. Демек, қиялап шығатын бір жол табу керек.

Болған кепті ой безбеніне салған қажы, әккілігіне басып тура жауаптан тайқып шықты. Небір дау-дамайды басынан өткерген қырқылжың емес пе? Білімі кемшін сокса да, айлаға жетік. Өмірлік тәжірибесі де баршылық дегендей. Бастапқыда лау етіп тұтанған ашуын тежей білді де, түк көрмеген кісіше бейбіт үнге салды.

– Е-е, балам, бұ жеті ықылым фәни дүнияде небір ұлт пен ұлыс мағишат сүрмей жүр дейсің? Алланың құзырына шек бар ма? Сол ғараптардың түйе етін сүйсіне жегенін көзімізбен көргеніміз бар. Түйенің етін біздің қазақ ертеректе «сүдір» деп атаса керек. Ойсыл қара жарықтық мұсылманға ортақ жануар ғой. Көлік те, азық та, сусын да бір өзі, – деп бастап кеңесін мүлде басқа арнаға бұра берді.

– Қарап тұрсаң, айпара әлемде небір таңырқарлық ғадеттер бола береді екен-ау. Сонау Үнді елі Зеңгі баба түлігін қасиетті

ден қастерлесө керек. Сондықтан, етін татуға тыйым салыпты. Мынау Шын-Машын болса, бақа-шаянды да талғамай қорек ете береді-мыс дегенді де естігем. Жерінде жайылым тапшы болған соң, малға да жары қоймайды ғой... Өзіміздің іргеміздегі ойрат болса, суырдың етін еш жиренбестен қазанына сала береді. Майын кәдуілгідей шыжғырып алғанын көзіміз көрген. Құдай бұйрығы болған соң көнеді де пенде.

Әйтсе де, ең сара бағыт мұсылман баласыныкі ғой. Пайғамбар нәсіп еткен бағытты ұстанса ғана ұшпаққа жетпекпіз. Жаратқанның құдіретінен аспақ күш жок. Сұбхан иеміз қаласа, сонау аспанда жарқырап тұрған Мүштәри мен Зуһра жұлдыздары да сөнер. Ал енді қаламаса, лаулаған оттың ішіне түскен мүминнің бір тал шашы да шарпылмас. Саттарымыз – Алла, жүзі Латиф Пайғамбарымыз – көсеміміз деп білсек қана, барша нығметке кенелмекпіз. Хақиқаттың да, тариқаттың да уағызы осы, мұқтарам жамағат, – деп кеңесін тұжырды.

Ойды-қырды жағалап, құбажондатып, кітап сөзін араластыра сөйлеген қалпы, нақты жауаптан ақыры тайқып кетті қажы-екең. Бұл кулығын түсіне қалған игі жақсылар қадірлі ақсақалды бірауыздан костап жамыраса қалды:

– Е-е, рас-ау, Алланың бұйрығынан құтылған ба пенде?

– Оқуы терең ғой пірәдардың, сөзі ғибрат. Тегін кісі дамолла атана ма?

– Жастар үлгі алса керек-ті қажы-екең сынды ғұламалардан, – деген қошемет тұс-тұстан шығып жатыр.

Ішінен мырс берген Мәмбетәлі, «Бақа-шаян жөнінде сұраған кісі болсайшы. Тура сауалға тура жауап бермей сытылып кетеді екен қу мүйіз шал. Көп тоғышарды жеңіп болмас. Қайтем кіл наданмен қажақтасып» деген оймен тыныш қана құтылмақ болып, көмейге келіп қалған сөзін іркіп қалды.

Алайда, бір қызып алған Кәріпқан еркіне және жібермеді. Кешегі бала Мәмкенің сөз таластырғанын шам көрсе керек, жұрттың қолпашы саябырлаған соң жалт қарап:

– Солай, шырағым Мәмбетәлі. Орыс үлгісінен іле арыл да, өз салтыңды тап. Жұрт көзін алдаса да, Алланың көзінен таса қалмас пенде деген. Сол ормандай орыстың өзі де Жасаған иеміздің бұйрығынан құтыла алмас. Барша ұлт пен ұлыс хақ жәләлдің құ-

зырында қашаннан. Жаратқанның сүйіктісі болса - мұсылман қауымы. Сондық, жатпай-тұрмай өз келеңді тапқанын мақұл, жарқыным, – деп бастапқы гөй-гөйіне және басты.

Осы тұста шыдай алмады Мәмбетәлі. Қанша сабыр сақтайын десе де, жастық жалын, шиыршық атқан жігер еркіне жібермеді. Кәріпқанға күлімсирей қарап:

– Сөзіңіз аузыңызда, молдеке. Бұ Сұбхан иеміздің бұйрығына бағынбас қауым жоқ делік жер бетінде, – деп сәл бөгеліп, Торсанға көзін бір төңкеріп өтті.

Тыңдап отыр ма деп барлағандай. Қажы-екең мүлгігендей сыңай танытып бақса да, құлағы түрік екені аңғарылып отыр. Мәмбетәлі дауысын шығарыпқырап кеңесін өрбіте берді:

– Олай болса, ормандай орысты мұсылман дініне неге өз пәрменімен күштеп кіргізбейді Жасаған иеміз? Одан қалды, құмырскадай құжынаған Шың-Машын бар. «Қара қытай қаптаса, ақырзаман сонда болар» деп қазақтың өзі айтпақшы, санына есеп жетпейтін халық қой. Бұтқа табынған сол қытайды, ойрат-дүрбітті неге мұсылман қылмасқа?.. Қазақ, ноғай, сарт пен түрікпен мұсылман екен. Ендеше құзырындағы сол халықтарды кәсірге неге кіріптар қылады жарылқаушымыз? Ақ патшаға бодан болып, жаутаңкөз күн кешкен түріміз мынау. Мәдинадағы арабтың да кенелгені шамалы. Не өндірісі, не қуатты әскері жоқ, бәз-баяғы түйе бағып жүрген мешеу тірлікте. Алдымен Пайғамбар шыққан сол бәдәуилердің елін неге жарылқамайды құдыретінде шек жоқ Иеміз?

Осы сауалға толымды жауабыңыз бар ма? Әлде қажы-екеңнің сүрлеуін шиырлап сіз де тура жауаптан сытылып кетесіз бе? – деп қулана қарай қалды.

Бұл ұтықты уәжі бар үлкендерге қыс ішінде күн күркірегендей әсер еткен шығар. Кәріпқанның көзі бақырайды да қалды. Асау толқын жағаға ытқытып жіберіп, сусыз тұншыққан балықтай аузын бір ашып, бір жабады.

Торсан да үнсіз. Сауалдың бір ұшы өзіне тиіп шымбайына батып-ақ кетті. Құдайын ұмытқан жас күшікке дүрсе қоя берейін десе, үй иесінен ұят... Және бозбастың сауалы да қитұрқы. Бір шикіөкпенің аузын жабу оңай ғой. Бұл шибұт түгілі, әкесіндей кісілер қажының бір бақырғанынан қалмас... Әйтсе де, шындық-

тын ауызын тұмшалау мүмкін емес-ау. Лайық уәж айта алмай, жоқты-барды теріп мінгірлесен, сөзден ұтылғаның да. Қу бала бір-ақ ауыз сөзбен алды-артын орап тастағанын қайтіп мойында-массың?..

Ой жетегіне ерген Торсан Баялыға мәлие қарап күмілжи берді. Қажы тіл қатпаған соң ақсақал-қарасақал да дағдарды. Рухани жетекшісі сара бағыт таба алмай тығырыққа тірелсе, жамиғи көпшілікке не жорық?.. Әйтсе де, бұл тығырықтан шығар жолды Баялы тапты бұл сапар. Салмақ өзіне ауғанын сезіп, шұғыл шешім қабылдауға мәжбүр болды. Жырынды атқамінер емес пе? Сөз өтпейтін жерде омырау мінез ем болатынын қайтіп білмесін. Талай сыннан өткен сол тәсіліне басып, бас қатырып жатпай ашуға тізгін берді. Көзін жарқ еткізе алайтып:

– Оттапсың, боз күйік неме! Дәсіні деген екенсің тәксіз жүріп. Доғар былшылыңды. Қарай гөр тақылдауын жаман шіріктің. Тумай жатып тіл безейін деген екенсің. Кет көзіме көрінбей! – деп ақырып жіберді.

Ашудан қалш-қалш етіп бойын әзер тежеп тұр. Енді болмаса, қол жұмсайтындай-ақ... Үйдегілер жымдай болды. Әкенің өзіне деген бұндай ашуын Мәмбетәлінің тәу көруі. Бала кезінде айғай түгілі, қабақ шытқанынан зәресі ұшатын. Дәл қазір болса, міз баққан да жоқ. Сыпайылық сақтап үйден ың-шыңсыз шыға жөнелсе де, көңілінде зәредей толқу болсайшы. Тебіренбес беріктігіне өзі де таң.

«Е-е, бұл жанжалдың нәтижесін соң көрерсің, жігітім» деп іштей өзін жазғырып та келеді. «Құрыққа сырық жалғап нем бар еді? Онсыз да әке алдында қарабетпін. Ол аздай қадірлі қонақтарға ауыз салдым. Әй, осы ұшқалақтығым-ай! Қашанғы орға жыға берер екенсің?»

Ұнжырғасы түсіп, келеңсіз ойлар меңдеген қалпы қонақүйден ұзай берді. Нысанаға алғаны – сонау арба маңындағы Бегімбет пен бірен-саран жастар. Өзі құралыптас жас-желеңдерге қарай басып келеді. Жүрісі сылбыр... Әйтсе де, берекесін қашырмады. Әкенің қаһарынан ықса да, алда күтіп тұрған кінәласудан соншалық сескене қоймады. Бұрынғыдай емес, бір түрлі табандылық пайда болған сияқты. Әке ашуының алдын көргені әсер етті ме,

әлде қос молдекеннің басын қатырып қойғаны көңілдендірді ме, әйтеуір жүрегі орныға бастағандай.

«Өлейін бе енді? Көрген кепті көріп алдым. Алдымен сол месқарын шонжарлардан құтылайыншы. Қайдасың. Бегімбетім? Бармысың осы елдің жастары?» деген оймен, сонадайда үкілері бұлғақтаған қарындастары мен, бөріктері қараңдаған бозбастарға қарай қадам басты...

***

Әкейден естимін деген сөз көп күттірген жоқ. Торсандар бір қонып аттанған соң, сәске ауа шешей бұны қонақүйге шақыртып алды. «Онаша сөз бар, дереу жетсін» деген хабарды Раушан жеткізді. Қасына еріп құлдыраңдай жүгіріп жүрген Шолпанды маңдайынан бір ніскеп:

– Сен осы маңда ойнай тұр. Мен әкей алдына барып келейін. Онаша шақырыпты, тапсырмасы бар шығар, – деп сөзбен жұбатып, қонақүйге қарай жөн түзеді.

Кірсе, әкей мен шеше ғана екеуара отыр екен. Алдарында бір-бір тостаған қымыз, дастарханда құрт, ірімшік. Үйдің іші тұяндай жинақы. Кеше ғана тер сасыған бордақы байлар жантайысып жатты дейтін емес, текемет пен алашаларда қылау жоқ.

Шешей жымия қарсы алып, басын бұра беріп, әкеге сездірмей көзін қысып қойды. «Саспа, балам, сөз ушығып бара жатса қасыңдамын» деп дем бергендей.

– Кәне, құлыным, астан ауыз ти, – деп сырлы тостаған бірінді қымызды ұсына берді. Әкейдің қабағы ашық сияқты. Түнеугүнгі ашуын ұмытқанға ұқсайды. Мәмбетәлі тостағанды қос қолдай ұстай алып, әкейге таман ұсынды да: «Мінекейіңіз» деп өтілдің ырымын жасады. Әзірше бүліне қоярлық дүние жоқ сияқты, әкей де басын изеп қойып, «Бұйырсын!» деп райлана тіл қатты.

Баялының бір әдеті, қандай шыжыған ыстық күн болса да, пұшпақ бөрік, астын батсайымен әдіптеген түйе жүн шекпенін тастамаушы еді. Қазір де бөркін қырындата киіп, ақ ботаның жүнінен тоқылған шекпенін желбегей жамылып алыпты. Және бір ерекшелігі – ыстыққа төзімді, тершең емес. Өзге жұрт езіліп терге малшынса, бұның самайынан ғана білінер-білінбес ұсақ маржан-

дай тамшы көрінетін. Онысын мұнтаздай таза колорамалмен дегдітіп отыра еді... Қымызды бір ұрттап қойып, сөзді өзі бастады:

– Ия, бала, дыңдай азамат болыпсың, аман-есен елге келдің, енді не ойың бар? – деп аялы көзін төңкеріп өтті.

– Қызмет жағын айтамын да. Бұ елде «іздрәсті» дегенге тілі келетін пысықайлардың қаны жерге тамбай тұр. Сен болсаң, орысшадан орыстың өзін жаңылдыратын көрінесің. Оны анау Нәрке ұстазың түнеугүні аузының суы құрып бірталай жыр қылып дәттеп еді. Қазақшаны да ұмытпапсың, елден жырақ жүрсен де. Шешендігіңнің шет жағасын кешегі қажының мәжілісінде паш еткен түрің анау, – деп мырс берді де, – сонша білімді қайда жұмсамақсың, ұлым? – деп сауалын және пысықтады.

Лебізі бейбіт. Жанашыр кісінің кейпі бар. Иығынан зілмауыр жүк түскендей Мәмбетәлі жадырап сала берді. «Е-е, текке үрейленген екем. Әкейдің қабағы оң сияқты. Ел басқарған салдарлы кісі ғой, қанша айтқанымен. Кешегі қажыдай кертартпа болса, мені ту-у шаһарға оқуға жібере ме? Мұнша шығынға қазақтың қай байлары батып жүр? Баласын оқытуға келгенде, кегежесі кері тартар былайғы әлділердің. Оқу жолына малын өлсе қияр ма екен. Одан да үйірімен айдап салып және бір тоқал алар.

Әкей болса, бар ығын-шығынды қыңқ етпестен көтерді. Міне қазір де кешегі ашуын кек қылмай ағынан жарыла жөн сұрап отыр. Ендеше мен несіне тарылам? Бар жоспарымды жайып салып ақтарылмаймын ба?» деген байлауға бекіп, бұл да лебіз шығарды.

– Көке, қажы-скенмен әңгіме-дүкен құрғанда әнтек артық кеткенім рас. Оғаш қылығымды мойындаймын да, кешірім өтінемін. Бойым өссе де балалығым, шалалығым қалмапты. Артық-ауыс сөз кетсе, сөге жамандамассыз, – деп мейлінше ілттипат білдіре, оң қолын омырауына қойып тағзым етті.

Бұнысы көзбояу емес, шын ниеті... Әкелі-балалы екеуі ымыраға келгеніне қуанған Сапура миығынан күліп қойып:

– Жөн-жөн, шырағым. Орыс ішінде тікбақай болып кетті ме десем, әдеп-әркенді ұмытпаған екенсің... Ұй, ақылыңнан айналып қана кетейін сол, күнішегім! – деп мекіреніп қойды.

– Гүл, сөзді бөлетіндігін-ай осы! Ұлдың не ойы бар екенін тыңдасаңшы. – деп тыжырынып қойған Баялы, Мәмбетәліге иек қақты. Бұнысы «сөйле» деген ишарасы.

– Ойым бынай, көке. Жиған-терген білімімді елге таратсам деймін. Мұғалім болсам деген жоспарым бар. Мына тұрған Көкшетауға, ня болмаса Қызылжар, Омбыға барып, мектепке орналассам. Ел балаларын орысшаға баулысам ба деймін. Онсыз күн жоқ екеніне көзім жеткендей болды. Ауыл балаларының тірлігіне қарасам, жаным күйзеледі. Білім жарығынан еш хабарсыз, қаратүбек меніреу қапаста жүр дерсің. Қаладағылар күздігүні боқшаларын арқалап мектепке жөн түзесе, біздің балалар бетінің боздағы шығып жел өтінде бүрсеңдеп жүргені. Мал соңында салпақтауды ғана біледі. Қанша қазынадан құр қалып жүр десеңші! Налақтықтың пырмауында жатқан халқыма титтей болса да жәрдем атпекпін. Жоспар да, мақсат-мүдде де осы-ақ, көке, – деп лебізіне сәл-дал салтанатты леп бере, сөзін сарықты.

Бұ кенесім нендей әсер етті екен деген оймен, ата-анаға назар қыдыртып та өтті. Екеуі де үнсіз. Күміс ожаумен тегеш толы қымсады сапырып отырған шешесі отағасыға қарап қояды. Не күйде отырғанын барлағандай... Баялы ойға шомған беймарал қалпынан арыла бастаған сияқты. Репеті түнеріп барады. Сәл үнсіздіктен соң ұлдың сөзін жақтырмаған нысайға мініп, мол денесімен ырғала түсті де:

– Ондай мектепке ел жетімектерді ғана беретінін білесің бе? Қаратобырды оқытайын деп пе едің? Тапқан олжаң сол ма? Көн шокай есесіз көпті ағартып қай мырғамға жетпексің? – деп мысқылдай сөйледі.

Ұлдың сөзін анық құптамағандықтың белгісі. Мәмбетәлі әкесінің тіксініп қалғанын пайымдаса да, айылын жиған жоқ. Сөзін тосып, аз үнсіз қалды да, өз дәлелін тарата бастады:

– Қалың бұқара сауатты болмай, ұлтымыз ұшпаққа жетпейді, көке. Оны Ресейдің алпауыттары да мойындап отыр бұл күнде. 1861 жылдан бастап «крепостной» деген құлдықтан қарашекпендерді азат ете бастағанның себебі де сол. Халықтың дені надан және жарлы болса, мемлекет те мешеу күйде қала бермек. Оны анау ағылшын елі дәлелдеді алдымен. Өндірісі дамыған озық қой ағылшын деген. Жаңалыққа қомағай, ойы сергек. Сол ет тірлігі-

нің аркасында әскери күшін де дамытқан. Қаруы алапат болған соң әлсіз ұлттарды бағындырып, обырдай соруда осы кезде. Ағылшынға еліктеген Ресей де осал емес... Сол азулыларға жем болмайық десек, бұқарамызды біз де оқытуымыз керек, көке. Білім кілті болса, орыс оқуында. Сол кілтке бұқараны ие қылсақ, халық ішінен небір өнерлілер де шығар. Қолы шеберлер техника тетігін меңгерер, машинаның қыр-сырын үйренер. Темір-терсекке үйір қазақ аз ба еді? Анау Жалғызтаудағы Сандыбай ұста сияқты... Ия болмаса, соның баласы Ыбырай сияқты өнерге бейілділер қаншама. Менімен жасты бозбас қандай әндер шығарды десеңізші! Әгәркі бұл жігіт Петербургте туса, дарынды композитор болары сөзсіз... Сөйткен қабілеттілер ел ішінде баршылық қой. Көң ішіне көмілген інжу-маржандай ескерусіз жүр осы күнде. Сол асылдарымызды көрнекке шығару керек. Оның бірден-бір жолы – бұқараны оқыту. Петр бірінші патша заманында орыстың жуандарын зорлап тұрып Еуропаға бет бұрғызып еді. Соның жемісін мемлекеті көрді әнекей... Біздің де бағыт сол-ақ, – деп сөзін тәмамдады.

Мәмбетәлі сөйлеген сайын әкесі түнере түсті. Сапура ұсынған тостағанды да алмай, жамағатына алая бір қарап, қабағын түйе берді. Ас үстінде, дастархан басында насыбай ата қоймайтын. Бұл жолы ол әдетінен жаңылып, мүйіз шақшаға қол созды. Жалпақ алақанына қағып-қағып көк бұйраны түсіргенде, салалы саусақтары діріл қағып, бірер түйіршік төсеніш үстіне шашылып та қалды.

Бетіндегі тыртығы жыбыр қағып, көздері қанталап, шеке тамырлары білеуленіп барады. Медицинадан хабары бар Мәмбетәлі ішінен: «Бұндайы жоқ еді ғой бұрын. Мынау анық жүрек дертінің белгісі-ау. Қан қысымы жоғары болса керек-ті. Шекесінен қара қан ағызбаса болмас. Ия болмаса, сүлік салу керек шығар?» деп секем алды... Әкейдің бұрыннан сүлік салатынын білетін. Арнайы бір шыны құтыда ұстайтын сүліктері де бар. Кәріпқан молданың қан жіберетін тәуіпшілігі болушы еді. Сол кісі әкенің басы зеңі бастағанда қан жіберетін әдетте. Жез легеннің ішіндегі көпіршіген қара қан, балалық кезінен жадында сақталып та қалған.

Алайда дәл қазір «қан жібер» дегенге құлақ асатын түрі жоқ Баялының. Ашу кернеп, ормадан ақтарылғалы тұрған дария

– Тұһ, сөзді бөлетіндігің-ай осы! Ұлдың не ойы бар екенін тыңдасаңшы, – деп тыжырынып қойған Баялы, Мәмбетәліге иек қақты. Бұнысы «сөйле» деген ишарасы.

– Ойым былай, көке. Жиған-терген білімімді елге таратсам деймін. Мұғалім болсам деген жоспарым бар. Мына тұрған Көкшетауға, ия болмаса Қызылжар, Омбыға барып, мектепке орналассам. Ел балаларын орысшаға баулысам ба деймін. Онсыз күн жоқ екеніне көзім жеткендей болды. Ауыл балаларының тірлігіне қарасам, жаным күйзеледі. Білім жарығынан еш хабарсыз, қаратүнек меңіреу қапаста жүр дерсің. Қаладағылар күздігүні боқшаларын арқалап мектепке жөн түзесе, біздің балалар бетінің боздағы шығып жел өтінде бүрсеңдеп жүргені. Мал соңында салпақтауды ғана біледі. Қанша қазынадан құр қалып жүр десеңші! Нандықтың шырмауында жатқан халқыма титтей болса да жәрдем етпекпін. Жоспар да, мақсат-мүдде де осы-ақ, көке, – деп лебізіне сәл-пәл салтанатты леп бере, сөзін сарықты.

Бұ кеңесім нендей әсер етті екен деген оймен, ата-анаға назар қыдыртып та өтті. Екеуі де үнсіз. Күміс ожаумен тегеш толы қымызды сапырып отырған шешесі отағасыға қарап қояды. Не күйде отырғанын барлағандай... Баялы ойға шомған беймарал қалпынан арыла бастаған сияқты. Репеті түнеріп барады. Сәл үнсіздіктен соң ұлдың сөзін жақтырмаған нысайға мініп, мол денесімен ырғала түсті де:

– Ондай мектепке ел жетімектерді ғана беретінін білесің бе? Қаратобырды оқытайын деп пе едің? Тапқан олжаң сол ма? Көн шоқай есесіз көпті ағартып қай мырғамға жетпексің? – деп мысқылдай сөйледі.

Ұлдың сөзін анық құптамағандықтың белгісі. Мәмбетәлі әкенің тіксініп қалғанын пайымдаса да, айылын жиған жоқ. Сөзін тосып, аз үнсіз қалды да, өз дәлелін тарата бастады:

– Қалың бұқара сауатты болмай, ұлтымыз ұшпаққа жетпейді, көке. Оны Ресейдің алпауыттары да мойындап отыр бұл күнде. 1861 жылдан бастап «крепостной» деген құлдықтан қарашекпендерді азат ете бастағанның себебі де сол. Халықтың дені надан және жарлы болса, мемлекет те мешеу күйде қала бермек. Оны анау ағылшын елі дәлелдеді алдымен. Өндірісі дамыған озық қой ағылшын деген. Жаңалыққа қомағай, ойы сергек. Сол ет тірлігі-

нің аркасында әскери күшін де дамытқан. Қаруы алапат болған соң әлсіз ұлттарды бағындырып, обырдай соруда осы кезде. Ағылшынға еліктеген Ресей де осал емес... Сол азулыларға жем болмайық десек, бұқарамызды біз де оқытуымыз керек, көке. Білім кілті болса, орыс оқуында. Сол кілтке бұқараны ие қылсақ, халық ішінен небір өнерлілер де шығар. Қолы шеберлер техника тетігін меңгерер, машинаның қыр-сырын үйренер. Темір-терсекке үйір қазақ аз ба еді? Анау Жалғызтаудағы Сандыбай ұста сияқты... Ия болмаса, соның баласы Ыбырай сияқты өнерге бейілділер қаншама. Менімен жасты бозбас қандай әндер шығарды десеңіші! Әгәркі бұл жігіт Петербургте туса, дарынды композитор болары сөзсіз... Сөйткен қабілеттілер ел ішінде баршылық қой. Көң ішіне көмілген інжу-маржандай ескерусіз жүр осы күнде. Сол асылдарымызды көрнекке шығару керек. Оның бірден-бір жолы – бұқараны оқыту. Петр бірінші патша заманында орыстың жуандарын зорлап тұрып Еуропаға бет бұрғызып еді. Соның жемісін мемлекеті көрді әнекей... Біздің де бағыт сол-ақ, – деп сөзін тәмамдады.

Мәмбетәлі сөйлеген сайын әкесі түнере түсті. Сапура ұсынған тостағанды да алмай, жамағатына алая бір қарап, қабағын түйе берді. Ас үстінде, дастархан басында насыбай ата қоймайтын. Бұл жолы ол әдетінен жаңылып, мүйіз шақшаға қол созды. Жалпақ алақанына қағып-қағып көк бұйраны түсіргенде, салалы сау-сақтары діріл қағып, бірер түйіршік төсеніш үстіне шашылып та қалды.

Бетіндегі тыртығы жыбыр қағып, көздері қанталап, шеке табырлары білеуленіп барады. Медицинадан хабары бар Мәмбетәлі ішінен: «Бұндайы жоқ еді ғой бұрын. Мынау анық жүрек дертінің белгісі-ау. Қан қысымы жоғары болса керек-ті. Шекесінен қара қан ағызбаса болмас. Ия болмаса, сүлік салу керек шығар?» деп секем алды... Әкейдің бұрыннан сүлік салатынын білетін. Арнайы бір шыны құтыда ұстайтын сүліктері де бар. Кәріпқан молданың қан жіберетін тәуіпшілігі болушы еді. Сол кісі әкенің басы зеңі бастағанда қан жіберетін әдетте. Жез легеннің ішіндегі көпіршіген қара қан, балалық кезінен жадында сақталып та қалған.

Алайда дәл қазір «қан жібер» дегенге құлақ асатын түрі жоқ Баялының. Ашу кернеп, ормадан ақтарылғалы тұрған дария

суындай зорға отыр. Сол ашуы іле топан болып төгілді де. Қабанын түйген қалпы Мәмбетәліге назар аудармастан, көзін бірсалар төсеніштің оюына қадап сөйлей берді. Әлгіндей емес, үні мейлінше қатал. Балғаны төске сокқанда шығатын, шың еткен дыңыл бар қаһарлы лебізінде.

– Жаман жатақ Сандыбайды маған үлгі қылдың ба, бала? Оның анау әуейі баласы Ыбырайды осы елге зәулі қылмақпысың әлде?.. Мықтағанда Ақан серідей-ақ болар сол Үкілі Ыбырайын. Ақаның не барқадар тауып еді әнінен? Тақымына басқан тұлпарынан айырылып, көңілі кеткен мағшұғына қол жеткізе алмай жүр әнекей сандалып.

Мұғалім болам дейсің. Сол мұғалімдерде не қауқар бар? Жарымаған жатақтан айырмасы шамалы. Не жұмсар пұл, не пұл қылар маңдары жоқ. Жаяу-жалпылап жүр әнекей қаланың шанын жұтып. Бетінің боздағы шыққан өңшен шибұт. Ауы атқа, ауызы асқа жарығанын көрсемші. Тиын-тебен санап, азық үнемдеп жүрмекпісің? Сол ма пәлен жыл оқығанда тапқан олжан?

Орысша оқығанның қызығын көрді деп, анау лауазымды дәйлерді айт. Нұржан Аманұлы жүр әнекей, жандаралдың он көзіндей болып. «Советник» атанып губірнатордың шылауында жүр. Ауқат та, рапқат та бір басына жетерлік. Тұла бойы сары ала шен. Сені оқытқанда осындай жолға түссін деп үміт артпап па едім? Нісі Шұңғыршаның тізгінін қолға алар деген дәмем қайда? «Жемесе де май жақсы, бермесе де бай жақсы» деп атаң казак бекер айтпаған болар. Сайып келгенде, оқудың түп мақсаты байлық, пайымдай білсең, – дей келіп, кенет көзін жарқ еткізіп Мәмбетәліге назар тіктеді де.

– Сенің оқуыңа қанша қаражат жұмсалғанын білемісің, ей бокмұрын? Ол қаражатты кім көтеріпті? Анау қалың елің, Шұңғырша баласы көтерген біле білсең. Ел жәрдемі болмаса, кетер едің ендігі тескентау асып сонау итжеккенге. Сені кәтіргіден алып калу үшін губірнатордың көмейін тығындадық. Ол обыр параны қалай-қалай қылғытатынын білемісің өзін, ей шірік неме?

Оқуды бітіре алмаған екенсің, жа оны кештім. Осы білімің де атаң түйеге жүк болғандай. Ал енді кейінгі шатасканың не? Қайдағы-жайдағы екі ұрық бұзықтармен табысып, хукіметке жазалы болған түрін анау. Оу, билікке қарсы шығар ма басында шайнам

миы бар кісі? Өз кандасын дарға асып, итжеккенге топырлатып айдаған орыс, бұратананы мүсіркеуші ме еді? Аман қалғанына тәубе қыл, борпос неме!.. Ендігі сұр шекпенді сүйретіп, кісенді сылдыратып жүрер едің кәтіргіде. Сол тозақтан сені алып қалған не күдірет дейсің? Байлықтың, барлықтың күші ғана. Сені сонау Петерборда оқытқан да сол дәулеттің аркасы. Дәулетке лауазым тірек қашанда. Пәлен жыл көз майын тауысып кітап парақтағанда осыны ұға алмадың ба? Шөбі шүйгін баяжан ба десем, ку тақыр баябан ба еді бұл оқуың? – деп ашудан түтіккен жүзін Мәмбетәліге тақап,

– Ұзын сөздің қысқасы – тайрандағаның жетер. Енді менін айтқаныммен жүрмесең, өз обалың өзіңе. Не қаражат, не зәредей жәрдем жоқ саған... Куа бер анау мұғалімдік соқыр сорапты. Көрермін мықты екенінді. Азып-тозып, көзің бозарып жүре бер, қаратобырды жеткізем деп. Жарқын болашақ, ырғын дәулет пен түрлі нығмет көзіңнен бұл-бұл ұшар әлі-ақ. Жүдеп-жадап, ит сілікпең шығып қолыңды жайып алдыма келерсің көп ұзамай... Тек ырқымнан шығып көр осыдан! Теріс батамды бермесең, мүрдет болып-ақ кетейін! – деп сөз аяғын айғайға ұластырып, өз үкімін паш етті.

Ол аздай-ақ, әлі де өшін алғысы келгендей:

– Кет көзіме көрінбей, ит неме! Шіріген жұмыртқа болдың. Бір-ақ ұл беріп еді ку шұнақ Құдай, оның өзі арам сідік болса, шараң қайсы? Жоғал, жынымды қоздырмай! – деп ақырып калып, жұдырығымен өз тізесін періп-періп жіберді.

Долырған жүзі қабарып кеткен. Үрейі ұшқан Сапура көзі шарасынан шыға жаздап боп-боз болып отыр. Қосағының аккөз ашуына ем жоқ екені өзіне мәлім. Бұндай күйге түсуі өте сирек. Бір түссе, тура қалшылдап кетеді. Ондайда үндемей құтылу керек. Қарсы келсең, өршелене түспек. Өшіккенді оңдырмайды да. Осыны жақсы білетін Сапура Мәмбетәліге «Тыныш отыр! Тырп етпе де, үнінді де шығарма!» дегендей қайта-қайта ымдауда.

Алайда, әншейінде жұп-жуас баласы дәл бүгін құрық әкетейін деген сияқты. Әкесінің айғайын көтеріп, жауап қайырмаса да, жасыған кейпі жоқ. Керісіше, көзі шоқтай жайнап егесе қарайды. Сүзisetін бұқалақтай әкесіне үңіле, басын еңкейте қарап отыр. Бұның да жанарында жалқын бар. Сапура мына көрініске қайран

калып, «О тоба, мынау бала құдды әкесі ғой. Тартпай кеткір сен. Бұл қан дегенді қойсаңшы. Өзіме ұқсап биязы бола ма десем, сен келе бұл да ататегіне тартайын дегені ме? Бұл тұқым бір қисайған жағынан түзеле қоймаушы еді... Әкелі-балалы екеуі көрместейі боп араздасып кетпесе не қылсын!» деген оймен зәресі ұшты.

Бұл күдігі кешікпей-ақ расқа шығуға айналды. Баялы долырып тізесін түйгіштеуі мұң екен, Мәмбетәлінің де ашуы лап етіп тұтана кетті. Бұл да ақырып тұра келмек еді, ана сүтімен бойға дарыған тәлім-тәрбие жібермеді. Көргенді ұл ғой. Оның үстіне зиялы азамат. Ішінен: «Сап-сап, жігітім, шыдап бер! Хайуани сезімге, долылыққа тізгін берме!» деп өз-өзін тежеумен әрең отыр.

Әке сөзі шымбайға шынымен-ақ тиді. Әсіресе батқаны – жұмсалған қаражатты тілге тиек еткені. «Мен бұдан пұл сұрап па едім? Шаһарда оқысам, тиын-тебенді барынша үнемдеп жүрдім. Өзге жас-желеңдей трактир, ойын-сауық іздегенім де жоқ... Абақтыдан алып қалғанын сідет қылғаны несі? Мен сияқтылар кетті ғой әнекей құрдымға. Мен де опат болар едім, әрі кетсе. Қара қазақ түгілі, ақсүйек төре нәсілі де кеткен жоқ па жер ауып? Айдауда жүріп ажал құшқаны қаншама. Қыршынынан кім қиылмай жүр?.. Бұл бетімен кетсе ішкен асымды да бұлдар» деген оймен отырғанда, намыс оты бұрқ етті.

«Жоқ, болмас, көке! Аштан өлсем де жалынбаспын. Жүр ғой әнекей Ережеп қаңғырумен күн кешіп... Ол да жуан атаның баласы. Ағайындары жағалай ауқатты болса керек. Азар болса, сол кезбе диуананың кебін киермін» деген оймен атып тұрып, тысқа қарай жөн түзеді. Табалдырықтан аттай бере жалт бұрылды да:

– Маған шен-шекпеннің қажеті жоқ, көке. Жігіттің ары майлы жілікке сатылмас болар. Анау маңайыңда жүрген бордақы байманаппен қала бер. Үлде мен бұлдені де өздерің-ақ кие беріндер. Мен болсам, сол мұғалімдердің жолын қаладым. Бөрі құрсақ ашты-тоқты күн кешсем де, білім жарығын іздеймін. Баябан деп шөлістанды аузыңа алдың ғой. Сол қу медиенде бұқарамыз адасып жүргені рас. Шамам келгенше сол есесіз ғаріптерге жөн сілтеп көрейін, – деп әкейге жауап жолдады да, сонадайдағы Мама ағашқа қарай қадам басты. Жүрісі ширақ.

Мама ағашта ерттеулі ақ бақай жорға тұр екен. Мәмбетәліні танып оқыранып қойды. Шылбырын шешіп алып, ауыздығын

салды да, үзенгіге аяғын тигізер-тигізбестен ерге бір-ақ қарғып мінді. Осы сәтте үй жақтан:

– Түс аттан, шірік неме! Сен әкелген ат жоқ мұнда! – деп айқай салған әке үні жетті.

Еріксіз жалт қарап еді, қамшысын білемдеген қалпы осы жаққа беттеп келеді екен. Өңі өрт сөндіргендей.

– Бұл жарлығың өте қоймас, көке! – деп тістеніп алды да, торыны шаужайдан қағып қалды. – Шу, жануар! Кеттік бұл жақтан! Өз келемді таппасам, іш құстадан өлермін, – деп салған жерден тайпала жөнелген жорғаның жалына қарай еңкейе берді.

Бала кезден таныс ат терінің ашқылтым иісі танау қытықтап, жібектей сусылдаған жалы бетті сипап, көңілі бірленейін деді.

– Шу, жануар! Әкетші әке кәрінен! Жеткізші тең-тұсыма... Қайдасың, Ыбырай? Сырласым, мұндасым, Үкілі Ыбырай, – деген сөзбен тақымын қыса түсті.

Таң асып, диланып алған ақ бақай желдей ескен қалпы қыр асып, сәт сайын ұзап барады. Бағдар түзегені сонау бұталы адыр. Мәмбетәлінің кекілі желбіреп, ағараңдаған көйлегінің жонын жел көтеріп қуықтай қампитып барады. Үйде отырған жалаңбас, жейдешен қалпы алды-артына қарамастан атқа ұмтылған түрі ғой. Көптен бері салт жүрмегендігінен бе, қолтығы қолпылдай ашылып, тақымы орнықпай келеді. «Ішіме жел қарыса ма екен, мына жейдем тым жұқа ма, қалай?» деген ой су етті. Аяғына жеңіл штиблетті іле салып еді, етіксіз балтырды таралғы қажай бастағанын да сезді.

Әйтсе де, жастық жігер ондай майда-шүйдені ойлата ма? Ақ бақайды жұмыр мойнынан еркелете сипап қойып, ат жүрісіне сүйсіне қиқу салып кеп жіберді.

Жас мырзаның бұл тосын аттанысын ауылдағылар жіті көзбен бақылап тұрған еді. Халайық Баялының айғайын есітіп, сасқандарынан үйді-үйлеріне тым-тырақай қашқан. Мырза қаһарына мінген кезде, көзінен таса болғандары дұрыс қой. Әйтсе де, үйдің жабығынан һәмма жұрт бай үйінің бар қыбыр-сыбырын аңдып тұр.

– Ойбай, көтек, не болып қалды? – деп Раушан мен Кәбираш танаулары делдиіп, өкпелері өше жүгірісіп, Сапураға жетіп те келді. Бала-шаға біткен қорыққандарынан қонақүйге тығылып

қалған болатын. Баялының сыртын ала тұрған Сапура қос сынай ласына «дымдарың ішінде болсын!» дегендей қабақ шытып ишара қылды. Өзі де үнсіз.

Ұзап бара жатқан ұлдың соңынан қарап тұрған Баялы екі иінінен демін алып ашудан булығыда. Іші алай-дүлей, ойы астанкестен. Әншейінде өз ыркынан шықпайтын ой, бір арнаға құйылар емес. Қайдан құйылсын, өрекіпген көңіл қайта-қайта үркіте берсе.

Бұ шұнақ Құдайдың төбеден ондыртпай-ақ ұрғаны ма сонда? Үй ішінен мұндай қарсылық шығады деген жүз ұйықтаса, түсіне кірер ме екен? Өзі асыраған текешігі өз басына секіргені қалай?.. Жалғыз ұлды ішінен жасықтау, борпостау деп білетін. Өзім баулып ширатпасам, адам болар түрі жоқ деген байлауға да әлдеқашан келген. Енді міне, бүйректен сирақ шығарған түрі мынау... Жүген-құрық тимеген асау тайдай, ерін бауырына алып тулайды деп кім ойлаған?

Бәрінен бұрын, қарысып сөз таластырғаны шымбайға батты. Намысқа тигені – әлгі жас күшіктің ұтықты уәжі ғой. – Сенің тоқ тірлігіңе зәру де тәнті де емеспін. Үстемдік құруға да зауқым жоқ. Қоғамның жоғарғы сатысына жанталасып өрмелеу дегенің – ол жыртқыш тағылардың тірлігі. Адамгершілікке кереғар құбылыс. Момындарды обырдай сорып, семірсең, семіре бер. Қабырғанды май, көзіңді шел баса берсін. Бордақының жаны тыныш, санасы ұйқыда болмақ әзелден. Сол маубас күйіңді кеше бер, көке. Айналандағы қалың шоғыр қошеметші де бірге қалғып, әр сөзіңе басын шұлғи берсін. Бұ тірліктеріңе сын тағар мен емес. Өреңнің жеткен жері сол болса, обалың мына мешеу заманға.

Бірақ мен тобыңда жоқпын, көке. Өрісім мүлде бөлек. Мен сонау қаналып жатқан момындардың шоғырындамын. Білім мен жан жігерімді солардың жолына пида етпекпін. Майлы жілігің өзіңе. Қонтораз күн кешсем де, сана сергектігін қаладым, – деп бетке былш еткізді-ау шикіөкпе басымен.

Қынжылтатыны – осы жәйт. Баялының ғұмыр-бақи ұстанып келе жатқан бағыт-бағдарын жоққа шығарып кетті-ау әлгі күшік! Көз майын тауысып оқудың түбіне жетпек болғанда тапқан олжасы сол ма?.. Әлде Баялы түсінбейтін бір ақиқатқа көзді жеткізді

ме осы бала? Бір гәп жоқ емес-ау не қылса да. Бұлардың қауымы пайымдай алмай жүрген бір кілтипан болуы әбден мүмкін.

Әйтпесе ішкі Ресейде, сонау теріскейдегі астанада қайта-қайта наразылық туа ма? Және бас көтеретіндер кіл білімділер. Жер Тәңірісіндей Александр патшаның да түбіне жетті ақыры. Сол жалынның шарпуы, міне, қазақ даласына да жеткен түрі мынау. Петербургта білім алуы мұң екен, туған бала да бұқарашыл топтың сойылын соғып кетті энекей.

Бұл немелерді патша қанша жаншыса да, тәубесіне келер емес. Бір ерекшелігі – ақсүйектерден шыққан тектілер де наразылық білдіруде. Жеті атасынан білім қуған оқымысты, зерделілер кіл. Әлде көп оқудың да кері әсері бар ма екен? Милары аши бастайтын шығар... Әйтпесе, әділдік іздей ме есті кісі? Қашанда, қай заманда болмасын, ат төбеліндей игі жақсылар бар да, жайсаңдардың жемі – есесіз көпшілік бар. Бұл – хақ желәлдің бұйрығы. Құдайдың пәрменімен пенде таласпас болар. Басқа салғанға көніп, бес рақағат сәждеге маңдай тигізіп, шыдай беру керек. Шарифаттың уағызы сол емес пе?...

Ойын қоғамдап баққан Баялы өз-өзін жұбатқандай болып, біртін-біртін сабасына түсейін деді. Әйтсе де көңіл түкпіріндегі қыжыл арылар емес. Бір сімсік ой қайта-қайта бас көтеріп:

«Жас күшіктің сөзінде дән жоқ емес-ау. Өзіңді қалай дәсітсен де, аузынан уыз табы кетпеген сол шикіөкпенің өресіне жету қайда-а! Ол баланың сыйынғаны – ізгілік. Ал ізгілікті паралап сатып алу мүмкін емес. Пұлға да, лауазымға да қарамайды ізгілік деген. Құй патша болса да, пасық мінезділерге қарасын көрсетпес... Сенің теріңнен шығып кете жаздап долданғаныңның себебі сол-ақ. Туған ұлын уысыңнан сусып шығып кетіп, ізгілікке қарай ойысты. Демек, өз таңдауын паш етті деген сөз бұл» деп лебіз шығаратын тәрізді.

Ауа жетпегендей көкірегін кере ауыр тыныс алған Баялы, үн-түнсіз қалпы үйге қарай беттеді. Жан адаммен тілдескісі де жоқ, тіпті ешкімді көзге ілгісі де келмейтін сияқты. Жалғыз ұлдың оғаш қылығы қалыптасқан тірлігін бұзып-жарып, кеуілін құйын соғып өткендей... Жолынан жалт беріп ығысқан Сапураға назар тоқыратпастан ауыр адымдап барады.

Сапура да осы кимылды күтіп тұрған екен. Бұл да уайым-шомған. Бірақ бұның дегбірін кетірген уайым мүлде бөлек. Ананың көңілі балада емес пе қашаннан. Саясат пен өзге мәселені қайтсін ана жүрегі. Баланың қамы деп толғанады әманда. «Дүниеде не мейірімді, ананың жүрегі мейірімді. Дүниеде не қатты, әкенің жүрегі қатты» дейді екен халық даналығы. Сол кеп, міне. Баялы әулетіне де келіп тұр.

«Қап, ана бала мүлде жеңіл кетті-ау! Бәтес жейденің не панасы болушы еді? Басы да жалаңбас. Тым құрығанда топы да ілікпепті қолына. Мандайынан күн өтеді-ау ендігі. Қарны да аш. Таң атқалы жөнді ас ішкен жоқ. Жұқа бала ғой, сырқаттанып қалмаса игі еді» деген оймен қабақ шытып, әлдебіреуді іздегендей айналаны көзбен шала берді Сапура.

Биебау жақтан Бегімбеттің сұлбасы көрінуі мұң еді, елең ете қалып: «Әй, Бәткө, бері кел! Бол тез!» – деп қол бұлғады.

Екі айтқызар Бегімбет пе? Қолындағы ат-әбзелді ашаға іле сала, арсалаңдап жетіп келді. Неге шақырдыңыз, не бұйырасыз деп сұраған да жоқ. Сөз шығындап несі бар? Бәйбішенің жұмсағанына құстай ұшатыны айтпаса да мәлім ғой... Аңшының бұйрығын шыдамсыздана күткен ұшқыр тазыдай-ақ, мойнын созған қалпы ыздия қалды. Сапура да кіріспе сөзге айналып уақыт оздырған жоқ. Үні бәсең естілсе де, бұйрығы нақты шықты:

– Қосарға бір білекті ат ал да Мәмкеге жет. Соңынан қалма. Қайда жүргендерінді білдіріп тұрарсың. Бар жөнел, – деп келтесінен қайырды.

Бегімбет шалт бұрылып тұра жөнелмек еді, Сапураның дауысы тағы шығып еріксіз бөгеді. – Үйден қоржын-қолаба алып кетерсін. Киім-кешексіз кетті ғой әлгі бала, – деп бұйырған бәйбіше, бозбасты жөніне жіберіп, ендігі сөзін қасында тұрған Раушан мен Кәбирашқа жолдады.

– Ал тез қимылдайық! Екі қоржын басы қылып киім салып беріңдер. Азық та жіберейік. Әлгі бала қайда лағып кететінін бір Құдай біледі енді. Әкесі екеуі табысқанша әлі қайда!? – деп қос нөкеріне өзі бас болып, үйге таман қадам баса берді...

Мазмұны

ЕКІНШІ ТАРАУ	3
Хакима	3
ҮШІНШІ ТАРАУ	123
Мұстариза	123
ТӨРТІНШІ ТАРАУ	201
Мәмбетәлі	201

Ғалихан Ахметов

Үкілі Ыбырай

Роман

2-кітап

Жауапты редакторы Р.Ж. Әбдірахманова
Корректоры Г. Шаймергенқызы, К.М. Нұрғалиева
Мұқабала дизайны Р.Ж. Әбдірахманова

Басып шығаруға 03.03.2017 ж. қол қойылды
Пішіні 60×84 1/16. Қағазы офсеттік. Офсеттік басылыс.
Шартты баспа табағы 17,4. Таралымы 500 дана

020000. Көкшетау қаласы, Абай к-сі, 112.
тел. 8(7162) 40-21-55, e-mail: techno@keleshek-2030.kz

«Келешекторгснаб» ЖШС баспасында басылып шығарылды

Ахметов Ғалихан Бижанұлы 1957 жылы 13 қыркүйекте Көкшетау қаласында туған. Целиноград ауылшаруашылық институтын инженер мамандығы бойынша 1979 жылы бітірген. Кәсібін игерген соң, Ақмола облысының Уәлихан, Зеренді аудандарында мамандығы бойынша қызмет атқарған.

Ғ. Ахметовтың «Жол үстінде» атты алғашқы әңгімесі облыстық «Көкшетау» газетінде басылған. Кейін басқа шығармалары республикалық «Алаш үні» газетінде жарияланған. «Жер киесі» атты әңгімелер жинағы 2003 жылы, «Ер Жанатай» атты прозалық жинағы 2005 жылы жарық көрді. 2012 жылы «Біржан сал» романы баспадан шықты.